T.C.

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

Doktora Tezi

1980 SONRASI TÜRKİYE TARIMINDA YAPISAL DÖNÜŞÜM VE MEVSİMLİK TARIM İŞÇİLERİ: SAKARYA ÖRNEĞİ

Uygar D. YILDIRIM

2502070176

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Sezai Temelli

İstanbul 2014

T.C. İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER
1982 ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı : **Uygar Dursun YILDIRIM** Numarası : **2502070176**
Anabilim/Bilim Dalı : **Kamu Yönetimi** Tez Savunma Tarihi : **11.02.2014**
Danışman : **Yrd. Doç. Dr. Sezai TEMELLİ** Tez Savunma Saati : **11:00**

Tez Başlığı : **1980 Sonrası Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Mevsimlik Tarım İşçileri: Sakarya Örneği**

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin **50. Maddesi** uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜ'NE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
PROF. DR. ADALET ALADA		Red.
PROF. DR. MEHMET TÜRKAY		Kabul
DOÇ. DR. ASUMAN TÜRKÜN		Kabul
DOÇ. DR. NURAY ERGÜNEŞ		Kabul
YRD .DOÇ. DR. SEZAİ TEMELLİ		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
DOÇ. DR. AYŞEGÜL YAKAR ÖNAL		
DOÇ. DR. BESİME ŞEN		

1980 SONRASI TÜRKİYE TARIMINDA YAPISAL DÖNÜŞÜM VE MEVSİMLİK TARIM İŞÇİLERİ: SAKARYA ÖRNEĞİ

Uygar D. YILDIRIM

ÖZ

Türkiye'de kırsal dönüşüm süreçleri üzerine yapılan çalışmalarda köylülüğün işgücü ve üretim yapısındaki dönüşüm süreçlerine odaklanan araştırmaların büyük bir ağırlığı olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte işçi sınıfını konu alan çalışmalar daha çok sanayi, imalat, hizmetler gibi kentsel sektörlerde çalışanlar üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu çalışmada tarımda kapitalizmin gelişmeye başladığı 18. yüzyıldan bu yana tarımsal dönüşüm süreçleri mevsimlik tarım işçiliği özelinde ele alınmaya çalışılmıştır. Tarımda meta ilişkilerinin yaygınlaşması, bölgelere göre farklılaşan mülksüzleşme süreçleri ve dayıbaşılık ilişkileri tarımda ücretli işçiliğin oluşumunda temel dinamikler olarak belirlenmiştir. Özellikle 1980 ve 1990'lı yıllarda ülke genelinde etkili olan neoliberal tarım politikaları ve zorunlu göçle birlikte pazara yönelik üretim yapan işletmelerde mevsimlik işçi çalıştırma uygulamaları yaygınlaşmaktadır. 2011 ve 2012 yıllarında Sakarya'nın kırsal alanlarında yapılan saha araştırmasından elde edilen veriler yardımıyla fındık üretiminde emek organizasyonlarındaki dönüşüm süreçleri ele alınmıştır. Ayrıca çalışmada mevsimlik tarım işçilerinin kırdan kopuş süreçleri, içinde bulundukları enformel ilişkiler ve maruz kaldıkları etnik dışlama süreçleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Mevsimlik Tarım İşçileri, Köylülüğün Farklılaşması, Metalaşma, Mülksüzleşme, Etnik Dışlama

STRUCTURAL TRANSFORMATION OF TURKISH AGRICULTURE AND SEASONAL AGRICULTURAL WORKERS AFTER 1980: THE CASE OF SAKARYA

Uygar D. YILDIRIM

ABSTRACT

This study aims to examine the processes of agricultural transformation within the context of seasonal agriculture labour since the beginning of capitalist development of agriculture in 18th century. Three fundemental dynamics of formation of wage-labouring in agriculture evaluated as proliferation of commodity relations in agriculture, expropriation dynamics differing from region to region and dealings with Dayıbaşı (Responsible of Seasonal Agriculture Labour). Particularly in 1980 and 90s national and regional consequences of neo-liberal policies and forced migration has resulted in proliferation of deploying seasonal labour by market oriented manufacturing enterprises. Through the instrument of the field research data acquired from Sakarya's rural area in 2011 and 2012, transformation processes of labor organisations on hazelnut production is examined. Furthermore, the study focuses on the stages of seasonal agriculture labour's rural disengagement from rural areas, their involvement with informal relations and being exposed to ethnic exclusion.

Key Words: Seasonal Agricultural Workers, Differentiation of Peasants, Commoditization, Dispossession, Ethnic Exclusion

ÖNSÖZ

Mevsimlik tarım işçileri özelinde Türkiye tarımındaki yapısal dönüşümlerin ele alındığı bu çalışma birçok insanın yardımları ve destekleri sayesinde mümkün olabilmiştir. Öncelikle zaman kısıtlarına rağmen eleştiri ve önerileriyle çalışmaya katkı yapmaya çalışan Prof. Dr. Hatice Kurtuluş, Doç. Dr. Asuman Türkün ve tez danışmanım Yrd. Doç Dr. Sezai Temelli'ye teşekkür etmem gerekiyor.

Lisans ve yükseklisans derslerinde bizlere sosyal bilimleri sevdiren ve yol gösteren Prof. Dr. Mehmet Türkay ve Prof. Dr. Fuat Ercan'a ayrıca teşekkür etmek istiyorum.

Tezi okuyarak sonu gelmez yazım hatalarını düzelten, destek ve yardımlarını esirgemeyen sevgili dostlarım Yener Kutsal Yenilmez, Sinan Bilgin, Sinan Sülün, Sidar Gündüzalp, Beyza Çakır ve Besime bu çalışma sizlerin desteğiyle mümkün olabildi.

Ayrıca beni her daim "idare ettikleri" için İstanbul Büyük Şehir Belediyesi çalışanlarına, İbrahim Renkvermez ve Sadık Karademir'e

İslam Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi Çalışanlarına

Saha araştırmasında yorgunluklarına rağmen sorularımı sabırla yanıtlamaya çalışan mevsimlik tarım işçilerine

Arkadaşım, canım, cananım, en zor anlarımda yanımda olan Demet'e

Oldukça uzun süren tez yazım sürecinde zaman ayıramadığım ancak desteklerini hep yanımda hissettiğim anneme, babama ve Ekin'e minnetarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZ iii

ABSTRACT iv

ÖNSÖZ v

İÇİNDEKİLER vi

TABLOLAR LİSTESİ ix

KISALTMALAR LİSTESİ xi

GİRİŞ 1

1. Dünyada Tarımda Mevsimlik İşgücünün Genel Durumu ve Kırsal Dönüşüm Süreçlerine İlişkin Temel Kavramlar ve Süreçler 11

1.1. Dünyanın Çeşitli Ülkelerinde Mevsimlik Tarım İşçiliğinin Genel Durumu 11

1.2. Kırsal Dönüşüm Süreçleri ve Tarımda İşçileşme 22

1.2.1. Tarımda Kapitalist Dönüşüm ve Köylülüğün Tasfiyesi 28

1.2.2. Feodal Çiftliklerden Kapitalist Çiftliklere Kırda Mülksüzleşme ve İşçileşme 38

1.2.3. Tarımda İşgücü Yapısının Dönüşümü 42

2. Tarımda İşçileşmenin Tarihsel Boyutu 49

2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Tarımda Üretim İlişkileri ve İşçileşme Süreçleri 49

2.1.1. Küçük Köylülük ve Çiftlikler 50

2.1.2. Dünya Ticaretinin Etkileri ve Mülkiyet İlişkilerinde Dönüşüm 58

2.1.3. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Tarımda İşçileşme 66

2.1.3.1. Çukurova'da Mevsimlik İşçilik 68

2.1.3.2. Batı Anadolu'da Mevsimlik İşçilik 72

2.2. Cumhuriyetin Kuruluş Döneminde Tarımda İşçileşme 79

2.2.1. Cumhuriyetin Kuruluş Döneminde Tarım Politikaları 83

2.2.2. Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Tarımda Mülkiyet İlişkileri 92
2.2.3. Taşrada Eşitsiz Güç İlişkileri ve Köylülüğün Mülksüzleşmesi 99
2.2.4. Cumhuriyetin Erken Yıllarında Mevsimlik Tarım İşçiliği 104
2.3. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönemde Tarımda İşçileşme 120
2.3.1. Savaş Sonrası Dönemde Tarım Politikaları 122
2.3.2. Savaş Sonrası Dönemde Toprak Dağılımı ve Topraksız Köylülük 128
2.3.3. Metalaşma ve Makineleşmenin Tarımsal İstihdam Üzerindeki Etkileri . 134
2.3.4. İç Göçler ve Mevsimlik İşçi Göçleri 150
2.3.5. Savaş Sonrası Dönemde Mevsimlik Tarım İşçileri 154
2.3.5.1. Mevsimlik İşçilerin Çalışma Koşulları 163
2.3.5.2. Mevsimlik İşçilerin Sosyal Güvenlik ve Sendikal Örgütlenme Durumu 168
3. 1980 Sonrası Türkiye'de Kırsal Dönüşüm Süreçleri ve Tarımda İşçileşme: Sakarya Örneği 174
3.1. Tarımda Neoliberal Dönüşüm 176
3.1.1. 1994 Krizi Sonrası Neoliberal Tarım Politikaları 178
3.1.2. 1980 Sonrasında Tarımda İşgücü Yapısının Dönüşümü 184
3.2. Gündeydoğu'da Geçimlik Tarımın Çözülmesi ve Zorunlu Göç Sonrasında Tarımda İşçileşme 193
3.2.1. 1990'larda Zorunlu Göç ve Köy Boşaltmalar Sonrasında Mevsimlik Tarım İşçiliği 199
3.2.2. Etnisite Bağlamında Mevsimlik Tarım İşçiliği 208
3.3. Sakarya Kocaali'de Bir Alan Araştırması 213
3.3.1. Alan Araştırmasının Amacı ve Yöntemi 213
3.3.2. Değişen Sosyoekonomik Koşullarda Sakarya'da Fındık Üreticiliği 219
3.3.3. Ücretsiz Hane Emeğinden Ücretli İşçiliğe Fındık Üretiminde Değişen Emek Organizasyonu 232
3.3.4. Mevsimlik İşçilerin Kırdan Kopuş Süreçleri 243
3.3.5. Tarımsal Emek Piyasasının Oluşumunda Enformel İlişki Ağları: Mevsimlik İşçiler ve Dayıbaşları 251
3.3.6. Çalışma İlişkileri: İşçi-işveren İlişkileri 264

3.3.7. Kadın İşçiler 275
3.3.8. Sakarya'ya Fındık Hasadında Çalışmaya Gelen İşçilere Yönelik Genel Algılar 277
3.3.9. Sosyal Dışlamanın Gündelik Hayatta ve Çalışma İlişkileri Üzerinde Yarattığı Çeşitli Sonuçlar 286
SONUÇ 298
KAYNAKÇA 316
EK 1: TABLOLAR LİSTESİ 338
EK 2: RESİMLER 339
EK 3: HARİTALAR 342

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1869 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya Vilayetlerinde Toprak Mülkiyeti ve Kiracılık Biçimleri.....64

Tablo 2: 1911 Yılında Tarımsal Ücretler - Kadın İşçiler (Gündelik / Kuruş)....76

Tablo 3: 1911 Yılında Tarımsal Ücretler - Erkek İşçiler (Gündelik / Kuruş)....76

Tablo 4: 1913 Yılında Ekilen Toprakların Dağılımı…….…….....93

Tablo 5: 1912 Yılında Toprakların işletme Büyüklüğü Açısından Dağılımı.....96

Tablo 6: Topraksız Aile Sayısındaki Gelişmeler (1950-1981) ..……....129

Tablo 7: 1973 Yılında Coğrafi Bölgelere Göre Topraksız Haneler……131

Tablo 8: Makineli Çiftçilerden Tarım İşçisi İstihdam Edenlerin Oranlarındaki % Olarak Değişme (1948-1952).....136

Tablo 9: 1948-1952 Yılları Arasında Tarımda Geçici İşçi Sayıları……....137

Tablo 10: Mevsimlik İşçilerin Çalışmaya Gittikleri Tarımsal Alanlar, Yaptıkları İşler ve Sayıları.....158

Tablo 11: Türkiye'de Tarım İşçisi Sendikaları ve Üye Sayıları.....169

Tablo 12: Yıllara Göre Kent ve Kır Nüfusunun Değişimi (1980-2012).....185

Tablo 13: Tarımın Toplam İstihdam İçindeki Payı (1980-2012) ...……....186

Tablo 14: 1980-2001 Arasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Toprak Dağılımı.....195

Tablo 15: Mevsimlik İşçilerin Çalışmaya Gittikleri Bölgeler ve Yapılan İşler.206

Tablo 16: Türkiye ve Sakarya'da Yıllara Göre Fındık Üretimi (1950-2012)....220

Tablo 17: Sakarya'nın Kocaali İlçesi'nde Yıllara Göre Fındık Üretimi (1991-2012).....222

Tablo 18: Sakarya'nın Kocaali İlçesi'nde Yıllara Göre Nüfustaki Değişim (1990-2012).....233

Şekil 1: Kırsal Yapının Dönüşümü 1948–1970…….....…….....148

Şekil 2: Fındık Üretiminin İleri ve Geri Bağlantıları 229

KISALTMALAR LİSTESİ

AB : Avrupa Birliği

ABD : America Birleşik Devletleri

AKP: Adalet ve Kalkınma Partisi

BBC : The British Broadcasting Corporation

BDP: Barış ve Demokrasi Partisi

CHP : Cumhuriyet Halk Partisi

DB : Dünya Bankası

DEHAP: Demokratik Halk Partisi

DİE: Devlet İstatistik Enstitüsü

DP : Demokrat Parti

DTÖ : Dünya Ticaret Örgütü

DTP: Demokratik Toplum Partisi

EZLN : Zapatista Ulusal Kurtuluş Ordusu (Meksika)

GAP : Güneydoğu Anadolu Projesi

GATT : Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması

GBT : Güvenlik Bilgi Tarama

GSMH: Gayri Safi Milli Hasıla

HADEP: Halkın Demokrasi Partisi

ILO İnternational Labour Office

IMF : The International Money Fund

KİT : Kamu İktisadi Teşebbüsü

MST : Topraksız Köylü Hareketi (Brezilya)

NAFTA : The North American Free Trade Agreement

OECD : The Organisation for Economic Cooperation and Development

TBMM : Türkiye Büyük Millet Meclisi

TİGEM : Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü

TKK : Tarım Kredi Kooperatifleri

TMO : Toprak Mahsulleri Ofisi

TSKB : Tarım Satış Kooperatifleri Birliği

TÜİK : Türkiye İstatistik Kurumu

TZDK : Türkiye Zirai Donatım Kurumu

GİRİŞ

Türkiye'de mevsimlik tarım işçileri son yıllarda gazete ve televizyon haberlerine, akademik çalışmalara, belgesel ve sinema filmlerine oldukça sıklıkla konu edilmeye başlanmış, neredeyse bu konuda yapılan çalışmalarda bir patlama yaşanmıştır. Genellikle işçiler; yaşam ve çalışma koşulları, trafik kazaları, çocuk işçiliği, çalışmaya gittikleri yerlerde yaşadıkları etnik ayrımcılık ve gerilimler, oldukça zorlu koşullarda geçen ulaşım, barınma koşulları açısından ele alınmaktadır. Oysa Türkiye'nin yakın tarihine bakıldığında kapitalizmin tarımda yaygınlaşmasıyla birlikte kendisini gösteren hızlı yapısal dönüşümlere rağmen tarımda işçileşme süreçlerini konu alan çalışmaların oldukça sınırlı kaldığını görüyoruz. Bu durumun ortaya çıkmasında kırsal alanlara baktığında sadece köylüleri, işçilere baktığında da sanayi, imalat, hizmetler gibi kentsel sektörlerde yer alan işçileri gören yerleşikleşmiş algının etkisi büyüktür. Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana yöneticiler ve araştırmacılar kırsal kesim üzerine söylem veya bilgi üretmeye kalktıklarında ağırlıklı olarak köylüleri veya çiftçileri görmektedirler. Genellikle tarım kesimi kendi toprağında aile emeğiyle ekip biçen köylülük ekseninde değerlendirmeye tabi tutulmaktadır.

Türkiye'de mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılmış bize ulaşan ilk çalışma Adana Valisi Hilmi Uran'ın 1923 yılında Osmanlıca olarak yayınlanmış "Adana Ziraat Amelesi" adlı çalışmasıdır (Uran, 1923). Uran'ın çalışmasında, o yıllarda pamuk tarımının hızlı bir gelişme içinde olduğu Adana'ya doğu illerinden ve İç Anadolu'nun farklı bölgelerinden mevsimlik olarak çalışmaya gelen işçilere ilişkin oldukça ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Uran'ın çalışmasında "işçi kıtlığı" pamuk tarımının gelişiminin önündeki en önemli engel olarak görülmekte ve çeşitli çareler önerilmektedir. Bunun yanında ilk kez 1934 yılında basılan ve tarım ve köy sorunlarına ilişkin yapılan ilk çalışmalardan biri olarak kabul edilen Ahmet Hamdi Başar'ın "Türkiye'de Köy İktisadiyatı" adlı çalışmasında ve aynı yıllarda toplanan Pamuk Kongrelerinde, tarımın ticarileştiği bölgelerde ciddi bir amele sıkıntısı

çekildiğinden söz edilmekteydi (Başar, 1945: 117). 1936 yılında Ülkü Dergisi'nde yayınlanan Samet Ağaoğlu'nun kaleme aldığı başka bir çalışmada, tarım işçilerinin genel koşulları üzerine bilgiler verilmekte ve İngiltere, Almanya, Fransa gibi ülke örneklerinden hareketle aynı yıllarda Çukurova'da yaşanmakta olan işçi kıtlığı sorununa çözümler getirilmektedir.

Son yıllarda yazılan makale ve tezleri saymazsak mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılan çalışmaların oldukça sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. 1940 yılında Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsünde doktora tezi olarak kabul edilen başka bir çalışma Cemil Çalgüner'in "Türkiye'de Ziraat İşçileri" adlı çalışmasıdır (Çalgüner, 1943). Çalışmada işçilerin ücret sistemleri, yasal düzenlemeler, barınma durumlarına ilişkin önemli bilgiler verilmiştir. Ayrıca Çalgüner, "iktisadın hâlihazırdaki strüktürünün, inkişaf derecesinin ve cemiyetin bugünkü halinin bir neticesi olarak Türkiye'de garp memleketlerinde olduğu manada bir işçi meselesinin olmadığı" tespitini yapmaktadır (1943: 5). Mevsimlik tarım işçilerine ilişkin Türkiye'de yapılmış ilk çalışmalar olarak kabul edebileceğimiz bu çalışmalarda tarımda işçileşme eğilimlerinin oldukça zayıf olduğunu ve aynı yıllarda kırsal alanlarda yaşayan nüfusun geniş kesimlerinin kendi toprağında geçimlik üretim yapan köylülerden oluştuğunu görüyoruz. Tarımda olduğu gibi sanayi sektöründe ücretli olarak çalışan işçilerin oldukça sınırlı kaldığı yıllarda, cumhuriyetin kurucu kadroları arasında bütün bir toplumu kendi içinde homojen özellikler gösteren köylülerden oluşan bir kesim olarak görme eğilimi oldukça güçlüydü. Kendi içinde sınıflar ve tabakalar halinde farklılaşmamış "köylü, çiftçi" tanımlamaları aynı zamanda iktidarların iktisadi ve siyasi yönelimlerine uygun meşruiyet araçları haline geliyordu. Çoğunluğu köylü olan bir toplumda köy hayatının ve değerlerinin önemine yapılan vurgu, milliyetçilik için gerekli olan tabanın oluşturulmasında ve sınıf temelli ideolojilere karşı bir barikat işlevi görmesi bekleniyordu (Karaömerlioğlu, 2006: 14). 1950'li yıllarda geniş bir köylü nüfusun desteğiyle iktidara gelen Adnan Menderes, bir konuşmasında "Bizim memleketimizde içtimai adalet başka memleketlerde olduğu gibi amele davası olmaktan çok daha fazla çiftçi ve köy davasıdır." diyordu (Avcıoğlu, 1969: 284). Menderes'in sözlerinde "köylü"

kavramının kırsal kesimdeki sınıf farklarının görünmezleştirilmesi ve kalkınma politikalarında taşıdığı önem bakımından çeşitli işlevler üstlendiğini görüyoruz. Bu yıllarda yapılan sınırlı çalışmalarda ve üretilen siyasal söylemde, tarımsal işletmelerde bir yanda işçileşme eğiliminin zayıf olduğunu diğer tarafta köylülüğün iktisadi ve siyasi yönelimler açısından özel bir önem taşıdığı ortaya çıkıyor.

Cumhuriyetin erken döneminde köylülüğün Türkiye'de sosyal yapının temeli olduğu, meselenin esas olarak köy ve köylü sorunu olduğu yönünde görüşler oldukça yaygındı. 1940'lı yıllardan itibaren kırsal yapı araştırmalarının büyük bir kısmı köy ölçeğinde yapılan monografilerden oluşmaya başlamıştı. 1945 yılında Behice Boran'ın Manisa'nın köylerinde yaptığı saha araştırmasına dayanan "Toplumsal Yapı Araştırmaları", 1955 yılında yapılan İbrahim Yasa'nın "Hasanoğlu Köyü'nün İçtimai ve İktisadi Yapısı" adlı çalışmaları kırsal dönüşüm süreçlerine ilişkin öncü nitelikteki çalışmalardır. Kırsal dönüşüm süreçlerine ilişkin çalışmalar içinde Kıray ve Hinderink'in yürüttüğü 1970 yılında Çukurova'nın köylerinde yaptıkları alan araştırmasının verilerine dayanan çalışmalarında tarımda teknik, teknolojik gelişmelerle birlikte kapitalist çiftliklerin oluşumu ve buna bağlı olarak oluşan sosyal tabakalar üzerinde durulmuştur (Kıray ve Hinderink, 1970). Burada bütün kırsal dönüşüm araştırmalarına yer vermek niyetinde değiliz.[1] Ancak Türkiye'de 1960 ve 1970'li yıllarda kırsal dönüşüm süreçlerine dair yapılan araştırmalarda, kendi toprağı üzerinde aile emeğiyle üretimi sürdüren geçimlik veya pazara yönelik üretim yapan köylülüğün çözümlemelerin odak noktası olarak ele alındığını söylemek mümkün görünüyor. Aynı şekilde ilerleyen yıllarda köy ve hane emeğiyle üretim yapan köylüler, saha araştırmalarında ve kuramsal çalışmalarda merkezi önemini korumaya devam etmektedir.

1970'li yıllarda dünyada ve Türkiye'de araştırmacılar arasında, özellikle geç kapitalistleşen ülkelerde kapitalizmin tarımda gelişme sürecinde küçük köylülüğün nasıl bir yapısal dönüşüm sürecine gireceği, tartışmaların ana gündemi haline

[1] Cumhuriyetin başlangıç yıllarından 2000'li yıllara kadar kırsal dönüşüm araştırmalarının küçük köylülük ekseninde ayrıtılı olarak ele alındığı kapsamlı bir literatür taraması için bkz. (Akşit, 2006).

gelmiştir. Marksizm içinde yürütülen tartışmalar, sermayenin tarımda artan kontrolüyle birlikte küçük köylülüğün yavaş ve aşamalı olarak tasfiyeye uğrayarak mülksüzleşeceği ya da köylülerin kendilerine özgü direniş mekanizmaları sayesinde sermayeyle eşitsiz ilişkilerine rağmen varlığını sürdüreceği gibi iki temel eksende yapılmaktadır.[2] 1950'lerden itibaren Türkiye'de tarımda metalaşmanın hızlandığı yıllarda yapılan birçok ampirik ve kuramsal çalışmada, küçük meta üreticiliğinin tarımda hâkim mülkiyet ve emek biçimi olduğu üzerinde durulmuştur.[3] Bu yıllarda Türkiye'de kırsal dönüşüm sorunları üzerine yapılan çalışmalarda köylülüğün hane, işgücü, üretim yapısındaki dönüşümüne odaklanan araştırmaların büyük bir hâkimiyeti vardır. Hatta kentler sosyoekonomik, politik, kültürel gelişmelerin merkezileştiği mekânlar haline gelirken dahi Türkiye'de köylülüğün önemini koruduğundan söz edilmektedir. Örneğin Hobsbawm, bu yüzyılın ikinci yarısında, geçmiş dünyayla ilişkimizi sonsuza kadar koparan ve büyük dramatik sonuçları olan en önemli olayın köylülüğün ölümü olduğundan söz etmekte, ardından Avrupa ve Ortadoğu çevresinde Türkiye'nin bir köylü kalesi olarak varlığını sürdürmeye devam ettiğinden bahsetmektedir (Hobsbawm, 1994: 291). Kısacası köy ve köylülük sorunu, kırsal dönüşüm süreçlerine ilişkin toplumbilimsel çözümlemelerde ve siyasi söylemde oldukça belirleyici ve egemen konumdadır.

Türkiye'nin sosyal yapısında küçük köylülüğün ağırlığını koruduğu yıllarda tarım işçileri üzerine yazılan edebi metinlerde ve akademik çalışmalarda belirgin bir artış olduğunu söylemek mümkündür. Orhan Kemal'in "Bereketli Topraklar Üzerinde" adlı romanı, Yaşar Kemal'in "Dağın Öteki Yüzü" adlı üçlemesi yanında "Çukurova Yana Yana" adlı röportajları, Fikret Otyam'ın 1968–1969 yıllarında Cumhuriyet Gazetesinde yayınlanan röportajları Çukurova'ya çalışmaya giden tarım işçileri üzerine geniş bilgiler vermektedir. Ayrıca 1960'lardan itibaren işçilerin

---

[2] Türkiye'deki tartışmalar için bkz. (Aydın, 1986a) (Aydın, 1986b)(Boratav, 2004)(Keyder, 1983)(Akşit ve Keyder, 1985)(Erdost, 1988).

[3] Tarımda mülkiyet yapısı ve emek yapısı açısından ağırlıklı kesim olarak ele alınan küçük köylülüğün dönüşüm süreçlerini konu alan teorik ve amprik çalışmalar için bkz. (Boratav, 2004)(Keyder, 1983)(Akşit ve Keyder, 1985)(Ecevit, 1999)(Sirman, 1988)

sendikal örgütlenme durumlarını, toplumla bütünleşme sorunlarını, yaşam, çalışma ve barınma koşullarını, hukuki durumlarını konu alan araştırmaların sayısında önemli artışlar olmuştur (Erkul, 1967)(Şeker, 1986)(Kazgan, 1963)(Makal, 2001). Türkiye'de tarıma, kırsal alanlara yönelik çalışmalarda küçük köylülük ağırlığını korurken, farklı bölgelerde yer alan tarımsal alanlarda yaygınlaşmaya başlayan ücretli işçiliğin akademik araştırmalara daha sık konu olmaya başladığı görülüyor. Ancak 1980'li yıllardan itibaren neoliberal politikaların uygulamaya geçildiği yıllarda kırsal alanlarda yapısal dönüşümler yaşanırken genel olarak tarımı konu alan çalışmalarda hızlı bir düşüş yaşanmıştır. 1960'lı ve 1970'li yıllarda çeşitli boyutlarıyla tartışılan tarım sorunu, 1980'li yıllarla birlikte unutulmaya yüz tutmuş ve ancak 2000'li yıllarda yeni özelliklerle birlikte yeniden bilimsel çalışmaların gündemine girmiştir (Özuğurlu, 2011: 23). Kırın ülke nüfusundaki payının azalmaya başlamasıyla birlikte araştırmacıların dikkati daha çok kent mekânında yaşanan sosyoekonomik, politik, kültürel dönüşümlere yönelmiştir.

Türkiye'de işçi sınıfının oluşum süreçleri üzerine yapılan çalışmalarda genel olarak bakıldığında sendikaların, grevlerin ve eylemlerin yer aldığı bir tarihçilik anlayışının oldukça ağırlık kazandığı üzerinde durulmaktadır (Koçak, 2010: 41). Ayrıca Osmanlı'dan bugüne Türkiye'de işçi sınıfı tarihi üzerine yapılan belli başlı çalışmalarda ağırlıklı olarak kentsel sektörlerdeki ücretli işçilerin deneyimleri üzerinde durulmakta, sanayi ve imalat sektörlerinde çalışan işçiler çalışmaların odak noktasını oluşturmaktaydı (Akkaya, 2010)(Çavdar, 2005)(Sencer, 1969). Türkiye'de ücretlilerin payının sanayi, imalat, madenler gibi sektörlerde ağırlıklı olması nedeniyle yapılan çalışmalar da ağırlıklı olarak bu sektörlerdeki işçileri konu ediyordu (Makal, 2001: 106). Bunun beraberinde getirdiği önemli sonuçlardan biri de tarımda yer alan ücretli kesimin ve çalışma ilişkilerinin ihmal edilmesiydi. Oysa çalışmanın ilerleyen aşamalarında ele alındığı gibi tarımda meta ilişkilerinin yaygınlaşma derecesine ve işletmelerin dönüşümüne bağlı olarak mevsimlik tarım işçilerinin 19. yüzyıldan itibaren işgücü içindeki payı artmakta ve giderek tarımsal işgücünün önemli bir parçası haline gelmektedir. Özellikle 1950'lerden itibaren tarımda meta ilişkilerinin yaygınlaşmasıyla ve artan mekanizasyonla birlikte ücretli

emeğin tarımsal işgücü içindeki rolü artmaya başlamış ve mülksüzleşme dinamiklerinin güçlenmesiyle tarımda metalaşmanın erken dönemlerinde yaşanan işgücü kıtlığı sorunu çözülmüş yerine geniş bir işgücü arzı ortaya çıkmıştır. 1980'li ve 1990'lı yıllara gelindiğinde sayıları milyonları bulan geniş bir tarım işçisi grubu, bahar ve yaz aylarında Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yer alan tarımsal alanlarda üretimin vazgeçilmez bir parçası haline gelmişti. Aynı dönemde kentlere verdikleri göçlerle büyük işgücü kayıplarına uğrayan çiftçiler için mevsimlik tarım işçileri çapalama, ilaçlama, hasat gibi işlerde vazgeçilmez bir işgücü kaynağı haline gelmektedir. Artık tarım işçileri üretim içindeki önemi ve sayıları açısından görmezden gelinemeyecek boyutlara ulaşmıştır. Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında olduğu gibi mevsimlik tarım işçileri sadece Çukurova ve Batı Anadolu'nun pamuk tarlalarında çalışan bir grup olmaktan çıkıp oldukça geniş bir coğrafi alanda fındık, tütün, çay, üzüm, şeker pancarı, çeşitli meyve ve sebzeler olmak üzere geniş bir ürün yelpazesinde çalışan ücretli kesim haline gelmiştir.

Türkiye'de kırsal dönüşüm süreçlerini sadece köylüler veya çiftçiler ekseninde ele alan, işçiler üzerinde durulduğunda kentsel sektörlerde çalışanları gören egemen bakış yerine çalışmada, tarımdaki ücretli işçilerin tarihsel ve toplumsal boyutlarıyla görünür kılınması ve açığa çıkarılması hedeflenmiştir. Türkiye tarımındaki yapısal dönüşümü mevsimlik tarım işçiliği özelinde incelemek ve tarımda metalaşma sürecinde çeşitli sınıflar ve tabakalar halinde farklılaşan köylülüğün içinde mevsimlik tarım işçiliğinin yerini tespit etmek çalışmanın temel amacı olarak belirlenmiştir. Tarımda ücretli olarak çalışan işçiler çalışma süreleri bakımından kendi içinde farklılaşmaktadır. Tarım işçilerinin özellikleri bakımından en sık başvurulan ayrım daimi işçiler ve geçici işçiler ayrımıdır. Daimi, sürekli tarım işçileri büyük ve orta ölçekli çiftliklerde 'tutma' adı verilen bütün bir yıl boyunca çalıştırılan tarım işçilerinden oluşmaktadırlar (Şeker, 1986: 149). Ayrıca Tarım ve Orman Bakanlıkları'na bağlı işletmelerde de daimi statüde tarım işçileri çalıştırılır. Geçici ve mevsimlik işçiler ise, tarım işlerinin yoğunlaştığı zamanlarda bir bölgeden (yaşadıkları yerlerden ve çalıştıkları tarladan) başka tarımsal alanlara aileler halinde

çalışmaya giden işçilerden oluşmaktadır (Aksoy, 1969, 119). Topraksız veya az topraklı köylü aileleri, geçim zorluğu çeken ve nakit ihtiyacı içinde olan köylüler, tarımsal geçim faaliyetlerinden koparak yakındaki il ve ilçe merkezlerine göç eden ve işsiz kalan çeşitli kesimler çeşitli büyüklüklerdeki pazara yönelik üretim yapan çiftçilerin tarlalarında geçici ve ücretli olarak çalışanlardan oluşmaktadır. Çalışmada esas olarak geçici, mevsimlik olarak çalışmaya giden işçiler üzerinde durulacak büyük çiftliklerde daimi, sürekli olarak çalışan işçiler inceleme dışında tutulacaktır.

Tarım işçileri kategorisi içinde ortaya çıkan bir diğer farklılaşma da yerli, mahalli işçilerle dışarıdan gelen göçmen işçiler arasında kendisini göstermektedir. Yerli veya mahalli işçiler ikamet ettikleri bölgelerde tarım işlerinde geçici olarak çalışan işçilerden oluşmaktadır (Çalgüner, 1943: 43). Bunun yanında tarlalarda işlerin yoğunlaştığı aylarda yerli işçiler yeterli ihtiyacı karşılamadığında bölge dışından gelen işçiler, Çalgüner'in çalışmasında seyyar veya mevsim işçileri, Yıldırak ve diğerleri tarafından yapılan alan araştırmasında da gezici, mevsimlik işçi olarak tanımlanmaktadır (Yıldırak ve diğerleri, 2003: 78). Aynı bölge içinde genellikle erkek işçilerden oluşan ve dışarıdan gelen işçilere göre daha yüksek ücret alan yerli tarım işçileri çalışmanın dışında tutulmuştur. Çalışmada esas olarak tarım işçileri grubu içinde ağırlığı oluşturan, ikamet ettikleri bölgeler dışındaki tarımsal alanlarda iş arayan, aileler halinde çeşitli ürünlerin çapalama, ilaçlama, toplama gibi aşamalarında mevsimlik olarak çalışmaya giden işçiler üzerinde durulacaktır. Bunun dışında kalan daimi ve yerli tarım işçileri, çay hasadında ve diğer ürünlerde görülen Gürcistan'dan, Suriye'den gelen yabancı işçiler araştırmanın sınırları dışında tutulmuştur.

Tarımsal artık üretiminde ve artığa el koyma süreçlerinde para ve meta ilişkileri belirleyiciliğini artırırken köylülüğün farklılaşması ve ücretli işçiliğin tarımsal istihdam içindeki değişen boyutu ve niteliği eldeki sınırlı kaynaklar izin verdiği ölçüde, çeşitli tarihsel dönemlere özgü dinamikler çerçevesinde incelenmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede küçük meta üreticiliğinin hâkim üretim biçimi olduğu ve büyük toprak sahipliğinin daha sınırlı kaldığı tarımsal yapıda hangi kesimlerin tarımda mevsimlik işlere çalışmaya gittiği ve kimlerin tarım işçisi çalıştıran kesimler

haline geldiği sorularına cevap aranmaya çalışılmıştır. Özellikle köylülüğün kendi içinde sınıfsal olarak nasıl farklılaştığı, Türkiye'de ve dünyadaki eğilimlerle bağlantılı olarak genel tarımsal yapıda ve meta üreticisi köylülükteki dönüşüm çalışmada özel bir önem taşımaktadır. Bu sorular yanıtlanmaya çalışılırken mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılmış birincil kaynaklardan ve kırsal dönüşüm süreçleri üzerine yapılan teorik ve ampirik çalışmalardan yararlanılmıştır.

Mevsimlik tarım işçiliğinin 1980'li yılların başından bu yana içinden geçtiği dönüşüm süreçlerini, Kocaali'de yapılan saha araştırmasından elde edilen bilgiler yardımıyla aydınlatmak için daha ayrıntılı sorular sorabiliriz; Türkiye tarımında son yıllarda tarımsal işgücü içinde mevsimlik tarım işçiliğinin yaygınlaşması hangi dinamiklerle ilişkilidir? Pazara yönelik fındık üreticiliğinin yaygın olduğu Sakarya'nın Kocaali İlçesi'nde üreticilerin ücretli işçilere olan bağımlılıklarının artmasında hangi dinamikler etkili olmaktadır? TUİK'in resmi sayımlarına göre sayıları 600 bin civarında olan ancak çeşitli araştırmacılar tarafından sayıları 1-2 milyon arasında olduğu tahmin edilen (Aysu, 2007)(Gülçubuk, 2007)(Oral, 2006) ve ağırlıklı olarak Güneydoğu'nun kent merkezlerinden ve kırsal alanlarından gelen tarım işçileri son 20-30 yılda hangi mülksüzleşme süreçlerinden etkilenmişlerdir?[4] Tarımda ücretlilik ilişkilerinin kurulmasında ve işçilerin çalışmaya gittikleri yerlerde yaşadıkları risklerin en aza indirilmesinde hangi ilişki ağları etkili olmaktadır? Mevsimlik tarım işçileri çalışmaya geldikleri Kocaali'de, Kürt Sorunu ve 1990'larda Güneydoğu'da yaşanan savaş koşulları bağlamında Türkiye genelinde tırmanmakta olan etnik kutuplaşmalardan nasıl etkilenmişlerdir? Etnik dışlama mevsimlik işçilerin yaşam ve çalışma pratikleri üzerinde hangi etkiler yaratmıştır? Bütün bu sorular Türkiye'de 1980'li yıllardan bu yana uygulanan neoliberal tarım politikalarının ülke genelinde kırsal alanlarda yarattığı yapısal dönüşümler çerçevesinde cevaplanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Güneydoğu'nun sosyal yapısını belirleyen eşitsiz

[4] 2012 yılındaki tarım işçilerinin sayısıyla ilgili veri için TUİK'in internet sitesinde yer alan istihdam ve işteki durum verilerinden yararlanılmıştır. Bkz. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 Er: 12 Kasım 2013

toprak dağılımı, geçimlik tarımın çözülmesi, zorunlu göç ve köy boşaltmalar gibi çeşitli mülksüzleşme dinamikleri 1980 sonrasında mevsimlik işçiliğin oluşumunda tarihsel, toplumsal arka plan olarak ele alınmıştır.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde belli başlı ülke örneklerinden hareketle dünyada mevsimlik işçiliğin durumu üzerine genel bir tablo oluşturulmaya çalışmıştır. Birinci bölümün devamında kapitalizmin tarımda gelişmesi sürecinde köylülüğün mülksüzleşmesi ve işçileşmesi üzerine yapılan kuramsal tartışmalara yer verilmiştir. Meta ilişkilerinin gelişmesi sürecinde köylülüğün kendi içinde farklılaşması, kırsal alanlarda etkili olan çeşitli mülksüzleşme dinamikleri, mevsimlik tarım işçiliği ve diğer emek biçimleri gibi temel kavram ve süreçler üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın tarihsel boyutunun yer aldığı ikinci bölümde, çeşitli dönemlere özgü dinamikler altında mevsimlik tarım işçiliğinin değişen boyutları ve özellikleri üzerinde durulmuştur. Osmanlı'nın Son Dönemi, Cumhuriyetin Kuruluş Yılları ve 2. Dünya Savaşı Sonrası olarak ele alınan dönemlerde kaynaklar izin verdiği ölçüde mevsimlik tarım işçiliği, Türkiye'de kapitalizmin gelişme dinamikleriyle bağlantılı olarak uygulanan tarım politikaları, kırsal alanlarda eşitsiz güç ilişkileri ve bölgelere göre farklılaşan mülksüzleşme biçimleri çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bölümlerde tarımda meta ilişkilerinin yaygınlaştığı koşullarda köylülüğün farklılaşması ve kırsal alanlarda orta ve büyük çiftliklerle köylülüğün en alt katmanları arasında yer alan topraksız ve az topraklı köylüler arasındaki bağımlılık ilişkilerinin nasıl ortaya çıktığı üzerinde durulmuştur.

Yukarıda 1980 sonrasına ilişkin olarak sorulan çerçevesinde mevsimlik tarım işçiliğinin güncel boyutları, Sakarya'nın pazara yönelik fındık üretiminde uzmanlaşan kırsal alanlarından biri olan Kocaali'de yapılan bir alan araştırması ekseninde ele alınmıştır. 2010, 2011 ve 2012 yıllarında fındık toplama sezonunda Kocaali'ye gelen mevsimlik tarım işçileriyle görüşmeler yapılmıştır. Doğrudan katılımcı gözlem ve derinlemesine görüşmeler yapılarak fındık tarlası sahipleri, dayıbaşları ve işçilerle yapılan görüşmelerden elde edilen veriler sayesinde tarımda

işçileşme süreçlerine ilişkin derinlemesine bilgilere ulaşılabilmiştir. Niteliksel araştırma yöntemleri çerçevesinde saha araştırmasından toplanan bilgiler yanında konuyla ilgili gazete haberleri, istatistikî veriler gibi çeşitli kaynaklardan yararlanılmıştır. Saha araştırmasının Kocaali'de gerçekleştirilmesinde, ilçenin pazara yönelik fındık üretiminin yoğunlaştığı önde gelen yerlerden birisi olması, hasat sezonunda yoğun mevsimlik işçi göçü alması ve bölgenin son yıllarda Güneydoğu'dan gelen işçilere yönelik etnik dışlama olaylarının yaşandığı yerlerden biri olması gibi çeşitli nedenler sıralanabilir.

1. Dünyada Tarımda Mevsimlik İşgücünün Genel Durumu ve Kırsal Dönüşüm Süreçlerine İlişkin Temel Kavramlar ve Süreçler

1.1. Dünyanın Çeşitli Ülkelerinde Mevsimlik Tarım İşçiliğinin Genel Durumu

1970'lerden itibaren rekabetin hız kazandığı dünya ekonomisinde göçmen, mevsimlik gibi geçici adlarla anılan işgücü birçok ülke ekonomisinin önemli bir parçası haline gelmektedir. Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası (DB), Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) gibi kurumlar aracılığıyla uygulamaya geçirilen neoliberal politikalar ekseninde, sosyal refah devletinden kalan destekleme politikalarının terk edilmekte ve çeşitli sektörlerde yarattığı maliyetler nedeniyle istikrarlı, güvenceli istihdam biçimlerinin yerine düşük maliyetli göçmen işgücüne olan ihtiyaç giderek artmaktadır. Özellikle tarım, inşaat ve hizmet sektörü, mevsimlik çalışmanın daha fazla görüldüğü sektörlerdir. Bugün dünya genelinde 450 milyona yakın tarım işçisinin ticari gıda sisteminin kalbinde yer aldığı ve bu sayının giderek arttığı belirtiliyor (ILO, 2007). Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO), verilerine göre büyük bir kısmı kır yoksullarından olan ve kendilerine ait herhangi bir tarım arazisi ya da tarımsal üretimde kullanılacak araç veya makineye sahip olmayan tarım işçileri, dünya genelinde tarımsal işgücünün % 40'ını oluşturmaktadırlar. Farklı ülke örneklerinden görebileceğimiz gibi yetersiz beslenme, etnik ayrımcılık, düşük ücretler ve kayıtdışı çalışma dünyada mevsimlik işgücünün genel özelliklerini oluşturuyor.

Aynı süreçte prekapitalist dönemden kalma ücretsiz aile emeğine dayalı küçük köylülüğün, hızları ve biçimleri bölgelere göre değişse de dünya genelinde çözülme sürecine girdiğini söylemek mümkün (Kay, ve Mooij, 2000). Özellikle IMF ile hükümetler arasında yapısal uyum programları adıyla yapılan anlaşmalar çerçevesinde uygulamaya konulan serbestleştirme programları, küresel piyasalarla bütünleşme derecesinin artırılmasıyla birlikte artan rekabet, meta üreticisi küçük köylülüğün sermayenin çeşitli fraksiyonları karşısında ayakta kalma koşullarını giderek ortadan kaldırılmaktadır. Aynı süreçte dünyada tarımsal yapıların bölgelere

göre küçük aile üreticiliğinden, büyük çiftlikler ve uzmanlaşmış büyük şirket üreticiliğine kadar farklılaştığını görmekteyiz (Martin, 1985). Kapitalizmin altın yıllarını yaşadığı 1950'li ve 1960'lı yıllardan itibaren kentlerde endüstriyel üretimde yaşanan hızlı gelişmelerle birlikte Fransa, İsrail, Güney Afrika, Florida ve Kaliforniya gibi yerlerde çözülmekte olan aile çiftçiliğinin yerini büyük çiftlikler almaya başlamıştır. Süreç bir yandan mülksüzleştirici dinamiklerle kendisini gösterirken aynı zamanda ulusal ve küresel piyasalara yönelik meta üretimini sürdüren çeşitli büyüklüklerdeki çiftlikler, piyasanın ani iniş ve çıkışları ve çok uluslu tarım şirketlerinin yarattığı rekabet baskısıyla başa çıkmanın yollarından biri olarak ucuz işgücüne ihtiyaç duymuşlardır. Mevsimlik tarım işçiliği, ABD ve Kanada'da Meksikalıların, Avrupa'da Afrika ve Doğu Avrupalıların, Güney Afrika'da Lesotho, Mozambik gibi yoksul ülkelerin, Güney Asya'da ise Filipinlilerin yaptığı işler haline gelmiştir (Martin, 1985). Çeşitli ülkelerin dünya ekonomilerine eklemlenme biçimleri yanında bölgelerin kendilerine özgü sosyal yapıları mevsimlik işgücünün genel özelliklerini belirlemektedir. Bu çerçevede aşağıda çeşitli ülkelerden mevsimlik işgücünün genel özelliklerini ele alarak dünyadaki genel durumu görmeye çalışacağız.

Amerika Birleşik Devletleri

1700'lü yılların sonuna kadar ABD'de pamuk plantasyonlarında Afrika'dan getirilen kölelerin çalıştırıldığı bilinmektedir. Bunun yanında Birinci Dünya Savaşı yıllarından itibaren ABD'de tarımda yaşanan işgücü kıtlığı sorunu Meksika'dan getirilen göçmen işçilerle çözülmeye çalışılmıştır. Aynı zamanda John Steinbeck'in klasikler arasına giren romanı Gazap Üzümleri'nde 1930 ekonomik krizinde topraklarını kaybeden ve mevsimlik işlerde çalışmak üzere Kaliforniya'nın büyük çiftliklerine doğru yolculuğa çıkan geniş bir köylü kesiminin ortaya çıktığından bahsedilmektedir. (Steinbeck, 2012). Ancak sonraki yıllarda tarımda göçmen işçilerin oranı giderek artar. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra uygulamaya konulan Meksika'yla yapılan Bracero Anlaşması kapsamında Meksika'dan gelen işçilerin sayısı 400 bini bulmaktaydı (Bruno, 2012: 15). Özellikle neoliberal dönemde ülkede çeşitli emek stratejilerinin yaygınlaşmaya başladığını görülmektedir. Endüstriyel

işlerin belirli aşamalarının veya tamamının ucuz işgücü imkânının bulunduğu ülkelere kaydırılması, geçici göçmen işgücü vize programları ve istihdam odaklı göç politikalarıyla düşük maliyetli işgücünün çekilmesi gibi çeşitli emek politikaları uygulanmaktadır.(Vogel, 2011). 1980'lerden sonra Avrupa Ülkeleri, Latin Amerika ve Çin'den gelen artan miktarda tarımsal ürünün dünya pazarlarına girmesiyle Amerikan tarımı yoğun bir rekabetle karşılaşmaktadır. Rekabet artışı yanında çok uluslu tarım şirketlerinin artan etkinliği, büyük çiftliklerin genişlemesi ve küçük aile işletmelerine dayalı tarımsal yapıda dönüşüm, Amerika'nın tarımsal üretiminde düşük maliyetli işgücüne olan talepte büyük bir artışa neden olmuştur. Geçtiğimiz yüzyılın sonlarına doğru, çiftliklerin sayısında ve kırsal nüfusta hızlı düşüşler yaşanmasının yanında, büyük çiftliklerin arazi piyasasında daha fazla etkin olmaya başlamasıyla birlikte, aile emeğine dayalı tarımın eski önemini yitirmiş ve ücretli işçi çalıştırma uygulamaları giderek yaygınlaşmaya başlamıştır. (Meyer ve Lobao, 2001). Özellikle son yıllarda tarım dışı ekonomik fırsatların artışıyla, Amerika'da çiftçi ailelerinin eskiye nazaran ücretli işgücüne olan bağımlılıklarının arttığı görülmektedir. (Kandel, 2008). Göçmen emeğinin giderek küresel ekonominin bir parçası haline gelmesi ve üreticiler için de önem kazanmasıyla birlikte ABD'de tarım işçisi çalıştıran işletme sayısında hızlı bir artış yaşandığı görülmektedir. Senede en az bir kere tarım işçisi çalıştıran çiftçilerin oranı 1990'ların başında % 52 iken bu oran 2007–2009 arasında % 81'e yükselmiştir (Caroll ve diğerleri, 2012: 17). Bu durum önemli bir kısmının aile işletmelerinin oluşturduğu Amerikan tarımında hızlı bir dönüşüm yaşandığına işaret etmektedir. Ücretsiz hane emeği yerine artan tarım işçisi çalıştırma pratikleri bu dönüşümün en önemli sonuçlarından biri olarak görülebilir.

Birçok ülkede olduğu gibi Amerika'da günde 9-10 dolar gibi oldukça düşük ücretlerle, sigortasız, kayıt dışı olarak çalışan göçmen işgücü, tarım sektörü için büyük bir sömürü imkânı sağlamaktadır. Tarım işçiliği, ABD'de en tehlikeli işler arasında yer alır. Tarımda çalışan mevsimlik işçiler, işçilerin sosyal haklarını düzenleyen yasa ve düzenlemelerin dışında tutulmuştur. (Farmworker Justice Report, 2013). Büyük çoğunluğunu ülke dışından gelen göçmenlerin oluşturduğu tarım işçilerinin, emeği koruyan yasa ve düzenlemeler dışında tutulması, onları işverenlere

karşı korumasız bırakmaktadır. (Farmworker Justice Report, 2013). Tarım işçilerinin büyük bir kısmı ABD'nin Kalifornia, Florida, Texas, Washington, Oregon ve North Carolina gibi bölgelerinde meyve, sebze ve diğer bahçe bitkileri tarımında çalışmaktadırlar. Özellikle Kalifornia, Teksas, Florida, Washington gibi eyaletlerin kırsal alanlarında yer alan büyük çiftliklerde üretim yoğun olarak tarım işçileriyle sürdürülmektedir.

Artan küresel rekabet koşullarında düşük maliyetli işgücüne ihtiyaç duyan Amerikan çiftçileri bu ihtiyaçlarını büyük ölçüde Meksika'da yoğun işsizliğin ve yoksulluğun yaşandığı kırsal alanlardan gelen göçmenlerle karşılamaya çalışmaktadırlar. 2006 yılında yapılan sayımlardan alınan verilere göre tarımsal istihdam toplam 3 milyonu bulmaktatır. Bunun yaklaşık 1 milyonu tarım işçilerinden, geri kalan 2 milyonu ise kendi tarlalarında çalışan ücretsiz aile emeğinden oluşmaktadır (Kandel, 2008). Bunun yanında 2007–2009 yılları arasında resmi olarak yürütülen Ulusal Tarım İşçileri Araştırmasında (National Agricultural Workers Survey) meyve, sebze tarımı yapılan Amerikan çiftliklerinde çalışan tarım işçilerinin yaklaşık % 70'i Meksika'dan gelen göçmen işçilerden oluşmakta ve bunların yarısı kaçak olarak çalışmaktadır (Martin, 2012). Özellikle 1990'lardan sonra kaçak olarak çalışmaya gelen işçilerin sayılarında büyük artışlar olduğu tespit edilmektedir.

Bugün ABD, tarımdaki işgücü kıtlığını gidermek amacıyla ülke dışından gelen misafir işçiler için vize programları uygulamaktadır. Tarımda işveren çiftçiler yasal yollardan göçmen işçi çalıştırmayı tercih ettiklerinde Birleşik Devletler Vatandaşlık ve Göçmen Servisi'ne bağlı H-2A Tarımsal İşçi Programına başvurmaları gerekmektedir. Aynı şekilde göçmen işçi yaşadığı ülkedeki Amerikan Elçiliği'nde H-2A programına başvurarak Amerika'da tarımda çalışmak üzere geçici göçmen işçi vizesi alabilmektedir. H-2A vize programı göçmen işçi çalıştıran işverenler için ücretlerin yerli işçilerle aynı düzeyde olması, yeterli barınma, ulaşım koşullarının sağlanması ve sigorta yapılması gibi zorunlulukları da içermektedir (Bruno, 2012). Ancak 1990'lı yıllardan itibaren H-2A vize programından yararlanan işçi ve işveren sayısında hızlı artışlar olmasına rağmen bu kapsamda gelen göçmen

işgücü tarımda toplam işgücü içinde oldukça sınırlı kalmıştır. Diğer bir değişle H-2A vize programı son yıllarda ciddi işgücü sıkıntısı yaşayan Amerikalı işverenlerin ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmıştır.

NAFTA ve DB eşliğinde uygulanan tarım politikalarının yarattığı yıkım nedeniyle Meksika'nın kırsal alanlarında açığa çıkan ucuz işgücünün yöneldiği ülkelerden bir diğeri de Kanada'dır. Kanada'nın tarımsal sermayesi güneyden gelen ucuz göçmen işgücü akışına bağımlıdır. Meksika, Jamaika gibi ülkelerden gelen işgücü, Kanada Devleti için aynı zamanda bir göçmen sorunu haline gelmiştir. Kanada'da işgücü arz ve talep koşullarını tarım aracıları değil devlet düzenlemektedir. Devlet, "Kanada Mevsimlik Tarım İşçileri Programı" çerçevesinde çiftçiler için Meksika, Karayipler ve Orta Amerika'dan gelen göçmen işgücünü organize etmektedir (Martin, 2006: 30). Bu sistemle, göçmen işçiler, hem gittikleri ülkede devlet kaynaklarını tüketmeden belirli işlerde çalıştırılabilmekteler hem de ihtiyaç bittiğinde geri evlerine gönderilebilmektedirler. Ayrıca Kanada Devleti Geçici Yabancı İşçi Programı çerçevesinde işverenlere yerel asgari ücretin % 15 altında ödeme izni vermektedir.

Latin Amerika

Kolonyal dönemden itibaren plantasyonlar ve 'Latifundios' adı verilen büyük çiftlikler Latin Amerika'nın tarımsal yapısının yaygın bir özelliği haline gelmiştir. Özellikle Peru, Ekvator, Kolombiya, Karayipler, Arjantin ve Brezilya gibi ülkelerde plantasyonlar tarımdaki mülkiyet ilişkilerinde oldukça belirleyiciydi. 19. yüzyıl başlarından bu yana dünya ekonomisiyle artan bir biçimde bütünleşen Latin Amerika tarımında toprakların kırsal nüfus içindeki dağılımı oldukça eşitsizdi. (Kay, 2000: 126). Tarımda neoliberal politikaların uygulamaya geçilmesiyle birlikte dünya piyasalarına üretim yapan büyük ticari çiftlikler meyve, sebze ve pamuk üretiminde hızlı bir gelişme sürecine girmişlerdir. Kolonyal dönemden bu yana ihracata yönelik üretim yapan büyük çiftlikler değişmekte olan makro ekonomik politikalara ve küresel ticarete kolaylıkla ayak uydurdular. Küçük köylüler için yeni teknolojilerin oldukça pahalıya gelmesinin yanında ihracata yönelik üretim oldukça riskliydi. Ucuz

ve desteklenmiş ithal ürünlerin ulusal piyasalara girmesi ve büyük çiftliklerle rekabet köylüleri hızla kır proleterleri haline getirmekteydi. Bununla birlikte 1950'lerden itibaren Latin Amerika genelinde toprak üzerinde yaşanan nüfus baskısı nedeniyle köylülerin ulaşabildiği ortalama toprak büyüklüğü giderek azalmaktaydı. Kırsal nüfusun yarısına yakını topraksız ve az topraklı köylülerden, % 60'ı yoksul köylülerden oluşmaktaydı. (Veltmeyer ve Petras, 2008). Latin Amerika genelinde tahmini olarak kırsal alanlarda yaşayan kesimlerin üçte ikisi tarımda ve tarım dışı işlerde sezonluk olarak çalışan proleter ve yarı proleter işçilerden oluşmaktaydı. Ayrıca bunların büyük bir kısmı etnik olarak farklılaşan yerel toplulukların yaşadığı kırsal alanlarda yaşamaktadırlar.

Kay, Latin Amerika genelinde tarımsal işgücünün genel kompozisyonunda ağırlıklı olarak neoliberal dönemde belirginleşen dört önemli değişiklikten söz etmektedir; toprakta kiracılık ilişkileri yerine ücretli emeğin yaygınlaşması, kırsal ücretli işgücü içinde geçici ve mevsimlik çalışan işçilerin yaygınlaşması, kadın işçilerin tarımsal işgücüne katılımında artış, tarım işçilerinin kentlileşmesi son dönemde tarımsal istihdamda büyük bir yapısal dönüşüm yaşandığını göstermektedir. (Kay, 1997). Özellikle büyük kapitalist çiftliklerin gelişmesi ve giderek rekabet gücünü yitiren küçük köylülüğün çözülme sürecine girmesi, tarımda geçici olarak çalışan ücretli işgücünün sayısındaki hızlı artışlar son yıllarda tarımsal yapıda yaşanan dönüşümün önemli sonuçlarındandır. Yeterli geçim için gerekli toprağı olmayan köylüler genellikle tarımda ve tarım dışı alanlarda ücretli işlerde çalışarak geçimlerini desteklemeye çalışmaktadırlar. Neoliberal tarım politikalarının uygulamaya geçildiği ve toprak kutuplaşmasının hızlandığı dönemde kendi toprağında ücretsiz aile emeğiyle üretim yapan köylüler için yarı proleterleşme süreci genel olarak Latin Amerika tarımının önemli bir özelliği haline gelmiştir. Toplam köylü hanelerinin gelirleri içindeki ücretlerin payı giderek artmaya başlamıştır. Özellikle kırsal hanelerin üçte ikisini oluşturan küçük ölçekli üretim yapan köylülüğün toplam gelirlerinin beşte ikisi ve beşte üçü ağırlıklı olarak tarım dışı işlerden ve büyük ticari çiftliklerde ücretli olarak çalışmaktan elde edilen gelirlerden oluşmaya başlamıştır. (Kay, 2000: 132). Örneğin Şili'de tarımda ücretli olarak

çalışan kişi sayısı hızla artmakta ve toplam tarımsal işgücünün üçte biri büyük ölçüde kayıtsız çalışan mevsimlik işçilerden oluşmaktaydı. Şili'de tarımın hızla küreselleştiği dönemde ihracata yönelik üretimin az sayıda çok uluslu şirkette yoğunlaşması, beraberinde güvencesiz, sağlıksız ve yetersiz sosyal haklara sahip sezonluk işçilerin sayısında büyük artışı getirmekteydi. (Montes ve Linder, 2007). Ücretli işlerden elde edilen gelirler aynı zamanda bu köylülerin topraktan kopuş sürecini yavaşlatıyor ve tamamıyla ücretli işçi haline gelmelerini önlüyordu. Yaşanan dönüşümle birlikte Latin Amerika genelinde köylü emeği tarımsal işgücünün yaklaşık üçte ikisini oluşturmakta, geri kalan kapitalist çiftliklerde çalıştırılan ücretli işgücü de toplam tarımsal işgücünün üçte birine ulaşmaktadır.

Neoliberal dönemde tarımda emek süreçlerinde yaşanan bir diğer dönüşüm, kentlerde iş bulma umudunu yitirenlerin de kırsal alanlarda tarım işçisi haline gelmesiydi. Latin Amerika geneline ilişkin yapılan sayımlardan aktarılan bilgilere göre tarımda ücretli işçi olarak çalışanların % 20'sinden fazlası kentlerde yaşamaktadır (Rodrigues, 2007: 8). Son yıllarda sosyal sigorta sisteminin yetersiz kalması ve topraksızların sayısındaki genişleme nedeniyle tarım işçilerinin içinde özellikle yaşlıların ve kadınların payı artmaktadır. 2007 yılında yapılan hane halkı anketlerinden aktarılan veriler, 1990'lı yılların başından 2000'li yıllara doğru Latin Amerika genelinde tarım işçileri arasında yaşı 60'ı geçen yaşlıların oranının % 10'dan % 14,3'e ulaştığını göstermektedir. (Rodrigues, 2007: 9). Aynı zamanda kadın işçilerin oranı % 19,4'ten % 26,7'ye çıkmıştır. Bunun yanında tarım işçileri içinde yaşı 15'ten küçük olan çocuk işçilerin oranı diğer sektörlere göre tarımda daha fazladır. Tarımda sezonluk, geçici ücretli işlerde çalışma ilişkilerinin istihdam yasalarının dışında tutulması, sendikaların yetersizliği, işveren çiftliklerininde özellikle düşük ücretlerle çalışmaya hazır olan kadınlar, çocuklar ve yaşlıları en riskli grup haline getirmektedir. Özellikle küresel rekabetin hızlandığı dönemde mevsimlik işçilerin güvencesiz ve kayıt dışı niteliği işverenlere işçiler üzerindeki kontrolü artırma ve çalışma koşullarını daha esnek hale getirme olanakları sağlamaktadır. (Kay, 2000: 130).

Geniş bir topraksız köylü kesiminin yer aldığı Latin Amerika, aynı zamanda dünyada küreselleşme karşıtı topraksız köylü hareketlerinin oldukça geniş bir toplumsal desteğe sahip olduğu yerlerden biridir. Özellikle 1990'ların başından itibaren Meksika'nın Chiapas bölgesinde EZLN öncülüğünde başlayan köylü isyanı, Brezilya'da Topraksız Köylü Hareketi (MST) kırdaki küreselleşme karşıtı hareketin Latin Amerika'daki en önemli temsilcileri haline gelmiştir.

Güney Afrika

Afrika ülkelerinde 1980'lerin ortasından itibaren IMF ve DB eşliğinde uygulamaya konulan yapısal uyum programlarını 1990'larda ekonomik serbestleştirme (özelleştirme) ve demokratikleşme reformları izledi. Bu süreçte gübre ve tohum desteklemelerinin kaldırılması, tarım ürünleri fiyatları üzerinde devlet düzenlemelerinin kaldırılması, çeşitli ürün ve gıdaların üretiminde uzmanlaşmış olan Afrika köylüğünü olumsuz etkiledi (Bryceson, 2000: 54). Bryceson'un çalışmasında özetlendiği gibi tüketici malları fiyatlarının yükselmesi, sağlık, eğitim ve diğer kamu hizmetlerinde devlet desteklemelerinin kaldırılması sonunda azalan gelirler ve artan maliyetler Afrika köylüleri üzerinde bir "sıkışmaya" neden olmuştu. Sahra altı Afrika ülkelerinin birçoğunda köylüler ekonomik serbestleşme politikaları sonrasında ülkeye giren ucuz tarım ürünleriyle rekabet edemediler. Yapısal uyum programları ve ekonomik serbestleştirme Afrika kırlarındaki sınıfsal farklılaşmayı daha da derinleştirdi. Sermaye yoğun üretim yapan çiftçiler üretim ölçeklerini genişleterek ve tarım dışı alanlara yatırımlarını yönelterek tarımsal fiyatların neden olduğu sıkışmanın üstesinden gelebildiler (Bryceson, 2000: 55). Güney Afrika Devleti'nin toprak ve emek piyasaları üzerindeki kontrolleri kaldırmasıyla arazileri ulaşım imkânları zayıflayan köylüler ücretli işçiler ve düşük gelirli küçük ticari işlere giriştiler. Diğer bir deyişle uygulamaya konulan neoliberal politikaların beraberinde getirdiği riskler Afrika'nın kırsal alanlarında birçok köylüyü tarım dışı gelirler aramaya itmişti. Tarımsal ürün fiyatlarının ani düşüşü, girdi fiyatlarının neden olduğu dalgalanmalar, toprak ve kredi yetersizliğinden doğan yüksek riskler köylülerce gelirin tarımda ve diğer tarım dışı işlerde farklılaştırılmasıyla telafi edilebiliyordu.

Güney Afrika Cumhuriyeti'nin önde gelen emek yoğun sektörlerinden biri olan tarım sektöründe yaklaşık 600 bin kişinin çalıştığı tahmin edilmektedir (Johnston, 2007). Özellikle meyve ve şarap tarımında uzmanlaşan çiftliklerde sürekli ve mevsimlik olarak çalışan işçilerin sayısı 120 bine yakındır. Batı Cape bölgesinde kuşkonmaz üretiminde uzmanlaşan çiftliklerde yapılan bir alan araştırmasında, hasat mevsiminde çalışmak üzere gelen işçilerin büyük bir kısmının tarım aracılarıyla Zimbabve, Mozambik, Lesotho gibi ülkelerin yoksul bölgelerinden geldikleri saptanmıştır (Johnston, 2007: 499). 1980'lerden itibaren uygulamaya konulan reformlar kırdan kopuş sürecini hızlandırırken aynı zamanda büyük bir kısmı beyazlardan oluşan büyük toprak sahipleri, devletin kredi ve çeşitli girdilerde sağladığı desteklemelerden yararlanmaya devam etmişlerdir. Vergilendirme ve pazarlama süreçlerinde sağlanan kolaylıklardan yararlanan, kuşkonmaz, pancar, salatalık gibi oldukça çeşitlilik gösteren meyve ve sebze üretiminde uzmanlaşan ticari çiftlikler, geniş kitleler halinde göçmen işgücü çalıştırmaya başlamıştır. Güney Afrikalı çiftçiler değişen piyasa koşullarında düşük maliyetli ve yönetilebilir işgücüne ihtiyaç duymaktadırlar. Bu durum ancak tarım işçilerinin hakları minimize edildiğinde, ödemeler, çalışma saatleri konusunda emek süreçlerinin kuralsızlaştırılmasında mümkün olmaktadır. Johnston'un aktardığı verilere göre büyük bir kısmı kadınlardan oluşan göçmen işçiler, günlük 1,65 dolar gibi oldukça düşük ücretlerle günde ortalama 10 saate ulaşan yoğun bir iş temposuyla çalışmaktadırlar. (Johnston, 2007: 501). Birçok kadın işçi her an illegal, kaçak durumları nedeniyle sınır dışı edilme, hapse girme riskini göze alarak çalışmaktadır. Yapılan anket çalışmalarında ödemelerin geciktirilmesi, ücretlerin düşüklüğü, çalışma saatlerinin uzunluğu, fiziksel ve cinsel taciz işçilerin rahatsızlık duyduğu konuların başında gelmektedir. Ayrıca büyük bir kısmı beyazlardan oluşan çiftliklerde beyaz olmayan göçmen işçilerin çalıştırılıyor oluşu nedeniyle işçi-işveren ilişkileri beraberinde etnik gerilimleri de doğurmuştur.

Kısacası uluslararası ticarete katılma başarısı gösterebilen birçok çiftçi, mevcut çalışma mevzuatının yükümlülüklerinden kaçınmak amacıyla çiftliklerinde daha fazla mevsimlik işçi çalıştırmaya başladılar. Kırdaki emek süreçlerinde yaşanan

dönüşümler Apartheid sonrası dönemde DTÖ eşliğinde uygulanan tarımsal piyasaların yeniden düzenlenmesi ve dünya ekonomisiyle bütünleşme kapasitesi yüksek, az sayıda büyük ticari çiftliğin piyasalarda belirleyici olması gibi sonuçlar yaratmıştır (Webb, 2012). Güney Afrika'nın tarımsal alanlarında ucuza, esnek ve güvencesiz çalışan işgücünün yaygınlaşmasıyla birlikte işçi işveren ilişkilerindeki etnik ve sınıfsal gerilimler tırmanmaya başlamıştır. En son 2013 yılının başlarında şaraplık üzüm üretiminde çalışan tarım işçileri ücret artışları talebiyle greve gitmişlerdir. 2013 Ocak ayının sonunda üç ay süren grevler sonunda iş durdurmalar ve kampanyalar sonrasında Çalışma Bakanlığı işçiler için ödenen ücretlerde bazı düzeltmelere gitti. BBC'nin haberine göre tarım işçileri düşük ücretlerle çalışmak zorunda kaldıkları gibi Apertheid döneminin üzerinden 18 yıl geçmiş olmasına rağmen işverenler tarafından ırkçı uygulamalara da maruz kalmaktadırlar.[5]

Batı Avrupa Ülkeleri

Kuzey Batı Avrupa ülkeleri 1950'lerden bu yana dünyanın farklı bölgelerinden göç almaya devam etmektedir. Özellikle 1970'lerin başından itibaren göçlerin büyük bir kısmı Avrupa'nın belli başlı kentlerine yönelmiş olmasına rağmen tarımsal alanlarda çalışan göçmen işçilerin sayısında hızlı bir artış yaşanmaktadır. Avrupa Birliği ülkelerinde tarımda 4,5 milyon ücretli işçi çalıştığı ve bunun 500 bine yakını yabancılardan oluştuğu tahmin edilmektedir. (Miga, 2012). İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya gibi ülkelerin tarımsal alanlarında yaşanan işgücü kıtlığı sorunu ülke dışından göçmen işçilerle çözülmektedir ancak bu çözümle birlikte göçmenler ülkelerin gündeminde önemli bir sorun haline gelmektedir. Avrupa ülkeleri tarımında göçmen işgücünün büyük bir kısmı Afrika ve Doğu Avrupalılardan oluşmaktadır. İspanya'nın kırsal alanları emek yoğun ürünlerin üretiminde hızlı bir gelişme sürecine girerken aynı zamanda ücretsiz hane emeği yerini göçmen işçilere bırakmıştır.. İspanya'da çiftçi aileleri çocuklarını daha yüksek statü ve maddi

---

[5] BBC'nin "G. Afrika: Polisten grevci tarım işçilerine operasyon" başlıklı haberi için bkz. http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2013/01/130109_south_africa.shtml Erişim: 31 Ekim 2013

imkânlar sağlayan kentsel sektörlere yönlendirmeye çalışmaktadırlar. (Martin, 1985: 137-139). Böylece tarımsal üretim ve ihracat artışıyla kendisini gösteren işgücü ihtiyacı çoğunlukla Avrupa dışından gelen özellikle Afrika'dan gelen göçmen işçilerle giderilmektedir. Örneğin 1996 yılında yasal ikamet hakkına sahip Avrupalı olmayan işgücünün % 15,2'si İspanya'nın tarımsal alanlarında çalışmakta ve bunların büyük bir kısmı da Afrikalı göçmenlerden oluşmaktadır. Fransa'da tarımda 500 bine yakın mevsimlik işçi çalışmakta ve bunun yaklaşık 100 bini mevsimlik göçmenlerden oluşmaktadır. Göçmen işgücü İspanyol ailelerden, Fas ve Tunus'tan gelen işçilerden oluşmaktadır. İtalya'da ise tarımdaki üreticilerin büyük bir kısmı yarı zamanlı çiftçilerdir. Ülkede çiftçilerin dörtte üçü ya emeklidir ya da tarım dışı işlerde çalışmaktadır. Dolayısıyla küçük ölçekli üretim yapan bu çiftçiler büyük ölçüde ücretli emeğe bağımlı hale gelmişlerdir. Almanya'da tarımsal işletmelerin büyük bir kısmı küçük ve orta ölçekli aile üreticilerinden oluşmaktadır. Almanya ve İsviçre'de ailelerin meyve, sebze üreticiliğinde uzmanlaştığı ülkelerde büyük bir kısmı ülke dışından illegal yollarla gelen mevsimlik işgücü, tarımsal istihdamın önemli bir parçası haline gelmiştir. Avrupa Birliği ülkelerinde kötü barınma koşulları, düşük ücretler, uzun çalışma saatleri yanında göçmenlik sorunları ve ırkçı saldırılar mevsimlik tarım işçilerinin yaşam ve çalışma pratiklerinin bir parçası haline gelmiştir.

Buraya kadar üzerinde durulan çeşitli ülke örneklerinden hareketle, giderek hızlanan küresel ticaret ve rekabetle birlikte tarımda işgücü arz eden ve işgücü talep eden ülkelerin içinde yer aldığı küresel ölçekli bir emek piyasasının oluştuğunu görülmektedir. 1970'lerden bu yana dönüşüm içinde olan ücretsiz aile emeğine dayalı köylülük, topraksız ve az topraklı köylüler, kentlerde yaşayan işsizler ve küresel piyasalara yönelik üretim yapan orta ve büyük çiftçiler, tarım şirketleri emek piyasasının aktörleri haline gelmektedir. Köylülük içinde sınıfsal kutuplaşmanın boyutları ve tarımda ücretli işçiye ve ücretli işlere olan bağımlılığın dereceleri ülkelere, bölgelere göre oldukça farklılıklar göstermektedir. edilmekte ve çeşitli . Özellikle neoliberal politikaların tarımda yarattığı yıkımı daha ağır deneyimleyen ve büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu geç kapitalistleşen ülkelerde, kentlerde

kalıcı ve sosyal güvenceli işlere ulaşamayan geniş bir kesim ortaya çıkmaktadır. Küçük köylülüğün dönüşümü ve ücretli işçiliğin artan önemi dünya genelinde yaşanan kırsal dönüşümün ortak noktasını oluşturmaktadır. IMF, DB gibi kurumlarla yapılan anlaşmalar çerçevesinde tarımda rekabeti arttırmayı, serbestleşmeyi ve verimliliği artıran politikalar toprak sahibi küçük köylülüğü küresel ölçekte hareket eden büyük tarım şirketleriyle karşı karşıya getirmektedir.. Sermaye yoğun, yüksek tarım teknolojileriyle üretim yapan tarım şirketlerinin düşük fiyatlı ürünlerinin piyasaya girişiyle birlikte girdi fiyatlarının yükselmesi sonucunda giderek güvencelerini yitiren köylülüğün risklere daha açık hale geldiği görülmektedir. Çalışmanın ilerleyen aşamalarında görülebileceği gibi kırsal dönüşüm süreçlerinde ücretli işlere ve ücretli işçilere olan bağımlılığın giderek artışıyla kendisini gösteren benzer bir dönüşüm Türkiye'de de gözlemlenmektedir.

1.2. Kırsal Dönüşüm Süreçleri ve Tarımda İşçileşme

Kapitalizmin kırsal alanlarda para ve meta ilişkileri aracılığıyla başlattığı dönüşüm, bu çalışmada tarımda ücretlilik ilişkilerinin ortaya çıktığı ve yaygınlaştığı genel toplumsal bağlam olarak ele alınmıştır. Ticari ve para sermayeyle işbirliği halinde çeşitli ölçeklerde ülke ve dünya pazarlarına yönelik meta üreticiliği yaygınlaşırken, emek yoğun üretim yapan işletmeler dışarıdan ek işgücüne ihtiyaç duymaktadırlar. Yeni teknik ve teknolojik girdilerle "muazzam meta birikiminin" ortaya çıktığı kırsal alanlarda, üretkenliğin boyutları ve meta üretimine katılan üreticilerin kapsamı genişledikçe ücretli işgücüne olan talep artmaktadır. Diğer bir deyişle ücretli işçi çalıştırma pratikleri, daha yüksek karlılık ve verimlilik temelinde organize edilen tarımsal üretimin metalaşması sürecinde ihtiyaç duyulan emek formlarından biri olarak önem kazanmaktadır.

Özellikle geç kapitalistleşen ülkelerde, kırsal nüfus ve tarımsal istihdam içinde ağırlığını koruyan küçük köylülüğün dönüşüm yolları, tarımda işçileşme sürecinin çözümlenmesinde bir hareket noktası olarak ele alınmıştır. Meta ilişkileri

kırsal alanlarda yaygınlaşırken sahip olduğu ücretsiz hane emeğiyle üretimi örgütleyen küçük köylülük, bir yanda cebri veya iktisadi yöntemlerle topraktan uzaklaştırılarak ücretli işçi haline gelirken aynı zamanda uygun iktisadi koşullar oluştuğunda bizzat kendisi de meta üreticisi haline gelebilmektedir. Hatta çalışmanın ilerleyen aşamalarında görülebileceği gibi büyük kapitalist çiftlikler yanında kendi toprağında piyasaya yönelik üretim yapan küçük ve orta köylülük kendi tarlasında ücretli emek çalıştırabilmektedir. Tarımsal artık üretiminde ve artığa el koyma süreçlerinde para ve meta ilişkileri belirleyiciliğini artırırken; köylülüğün kendi içinde sınıfsal olarak farklılaşması ve ücretli işçiliğin tarımsal istihdam içindeki payının artması gibi iki önemli dönüşüm yaşanmaktadır. Büyük ölçekli çiftliklerde olduğu gibi küçük ve orta ölçekli üretim yapan çiftçiler için düşük maliyetli işgücünün önemi artarken aynı zamanda kırsal nüfusun belirli bir kesiminin toprakla bağı zayıflamaktadır. Dolayısıyla tarımda metalaşma sürecinde sermayenin artan kontrolü, küçük köylülüğün dönüşümü, köylülüğün kendi içinde sınıfsal olarak farklılaşması çalışmanın ilerleyen aşamalarında tarımda işçileşme süreçlerini ele alırken temel hareket noktaları olacaktır. Kendi içinde farklılaşan köylülük içinde ücretli işçiye dönüşen kesimlerin genel özellikleri çeşitli çalışmalarda şöyle ele alınmaktadır;

"Çiftlik çalışanlarını da kapsayan işçiler bazıları çok az da olsa toprağa ve çiftlik araçlarına sahip olsalar da genel olarak topraksız bir kesimi oluşturmaktadır. İşçiler hayatlarını kısmen veya tamamıyla emek güçlerini satarak kazanabilirler. Genel olarak orta köylülük emek gücünü satmak zorunda olmazken çok az toprağa sahip yoksul köylüler emek güçlerinin belirli bir kısmını satmak zorunda kalırlar (Patnaik, 1976: 87-88)."

"Yoksul köylüler hane üretimiyle kendilerini yeniden üretemedikleri (toprak ve aile emeğinin yetersiz olması nedeniyle) için emek güçlerini düzenli olarak satmak zorunda kalarak işgücünün belirli bir kesimi haline gelirler. Küçük bir araziye ulaşım bu kesimi köylü tanımı içine almaya yetmese de az da olsa yaptıkları üretim bu kesimin geçimine katkıda bulunmakta diğer tarafta bu kesimi çalıştıranların ücretleri düşürmesine neden olmaktadır. Diğer bir değişle bu kesim kır proletaryasını oluşturmaktadır (Bernstein, 1979: 431)."

Tarım işçileri çoğunlukla köylülüğün topraksız veya az topraklı kesimleri içinden gelmektedir. Yaşadıkları köylerde yeterli geçim imkânlarına ulaşamayan köylüler, işlerin yoğunlaştığı özellikle bahar ve yaz aylarında çapalama, budama, ilaçlama, hasat gibi tarım makineleriyle yapılamayan işlerde geçici olarak ücretlilik ilişkisi içine girerler. Tarımda mevsimlik işçilik, kentsel sektörlerdeki kalıcı ve istikrarlı işlerde olduğu gibi yılın bütün zamanlarında yapılan bir iş değildir. Pazara yönelik üretim yapan, işlerin yoğunlaştığı aylarda aile emeği dışında ek işgücüne ihtiyaç duyan küçük işletmelerde ve büyük kapitalist çiftliklerde ucuza çalışmaya hazır mevsimlik işçilere ihtiyaç duyulmaktadır. Tarımda meta üretiminin yaygınlaşmasıyla birlikte ücretsiz hane emeği yanında ücretli işçiler olmak üzere tarımsal istihdam ikili bir özellik kazanmaya başlamaktadır.

Kapitalist ve prekapitalist yapıların iç içe geçtiği ve kırın sosyal yapısını oldukça farklılaştırdığı koşullarda, ücretli işçiler dışında kalan ortakçılık, kiracılık gibi başkasının toprağında çalışmanın diğer biçimleri üzerinde kısaca durmak gerekir. Ortakçılık, ürünün kaldırıldıktan sonra toprak sahibi ile ortakçı (yarıcı, maraba vb.) arasında önceden belirlenmiş bir oranda ve ürünün ayni olarak paylaşılmasını öngören bir işletme biçimidir. Üretimin toprak ve (ortakçının sağlaması gereken) emek dışındaki girdileri ise, toprak sahibi ile ortakçı arasında örf-âdete göre veya anlaşma ile paylaşılır (Boratav, 2004: 31). Ortakçılık, marabacılık, yarıcılık gibi toprak tasarruf biçimleri çoğunlukla büyük toprak sahiplerinin henüz makineli tarıma geçmedikleri ve köylüyle karşılıklı bağımlılık ilişkilerini sürdürdükleri yerlerde yaygındır (Aksoy, 1969: 124–125). Marabacılık, yarıcılık, ortakçılık gibi toprak işletme biçimlerinde toprağı ekip biçen köylünün mülk sahibinin kişisel bütün hizmetlerini yapmak gibi görevleri de vardır. Dolayısıyla bu biçimler daha çok artığa, artı ürün, artı emek formunda el konulan feodal üretim ilişkileri içinde gerçekleşmektedir. Geçim için yeterli toprağı olmayan köylülerin başvurduğu diğer bir toprak işleme yöntemi olan kiracılık, mal sahibine verilecek kiranın elde edilecek üründen bağımsız olarak saptandığı bir işletme türüdür (Kocacık, 1979). Toprağa ihtiyaç duyan köylü hanesi bu yöntemle başkasının toprağını belirli bir kira karşılığında ekebilir.

Ortakçı ve kiracılar toprak sahipleriyle genellikle birbirine yakın yerlerde yaşarlar. Tarımsal üretimde metalaşma ve makineleşme süreçleri daha çok yarı feodal ilişkiler içinde görülen ve üretilen zenginliğin ayni olarak aktarıldığı ortakçılık, kiracılık ilişkilerini ücretlilik ilişkisine dönüştürmüştür. Ancak Boratav, ortakçılık ve kiracılık gibi toprak işletme biçimlerinin özellikle girdi ve kredi piyasalarında belirsizlik ve aksaklıkların olduğu koşullarda fiyat dalgalanmalarından kaçınmak amacıyla tercih edilebileceğinden söz etmektedir (Boratav, 2004: 33). Makineleşmenin ilerlemesiyle, toprak sahipleri bütün bir üretim dönemini kapsayan anlaşmalarla yapılan ortakçılık yerine sadece makinenin yapamadığı işlerde geçici işçiler çalıştırmayı tercih etmeye başlamıştır.

Ortakçılık, kiracılık gibi toprak işleme biçimleri yanında tarımda mevsimlik tarım işçileri kategorisi dışında kalan ücretli olarak başkasının mülkünde çalışan başka bir kesimden daha söz etmek gerekir. Bu kesim, büyük çiftliklerde sürekli olarak çalışan ve farklı bölgelerde hizmetkâr, çiftçi, yanaşma, bekâr, çoban, kâhya, uşak, ev uşağı, tutma, beylik, azap gibi farklı adlarla anılan sürekli işçilerden oluşmaktadır (Aksoy, 1969: 118). Özellikle işletme ölçeğinin büyüdüğü ve traktör, biçerdöver gibi tarım makinelerinin yoğun olarak kullanıldığı yerlerdeki çiftliklerde traktör sürücüsü, operatör gibi farklı meslek dallarından sürekli işçiler çalıştırılmaktadır.

Topraksız, az topraklı ve yoksul köylülerden oluşan kesimler sadece tarımda değil madencilik, inşaat, imalat, hizmet sektörlerinde geçici işçi olarak çalışabilmektedir. Tarımsal üretimle yeterli geçim şansını giderek yitiren nüfus, ülke içinde ve hatta farklı ülkelerdeki kırsal ve kentsel alanlardaki geçici, kalıcı iş imkânlarını değerlendirmeye çalışırlar.[6] Modern ulaşım ve iletişim sistemlerinin gelişmesiyle uzak yerlerdeki iş olanaklarından haberdar olmak ve uzun yolculuklara

[6] Marx, yaşadıkları köylerde geçim imkânlarını giderek yitiren ve farklı yerlerde iş arayışına giren göçebe işgücünü şu cümlelerle ele alıyor; "Bunlar, gereksinmeye göre bazen şu, bazen da bu noktaya sürülen, sermayenin hafif piyadeleridir. Bunlar yürüyüş halinde olmadıkları zaman "konaklarlar". Göçebe emek, çeşitli inşaat, kanalizasyon, tuğlacılık, kireççilik, demiryolu yapımı vb. gibi işlerde kullanılır (Marx, 2004: 631)."

çıkmak mümkündür. Amaç toprakların kıt ve verimsiz olduğu, hayvancılık faaliyetlerinin tek başına aileyi geçindirmeye yetmediği koşullarda ailenin temel ihtiyaçlarının karşılamak için gerekli nakit gelirine ulaşmaktır.

Tarımda işçileşme topraksız, geçim için yeterli toprağı olmayan ya da toprağı olsa da borçları nedeniyle geçim şansını kaybeden köylülerin, yaşadıkları kırsal alanlardan tarımsal sermayenin daha hızlı yoğunlaştığı yerlere doğru ücretli işçi haline geldikleri bir mekânsal hareketle kendisini göstermektedir.[7] Ekonomik gelişmenin görece zayıflığı, toprak dağılımının eşitsizliği yanında topraklar üzerinde nüfus baskısının fazla oluşu mevsimlik tarım işçisi gönderen yerlerin tipik özelliğidir. Bunun yanında ülke ve dünya pazarlarıyla bütünleşme derecesinin daha yoğun ve hızlı yaşandığı bölgelerde, rekabet baskısı ve kar arayışı altında üretim yapan üreticiler, tarımsal üretimin belirli aşamalarında aile emeği ve yerli işçi yeterli olmadığında dışarıdan ucuz işgücüne ihtiyaç duymaktadırlar. Küçüklü büyüklü meta üreticilerinin sayılarının giderek arttığı, sermayenin yoğunlaşma içinde olduğu bölgelerde tarımsal emek piyasası da gelişmektedir. Feodal üretim ilişkilerinin temel aktörleri olan ağa-maraba ilişkilerinin çözülmesiyle mülksüzleşen, sermayenin meta ilişkileri yoluyla yarattığı iktisadi baskıyla yoksullaşan köylüler yaşadıkları yerleri terk etmemekte kentlere göç etmek yerine tarımsal emek piyasasında ek geçim imkânları arayan kesimler haline gelmektedirler. Yeterli göç bağlantıları kuramamaları, kentsel sektörlerde uygun vasıflara sahip olmamaları, yaşadıkları yerlerde azda olsa yeniden üretim faaliyetlerine devam etmeleri yanında kentlerin yeni göçmenleri içerme, bütünleştirme kapasitesini yitirmesi gibi birçok nedenle bu kesim daha çok diğer tarımsal alanlardaki mevsimlik işleri tercih etmektedir.

---

[7] Lenin Rusya'daki tarım işçilerini şöyle betimliyor; "Bu grup, hiç toprağı olmayanlar da dâhil olmak üzere, yoksul köylüleri içerir; ama Rus kır proletaryasının en tipik temsilcisi, verilmiş toprak sahibi çiftlik emekçisi, gündelikçi, vasıfız emekçi, yapı işçisi ya da öteki verilmiş toprak sahibi işçilerdir. Bir parçacık toprak üzerinde yapılan önemsiz çiftçilik, tam bir yıkım halinde olan bir çiftlik, işgücünü satmadan yaşamanın olanaksız oluşu, son derece düşük bir yaşam düzeyi, işte bu tipin ayırt edici özellikleri bunlardır (Lenin 1988, 159)."

Çalışmada tarımda işçileşme süreçleri, farklılaşan sosyal yapıların ve üretim biçimlerinin yer aldığı kırsal mekânlarda kapitalist üretim ilişkilerinin yayılmasıyla yaşanan sosyoekonomik dönüşümler çerçevesinde ele alınacaktır. Kapitalist üretim ilişkileri kırsal alanlara derinlemesine nüfus ederken küçük köylülüğün içinden geçtiği dönüşüm süreçlerine çalışmada özel bir önem verilmiştir. Türkiye'de kırsal dönüşüm süreçleri üzerine ampirik ve kuramsal çalışmalar yapan çok sayıda araştırmacı ücretsiz hane emeğiyle kendi toprakları üzerinde üretim yapan küçük köylülüğün tarımdaki hakimiyeti üzerinde durmuşlardır.[8] Kapitalist üretim ilişkileriyle bütünleşme süreci içinde kendisini yeniden üretme kapasitesi ve çözülme eğilimleri gibi birbirine karşıt dinamikler küçük köylü üretiminin geleceğini belirlediği gibi tarımda işçileşmenin boyutlarını da etkilemektedir. Bu nedenle çalışmada, tüccar, tefeci ve sanayi sermayesiyle piyasa ilişkileri aracılığıyla eşitsiz bir ilişkiye giren küçük köylülüğün mülksüzleşme ve işçileşme dinamiklerine özel bir önem verilmiştir. Klasik ve çağdaş Marksistler arasında yapılan köylülüğün meta ilişkileriyle uyumlu bir bütünleşme ilişkisine mi gireceği yoksa tasfiye mi olacağı ekseninde yapılan kuramsal tartışmalar çalışmaya ışık tutacaktır.

Türkiye'de kapitalizmin kırsal alanlara nüfuz etmesiyle kendisini gösteren diğer bir dönüşüm biçimi feodal çiftliklerin dönüşüm sürecinde ortaya çıkmaktadır. Küçük köylülüğün dönüşüm süreçlerine odaklanan araştırmacılar feodal çiftliklerin ve büyük toprak sahipliğinin kırsal dönüşüm süreçleri içinde sınırlı bir etkiye sahip olduğu üzerinde durmuşlardır. Ancak çalışmanın ilerleyen bölümlerinde üzerinde durulduğu gibi feodal, yarı feodal yapıların sosyal yapıda belirleyici olduğu bölgelerde tarımda mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerinin diğer bölgelere göre daha yaygın olduğu görülecektir. Ağayla köylü arasındaki geleneksel bağımlılık ilişkilerinin çözülmesiyle ağanın toprağında çalışan köylüler için topraksızlaşma ve işçileşme yönünde daha radikal sonuçlara neden olmuştur. Dolayısıyla tarımsal yapı

[8] Tarımda mülkiyet yapısı ve emek yapısı açısından ağırlıklı kesim olarak ele alınan küçük köylülüğün dönüşüm süreçlerini konu alan teorik ve amprik çalışmalar için bkz. (Boratav, 2004)(Keyder, 1983)(Akşit ve Keyder, 1985)(Ecevit, 1999)(Sirman, 1988) (Aydın, 1986a).

içinde büyük toprak sahipliği ve feodal çiftliklerin kapitalist çiftliklere dönüşüm süreçlerine ilişkin temel süreçler üzerinde durulacaktır.

1.2.1. Tarımda Kapitalist Dönüşüm ve Köylülüğün Tasfiyesi

Toprak mülkiyetinin bürokratik devlete veya beye ait olduğu prekapitalist sosyal yapılarda, köylüler sınırlı teknolojik imkânlar eşliğinde hane emeğine dayalı olarak üretimi organize etmekte ve fazla ürün vergiler yoluyla yönetici sınıfa aktarılmaktadır. Tarımsal zenginliğin üretiminde temel işgücü kaynağı olan köylüler iktisadi yapının bel kemiğini oluştururlar. Toprağın kullanım hakkına sahip olan köylüleri toprakta tutmak iktisadi sistemin istikrarı ve sürekliliği açısından büyük önem taşır. Bunun yanında köylüler ilkel bir teknolojiyle ürettikleri ürünün sınırlı bir kısmını çevredeki bir tüccara veya pazarda satabilir. Ancak buradaki değişim ilişkisi köylülüğün içinde bulunduğu üretim ve bölüşüm ilişkilerinde tali bir önemde olup dönüştürücü özelliğe sahip değildir. Tarımsal fazlanın siyasi otoriteye aktarımında sızıntılara yol açabilecek pazar ilişkileri, siyasi otorite tarafından sıkı sıkıya denetim altında tutulmaktadır. Kısacası hane emeğiyle kendi tasarrufundaki toprağa bağlı köylü aileleriyle bürokratik devlet veya ağa, bey arasındaki artık üretimi ve bölüşüm ilişkileri kapitalizm öncesi sosyal yapının temelini oluşturmaktadır.

Kapitalizmin tarımda yaygınlaşmasıyla birlikte kırlar bir yanda üretici güçlerdeki hızlı gelişmelerle tarımsal üretimde büyük artışların açığa çıktığı mekânlar haline gelmektedir. Bununla birlikte, önceki iktisadi sistemin çözülmesi, geniş bir köylü kitlesinin toprakla bağının zayıflamasına neden olmaktadır. Bu süreçte tarımsal üretiminin niteliği emek, toprak ve teknoloji boyutlarıyla hızla değişirken, köylü ekonomileri gelişmekte olan tüccar, tefeci kesimi aracılığıyla ülke ve dünyada hâkim olan ekonomik sistemin bir parçası haline gelmektedir. Diğer bir deyişle köy ekonomisi eski yerel niteliğini yitirerek sermayenin çeşitli fraksiyonlarıyla eşitsiz bir işbölümüne girer. Köylü üretiminin genişleyen piyasa

ilişkileri aracılığıyla giderek ülke ve dünya ekonomisinin bir parçası haline geliş sürecini Wolf şöyle açıklamaktadır;

" Mübadele zincirleri potansiyel olarak sadece artan sayıda aracı içermekle kalmaz fakat aynı zamanda bir köylü nüfusun üyeleri arasındaki mal ve hizmetlerin "yatay" hareketine, malların köylerden kasabalara, kasabalardan iç kesim kentlerine, kentlerden liman kentlerine ve oradan da deniz aşırı pazarlara karmaşık "dikey" bağlarda ilave eder. Başka bir şekilde ifade edecek olursak mahalli olarak üretilmiş ürünlerin mahalli pazarlardaki mübadelesi, bölgesel pazardaki mübadelenin küçük bir kısmını oluşturur. Bölgesel pazarların ulusal pazarlardaki, ulusal pazarların da uluslararası pazarlarda ki konumu benzer şekilde mübadelenin küçük bir kısmını oluşturur. Böylelikle köylü kendini sadece çok sayıda aracı ve ürün işleyici ile uğraşır bulmakla kalmaz, aynı zamanda birçok düzeye sahip ve kapsamı sürekli genişleyen bir pazar sisteminin içinde bulur. (Wolf, 2000: 77)."

Piyasa ilişkilerinin kırda mekânsal olarak yayılmasıyla tarımsal üretim hacminde yaşanan artışlar eş zamanlı olarak gerçekleşmektedir. Kara, deniz ve demiryollarından oluşan ulaşım alt yapısında hızlı gelişmeler, tarım yönteminde ve teknolojisinde ilerlemelere eşlik ederken a yeni topraklar da üretime açılmaktadır. Özellikle kapitalizmin büyüme dönemlerinde sürekli genişleyen pazarlar giderek daha geniş bir köylü kesimini meta ilişkileri alanı içine alır. Ulusal ve küresel ekonomilerle bütünleşen köylü üretimi, kapitalizmin sermaye birikim eğilimlerine bağımlı hale gelir. Bu eğilimlerle ilişkili olarak da devletin politika ve uygulamalarına ve kapitalist sistemin büyüme dönemleriyle iktisadi krizler gibi karşıt eğilimlerine de açık hale gelir. Özellikle pamuk, tütün gibi sanayi sermayesine girdi olarak üretilen ürünlerde uzmanlaşma ve metalaşma süreci daha hızlı olarak gerçekleşmektedir. Tarımsal üretimin hacminde büyük artışların ortaya çıktığı koşullarda köylüler kendilerini çeşitli büyüklüklerdeki tüccar, tefeci, sanayi sermayesinin piyasa koşullarını ve üretim yapısını belirlediği bir ortamda bulurlar.

Tarım sektörünün ekonomideki ağırlığının fazla olduğu, işgücünün büyük bir kısmının kırsal alanlarda küçük köylülerden oluştuğu geç kapitalistleşen ülkelerde, küçük köylü kesimi kalkınmanın temel itici gücü olarak görülmektedir. İthal ikameci sermaye birikim rejimi çerçevesinde dış rekabetten arındırılmış iç piyasalarda,

devletin girdi, kredi, fiyat desteklemeleri eşliğinde küçük, orta ve büyük ölçekli tarım işletmeleri meta ilişkileriyle kolaylıkla bütünleşebilmektedirler. Kırda kapitalist üretim ilişkileri gelişirken devletin küçük köylülüğü nasıl sisteme içerdiğini Özuğurlu, Türkiye örneği üzerinden şöyle açıklamaktadır: "1930'lu yıllardan sonra finansman, kredi, üretim girdileri ve ürün fiyatını düzenleyen rakipsiz kurumsal mekanizmalar inşa edilmiş; yarı-kamusal nitelikte (büyük) çiftçi örgütlenmesi gerçekleştirilmiş; örgütsel içerme hamlesi, kooperatif ve birliklerle çeşitlendirilerek köylere uzanmış ve tüm bu kanallar, köylüyü bir ağ gibi kuşatmış ve içermiştir (Özuğurlu, 2011: 118-119)." Geç kapitalistleşen ülkelerde özellikle içe yönelik sermaye birikimi dönemlerinde belirli bir köylü kesiminin kendisine ait toprak ve ücretsiz hane emeğinin sağladığı olanaklarla üretimi sürdürdüğünü ve devletin fiyat, girdi ve kredi alanındaki desteklemeleri eşliğinde, başarıyla pazar ilişkileriyle bütünleştiğini görülmektedir.

Küçük köylülüğün kapitalist sistemle bütünleşmesi esas olarak hane emeğiyle kendi toprağında üretim yapan köylülüğün niteliğini değiştirir. Köylü hanesi piyasa talebine cevap verebilmek, daha yüksek verimlilik düzeyini yakalayabilmek amacıyla üretimde ihtiyaç duyduğu teknolojik girdilerin daha büyük bir kısmını pazardan satın almaya başlar. Aynı şekilde köylerde sanayi ürünlerinden oluşan yeni tüketim kalıpları da oluşmaya başlamaktadır. Süreç içerisinde köylülerin üretim ve tüketim kararlarında, hangi ürünü ekeceklerinde piyasa fiyatlarının iniş, çıkışlarıyla kendisini gösteren sinyaller belirleyici olmaya başlar. Kısacası köylüler, kapitalist meta ilişkileriyle bütünleştikten sonra metalaşmanın dinamiklerine ve zorunluluklarına tabi olurlar ve bunları hem pratiklerinde hem de ilişkilerinde içselleştirirler (Bernstein, 2010: 131). Tüccar, tefeci ve sanayi sermayesiyle ilişkileri içinde küçük meta üreticileri haline gelen köylülüğü Boratav; dolaysız üreticinin, üretim araçlarına esas itibariyle sahip olduğu: esas olarak kendi ve ailesinin emeğiyle kısmen veya piyasa için, fakat tüketim amacıyla (birikim yapmadan) üretimde bulunan bir kesim olarak tanımlamaktadır (Boratav, 2004: 52). Boratav'ın genel özelliklerini verdiği meta üreticisi köylülük, çalışmada iki açıdan önem taşımaktadır. Birincisi daha önce de üzerinde durulduğu gibi meta üreticisi olarak köylülük,

Türkiye tarımının ağırlıklı üretim biçimidir. Pazara yönelik üretim yapan büyük çiftliklerle birlikte meta üreticisi köylülük belirli ürünlerde uzmanlaşma ve pazara açılma derecesi ilerledikçe mevsimlik işçi istihdam etmeye başlamaktadır. Diğer bir değişle ağırlıklı olarak ücretsiz aile emeği ve daha sınırlı olmak üzere ücretli işçilik tarımsal istihdamın bir parçası haline gelmektedir. İkinci olarak ülke ve dünya pazarlarıyla bütünleşen köylülük, Bernstein'ın da belirttiği gibi metalaşmanın dinamiklerine ve zorunluluklarına tabi olmaktadırlar. Meta ilişkilerinin gelişmesi sermayenin köylü üretimi üzerindeki artan kontrolü ve finansal darboğazlar anlamına gelmektedir. Yılın belirli dönemlerinde mevsimlik işçi çalıştıran meta üreticilerinin sermayeyle çelişki ilişkileri aynı zamanda bu kesim üzerinde de mülksüzleşme ve işçileşme baskısı yaratmakta, bu süreçte hane emeği giderek ücretli işgücüne dönüşmeye başlamaktadır.[9] Özellikle gelişen kentsel sektörler yeni iş imkânları yaratabiliyorsa kayıplara uğrayan köylü ailelerinin belirli bir kesimi kente göç etmekte ve göç sonrasında yaşanan işgücü kaybı nedeniyle meta üretiminde ücretli işçinin önemi artmaktadır. Dolayısıyla çalışmada tarım işçiliği, belirli sermaye birikim rejimleri dönemlerinde devletin tarım politikaları ve iç pazarın gelişim dinamiklerine bağlı olarak sermayenin meta üreticisi haline gelen köylülük üzerindeki etkileri ve buna bağlı olarak işgücü yapılarında dönüşüm süreçleri ekseninde ele alınacaktır.

Köylülüğün içinde bulunduğu mülksüzleşme ve işçileşme eğilimleri Klasik Marksist görüşlerde köylülüğün sermayeyle girdiği eşitsiz ilişkiler bağlamında ele alınmıştır. Buna göre sermayeyle girdiği eşitsiz ilişkiler içinde küçük köylülük

---

[9] Boratav, işveren ve işçi özelliğiyle meta üreticisi köylülüğün emek piyasasıyla ilişkilerini şöyle özetliyor; "Köylü işletmesi, küçük üretici niteliğini korumasına rağmen, demografik devresinin belli aşamalarında emek fazlası içererek işgücü 'ihraç' edebilir, diğer aşamalarında ise emek kıtlığı durumuna düşerek yabancı işgücü kullanabilir. Keza, yıllık üretim devresinin hasat dönemi gibi belli anlarında köylü işletmesi, yerel olarak var olan veya bölge dışından gelen emek fazlasına ve tarım işçileri kitlesine başvurarak ücretli işçi istihdam edebilir. Bu durumlarda başvurulan emek fazlası, tamamen topraksız bir tarım proletaryasından ve köylü işletmesindeki emek fazlasının işgücü piyasasına taşmış unsurlarından oluşmuş olabilir (Boratav, 2004: 39)."

kaçınılmaz olarak mülksüzleşerek yok olacak ve devamında kır ve kentlerde ücretli işçiler haline gelecektir. Marx'ın Komünist Manifesto ve Kapital'de tutucu, gerici bir kesim olarak değerlendirdiği, yok olup gideceğini öngördüğü köylülüğün proletarya saflarına katılışını şu cümlelerle ele almıştır:

"Orta sınıfın alt katmanları, küçük çapta ticaretle uğraşanlar, dükkancılar ve genellikle emekli olmuş esnaflar, zanaatçılar ve köylüler- bütün bunlar, kısmen kendi küçük sermayelerinin modern sanayinin işletildiği ölçek bakımından yetersiz kalması ve büyük kapitalistlerle rekabette yenik düşmeleri yüzünden ve kısmen de bunların özel hünerlerinin yeni üretim yöntemleri karşısında değerini yitirmesi yüzünden, giderek proletaryaya karışıyorlar (Marx, 1998:19)."

"Köylülüğün yok edilmesi, yani bireylerin malı olan dağınık üretim araçlarının toplumsal ve yoğunlaşmış birimler haline, büyük halk yığınlarının, topraktan, geçim araçlarından ve emek araçlarından yoksun hale getirilmesi, halk yığınlarının bu korkunç ve ıstıraplı mülksüzleştirilmesi işlemi, sermayenin tarihinin başlangıcını oluşturur… Yalıtılmış, bağımsız emekçi bireyin, deyim yerindeyse, kendi emek koşullarıyla kaynaşmasının sonucu olan özel mülkiyetin yerini, öbürlerinin itibari olarak özgür emeğinin, yani ücretli emeğin sömürülmesine dayanan kapitalist özel mülkiyet alır (Marx, 2004: 726)."

Marx'ın metinlerinde ve sonraki Marksist kuramcıların kırsal dönüşüm sorununa ilişkin teorik ve politik önermelerinde, sermayenin tarımda yoğunlaşmasıyla küçük köylülüğün tasfiyesi ve proletarya saflarına katılmasının kaçınılmaz olduğu üzerinde durulmaktadır. Rekabetin yok ediciliği, köylü üretiminin teknik ve teknolojik bakımdan sermaye karşısında geri kalması yanında sermayenin ilkel birikim süreçlerinde sıklıkla başvurduğu toprakların zor yoluyla ele geçirilmesi gibi yollar küçük köylülüğü proletarya saflarına katılmaya zorlamaktadır. Ancak mülksüzleşme sürecinin hızı yanında bu sürecin hangi biçimler ve mekanizmalar eşliğinde kendisini göstereceği kuramcılar arasında tartışılmaktadır. 19. yüzyıldan itibaren kapitalist üretim ilişkilerinin dünyanın farklı bölgelerinde yaygınlaşmasıyla köylülüğün çözülmesinin oldukça yavaş gelişmesi ve hatta -Korkut Boratav ve Çağlar Keyder'in çalışmalarında belirtildiği gibi- meta ilişkileriyle uyumlu bir bütünleşme sürecine girmesi bu tartışmaların önemini artırmıştır.

Kautsky, "Tarım Sorunu" adlı çalışmasında, 19. yüzyıl Almanya'sının tarımsal dönüşüm süreçlerini oldukça ayrıntılı olarak incelemiştir(Kautsky, 1988). Çalışmasında tarımın kendisine özgü yapısı nedeniyle kapitalizmle bütünleşen küçük köylülüğün tasfiyesinin sanıldığından daha yavaş olduğu, tarımda toprak kutuplaşmasının sınırlı kalabileceği ve köylülüğün kendisini yeniden üretebileceği tezleri üzerinde durulmuştur. Toprağın miras hukuku nedeniyle kolayca bölünmesi, toprak kutuplaşmasının sanayiden farklı olarak bazı fiziksel ve toplumsal engellere sahip olması, köylülüğün yeterli kazanç sağlayamasa dahi elindeki toprağı işlemeye devam etmesi, köylü tarımının piyasa ilişkilerine uyum gösterme yeteneği gibi oldukça çeşitli nedenler köylülüğün tasfiyesini yavaşlatmaktadır (Aydın, 1986a: 137). Bunun yanında tarımda kapitalistleşme süreci sanıldığı gibi yaygın sermaye ve toprak kutuplaşmasına yol açmadığı gibi hanelerdeki yeni kuşakların mevcut sınırlı topraklar üzerindeki baskıları nedeniyle meta ilişkilerine giren köylü işletmeleri kendi içinde sürekli olarak parçalanmaktadır. Hanenin tüketim kalıplarında sanayi mallarının ve diğer tarımsal ürünlerin payının artmasıyla nakit paraya olan ihtiyacın artış göstermesi, mevcut toprakların yeni doğan kuşaklar için gerekli geçimi sağlayacak büyüklükte olmaması köylü hanelerini diğer kırsal ve kentsel alanlardaki ücretli iş olanaklarını değerlendirmeye zorlamaktadır. Yeni topraklara ulaşma imkânlarının sınırlı kaldığı koşullarda çeşitli ücretli işlerden oluşan ek istihdam olanakları, köylü haneleri içinde yeni kuşakların bağımsız haneler kurma eğilimini artırmaktadır. Evliliklerin sayısı artarken küçük çiftliklerdeki topraklar üzerindeki nüfus baskısı artar. Bunun yanında toprak fiyatları yükselir ve toprakların parçalanması hızlanır. Bu durum, küçük çiftlikleri giderek daha da küçültür ve çiftçileri yoksullaştırır.

Tarımda bir yanda topraklar parçalanarak asgari geçim miktarının altına düşerken nakit ihtiyacının artışı hanelerin ücretli işlere olan bağımlılığını artırmaktadır. (Kautsky, 1988: 169) Ek istihdam olanakları ve artan nüfusun topraklar üzerindeki baskısı parçalanmanın arkasında yatan en önemli neden olarak ele alınmıştır. Dolayısıyla tarımda metalaşma süreci beraberinde artan bir toprak kutuplaşması yerine toprak parçalanmasını, kaynakların toplandığı az sayıda büyük

işletmeler yerine çok sayıda küçük üreticiliği getirmiştir. Üretimi sürdüren köylü haneleri kendi topraklarında ekmeye devam ederken aynı zamanda başka çiftliklere ücretli işçi olarak çalışmaya gitmektedirler. Bu nedenle köylülerin proleterleşme sürecine girmeleri için tam anlamıyla mülksüzleşmeleri şart değildir. Sezonluk işçiler düzenli olarak evlerine geri dönerler ve diğer kırsal ve kentsel alanlardaki tarımsal işlerde çalışarak elde ettikleri ücret gelirlerini mevcut küçük işletmelerini yeniden canlandırmaya çalışırlar (Kautsky, 1988: 195-197). Yeni topraklar ve hayvanlar satın alınarak cüce işletme yeniden ayağa kaldırılmaya çalışılır. Yılın belirli zamanlarında ücretli işlerde çalışarak elde edilen gelirler köylü hanesinin toprakta tutunmasını kolaylaştırmaktadır. Sonuç olarak Kautsky, çalışmasında küçük çiftliklerin –büyük çiftlikler tarafından yutulmadan- varlığını sürdürebileceğini ancak endüstriyel gelişmeyle birlikte küçük toprak sahiplerinin koşullarının mülksüz proleterlere oldukça yaklaşacağını ve bu iki kesimin çıkarlarının birbiriyle ortaklaşacağını ileri sürmüştür.

Lenin, "Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi" adlı çalışmasında, istatistikî bilgiler yardımıyla Rusya'da "köylü komünlerini" kendi içinde homojen özellikler gösteren bütün bir halk kitlesi olarak ele alan Narodnik görüşleri çürütmeye çalışmıştır (Lenin, 1988). Tarımda kapitalizmin gelişme süreci içinde köylülük kendi içinde sınıfsal olarak hızla farklılaşmakta, toprakların giderek daha büyük bir kısmını kontrolü altında tutan orta ve zengin köylülük gelişirken köylülüğün büyük bir kısmı toprağını kaybederek ücretli işçiler haline gelmektedir. Lenin, ellerinde belirli bir miktar toprak bulunduran kırsal nüfusu köylü kategorisi içinde ele alan Narodnik görüşe şöyle itiraz ediyor:

"Kapitalizmin özgür topraksız işçi gerektirdiği yolundaki teorik önerme, bizim yazınımızda, çoğu kez, son derece basmakalıp bir anlayışla ele alınmaktadır. Bu önerme esas eğilimi yansıtması bakımından doğrudur, ama kapitalizm tarıma özellikle yavaş olarak ve son derece çeşitli biçimler altında girer. Kırsal işçiye toprak verilmesi, çoğu kez bizzat kırsal patronların çıkarınadır ve bunun için de ufak bir toprak parçasına sahip kırsal işçi tipi, bütün kapitalist ülkelerde görülebilen bir tiptir (Lenin, 1988: 160)."

Lenin, belirli bir miktar toprak sahibi olsa da köylü kesimini ücretli işlerde çalışmadan yaşamını sürdüremeyen kır proletaryası kavramı içinde ele almaktadır. Tarımda kapitalizmin diğer sektörlere göre daha yavaş ilerlemesi, işçilerin belirli bir miktar toprağa sahip olmaları nedeniyle ücretleri aşağıya çekmenin mümkün olması geçiş sürecinin temel özellikleridir.

Tarımda meta ekonomisinin gelişimiyle köylülüğün belirli kesimleri yeni topraklar satın almakta, demir saban kullanımı, ot tarımı ve sütçülüğü geliştirerek çiftliklerini iyileştirmektedir. İç pazarın gelişmesiyle artan talebe cevap vermeye çalışan ve çiftliklerini geliştirmeye çalışan zengin ve orta köylülük ailede mevcut olan işgücünden daha fazlasına ihtiyaç duymakta ve bunu da topraklarını kaybetmeye başlayan köylü kesimlerinden sağlamaktadırlar. Lenin'in ifadesiyle çiftlik emekçileri ve daha da önemlisi, bir gündelikçiler grubunun oluşması, hali vakti yerinde köylülüğün oluşması için zorunlu hale gelmiştir (Lenin, 1988: 159). İç pazarın gelişmesi ücretli emeğe ihtiyaç duyan orta ve zengin köylülükle yoksullaşan köylülük arasında bağımlılık ilişkilerinin gelişmesine neden olmuştur. Bazı köylü çiftliklerinde toprakların kapılması, üretimin bir azınlığın elinde toplanması gibi yaşanan iyileşmelere, rekabet, çoğunluğun proletarya saflarına itilmesi, bunların ticari sermaye ve çiftlik emekçisi kiralanması aracılığıyla bir azınlık tarafından sömürülmesi gibi oldukça çeşitlenebilecek süreçler eşlik etmektedir (Lenin, 1988: 155). Lenin, kırda hali vakti yerinde köylülüğün elindeki sermayesini yalnızca ticaret kuruluşlarına ve girişimlerine yatırmakla kalmayıp, çiftliklerini iyileştiren, toprak satın alan veya kiralayan, gelişmiş aletler edinmeye çalışan ve işçi kiralamaya başlayan üretken sermayenin esas olarak kırın sosyal yapısında bir farklılaşmaya neden olduğu üzerinde durmuştur (1988: 164–166). Çünkü üretken sermayenin gelişimiyle birlikte kendi toprağı üzerinde aile emeğiyle üretim yapan köylülük çözülmekte bunun yerine büyük çiftliklerde ve zengin köylülerin topraklarında ücretli olarak çalışan bir sınıf doğmaktadır. Gelişen iç pazarla birlikte meta üretiminin genişlemesi ve ücretli işçilik "yavaş ve çeşitli biçimler altında" kırın sosyal yapısında büyük bir dönüşüme neden olmaktadır.

Çağdaş Marksist kuramcılardan Bernstein, küçük köylü üretiminin sermaye birikim döngüsünün bir parçası haline gelişini ve sermayenin köylülüğü nasıl kıskaca aldığını "basit yeniden üretimin sıkışması" kavramıyla ele almıştır (Bernstein, 1979: 427). Bernstein sıkışma kavramını, pazara ulaştırdığı tarım ürünlerinin fiyatları düşerken, üretimde ve tüketimde kullanılan girdi fiyatlarının artmasının meta üreticisi köylülüğün basit yeniden üretimi üzerinde yarattığı iktisadi baskı olarak ele almaktadır. Sermayenin tarımda metalar ve fiyatlar üzerindeki artan denetimi aynı zamanda hanelerin yeniden üretim süreçleri üzerinde denetimi anlamına gelmektedir. Pazara yönelik üretim yapan köylü hanelerinin satın aldıkları tohum, gübre, ilaç ve makinelerin fiyatlarının artmasıyla bir yandan üretim maliyetleri artmakta diğer tarafta satılan tarım ürünlerinin fiyatlarının düşmesi hanenin eline geçen karları azaltmaktadır. Toprak verimliliğini artırmak amacıyla meta ilişkileri aracılığıyla elde edilen girdiler belirli bir dönemden sonra toprağı yorgun düşürerek verimliliği azaltmakta, aynı ürün çıktısını elde etmek isteyen köylüler çözümü daha geniş arazileri ekime açmakta ya da sahip oldukları işgücünü daha yoğun kullanmakta bulmaktadırlar. Süreç, üretim için alınan girdilerin fiyatlarının artması ve köylünün kendi emeğini daha yoğun kullanmasıyla devam etmektedir.

Kırsal gelişme programlarının üzerinde durduğu gibi köylü tarımının zaafları, köylüleri pazar ilişkileriyle daha fazla ilişki kurmaya, iç ve dış pazarlar için yaptıkları üretimi rasyonalize ve standardize etmeye zorlar. Bernstein'a göre sermaye, meta ilişkileri aracılığıyla üretime daha doğrudan müdahale etme olanağı bulur ve hane emeği üzerindeki denetimini giderek artırır (Bernstein, 1979: 430). Meta ilişkileri ve pazarlanan üründen elde edilen gelirler basit yeniden üretimin bir parçası haline gelir. Üretimde veya gelirlerdeki ani düşüşler köylüyü borç kısır döngüsüne sokabilir. Meta ilişkilerinin yarattığı sıkışma köylüleri borçlarını ödemek üzere hasat mevsiminde ürününü bir an önce paraya çevirmeye zorlar. Bernstein'in anlattığı süreç, beraberinde daha yoğun emek kullanımı, artan borçlanmalar ve yoğun ilaç, fenni gübre kullanımıyla yorgun düşen toprağın verimliliğini artırmak için yeni girdiler alma zorunluluğunu getirmektedir. Diğer bir deyişle köylülüğün meta ilişkileri aracılığıyla sermayeye olan bağımlılık derecesi daha da artmıştır. Üretilen

ürünün niteliği, kalitesi, üretim yöntemleri, kullanılan teknoloji ve pazarlama koşullarına kadar köylü haneleri kendi üretim süreçleri üzerindeki denetimi yitirmişlerdir. Dolayısıyla küçük köylülüğün sermayeyle bütünleşme süreci sadece tarımla sanayi arasındaki eşitsiz değişim ilişkisi değil aynı zamanda sermayenin köylü üretimi üzerindeki artan kontrolü anlamına gelmektedir (Aydın, 1986b: 209). Sermayenin üretim süreci üzerindeki kontrolü beraberinde meta üreticisi köylünün kendi toprağı ve işgücü üzerindeki denetimini yitirmesi anlamına gelmektedir.

Köylü hanelerinin üretim ve tüketim süreçlerinde metaların payının artması onları çeşitli önlemler almaya zorlar. Bunlardan biri, haneler sahip oldukları ücretsiz işgücüyle özellikle kadın emeğiyle daha fazla kullanım değeri üreterek metalara olan bağımlılığını azaltmaya çalışırlar. Metalaşmanın zorunluluklarına tabi olan ve geçimlik üretim yapan hanelerin ayakta kalmalarının bir diğer yolu da yılın çeşitli zamanlarında işgüçlerini satarak meta ilişkilerine girmekten geçmektedir. Bernstein'a göre geçimlik tarım, ücretlerle desteklenir ve geçimlik tarım hane halkının ihtiyaçlarına yetmediği zaman da, ister düzenli, ister kötü hasat yıllarında olsun, yine ücretlerle yiyecek satın alınır (2010: 132). Sermayenin meta ilişkileri yoluyla yaptığı iktisadi baskının üstesinden ya ücretsiz hane emeğiyle kullanım değeri üreterek ya da ücretlilik ilişkilerine girerek gelinmeye çalışılmaktadır. Köylülerin büyük bir kısmı sadece çiftçilikle uğraşmamakta bunun yanında birçok farklı ekonomik faaliyeti birlikte yürütmektedir (Bernstein, 2001: 31). Çiftçi, emeğini tarımsal ve tarımdışı işler, kırsal ve kentsel işlerden çeşitli varyasyonlarda dağıtmaktadır. Özellikle yoksul köylüler mevcut koşullarda ayakta kalmak için emek güçlerini çeşitli marjinal işlerde değerlendirmektedirler.

Kırsal emek piyasası köylü üretiminin yapıldığı birçok bölgeye yayılmış, orta ve zengin köylülerin büyük bir kısmı ücretli emeğe bağımlı üreticiler haline gelmiştir. Bu sebeple kırsal emek sorunu oldukça karmaşıklaşmıştır. Çünkü orta ve küçük ölçekli üretim yapan bazı köylü aileleri hem işgücü satın alırlar hemde ücretli işçi olarak başka çiftliklerde çalışabilirler. Bu nedenle yoksul köylülükle kır proletaryası arasındaki sınırlar oldukça belirsizleşmiştir. Zengin köylüler çoğunlukla ürün ticareti, tefecillik, taşıma, traktör kiralama işlerine girerek gelirlerini

çeşitlendirmektedirler. Bunun yanında kentsel sektörlerde kalıcı ve istikrarlı istihdam olanakları vaat eden emek piyasalarının gelişmeye başlamasıyla kırdan kente göçler hanenin işgücü kaynaklarında kayıplara yol açabilmektedir. Sonuç, köylü hanesinin yeniden üretiminde ürün, girdi, kredi piyasalarında olduğu gibi emek piyasasında da sermayeye giderek artan bağımlılıktır.

1.2.2. Feodal Çiftliklerden Kapitalist Çiftliklere Kırda Mülksüzleşme ve İşçileşme

Yukarıdaki açıklamalarda ele alındığı gibi tarımda işçileşme genellikle küçük köylülüğün sermayeyle girdiği ilişkiler doğrultusunda ortaya çıkmaktadır. Meta ilişkilerinin köylü ekonomileri üzerinde yarattığı mülksüzleşme baskısı kadar büyük toprak sahipliğinin yaygınlığı, kırda toprakların dağılımını etkileyen diğer bir faktördür. Tarımsal yapılar bölgelere göre farklılaşabilmekte, kırda mülksüzleşme ve işçileşme, doğrudan feodal, yarı feodal çiftliklerin dönüşüm süreçleriyle ilişkili hale gelebilmektedir. Feodal, yarı feodal çiftliklerin tarımsal yapıda güçlü olduğu bölgelerde pazara yönelik üretimin gelişmesiyle birlikte artık üretimi ve artığa el koyma biçimlerinde önemli değişiklikler ortaya çıkmaktadır. Feodal yapıda ağalar, beylerle köylüler arasındaki toprak işletme biçimleri, artık üretimi ve bölüşümü geleneklere dayalı ortakçılık ve yarıcılık anlaşmaları çerçevesinde düzenlenir. Ağalar yalnızca toprağın değil bütün köyün ve diğer üretim araçlarının da sahibidirler. Ağanın sahibi olduğu köyün toplumsal yaşamı üzerinde mutlak bir egemenliği vardır. Köylüler, hem üründen pay vermek (ürün rantı), hem de ücretsiz olarak onun belli işlerinde çalışmak (emek rantı-angarya) zorunda olduklarından tamamen toprak sahibinin denetimindedirler (Oral, 2006: 396–397). Köylünün toprakla ilişkisi feodal yapı içinde sıkı sıkıya denetim altına alınmıştır. Bu yapı içinde köylü istediği zaman topraktan ayrılamaz.

Feodal üretim ilişkilerinin kapitalizmle bütünleşmesi ve dönüşüm süreci iki farklı yol izlemektedir (Beşikçi, 1992: 48–49). Kentlerde gelişmekte olan tüccar,

tefeci sermayesi, giderek köylünün daha fazla artık ürününe el koymakta ve sanayi sermayesine dönüşerek feodal yapıyı tasfiye etmektedir. Marx'ın Kapital'in birinci cildinde "sanayi şövalyelerinin kılıç şövalyelerinin ayağını kaydırarak başarıya ulaşması" (Marx, 2004: 679) şeklinde metaforlara başvurarak açıkladığı süreç, feodalizmden kapitalizme geçişte İngiliz modeli olarak bilinmektedir. 15. yüzyıldan itibaren ortak toprakların gasp edilmesiyle gelişen büyük toprak sahipliği yanında kapitalist çiftçiler, kiracılar ve ücretli tarım işçileri tarımdaki temel sınıflar haline gelmektedir. Feodal çiftliklerde geleneksel bağımlılık ilişkilerinin çözülmesiyle zorla topraklarından uzaklaştırılan köylüler için meta üretiminin hızlı geliştiği tarım ve sanayide ücretli işçilik tek seçenek haline gelmiştir. Marx, Kapital'de feodal bağımlılık ilişkilerinden kurtularak ve kendi emeği üzerinde tasarrufta bulunma hakkını yakalayan özgür emekçiyi şöyle ele alıyor;

> "Doğrudan üretici, emekçi, ancak, toprağa bağlı bulunmaktan, bir başkasına köle, serf ya da bağımlı olmaktan çıktıktan sonra, kendisi üzerinde tasarrufta bulunabilir. Metaını, satabileceği bir pazarın bulunduğu her yere götürebilen özgür bir emek-gücü satıcısı halini alabilmesi için, ayrıca, lonca düzeninden, bunların çıraklar ve kalfalar için koyduğu kurallardan, çalışma yönetmeliklerinin kısıtlamalarından da kurtulması gerekiyordu… Bu yeni özgürleşmiş kimseler, sahip oldukları bütün üretim araçları ile eski feodal düzenlemelerin sağladığı her türlü güvenceler ellerinden alındıktan sonra, ancak kendi kendilerinin satıcısı haline geliyorlar. (Marx, 2004: 679)."

Kapitalist üretimin gelişmesiyle geniş bir köylü kitlesi zor yoluyla mülksüzleştirilerek topraklarından kovulur ve özgür işçiler haline gelirler. Diğer dönüşüm yolu devrimci olmayan bir tarzda, feodal üretim ilişkilerini denetleyen feodal senyörlerin bizzat kendilerinin kapitalistleşmeleri, serflerin de ücretli işçiye dönüştüğü Prusya modeldir (Boratav, 2004: 113). Çukurova ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde feodal çiftlikler, cebri yöntemler ve diğer iktisadi yollarla iç pazarın geliştiği ve makine kullanımının yaygınlaştığı koşullarda kapitalist çiftliklere dönüşmüşlerdir. (Akçay, 1987: 52). Bu süreç kendisini küçük üreticilerin işledikleri toplam alanın giderek daralması, kapitalist çiftçinin makinelerle işlediği tarımsal

alanların genişlemesi ve ortakçılığın giderek marjinalleşerek ücretli işçiliğin yaygınlaşması gibi sosyoekonomik dönüşümleri doğurmaktadır. Geleneksel ortakçı ve marabalar politik baskı ve doğrudan şiddet kullanımı yoluyla ağanın toprağından uzaklaştırılırlar ve köylerini terk ederek özgür emekçiler haline gelirler. Bu kesim için tarımda ve tarım dışı alanlarda ücretli olarak çalışabilecekleri geçici, kalıcı işler tek seçenek halini alır.[10] Artık üretiminde ve artığa el koyma biçimlerinde para ve meta ilişkilerinin belirleyici olmaya başladığı çiftliklerde toprak sahipleri, sermayeyi işlerini genişletmek için yeni topraklara, yeni makinelere ve tarım dışı sektörlere yatırarak daha geniş birikim imkânlarına ulaşmaya çalışırlar. Bu kesim aynı zamanda tüccarlık, tefecilik ve imalat gibi farklı sermaye birikim imkânlarını birlikte değerlendirir (Oral, 2006: 398). Öte yandan, siyasal iktidarla kurdukları organik bağlar sayesinde toprakta mülkiyet ilişkileri ve emek süreçlerini yeniden düzenleyecek politika, karar ve uygulamalara müdahale ederek daha uygun sermaye birikimi koşullarını oluştururlar.

Feodal yapının hâkim olduğu yerlerde piyasa ilişkilerinin gelişmesi ve tarımda makineleşmenin başlamasıyla birlikte, ağalar giderek büyük topraklarda traktörlerle pazara yönelik üretim yapan kapitalistlere dönüşmüşlerdir. Keyder, Türkiye'de kapitalist çiftliklerin oluşumunu tarihsel olarak kendisine özgü sosyal yapıların olduğu bölgelerde ortaya çıktığını ve bu tip çiftliklerin Türk tarımı içinde oldukça marjinal kaldığı üzerinde durmuştur (Keyder, 1983). Ancak Akşit'e göre büyük çiftliklerin oluşumunu belirli bir tarihsel geçmişi olan bölgeyle sınırlamak doğru değildir. Ağalık, beylik gibi belirli bölgelere özgü tarihsel yapıların yeni teknoloji ve ücretli işçilerle üretimi örgütleyerek pazara dönük üretime geçmesi büyük çiftliklerin oluşum yollarından sadece biridir. Bunun yanında eşit topraklı köylerde toprak kutuplaşması ve genişletilmesiyle oluşan büyük çiftliklerde üretim

[10] Aksoy'un Köy Envanterlerinden aktardığı bilgilere göre bir kişiye ait köy sayısının en fazla olduğu iller Diyarbakır, Urfa, Mardin'dir (Aksoy, 1969: 111). Bilindiği gibi bu iller kapitalizmin tarıma girdiği Osmanlı'nın son döneminden bu yana diğer bölgelere tarım işçisi gönderen önde gelen yerlerdendir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan gelen yoğun mevsimlik işçi göçüyle tarımsal üretimin sürdürüldüğü bölgeler üzerine yapılan bazı alan araştırmaları ve gözlemler için bkz. (Uran, 1923)(Şeker, 1986)(Sirman, 1988)(Yıldırak-Gülçubuk-Gün-Olhan-Kılıç, 2003)

yapan yeni ağa-çiftçiler oluşabilmektedir (Akşit, 1985: 112–113). Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması yasası sanayi de olduğu gibi tarımsal alanlarda da işletmelerin büyüklüğünü belirlemektedir. Kırsal alanlarda sermayenin ve toprakların belirli ellerde toplanması yanında modern çiftliğin oluşumunda diğer bir yol ticaret sermayesinin toprağa, tarım aletlerine ve işgücüne yatırılarak üretken sermayeye dönüşümü şeklinde gelişmektedir. Akşit çalışmasında, büyük çiftliklerde ticari tarımın geliştiği ve özellikle pamuk üretiminde mevsimlik ücretli işçi çalıştırma pratiklerinin yaygın olduğu Antalya köylerinden örnekler vermektedir.

Akşit'te olduğu gibi Boratav'da küçük üreticiliğin yaygınlaştığı ülkelerde iktisat içi yollardan gerçekleşen başka bir tasfiye biçiminden söz etmektedir. Tarım dışı sektörlerde kapitalizm gelişirken beraberinde içe kapalı tarım dışa açılmakta ve köylülerde meta üretimine geçmektedir (Boratav, 2004: 114). Sermayenin giderek kırda yoğunlaşmasıyla kendisini gösteren iktisadi süreçlerde bir tarafta kapitalist çiftçilerin oluştuğu diğer tarafta yoksul ve orta köylülüğün oluştuğu bir süreçten söz edilmektedir. Küçük meta üretiminin vazgeçilmez unsuru olan tüccar-tefeci sömürüsü ile başlayıp artan borçluluğu, toprakların ipotek edilmesi izler; mülksüzleşme, mülkiyet ve işletmelerin artan temerküzü ile kendisini gösterir. Toprak temerküzü zengin köylüyü giderek kapitalist çiftçiye dönüştürür. Akşit gibi Boratav'da feodal çiftliklerin varlığı gibi özel tarihsel koşullar oluşmasa da ülke ve dünya ekonomileriyle bütünleşme süreçleri içerisinde daha çok tarımda sermayenin merkezileşmesi eğilimlerine bağlı olarak toprak kutuplaşmasıyla ortaya çıkan kapitalist çiftlik oluşumu üzerinde durmuştur.

Tarımda metalaşmanın hızlandığı ve büyük çiftliklerin oluştuğu bölgelerde bir yandan geniş bir topraksız kesim ortaya çıkmakta diğer tarafta tarımsal üretimin çeşitli aşamalarında çalıştırılmak üzere ücretli işçi ihtiyacı belirmektedir. Feodal ve yarı feodal çiftliklerin kapitalist üretime geçtikleri bölgelerde topraklar az sayıda çiftlikte toplanmakta ve diğer bölgelere nazaran toprak dağılımı daha eşitsiz hale gelmektedir. Topraksız köylü grubunun büyük bir kesimi için geleneksel bağların çözülmesiyle birlikte kır ve kentlerde ücretli işçilik tek seçenek haline gelmiştir.

1.2.3. Tarımda İstihdam Yapısının Dönüşümü

Genelleşmiş meta üretiminin tarımsal yapıyı dönüştürdüğü ancak bu dönüşüm yollarının bölgelere göre farklı biçimlerde ve hızlarda gerçekleştiği bu çalışmanın temel varsayımlarından biridir. Buna göre kapitalizm meta ilişkileri aracılığıyla kırsal alanların üretim, tüketim ve dolaşım ilişkilerine nüfuz ederken kırın sosyal yapısı kendi içinde hızlı bir farklılaşmaya uğramaktadır. Çalışmada kırdaki sınıfsal farklılaşmanın açıklanmasında Boratav'ın üretim ilişkileri tanımına başvurulmuştur. Üretim ilişkileri kavramı, artık yaratan ve artığa dolaysız üreticilerin dışındaki grupların el koyabildiği ve bu nedenle sınıfların oluştuğu toplumların açıklanmasında işe yarayan bir kavram olarak ele alınmıştır (Boratav, 2004: 21). Boratav, devamında artığa el koymanın özel biçimlerini ve mekanizmalarını oluşturan bağıntıları, üretim ilişkileri olarak ele aldığını belirtmiştir. Kendi toprağı üzerinde üretim yapan küçük köylülüğün artı ürününe piyasa ilişkileri içinde tüccar, tefeci sermayesi aracılığıyla el koyulmaktadır. Küçük meta üreticiliği ile tüccar, tefeci sermayesi arasında piyasa yoluyla gerçekleştirilen artık aktarım ilişkileri tarımdaki temel üretim ilişkileri olarak ele alınmıştır. Boratav'a göre küçük köylülük içinde bulunduğu sömürü ilişkilerine rağmen kapitalist üretim tarzıyla uyumlu bir biçimde bütünleşebilmiştir.

Muzaffer İlhan Erdost, üretim ilişkileri kavramını üretken sermayeyi de kapsayacak şekilde daha genişletilmiş bir biçimde ele alır. Erdost'a göre tüccar ve tefeci sermayesi meta üreticisi köylü hanelerinden piyasa ilişkileri yoluyla artık aktarımını gerçekleştirseler bile üretime girmeyen sermayeler oldukları için üretim ilişkisinin tanımında ve açıklanmasında bir ölçüt olamazlar (Erdost, 1988: 36).[11] Bir

[11] Erdost, tüccar, tefeci sermayesinin kırsal dönüşümde yapısal bir dönüşümü gerçekleştiremeyeceği yönündeki tezini şöyle açıklıyor; "Tefeci sermayenin, doğrudan üreticiye borç vermiş olması ve üreticinin, bununla vergi borcunu ödemeyip, ölmüş olan öküzünün yerine bir öküz, ya da tohumluk buğday, yani üretim aracı almış olması, sermaye sahibine, üreticinin artı emeğine ya da bir kısmına "faiz" olarak el koyma olanağı verir ama üretim ilişkisi değişmeden devam eder. Üretim ilişkisinin kendisi, böyle bir tefeci sermaye, üreticinin artı ürününe veya bir bölümüne, el koyma olanağı verir ama üretim ilişkisi değişmeden kalır. Doğrudan üreticiyi güçsüzleştirir, yeniden üretimi, küçülen boyutlarda yinelemek zorunda bırakır, giderek üretim araçlarını, faizinin maddi öğelerine

üretim ilişkisinden diğer üretim ilişkisine geçişte temel rolü sanayi sermayesi oynamakta tüccar ve tefeci sermayesi sanayi sermayesinin eki olarak küçük köylü üretimiyle bütünleşmektedir. Diğer bir deyişle kırdaki sosyal yapıyı dönüştürme kapasitesi açısından sanayi sermayesinin özel bir konumu bulunmaktadır. Küçük köylülük büyük ölçekli sanayiye hammadde ürettikçe ve büyük ölçekli sanayinin sınai ürünlerinin tüketicisi haline geldikçe içsel olarak çözülme sürecine girecektir (Erdost: 1988: 108-109). Sanayi sermayesi yanında daha yüksek teknolojilerle ve yüksek verimlilikte üretim yapan geniş ölçekli tarımsal işletmeler karşısında küçük köylülüğün rekabet etme gücü oldukça zayıftır. Yukarıdaki satırlardan hatırlanacağı gibi Lenin'de kırdaki sosyal yapının çözülmesinde üretken sermayenin gelişmesinin ayrı bir önemi olduğundan söz etmekteydi. Sanayi sermayesinin gelişmesiyle, giderek bağımlı konuma düşen küçük köylülük çözülme sürecine girmekte ve ücretli işçi haline gelmektedir. Vardıkları sonuçlar farklı olsa da Boratav ve Erdost, küçük köylülüğün tarımsal yapıdaki ağırlığı ve bu kesimin sermayeyle kurduğu ilişkilerin çelişkili doğasını, Türkiye tarımında başat üretim ilişkisi olarak ele almıştır. Bunun yanında kapitalist büyük çiftlikler ve ücretli işçiler arasındaki artık üretimi ve artığa el koyma ilişkileri daha sınırlı bir dönüşüm biçimi olarak görülmektedir. Aynı şekilde çalışmada, ücretsiz hane emeğinin çözülmesi ve ücretli emeğe olan bağımlılığın artışı, kır ve kentlerde gelişmekte olan üretken sermayenin meta ilişkileri aracılığıyla üretim ve işgücü üzerindeki artan kontrolü çerçevesinde ele alınmıştır.

Ücretsiz aile emeğiyle üretim yapan köylülüğün sermayeyle kurduğu ilişkiler başat üretim ilişkisi olarak ele alınırken aynı zamanda Türkiye'de tarımda metalaşmanın hızlandığı bölgelerde ücretli emek piyasasının yaygınlaşmaya başladığı görülmektedir. Meta ilişkilerine katılan kırsal mekânların giderek

---

dönüştürerek emekçiyi mülksüzleştirir. Ama ne tefeci sermayenin sömürüsü, yani bu sömürünün varlığı, bir üretim ilişkisinden bir başka üretim ilişkisine geçiş demektir ve ne de tefeci sermayenin, doğrudan üreticiyi mülksüzleştirmesi, tefeci sermayenin kendi başına yeni bir üretim ilişkisi yaratması anlamına gelir (Erdost, 1988: 35)."

genişlemesi ve üretim hacmindeki hızlı artışlar, makine kullanımının sınırlı kaldığı üretimin çeşitli aşamalarında ücretsiz hane emeğinin yetersiz kalmasına neden olmaktadır. Özellikle pazara yönelik belirli endüstriyel ürünlerde uzmanlaşan büyük çiftlikler, zengin ve orta ölçekli köylü işletmelerinde çapalama, ilaçlama ve hasat dönemlerinde çalıştırılan mevsimlik tarım işçileri meta ilişkilerinin istikrarı ve sürekliliği açısından vazgeçilmez hale gelmektedir.[12] Ancak ücretsiz hane emeğiyle üretim yapan küçük köylü üretiminin hâkim olduğu tarımsal yapıda küçük köylülük kendisini yeniden üretme koşulları bulabildiği ölçüde, ücretli emek kullanımı da sınırlı kalmaktadır. Dolayısıyla tarımda ücretli işçiliğin yaygınlaşması veya sınırlı hale gelmesi küçük köylülüğün kendisini yeniden üretmesi ve çözülmesiyle doğrudan bir ilişki içerisindedir.

Kapitalizm bir yandan tarımı kontrol altına alırken meta üreticisi köylülük, sahip olduğu hane yapısına bağlı özellikler ve içinde bulunduğu iktisadi, siyasi koşullara bağlı olarak mülksüzleşme sürecini yavaşlatan dinamiklere sahiptirler. Yukarıda Kautsky'nin açıklamalarında görülebileceği gibi tarımın kendisine özgü yapısı nedeniyle kırda sermayenin ve toprakların belirli ellerde kutuplaşması eğilimi sınırlı kalabilmektedir. Bununla birlikte aile emeğinin ücretsiz niteliği, genellikle toprakların meta ilişkileri dışında elde edilmiş olması (Sirman, 1988: 219), köylülerin tarla açabileceği atıl durumda arazilerin varlığı (Keyder, 1983), tarımsal emek üretkenliğini artıran teknolojik etkenler, devletin tekel fiyatının üretim fiyatına yaklaşması (Erdost, 1988: 84-86) gibi oldukça çeşitli etkenler köylülüğün mülksüzleşmesini ve yoksullaşmasını yavaşlatabilmektedir. Meta üreticisi köylülerin kendi topraklarının sahibi oluşu ve hane içinde ücretsiz işgücü olanaklarıyla kullanım değeri üretebilme yeteneği fiyatların iniş, çıkışlar gösterdiği kriz dönemlerinde küçük köylülüğün ayakta kalabilmesine yardımcı olmaktadır. Özellikle devletin tarıma ve

[12] Çeşitli bölgelerde ve farklı yıllarda pazara yönelik üretim yapan toprak sahibi köylülük üzerine yapılan alan araştırmalarında mevsimlik tarım işçilerinin tarımsal üretimde vazgeçilmez bir işgücü kaynağı haline geldiği saptanmıştır. Meta üreticisi köylülüğün dönüşüm süreçlerini konu alan çalışmalarında mevsimlik işçilerin hane emeği kadar önemli bir işgücü kaynağı haline geldiği açıkça saptanmaktadır. Bu çalışmalar için bkz. (Şeker, 1986)(Ecevit, 1999: 203-211)(Sirman, 1988)(Ulukan, 2009: 221-224)(Özuğurlu, 2011: 105, 147).

küçük üreticiye yönelik destekleyici politikaları sermayenin küçük üreticiler üzerinde yarattığı baskıya rağmen kırda tutunmayı kolaylaştırmaktadır.

Köylülüğün dönüşümünü hanenin demografi yapısı ölçeğinde inceleyen Chayanov'a göre ticaret sermayesinin piyasa ilişkileri içindeki artan kontrolüyle uğradıkları kayıpları köylüler, düşük verimliliğe rağmen daha fazla aile emeği kullanarak telafi edebilmektedirler. Köylü haneleri kendi kendini sömürme yeteneği sayesinde üzerlerindeki mülksüzleşme baskısına rağmen varlıklarını sürdürebilmektedirler (Chayanov, 1966). Hane içi cinsiyet eşitsizliği de kriz gibi olumsuz şartlarda daha fazla kadın emeğinin kullanılmasıyla küçük üreticilerin ayakta kalma koşullarını kolaylaştırmaktadır.[13] Sonuç itibariyle tarımda metalaşma sürecinin yarattığı iktisadi baskılara rağmen devlet desteklemeleri, ek toprağa ulaşma imkânları ve aile işgücünün meta ilişkileri dışında kalabilmesi, hanenin kullanım değeri üretme yeteneği gibi özellikler sayesinde küçük köylü mülkiyeti kendisini yeniden üretme imkânı bulabilmektedir. Özellikle geç kapitalistleşen ülkelerde iç pazarın içe yönelik sermaye birikim rejiminin ihtiyaçlarına göre düzenlendiği ve devletin küçük köylülüğün üretken kapasitesini geliştirmeye yönelik politikalar uyguladığı dönemlerde kırda belirli bir köylü kesiminin tutunması daha kolay hale gelmektedir. Bu durumda belirli sosyoekonomik koşullar altında ücretsiz aile emeğiyle üretim yapan köylülüğün kendisini yeniden üretme imkanı yakalayarak kırda tutunabildiği ve bunun yanında ücretlilik ilişkilerinin tarımsal istihdam içindeki payının sınırlı kaldığı söylenebilir.

Lenin, Kautsky ve Erdost'un tarımsal dönüşümü kentsel sermayeyle özellikle sanayiyle ilişkilerini hesaba katarak ele alma önerisini takip edilirse, kentlerde gelişen emek piyasasının tarımda hâkim üretim biçimi olan meta üreticisi köylülük üzerinde önemli etkilerde bulunduğu söylenebilir. Kentlerde hızla genişlemekte olan ticari ve üretken sermaye, piyasa ilişkileri aracılığıyla baskı altına altığı ücretsiz hane

[13] Türkiye'de tarımın serbest piyasa açılmasıyla meta üreticisi köylü ailelerinin uğradıkları kayıpları gidermek amacıyla daha yoğun kadın emeğine başvurdukları çeşitli çalışmalarda tespit edilmiştir (Aydın, 2001)(Günaydın, 2008).

emeğinin belirli bir kısmını kentlerde ücretli emeğe dönüştürerek genişlemektedir. Kırda olduğu gibi kentlerde meta ekonomisinin gelişmesi (kırsal) nüfusun gitgide büyüyen bir bölümünün tarımdan ayrılması, sınaî nüfusun tarımsal nüfus aleyhine büyümesi bütün kapitalist ülkelerde ortaya çıkmaktadır (Lenin, 1988: 28). Meta üreticisi köylülüğü kentlerdeki sermayeyle ilişkilerini hesaba katarak daha geniş ölçekli bir toplumsal dönüşüm içinde düşünüldüğünde sermaye birikim süreçlerinin çeşitli biçimlerde ücretsiz aile emeğiyle üretimi örgütleyen küçük köylülüğün altını oyduğu görülür; sermayenin çeşitli kesimlerinin köylülük üzerindeki artan kontrolü, beraberinde finansal darboğazları, yeniden üretim krizlerini gündeme getirmektedir. Aynı zamanda tarımda makineleşmenin hız kazanması, toprakların miras yoluyla parçalanması ve kentsel sermayenin gelişimi, kırdan kente göçün artmasına yol açmış ve hanenin işgücü kaynaklarında kayıplar oluşturmuştur. Diğer bir deyişle meta ilişkilerinin içselleştiği köylü haneleri, bir yandan finansal darboğazlar yaşamakta diğer tarafta kendi bünyesindeki ücretsiz hane emeği kalıcı veya geçici olarak diğer kırsal, kentsel alanlardaki işletmelerde ücretlilik ilişkisine girerek geçimlerini sürdürmeye çalışmaktadırlar. Küçük üreticiler, meta ilişkileri karşısında dayanma, direnme imkânı veren en önemli olanakları olan hane emeğini giderek yitirmeye başlamaktadırlar. Miras yoluyla toprakların aileler arasında sürekli olarak parçalanması, sermayenin küçük üreticilik üzerindeki artan kontrolü ve ücretli işçiliğin meta üretiminin önemli bir parçası haline gelmesi, küçük köylülüğe dayalı tarımın çözülme yönünde büyük bir dönüşüm içinde olduğunu göstermektedir. Ülkenin kapitalist dünya sistemi içindeki yeri, ülkedeki sanayileşmenin niteliği, kapitalist sanayileşmenin artık çekme mekanizmaları gibi çeşitli faktörler (Aydın, 1986b: 211) genelde tarımın özel olarak küçük üreticiliğin içinde bulundukları koşulları ve dönüşümün yönünü belirlemektedir. Kapitalizmin ulusal ve küresel ölçekteki işleyişiyle oldukça karmaşık bir biçimde eklemlenen köylülük, devletin uyguladığı tarım politikaları da kapitalizmin belirli dönemlerdeki ihtiyaçlarına bağlı olarak küçük köylülüğün yeniden üretimini zora sokacak şekilde yeniden düzenlenebilmektedir.

Buraya kadar anlatılanlardan kırlarda ve kentlerde genelleşmiş meta üretiminin tarımsal yapıyı hızla dönüştürdüğü ve çok çeşitli etkenlerin kırı kendi içinde sınıfsal olarak farklılaştırdığı görülmektedir. Bu farklılaşmayı ve kapitalizmle eklemlenme biçimlerini bölgelerin kendilerine özgü sosyal yapılarıyla da ele almak mümkündür. Küçük köylülüğün, büyük çiftliklerin tarımsal yapılardaki ağırlığına göre kırdaki sınıfsal farklılaşmanın niteliği değişebilmektedir. Ellerindeki toprak büyüklüğü, verimliliği yanında işletmelerin sermaye stoku, tarımsal araç, gereçlere ve diğer modern girdilere ulaşma imkanı, ücretli işgücü kullanımı gibi oldukça farklı ölçütlerin birbirleriyle etkileşimleri sonucunda köylülüğün kendi içinde farklı sınıf ve tabakalardan oluşan bir kesim haline geldiğini görülmektedir. (Altan, 1987: 40-41). Çeşitli çalışmalarda kırın sosyal yapısındaki farklılaşmalar toprak ağaları ve kapitalist çiftçilerden oluşan büyük toprak sahipleri, zengin, orta, yoksul köylüler ve tarım işçileri olarak sınıflandırılmışlardır (Patnaik, 1976: 92)(Boratav, 2004: 87). Kapitalist çiftçiler ve zengin köylüler kendilerini sermaye olarak yeniden üretebilmekte ve birikim yapabilmektedirler. Ücretli işgücünün bu işletmelerdeki üretimin sürdürülmesinde vazgeçilmez bir önemi vardır. Orta köylülüğün belirleyici özelliği, yeterli iş aletleri ve aile emeğiyle üretimi gerçekleştirmeleridir. Bernstein orta köylülüğün, işletmenin yeniden üretim maliyetleri arttığında tarımsal yeniden üretimi destekleyecek geliri kazanmak için göçmenlik ettiğinden söz etmektedir. Aile üyeleri "tarım dışı" faaliyetlerle uğraştığı zaman ot ayıklama ve hasat gibi işlerin yoğun zamanında ücretli işçi kullanılır (Bernstein, 2009: 136). Orta köylülük, girdi ve çıktı fiyatlarının aleyhlerine dönmesi, sermayenin neden olduğu "basit yeniden üretim sıkışması" nedeniyle ve kötü hasat yıllarında yoksul köylü saflarına doğru itilirler. Yoksul köylüler geçimleri için yeterli toprağa ve iş aletlerine sahip değildirler. Ücretli işlerden elde edilen gelirler yoksul köylü hanelerinin yeniden üretiminde vazgeçilmezdir.[14] Yoksul çiftçilerle birlikte tam olarak "proleterleşmiş" topraksız işçiler hem komşu çiftlikler (küçük meta üreticileri ve kapitalist çiftlikler)

[14] Kırsal sınıf ve tabakaların genel özelliklerine ilişkin açıklamalarda büyük ölçüde Feride Altan'ın "Tarımsal İşletmelerin Yeniden Tabakalandırılması Üzerine Bir Deneme" adlı çalışmasından yararlanılmıştır (Altan, 1987).

tarafından, hem de mevsimlik işçi olarak uzak bölgelerdeki küçük meta üreticileri ve kapitalist çiftçiler tarafından istihdam edilebilirler, hatta ülkelerinin ya da başka ülkelerin kasaba ve şehirlerinde iş bulabilirler (Bernstein, 2009: 140). Tarımda proleterleşme süreçleri oldukça farklılık gösterebilmektedir; meta ilişkilerinin neden olduğu finansal darboğazlar nedeniyle basit yeniden üretim düzeyinin altına inen köylüler, büyük toprak sahipleri tarafından topraksız bırakılanlar, topraklar üzerindeki nüfus baskısının giderek arttığı yerlerde (dağ köylerinde) yaşayanlar, siyasi nedenler ve devlet zoruyla topraklarını terk etmek zorunda kalanlar gibi topraksız kesimler tarımda ve tarım dışı alanlarda güvencesiz, enformel, düşük ücretli işlerde çalışmaya hazır kesimler haline gelirler.

2. Tarımda İşçileşmenin Tarihsel Boyutu

2.1. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Tarımda Üretim İlişkileri ve İşçileşme Süreçleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıldan itibaren etkili olmaya başlayan iç ve dış dinamikler, klasik toprak tasarrufu ve tarımsal artığa el koyma biçimlerinde büyük dönüşümler ortaya çıkarmıştır. Pazara yönelik üretim ve mülksüzleşme baskısı köylülüğü kendi içinde farklılaştırırken, sayıları artmaya başlayan büyük çiftliklerde ücretlilik ilişkileri içinde çalışan emekçiler ortaya çıkmaya başlamıştır. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı'nın klasik sosyo-ekonomik, siyasi yapısında başlayan dönüşüm ve 18. Yüzyıldan itibaren etkileri görülmeye başlanan dünya ekonomisiyle bütünleşme süreci, büyük çiftliklerin ve bu çiftliklerde ücretli olarak çalışan işçilerin ortaya çıktığı genel toplumsal bağlamı oluşturmaktadır. Pazara dönük üretim yapan, ücretli işçi çalıştıran çiftlikler, tarımın küresel pazarlarla bütünleştiği Batı Anadolu, Akdeniz, Makedonya gibi bölgelerde yaygınlaşmaya başlamıştır. Reşat Kasaba, 18. ve 19. yüzyılda çoğunlukla çiftliklerde iş bulmak amacıyla imparatorluğun çeşitli bölgelerine belli aralıklarla girip çıkan birçok insanın varlığından söz etmektedir. Kasaba'dan aldığımız bilgilere göre 1860'ta İngiliz elçisi, Aydın eyaletinde yaşayan 991.700 kişiden 110.000'inin göçebe olduğunu tahmin etmiştir. Bir başka elçi, 1869'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu eyaletlerinde istihdam edilen mevsimlik ücretli işçilerin sayısını 200.000 olarak vermiştir (Kasaba, 2010: 121). Kasaba'nın aynı çalışmada üzerinde durduğu gibi pazara dönük üretim yapan çiftliklerin ortaya çıkışı yalnızca dünya ekonomisiyle bütünleşen bölgeleri değil dolaylı olarak bu bölgelere emek arz eden bölgelerin sosyoekonomik yapısını da etkilemektedir. İmparatorluğun batı bölgelerinde yer alan tarımsal alanlarda yaygınlaşmaya başlayan mevsimlik ücretli işçi çalıştırma uygulamaları, işçilerin imparatorluğun farklı bölgelerinden mevsimlik göçlerle gelen köylüler oluşu Osmanlı'nın kırsal yapısında büyük bir sınıfsal farklılaşmanın yaşandığını göstermektedir. Küçük köylülüğün dönüşümü ve aynı zamanda limanlara yakın

tarımsal alanlarda özel mülkiyetin ve çiftlik üretiminin gelişmesi, kırın sosyal yapısındaki farklılaşmanın önemli bir göstergesidir.

Osmanlı'nın son döneminde, tarımda yeni bir emek biçimi olarak görebileceğimiz mevsimlik tarım işçilerinin hangi bölgelerde, hangi dinamiklerin etkisiyle ortaya çıktığı ve tarımsal yapı içindeki ağırlığı bu bölümde cevabı aranan temel sorulardır. Bu sorular Osmanlı'nın içinden geçtiği hızlı toplumsal dönüşüm sürecinde kırdaki sosyal yapının kendi içinde yaşadığı sınıfsal farklılaşma çerçevesinde ele alınmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla dünya ekonomisiyle bütünleşme süreçlerinde merkezi otoritenin eski gücünü yitirmeye başlaması ve yerellerde ortaya çıkan iktisadi ve siyasi güç birikiminin köylülük ve çiftlikler üzerindeki etkileri önem kazanmaktadır.

2.1.1. Küçük Köylülük ve Çiftlikler

Tarım işçilerinin çalıştıkları çiftliklerin ortaya çıkışı ve küçük köylülüğün içinden geçtiği kırsal dönüşüm süreçlerini ele almak için öncelikle klasik dönem Osmanlısının tarımsal yapısını oluşturan ekonomik, politik özellikler üzerinde kısaca durmak gerekir. Osmanlı'da toplumsal zenginliğin temel üretici birimi olan küçük köylülük, toplumsal zenginliğin üretimi ve devletin mali ve askeri sistemi için büyük önem taşımaktaydı. Tarımsal artığın tarımın en temel üretici birimi olan köylülerden devlet hazinesine doğru aktarımı, merkezi otoriteye bağlı taşra bürokratlarının yürüttüğü tımar sistemi çerçevesinde gerçekleştirilmekteydi. Bu yapı içinde toplumsal artığa vergiler halinde el koyulmakta, merkezde ve yereldeki yönetici sınıflar arasında siyasi çekişmeler ve artı ürün üzerindeki kontrol çabası imparatorluğun sosyal yapısını hareketli tutmaktaydı. Tarımsal zenginliği üreten küçük köylüler, hanenin kendi emeğiyle ekip biçebileceği, kendi geçimini sağlamasına ve devlete vergi vermesine yetecek büyüklükteki topraklarda üretimi sürdürmekteydi. Zafer Toprak küçük ve orta ölçekli tarımsal üretim yapan köylü ailelerinin Osmanlı ekonomisinde taşıdığı önemi şu cümlelerle ifade ediyor;

"Kuru tarım yapılan yerlerde her yıl toprakların yarısının nadasa bırakıldığını varsayarsak, ortalama bir köylü hanesinin bir çift öküz ile yılda 40 ya da 50 dönüm toprak ektiğini söyleyebiliriz. 16. yüzyılda Anadolu'daki sayıları bir milyonu aşan bu küçük işletmeler Osmanlı Tarımı'nın temelini oluşturuyordu. Nüfusun yaklaşık % 90'ının kırsal alanlarda yaşadığını, toplam nüfusun belki de dörtte üçünün yerleşik tarımla uğraştığını hatırlarsak, bu hane çiftçiliklerinin Osmanlı Ekonomisi içindeki önemi de daha iyi ortaya çıkar (Toprak, 2005: 40)."

Köylü emeğine dayalı üretimin ekonomideki ağırlığı, köylüleri klasik dönem Osmanlı mali ve askeri, siyasi sistemi içinde vazgeçilmez kılmaktaydı. Merkezi otoritenin atamalarıyla göreve gelen taşradaki idari ve askeri uzantıları olan tımarlı sipahiler, barış zamanında köylüyü toprakta tutmak, tarımsal ürünün vergi olarak toplanması ve toplanan verginin merkeze aktarılması gibi işlerden sorumluydular. Köylünün toprağında kalarak üretimi sürdürmesi tımar sahiplerinin ve merkezin gelirlerinin sürekliliğinin sağlanması anlamında büyük önem taşımaktaydı. Bu nedenle köylünün belirli bir bölgede elde edilecek gelirleri kesintiye uğratacak şekilde toprakları boş bırakması veya göç etmesi, sipahinin ve devlet hazinesinin gelirlerinin azalması diğer bir deyişle mali sistemin zayıflaması riskini doğuruyordu. Bu nedenle reayanın çiftini terk etmesini önlemek için "çift bozan vergisi" konmuştu. Küçük köylülüğü toprakta tutmak ve tarımsal üretimin istikrarı, merkezi otoritenin ve onun taşradaki uzantıları olan bürokratik yapının ekonomik, siyasi ve askeri istikrarıyla doğrudan ilişkilidir.

Küçük köylülüğün yeniden üretimi mali sistemin istikrarıyla ilgili olduğu kadar merkezi otoritenin siyasi meşruiyeti sağlama çabalarıyla da ilişkilidir. İslamoğlu'na göre, devletin adaletin dağıtıcısı ve nizam-ı alemin sürdürücüsü olduğu varsayımına dayanan paternalist dünya görüşü, Osmanlı siyasi sistemi'nin meşruiyetini sağladığı gibi tımar sisteminin çözülmesinde ve küçük köylülüğün büyük çiftliklere dönüşmesinde en önemli engeldir. Bu dünya görüşü, hukuki belgelerde, gelir tahsis etme sisteminin (bir başka deyişle tımar sisteminin) belli başlı kurumlarında, kadı mahkemelerinde, pazarla ilgili kurallar ve örgütleniş ilkelerinde

ve toprağın devlete ait olduğu ilkesinde ete kemiğe bürünmüştü (İslamoğlu, 2010: 59). İslamoğlu'na göre şeriatı ve örfi hukuku uygulamakla yükümlü olan kadılar, tımar sahiplerinin faaliyetlerini ve idari görevlerini bu ilkelere göre denetlerken aynı zamanda köylü artığının üretilmesi ve temellük edilmesine, pazarların düzenleniş ilkelerine, toprakta birikime bağımsız köylülerin geçimlik ekonomisini koruma amacıyla müdahale edebilmektedir. "Adaletin dağıtıcısı ve nizam-ı alemin sürdürücüsü" olma iddiasındaki devlet, toprakları kendi mülkiyetinde tutarak küçük köylülüğün yeniden üretimini ve siyasi meşruiyetini sağlamayı hedefliyordu. Halil İnalcık'ın ifadeleriyle devlet, sipahiler ve kadılar vasıtasıyla reayanın toprağını ve emeğini, bu toprakları özel mülkiyete dönüştürmeye, köylüleri de bu topraklarda işçi, ortakçı ya da serf konumuna düşürmeye kalkışabilecek üçüncü şahıslara karşı özenle korumaktaydı (İnalcık, 2005: 16). Genel hatlarıyla üzerinde durulan bu yapının istikrarı merkezdeki yönetici sınıfların siyasi meşruiyetini korumasına, küçük köylülüğün toprakta tutulmasına ve toplanan vergilerin merkeze sorunsuz aktarılmasına bağlıdır.

İlerleyen dönemlerde dünyadaki ticaret yollarının değişmesiyle azalan gelirler, imparatorluğun coğrafi genişlemesinin durması ve savaşların neden olduğu sosyal ve ekonomik maliyetler, imparatorluğu çeşitli krizlerin içine sokmuştur. Merkezi otoritenin hegemonya sağlamakta zorlandığı süreçte en büyük tehdit, dünya ekonomisinin etkilerinin görülmeye başlandığı dönemde yerellerdeki bürokratların ve ileri gelenlerin zamanla merkezi otoriteden bağımsız davranabilen ekonomik ve siyasi güç sahibi kişiler haline gelmesiyle ortaya çıkacaktır. Diğer bir deyişle imparatorluğun siyasi yapısında merkezle yereller arasındaki gerilimler giderek genişlemekte olan dünya ekonomisinin etkileriyle yerellerin siyasi güç kazanmasına neden olmuştur. Merkezi otoritenin içine düştüğü siyasi ve ekonomik kriz, köylünün toprakla ilişkisi, artık ürün üretimi ve aktarımı biçimleri gibi pek çok konuda imparatorluğun sosyal yapısının temel taşlarını yerinden oynatmaya başlamıştır. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar devam eden bu süreç içinde savaşların insanı ve maddi olarak neden olduğu kayıplar yanında, ayanların kendi bölgelerinde ekonomik ve siyasi olarak belirleyici güç haline gelmesi köylülüğün aşırı vergilendirilmesi, bazı

bölgelerde topraktan koparak mülksüzleşmesi ve yoksullaşması gibi sonuçlar doğurmuştur.

Merkezi otoritenin yaşadığı iktisadi ve siyasi güç kaybının köylülük üzerinde yarattığı önemli sonuçlardan biri de artığa el koymanın temel biçimi olan vergilerde yaşanan değişikliktir. Devletin vergi toplama yönteminde gerçekleştirdiği değişiklikler, köylülerin büyük bir kısmının yoksullaşmasına neden olmuştur. İltizam sistemi adı verilen bu yeni yöntemle devlet, açık arttırmayla en yüksek payı veren üçüncü kişilere kendi adına vergi toplama hakkı vermektedir. Bu hakkı açık arttırmayla elde eden iltizamlar, köylü üzerinde ağır bir vergi yükü oluşturarak devlete ödediklerinden fazlasını kazanabilmektedirler. Yerasimos'un verdiği rakamlara göre, 1863-1864 mali yılında öşür gelirinin toplam gelirlere oranı % 34'ken, 1872-1873 yılında bu oran % 44'e ulaşır. Vilayet bütçelerinde ise bu oran çok daha yüksektir: 1897 yılında Diyarbakır'da % 71, 1872 yılında Erzurum'da % 78, 1907 yılında ise Sivas'ta % 79'dur, Osmanlı İmparatorluğu nüfusunun en kötü şartlar içinde bulunan % 70'i, toplam vergilerin % 77'sini öder. (Yerasimos, 1977: 911) Yerasimos'a göre bu yüzdeler fiilen devlet kasasına giren meblağlar üzerinden hesaplanmaktadır. Vergiler, iltizam sistemiyle toplandığı için köylünün cebinden çıkan miktar daha fazla olabilmekte bunun daha küçük bir kısmı devletin kasalarına girmektedir.

Küçük köylülüğü içinden çıkamadığı bir borç döngüsüne ve nakit para arayışına sokan diğer bir önemli gelişme de 1845 yılından itibaren vilayetlere gönderilen bir emirname uyarınca vergilerin nakit para ile alınması yönünde yapılan düzenlemedir (Şanda; 1970: 111–116). Vergilendirme yöntemindeki değişiklik, köylüyü ürününün belirli bir kısmını pazara götürmeye ya da inşaat, madencilik ve diğer tarımsal alanlarda emeğini satmaya zorluyordu. Ayrıca ağır vergilendirmeler ve ürün kıtlıklarının beraberinde getirdiği nakit sıkıntısı köylüleri son dönemde gelişmekte olan yeni bir sınıfın -tüccar, tefeci- sermayesiyle sıkı ilişkiler kurmaya zorluyordu. Özellikle pazar ilişkilerinin geliştiği batı bölgelerinde köylünün tüccar ve tefecilerle bağımlılık ilişkisi kurmaya başlaması köylüleri zamanla altından kalkamayacağı borçlanmalara itmiştir. Aşırı vergi yükünün altından kalkmaya

çalışan köylüler tefecilere borçlanmakta hatta zamanla topraklarını yitirebilmekteydiler.

Özellikle batı ekonomilerinin etkilerinin ticari ilişkiler yoluyla Osmanlı'ya ulaşması ve devamında sermaye birikiminin içsel bir olgu haline gelmesiyle ayanların ekonomik ve siyasi güç birikimi birbiriyle çakışarak pazara dönük geniş ölçekli üretim yapan çiftliklerin yaygınlaşmasına neden olmuştur. Özel mülkiyete bağlı büyük topraklarda pazara dönük geniş ölçekli üretim yapan çiftliklerin doğuşu ve yaygınlaşması Osmanlı'nın klasik toplum yapısına ait artık üretim ve aktarım biçimlerine aykırı bir gelişme anlamına geldiği kadar başkasının toprağında çalışmaya dönük emek pratiklerinin buralarda yaygınlaşmaya başlaması da tarımsal yapıda önemli bir dönüşümün başladığının göstergesidir.

18. ve 19. yüzyılda pazara dönük üretim yapan batı bölgelerinin çiftliklerinde ücretli işçilik, kiracılık, ortakçılık gibi başkasının toprağında çalışmaya dönük çalışma biçimlerinin yaygınlaşmaya başlaması küçük köylülüğün ağırlıklı olduğu tarımsal yapı içinde çiftliklerin önemini ortaya koymaktadır. Özellikle imparatorluğun dünya ekonomisiyle bütünleşmekte olan bölgelerinde yer alan küçük köylü işletmelerinin üretimin yoğunlaştığı ve daha fazla işgücüne ihtiyaç duyulduğu hasat dönemlerinde hane emeği dışında işgücünün gerekli görülebileceği düşünülebilir. Ancak kırdan kente göçlerin henüz sınırlı kalması, kırsal dayanışma bağlarının güçlü olması nedeniyle pazara yönelik üretime geçen küçük köylü hanelerinde ihtiyaç duyulabilecek ek işgücünün köy içinde yakın eş, dost, akrabalardan karşılanabileceği yönünde bir tahmin yapılabilir. Bu nedenle ücretli işçiliğin daha çok geniş arazilerde üretim yapan çiftliklerde yaygın olduğu akla uygun görünüyor. Toprak mülkiyetinin özel kişilerce kontrolü ve aile tarımı ölçeklerinden daha geniş ölçekte yapılan işletmecilik olarak tanımlanabilecek çiftliklerin (Keyder, 2010: 1) Osmanlı tarımında ne zaman yaygınlaşmaya başladığı, tarımsal üretimdeki ağırlığı üzerine yapılan tartışmalar literatürde geniş bir yer tutmaktadır.

İmparatorluğun girdiği ekonomik ve siyasi krizler sonrasında merkezi otoritenin zayıflamaya başlamasının en önemli sonuçlarından biri, yerel iktidar odakları olan ayanların toplumsal artık üretiminin kaynağı olan miri topraklar ve vergiler üzerinde daha fazla denetim kurmaya çalışması olmuştur. Küçük köylü tasarrufuna dayalı topraklar üzerinde baskıların artması, vergilerin ağırlaşması ve çiftliklerin yaygınlaşması genellikle merkezi siyasi otoritenin zayıflaması ve yerellerdeki iktidar odakları olan ayanların güçlenmesi çerçevesinde incelenmektedir. Osmanlı'nın son döneminde giderek yaygınlaşan topraklar üzerinde şahsi mülkiyet kurma girişimleri olan "çitleme" ve "büyük çiftliklerin oluşumu", devletin nazarında hegemonya krizine işaret ettiğinden bu kriz aynı dönemde yayınlanan adaletnamelerle giderilmeye çalışılmaktadır (Reyhan, 2005: 123).

Çeşitli çalışmalarda merkezi otoritenin zayıflaması ve yerel güç odaklarının ortaya çıkış süreçlerinden çok önce çiftliklerin ortaya çıktığından söz edilmektedir. Halil İnalcık'a göre şahsa ait topraklar üzerinde yapılan çiftlik üretimi Osmanlı'nın gerileme dönemine girmeden önce dahi padişah temliknamesiyle yapılabiliyordu. Özel şahıslara ait bu tip çiftlikler çoğunlukla mevat arazi denilen ekip biçilmeyen ölü arazilerden açılan topraklarda ortaya çıktı. Devlet, buraların şenlendirilmesi şartıyla özel mülkiyet hakkı veriyordu (İnalcık, 2010: 18). Bu topraklar reayanın ekip biçmediği yerlerden padişahın özel izniyle seçilmekteydi. İnalcık, bu çerçevede 16. yüzyılın sonunda Feridun Ahmet Bey ile Sokullu Mehmed Paşa'ya ait Sakarya Yenice Köyü yakınlarında kurulan pirinç yetiştirilen çiftlikler üzerinde durmuştur. Başka bir örnekte İstanbul çevresindeki bazı çiftliklerde özellikle sultan ve sultan vakfına ait olanlarda üretimin klasik çift hane sistemi ile gerçekleştirildiğinden söz edilmektedir. Bu çiftliklerin, klasik miri toprak statüsünde olmamalarına karşın miri toprak rejimindeki köylü birimi tarafından işletiliyor olmaları üretim tarzlarında bir farklılaşma olmadığını ve pazara yönelik üretim yapmaktan çok ait oldukları hanedan mensubuna ya da vakfa gelir sağladıklarını göstermektedir (Kurtuluş, 2000: 325). Toprak üzerindeki küçük köylü tasarrufunu tehdit etmemeleri, padişahın izni doğrultusunda kurulmaları ve üretim ilişkilerinde köklü bir dönüşüme neden olmamaları nedeniyle bu tip çiftliklerin ortaya çıkışını tımar sisteminin çözülmesiyle

doğrudan ilişkili olarak ele almak mümkün görünmemektedir. Çiftlikler yönetici sınıflara ait vakıflara bağlı, köylülerin çalıştırıldığı geniş arazilerden oluşan işletmeler olabildiği gibi ücretli işçilerin çalıştığı paşa, bey ve ağalara ait özel mülkler halinde, pazara dönük örgütlenen çiftlikler haline de gelebiliyordu.[15]

16. ve 17. yüzyıldan itibaren merkezi otoritenin idari, mali ve askeri alanlarda krize girmesiyle sayıları artmaya başlayan şahsa ait çiftliklerde pazara dönük üretimin gelişmesiyle çevredeki köylülerin toprakları üzerinde baskı ve ücretli işçilik, kölelik, ortakçılık gibi emek biçimlerinin ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir.. Miri topraklar üzerindeki denetimin zayıflaması, iltizam sistemi, taşradaki ekonomik ve siyasi güç sahibi yöneticilerin topraklar üzerindeki denetimini arttırmıştır. Giderek artan vergiler, savaşlar, isyanlar gibi köylüleri geniş kitleler halinde yerlerinden eden göç hareketleriyle ortaya çıkan koşullarda taşradaki nüfuzlu kişiler köylüleri daha fazla vergilendirerek ve toprakları kendi mülkiyetleri haline getirerek çiftlikler kurabilmişlerdir. Kaynaklarda borcu olan pek çok köylünün yerel kadının bir kararıyla topraklarını o bölgedeki ayana ve sipahilere vermek zorunda kaldığından söz edilmektedir (Veinstein, 2010). Çoğu kasabalarda yerleşik sipahi ya da ulema olan tefeciler, reayanın miri arazi üzerindeki tasarruf haklarını devralmışlarıdır. Zaman içinde idari bozukluklar nedeniyle bu topraklar özel mülkiyete dönüştü (İnalcık, 2010: 21). Avcıoğlu'da İstanbul ve taşradaki devlet memurları, sipahiler, kadı ve müderrisler gibi yönetici sınıfların 16. yüzyıl başlarından itibaren çiftlikler edinmeye başladıklarından, köylerde kendi hesaplarına işlettikleri arazileri genişlettiklerinden, geniş ölçüde hayvancılık için meraların elverişli yerlerinde mandıralar kurduklarından söz etmektedir (Avcıoğlu, 1969; 16). Aynı şekilde Akdağ, toprakların köylülerin ellerinden çıkarak büyük çiftliklerin kuruluşunun 1550'den önceki safhasının bilinmediğini belirtmekle birlikte o

[15] Sencer çalışmasında Osmanlı'da sosyal yapının önemli bir parçası olan vakıfların çoğunlukla feodal özellikler taşımasının yanı sıra, özel mülkiyet sahipliğinin gelişimini de buralardan izlemenin mümkün olduğunu dile getirmektedir. Özellikle Osmanlı'nın son dönemlerine doğru vakıfların yönetimsel özerkliğinin artması ve vâkıfın tanımı dışında ticari faaliyetler yürütmesi, vakfa bağlı mülkiyetin soy esasına göre süreklilik göstermesi gibi dönüşümler buralarda miri toprak sisteminin dışına çıkıldığını göstermektedir. Daha ayrıntılı bilgi için (Sencer, 1971a: 222-248).

tarihlerde Marmara'nın bütün Anadolu, Rumeli çevrelerinde kuvvetli bir çiftlik hayatının geliştiğini, buralarda pek çok ırgat ve çobanın toplandığını yazmaktadır (Akdağ, 1960: 43). Bütün bu örnekler çiftliklerin yaygınlaşmasının yereldeki siyasi güç birikimiyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Siyasi nüfuzlarına dayanarak topraklar ve vergiler üzerindeki denetimini artıran kesimler dünya pazarlarıyla bütünleşmenin etkileriyle kapitalist özellikler göstermeye başlayacaklardır.

İnalcık, tek bir sahiplik ve işletme altında üretim birimleri olarak düzenlenen ve genellikle pazara yönelik üretimde bulunan geniş tarım arazilerinin, daha çok çift hane sisteminin dışında kalan alanlarda, mevat arazide ortaya çıktığı üzerinde durmuştur (İnalcık, 2010: 8). Tek bir kişinin sahip olduğu bu çiftliklerde pazara yönelik üretim genellikle köleler ve ortakçılarla yapılmaktaydı. 1858 yılında Arazi Kanunnamesinin yürürlüğe girmesiyle birlikte özel mülkiyetin yasallık kazanması imparatorluğun bazı bölgelerinde sayıları giderek artan özel şahıslara ait çiftlik mülkiyetini yasallaştırmış, aynı zamanda artan vergiler ve borçlar nedeniyle yoksullaşan köylüler için kendi toprakları dışında çalışacakları iş alanları ortaya çıkmaya başlamıştır. Konu üzerine çalışan birçok tarihçinin üzerinde durduğu gibi şahsi mülkiyete dayalı çiftliklerin yaygınlaşması ve köylülerin buralarda işçi, ortakçı haline gelmesi süreci devletin miri arazileri devlet kontrolünde tutmak konusundaki katı tutumunun yumuşamaya başlamasının bir sonucudur. Ancak hemen belirtmek gerekir ki 1858 Kanunu özellikle yabancıların Ege Bölgesi'nde geniş tarım arazileri satın alımına yol açmasına rağmen tarımda mülksüzleşme eğilimi zayıf kaldığından buralarda ciddi bir işgücü sıkıntısı çekilmiştir (Keyder: 2003: 65). Kısacası toprakta özel mülkiyet hakkının yasallaşmasına rağmen büyük çiftliklerde ücretlilik ilişkileri içinde yapılan pazara dönük üretim sınırlı kaldı. Pazara dönük üretim yapan çiftlik örnekleri üzerinde daha ayrıntılı durmadan önce Avrupa'da doğan ve dünyaya ticari sermayenin yayılması şeklinde kendini gösteren kapitalizmin Osmanlı'nın tarımsal üretiminde başlattığı dönüşümler üzerinde kısaca durmak gerekir.

2.1.2. Dünya Ticaretinin Etkileri ve Mülkiyet İlişkilerinde Dönüşüm

Sanayi Devrimi sonrasında hammadde ve tarımsal ürünlere ihtiyacı olan ve kendi mamul malları için pazarlar arayan kapitalist ülkeler, Osmanlı'yla ticari ilişkilerini geliştirerek özellikle imparatorluğun batı bölgelerinde büyük sosyoekonomik dönüşümleri tetiklediler. Gelişen sanayisi için hammaddeye ihtiyaç duyan Avrupa ekonomileriyle ticari ağlar yoluyla bütünleşme, beraberinde Anadolu'da tarımsal üretimin giderek daha büyük bir bölümünün ticaretin konusu olmaya başladığı bir süreci başlattı. Tahıl üretimi 1888–1911 arasında % 51 oranında artarken, tütün üretimi % 191, incir üretimi % 68, fındık üretimi % 217, ipek kozası üretimi % 122 ve Adana bölgesindeki pamuk üretimi % 471 oranında artış göstermiştir (Eldem, 1994: 37). Tarımın küresel ve yerel bağlantılara sahip ticaretin içine çekilmesiyle ilerleyen metalaşma süreci tarımsal sermayenin Batı Anadolu, Çukurova gibi bölgelerde yoğunlaşmasına ve toplam üretimin artmasına neden olmuştur. Aynı zamanda tarımsal üretimin ihracat içindeki payı da artış göstermektedir. Net tarımsal üretimin ihracat içindeki payı 1889'da yüzde 18,4 ve 1899'da yüzde 17,8'den 1910'da yüzde 22,3'e ve 1913'te yüzde 26,5'e yükselmiştir (Eldem, 1994: 38). Batı ve Güney Anadolu'nun dünya ticaretinin bir parçası haline gelmesi imparatorluk ekonomisini dünyada yaşanan dalgalanmalardan etkilenen bir yer haline getirmiştir.

Kırım Savaşı ve dünyanın önde gelen pamuk ihracatçılarından biri olan Amerika'da yaşanan İç Savaş dünya pamuk fiyatlarının 3 kat artmasına neden olmuştur. Dünyada pamuk fiyatlarının artması Osmanlı'nın tarımsal ürünleri için daha uygun bir pazar ortamı yaratmış, Batı Anadolu ve Kuzey Yunanistan'ın birçok bölgesinde pamuk ekilen arazilerin genişlemesine neden olmuştur (Pamuk, 1994: 111). Osmanlı tarımı dünya ticaretiyle giderek bütünleşirken coğrafi uzaklığı nedeniyle Orta ve Doğu Anadolu'nun pazarlarla bütünleşmesi sınırlı kalmıştır. Dünya ticaretiyle eklemlenme daha çok Batı Anadolu, Çukurova, Kuzey Yunanistan ve Doğu Karadeniz'in liman kentlerine yakın tarımsal alanlarda gerçekleşmiştir. Aynı yıllarda Alman ve Fransız sermayesiyle Ege, Orta Anadolu ve Suriye'de

yapılan demiryolları para-meta ilişkilerinin tarımda yaygınlaşması için altyapı sağlamıştır. Demiryolları iç bölgelerin tarımsal alanlarıyla liman kentleri arasında bağlantılar kurarak küresel ticaretin etki alanını genişletti. Örneğin Çukurova pamuk yetiştirmek için elverişli ve geniş topraklara sahip olmasının yanında Adana-Mersin arasında yapılan demiryolu sayesinde dünya pazarlarıyla ilişki kurabilen tarımsal sermayenin yoğunlaştığı önemli bir bölge haline gelmiştir.

Dünya ticaretiyle bütünleşme sürecinde, pazara yönelik üretim yapan küçük köylü üreticiler, ücretli, kiracı, ortakçı olarak özel kişilere ait topraklarda çalışan kesimler, çiftlik sahipleri ve gayrimüslim tüccarlardan oluşan kesimlerin ortaya çıkışı kırın sosyal yapısında büyük bir farklılaşmanın yaşandığını göstermektedir. Özellikle gayrimüslim tüccar ve tefeciler Batı Anadolu'nun iç bölgeleriyle dünya pazarları arasındaki para-meta ilişkilerinin kurulmasında büyük rol oynamaktadırlar. Yukarıda belirttiğimiz gibi dünya ticaretinin etkileri görülmeye başlandığında Anadolu tarımı esas olarak küçük köylülüğe dayanmaktaydı. Özellikle imparatorluğun batı bölgelerindeki küçük köylü çiftliklerine dayalı tarımsal oluşumlar, üretim örüntülerinin dünya pazarlarına yönelik yapılanmasına engel değildi. Keyder'e göre küçük ve orta köylüler pazardan gelen sinyallere karşılık verdiler, talep ve fiyat dalgalanmaları onların örgütleniş ve davranışlarına yansıdı ve ihracatın büyümesine başarıyla katkıda bulundular (Keyder, 2005: 13). Örneğin, Ege Bölgesi'nin başlıca ihraç ürünleri olan üzüm ve incirde, bu tür tarımın emek yoğun özelliğinden dolayı, küçük işletmeler üstünlüğe sahipti. Pamukta ise, ürünü toplayacak büyük işçi grupları örgütleme gereğinin büyük işletmeler ve ortakçılığın devamını sağladığı söylenebilir (Keyder, 1983: 232). Bu dönemde pazara dönük tarımın geliştiği bölgeler aynı zamanda başkasının toprağında mevsimlik olarak çalışma biçimlerinin de yaygınlaştığı bölgelerdir.

Dünya ticaretiyle bütünleşme sürecinde mevsimlik işçi çalıştırmaya başlayan bölgeler üzerine bazı genel bilgiler verilebilir. Bulgar tarihçi Gandev, kadı sicillerine dayanarak 18. yüzyılda Vidin bölgesinde toprak sahibi senyörlerin yerini şehirli kapitalistlerin aldığı, toprak sahibiyle reaya arasındaki ilişkinin kira ödemeye dayalı artık aktarımından çıkıp proleterleşmiş, ücretlilik ilişkisine dönüştüğünden söz

etmektedir (Gandev'den Aktaran Veinstein, 2010: 36). Gandev'in araştırdığı Bulgar çiftlikleri, 30 ile 500 hektar arasında değişen büyüklüklerdeydi. Başka bir örnekte, İstanbul'da Halicin sol yanından itibaren Silivri'ye doğru yayılan bölgede pazara dönük üretim yapan, ücretli işçi kullanan çiftliklerden söz edilmektedir. Bu çiftliklerde Paşa, bey ve ağalara ait özel mülk çiftliklerinin büyük kısmında üretim, klasik köylü birimi tarafından değil, mevsimlik ya da sürekli ücretli işçi tarafından gerçekleştirilmekte ve yine bu çiftliklerde çok sayıda hizmetkâr bulunmaktadır. 2000-7000 dönüm büyüklüğünde ve pazara yönelik üretim yapılan bu çiftliklerde çiftliğe ait taşıma hayvanları bulunmaktadır (Kurtuluş, 2000: 325). Özellikle Çukurova, tarımda yaşanan hızlı metalaşma sürecinde sağladığı birikim imkânları ve tarımsal işgücü ihtiyacıyla imparatorluğun önde gelen ticarileşmiş bölgelerinden biri haline gelmiştir. Bölgenin sağladığı zenginlik imkânları Çukurova'yı büyük toprak ağalarının, çiftliklerin hâkimiyetinde bir yer haline getirdi. Bölgede 1900'lü yılların başında ortalama işletme büyüklüğü 77 dönüm olarak tespit edilmiştir. Bu oran aynı dönem içerisinde Batı Anadolu ve Marmara'da 35 dönümdür (Güran, 1998: 82). Tarımsal zenginliğin yoğunlaşması bölgede toprakların kutuplaşma eğilimini arttırmıştı. Bölgenin zenginliği siyasal iktidarı da oldukça etkilemiş, bu dönemde Sultan Abdülhamit, vali ve paşalar Çukurova'dan 300.000 dönümlük toprak almışlardır (Ercan, 1993: 153). Yaşanan ekonomik gelişmelerle birlikte Çukurova her toplama mevsiminde büyük bir kısmı Harput, Bitlis ve Musul gibi uzak yörelerden gelen 50.000-100.000 arasında göçmen ücretli işçiyi istihdam eden bir tarım merkezi haline gelmiştir (Pamuk, 1994: 117). Üzerinde genel hatlarıyla durabildiğimiz çiftlik örneklerinde; siyasi nüfuzun büyük toprak sahipliğiyle iç içe geçtiği, verimli geniş arazilerde pazara dönük üretim yapıldığı ve demiryolları, limanlar aracılığıyla dünya ekonomisiyle ilişkilerin hızlandığı bölgelerin üretim yapısında kapitalizme özgü sınıfların ve yapısal özelliklerin belirginleştiğini söylemek mümkündür. Tarımsal sermayenin yoğunlaştığı bölgeler özellikle hasat zamanında imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gelen yoksul köylülerden oluşan mevsimlik işgücünün akın ettiği bölgeler haline gelmiştir.

Pazara dönük üretim yapan çiftliklerin ve başkasının toprağı üzerinde çalışma pratiklerinin yaygınlaşmasına rağmen çiftlikler merkezi otoritenin siyasi denetiminden kurtulabilmiş değildir. Ege'deki çiftlikler üzerine yapılan çalışmalarda, üzerinde en çok durulan noktalardan biri merkezi otoritenin yaşadığı hegemonya krizine rağmen Osmanlı'da çiftliklerin daima siyasi otoritenin denetiminde kaldığı, meta ilişkilerinin yaygınlaşması sürecinde tarımsal yapıda ağırlığını koruyan küçük köylülüğü tehdit eden bağımsız ekonomik birlikler haline gelemediği olmuştur. Nagata, tapu tahrir defterlerindeki vergi kayıtları üzerine yaptığı incelemelerde ağırlıklı olarak tarıma dayalı bir ekonomisi olan Manisa Bölgesi'nde 18. yüzyıldan sonra çiftliklerin hâkim toprak mülkiyeti haline geldiğinden söz etmektedir (Nagata, 1995; 17-18). Karaosmanoğluları ailesine ait çiftlikler bunlardan en önemlisidir. Nagata, İzmir'in hinterlantında kalan Manisa'da yer alan Karaosmanoğlu Çiftliği'nde pamuk, buğday gibi ürünlerin pazara dönük üretildiğinden söz etmektedir. Ancak, merkezi hükümetin geniş hacimli buğday, arpa ve çiftlik hayvanı talepleri nedeniyle çiftlikler üretim yapılarını ihracata dönük olarak uzmanlaştırmakta yetersiz kalmıştır (Nagata, 1976: 136). Nagata'nın üzerinde durduğu bir diğer nokta da Karaosmanoğlu Ailesinin bölgedeki politik ve sosyal etkisinin çiftlik sahipliğinden değil esas olarak vergi toplama yetkisinden kaynaklandığıdır. Kasaba da Nagata'ya benzer bir şekilde Batı Anadolu ayanlarından Karaosmanoğlu Ailesi'nin Osmanlı Devleti'ne yaptıkları askeri yardımlar ve yürüttükleri idari görevlerde aldıkları yeni unvanlar sayesinde bölgenin en güçlü ve nüfuzlu ailelerinden biri haline geldiğinden söz etmektedir. (Kasaba, 2010: 127) Ege Bölgesi'ndeki çiftlikler üzerine yapılan çalışmalar gösteriyor ki çiftlik sahiplerinin toplumsal güçlerinin hala önemli bir kısmı artığa vergiler yoluyla el koymaya çalışan ve bunu gerçekleştirmenin koşullarını topraktaki küçük köylü tasarrufunun sürekliliğinde gören merkezi otoriteden gelmektedir.

Klasik toprak tasarruf biçimlerinde çözülmelere rağmen devlet ve küçük köylülük arasındaki güçlü iktisadi ve siyasi bağlar kendisini yeniden üretmeye devam etmektedir. Pamuk, 19. yüzyılda ayan ve derebeylerin hangi oranlarda güçlerini mültezim, tefeci ve tüccar olarak kullandıklarının ve hangi oranda var olan tarımsal işletmeleri dönüştürüp meta üretimi için yarı feodal büyük çiftlikler

kurduklarının pek de açık olmadığından ve her iki sürecin birlikte yaşandığından söz etmektedir (Pamuk, 1994). Buradan çiftlik sahiplerinin ve derebeylerinin güçlerinin merkezi otoriteden gelmeye devam etmesinin ve tarımda sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesinin boyutlarının sınırlı kalması nedeniyle çiftlik sahiplerinin yapısal bir dönüşüm gerçekleştirebilecek bağımsız toplumsal aktörler haline gelemedikleri sonucuna ulaşılabilir. Diğer bir deyişle siyasal iktidarın oluşturmaya çalıştığı sosyal düzende ve batı ekonomileriyle bütünleşme sürecinde Osmanlı tarımında oluşan sermaye birikiminin boyutları, küçük köylülük ağırlıklı tarımsal yapıda bazı farklılaşmalara neden olsa da önceki artık üretimi ve artığa el koyma biçimlerinde radikal bir kırılmaya neden olmamıştır. Çiftliklerin yaygınlaşmasına rağmen küçük köylülük, parçalanma tehdidi altındaki devleti "üstyapısal" reformlarla bir arada tutmaya çalışan siyasal iktidarın ekonomik ve siyasal olarak vazgeçilmez toplumsal dayanağı olmaya devam etmiştir. Hatta yukarıdaki satırlarda Keyder'in ifade ettiği gibi, tarımsal yapıda ağırlığı olan küçük köylülük ulusal ve küresel pazarlarla bütünleşme imkânı bulabilmiştir.

Keyder'e göre dünya ticaretiyle bütünleşme güçlü merkezi otorite ve bağımsız köylülüğe dayalı klasik toplumsal düzenin çözülmesi için gerekli koşulları yaratmıştır. Bu koşullara rağmen, merkezi devlet bu yıkıcı eğilimin yayılmasını çoğu zaman başarılı merkezileştirme hamleleriyle önleme fırsatı bulmuştur.

"Ayanların güçlenmesine rağmen merkezi otorite 19. yüzyılda bazı hamleler yaparak gücünü korumaya çalıştı. 1830 ve 1840'larda devlet büyük işletmelere tekrardan el koydu ve devlet topraklarını eken köylülere kolaylıklar sağladı. 1858 mevzuatı ile işlenen topraklar üzerindeki haklar yasallaştırıldı ve o zamana kadar intifa hakkı bulunan köylülere tapu verildi. Aynı zamanda bir köyün tamamının tek bir kişi adına tapulanması yasaklandı. Devlete ait bir toprak parçasını işleyen bir köylü on yıl öşür ödedikten sonra toprak sahibi olabilecekti. (Keyder, 1983: 228–229)."

Kanunu yapan bürokratlar özel mülkiyet hakkının yasallaşmasıyla oluşan toprak piyasasının köylülük aleyhine işlemesini önlemek için düzenlemeler yapmışlardır.

Aynı dönemde kaybedilen topraklardan gelen göçmenlere, aşiretlere toprak verilerek küçük köylülük güçlü tutulmuştur. 19. Yüzyılda küçük köylülüğün kendisini yeniden üretebilmesini mümkün kılan siyasal müdahaleler yanında Anadolu'da kırsal alanlarda savaşlar, göçler, isyanlar nedeniyle işgücünün kıtlaşması ve toprağın göreli olarak bolluğudur da. Keyder'in çalışmalarında sık sık bahsettiği gibi ekilip biçilmeyen atıl durumdaki toprağın bol olması sayesinde, köylüler vergi baskısı altında kaldıklarında ya da ayanlar tarafından topraklarına el koyulduğunda başka bölgelerde yeni toprakları ekime açma imkânı bulabilmişlerdir. Bazı bölgelerde padişah temliknamesiyle kurulan, pazara yönelik üretim yapan çiftliklerin küçük köylüleri mülksüzleştirmeden mevat arazilerden elde edilen topraklardan oluşması, küçük köylülüğün mülkiyet ilişkilerindeki ağırlığını korumasının bir diğer nedeni olarak görülebilir (İnalcık, 2010). Ayrıca Osmanlı'nın son döneminde dünya ekonomisiyle bütünleşme ve tarımda kapitalizmin ilk örneklerinin ortaya çıkması, küçük köylülüğe dayalı mülkiyet ilişkilerini çözülmeye uğratmamış ve köylüler metalaşma sürecine başarıyla uyum gösterebilmişlerdir; ancak kendi içinde farklılaşmaya uğramıştır.

Buraya kadar anlatılanlardan tımar sisteminin çözülmesinden imparatorluğun son dönemine kadar mülkiyet ilişkileri içinde küçük köylülüğün ve büyük çiftliklerin kendi içlerinde farklılaşarak birlikte var olduğu bir tarımsal yapının belirginleştiğini görüyoruz. Aşağıdaki tablo da bu durumu gösteriyor:

Tablo 1: 1869 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya Vilayetlerinde Toprak Mülkiyeti ve Kiracılık Biçimleri

1869 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya Vilayetlerinde Toprak Mülkiyeti Ve Kiracılık Biçimleri				
1. İşletme Büyüklüğü	**2. İşletme Biçimi**	**3. Mülk (0.70)**	**4. Vakıf ve Miri (0.25) (0.05)**	**5. Artığa El Koyma Biçimleri (devletin vergilendirmesi, tefeci ve tüccar sermayesine ek olarak.)**
Küçük 2-20 hektar (0.75-0.825)	Küçük köylü mülkiyeti: Doğrudan üretici olarak toprak sahipleri.	A- (0.20) İşletme başına ortalama 6 hektar. Toprak sahibi üreticiler: %23.7.	D- (0.075) Ömür boyu kiracı başına ortalama 8 hektar. Fiili olarak küçük köylü mülkiyeti. Doğrudan üreticiler: %7.1.	A-
	Küçük toprak sahiplerinden küçük kiracılara. Çoğunluk ortakçılık, bir miktar sabit kira.	B- (0.40) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Doğrudan üreticiler: %37.9.	E- (0.075) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Doğrudan üreticiler: %7.1.	B. Küçük toprak sahiplerine kira ödemeleri C. Büyük toprak sahiplerine kira ödemeleri, ücretli emek.
Büyük 20 hektardan büyük; Ortalama 120 hektar (0.175-0.25)	Büyük toprak sahip-Lerinden küçük kiracılara. Çoğunluk ortakçılık; 200.000 mevsimlik ücretli işçiye ek yıllık olarak tutulan ücretli işçiler; bir miktar sabit kira.	C- (0.10) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Toprak sahipleri: %0.6. Doğrudan üreticiler: %9.4.	F- (0.075) Kiracı başına ortalama 8 hektar. Evkaf İdaresinin kısıtlamaları nedeniyle parçalanan büyük işletmeler. Fiili olarak küçük işletmeler. Doğrudan üreticiler: %7.1.	D- E. F. Vakıf yönetimlerine ya da devlete kira ödemeleri
			G- (0.075) Büyük işletmeler. Kiracı başına ortalama 8 hektar. Doğrudan üreticiler: %7.1.	G.

Kaynak: Pamuk (1994: 105)

1869 yılına ait Osmanlı'daki toprak mülkiyetini gösteren tablodan küçük köylü mülkiyetinin ağırlıklı yapısı tespit edilebilmektedir. Tabloda 2-20 hektar arasında değişen toprak büyüklükleriyle küçük köylülerin toplam işlenebilir topraklar içindeki payının %75 - %82,5 arasında değiştiği görülmektedir. Bu toprakları ekip biçen hane sayısı toplam tarımsal hane sayısının %62'sini oluşturmaktadır. 20 hektardan büyük, ortalama 120 hektar olan şahsa ait çiftliklere ait topraklar, toplam ekilebilir topraklar içinde yaklaşık %17,5 - %25'lik payı oluşturmaktadır. Toplam tarımsal alanlar içindeki payı sınırlı kalan çiftlikler, kiracı, ortakçı veya ücretli olarak çalışan işçilerle üretim yapmaktadır. Tabloda dikkat çeken ve önem taşıyan nokta, küçük köylü mülkiyetinin kendi içinde yaşadığı farklılaşmadır. Küçük köylüler, sahip oldukları çift hayvanlarıyla doğrudan kendi toprağını ekip biçenler ve bunun yanında ortakçı ve kiracı olarak topraklarını başkalarına kiralayarak artığa kira biçiminde el koyanlar şeklinde farklılaşmaktadır. Mevsimlik işçilik, kiracılık, ortakçılık gibi başkasının toprağında çalışmaya dayalı emek biçimlerinin var olmasına karşın toprak mülkiyetini gösteren tabloda topraksız köylülerin tarımsal haneler içindeki payına

yer verilmemiş olması başkasının toprağında çalışanların genellikle az miktarda toprağı olan ve geçimini başka işlerde geçici olarak çalışarak destekleyen yoksul köylülerden oluştuğunu akla getirmektedir. Kendine ait topraklarda sadece hane emeğiyle üretimini sürdürenler, hane emeğinin yanında dışarıdan kiracı tutarak kira geliri elde edenler, az miktarda toprağını ekerek ve başkalarının toprağında çalışarak geçimini sürdürenler olmak üzere köylülerin kendi içinde oldukça farklılaşmış katmanlardan oluştuğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı'nın son döneminde artan savaşların, toprak kayıplarının, mali ve idari yapıda bozulmanın ve yerel ve merkezi yönetici sınıfların baskısı nedeniyle artan vergiler, savaşların neden olduğu işgücü kaybı ve bazı bölgelerde yerel otorite sahiplerinin köylünün toprağına hukuksuz yöntemlerle el koyması köylülüğün önemli bir kısmını yoksullaştırmıştı. Yoksul köylüler, kendi toprakları dışında kalan bölgelerde geçim faaliyetlerini değerlendirerek mevsimlik işlerde çalışmaya giden işçi kitleleri haline gelmiştir. Buraya kadar anlatılanlardan hareketle, köylünün mülksüzleşip tamamen kır işçisine dönüştüğü bir süreçten ziyade; kendine ait az miktardaki toprakta geçim için yeterli olmayan bir üretim yapıp aynı zamanda mevsimlik olarak ücretli, kiracı veya ortakçı olarak emek gücünü değerlendirdiği bir işçilik durumundan söz edilebilir. Tımar sisteminin çözülme sürecinde, tefeci baskısı, aşırı vergi yükü, toprakların verimsizliği ve yetersizliği gibi nedenler yoksul köylüleri kendi toprağının yanında ek gelir elde edebileği işler aramaya zorlamaktaydı. Yeni geçim imkânlarını değerlendirmek için kapitalizmin gelişmeye başladığı batıdaki kırsal ve kentsel mekânlara doğru başlayan geçici göçler, hızlı bir değişim sürecine giren sosyal yapının önemli bir özelliği haline gelmişti. Halep, Şam, Bursa gibi kentlerde dokuma işinde istihdam edilen binlerce kadın, çocuk yanında; liman kentleri, ulaşım, madenler, inşaatlarda, incir, üzüm, tütün, pamuk gibi tarımsal ürünlerin işlenmesinde çalışan işçiler ücretli emeğin farklı kesimlerini oluşturmaktaydı. (Akkaya, 2010: 53). Aynı zamanda Osmanlı'nın dünya ekonomisiyle bütünleşen, geniş verimli topraklara sahip Batı Anadolu ve Çukurova gibi bölgelerinde metalaşma ve tarımsal sermaye birikimi, bu bölgeleri

imparatorluğun farklı bölgelerinden mevsimlik işgücü çeken yerler haline de getirmişti.

2.1.3. Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Tarımda İşçileşme

Osmanlı'nın son döneminde köylülüğün farklılaşmasıyla birlikte ortaya çıkan sonuçlardan biri de tarım alanlarında kendi toprağında çalışanların yanında yarıcılık, kiracılık, ortakçılık gibi çalışma biçimlerinin yaygınlaşmaya başlamasıdır. Tarımda başkasının toprağında ve kendi toprağında çalışma gibi farklı biçimler yan yana görülebiliyordu. Tarımsal emek biçimlerinin farklılaşarak daha modern özellikler göstermeye başladığını Orman ve Maadin ve Ziraat ve Baytar Mecmuası'nda yayınlanan raporlardan öğrenilebilmektedir. Antalya sancağından gönderilen 1911 yılı Mart ayına ilişkin raporda şöyle denilmektedir: "Antalya'da hemen umumiyetle yarıcılık usulü caridir. Doğrudan doğruya idare olunan araziye nadiren tesadüf olunup, Mart ayında amele yevmiyesi 5-6 kuruştur"(Ökçün, 1982: 196). Bu gözlem küçük köylülük yanında yarıcılık ve ücretlilik ilişkisinin Antalya bölgesinde yaygın olduğunu göstermektedir.

Satın aldıkları topraklarda tarımsal etkinlikleri giderek artan birçok İngiliz yatırımcı da ortakçılık ve yarıcılık gibi eski toprak sahiplerinden kalan anlaşmaları sürdürmektedirler. Dönemin Ege'deki İngiliz kökenli büyük toprak sahiplerinden D. Baltazzi'nin konsolosluk mahkemesinde tanıklık yaparken dile getirdikleri eski ve yeni emek biçimlerinin nasıl iç içe geçtiğini göstermesi açısından diğer bir önemli örnektir. Yargıcın sorduğu bir soruya karşılık Baltazzi, çiftliklerinin ancak 16.000 dönümü üzerinde ücretli işçi çalıştırabildiğini, geriye kalan topraklarının ise köylüler tarafından eski anlaşmalar uyarınca işletildiğini belirtmektedir (Kurmuş, 1982: 82). İmparatorluk kapsamındaki bölgelerin kendilerine özgü ekonomik ve siyasal yapıları tarımdaki emek biçimlerinin bölgelere göre dağılımını farklılaştırmaktadır. Ortakçılık, kiracılık ve ücretlilik yanında savaşlar nedeniyle büyük çoğunluğunu köylülerin oluşturduğu kayıpların yarattığı işgücü kıtlığı nedeniyle kölelik

uygulamaları da görülebiliyordu. Kurmuş'un verdiği bilgilere göre 1864 yılında İstanbul dolaylarında 30.000 Afrikalı kölenin olduğu, bunlardan 800'ünün tersanelerde kalanının da tarlalarda çalıştırıldığı ileri sürülmektedir (Kurmuş, 1982: 76-77). Aynı dönem içerisinde yine Kurmuş'un verdiği sayılara göre Batı Anadolu'da 13.500 kadar kölenin tarlalarda çalıştırılmak üzere satıldığı belirtilmektedir.

Osmanlı'nın son dönemlerinde ücretli işçilik daha çok bir geçiş aşamasına has sosyolojik özellikler gösteriyordu. Köyleri ve topraklarıyla bağı devam eden kitleler, borçlarını ödemek ve geçimlerini desteklemek amacıyla madencilik, tarım, demiryolu inşaatı gibi sektörlerde geçici olarak çalışıyorlardı (Koç, 2003: 15)(Kurthan, 1969: 40). İthal mallar karşısında gerileyen kentsel üretimin zayıflaması nedeniyle yoksullaşan köylüler, çalışmak için hızlı ekonomik gelişmelerin ve işgücü kıtlığının yaşandığı tarımsal alanları tercih ediyorlardı. Tarımın doğa koşullarına bağımlılığı, belirli aylarda işlerin yoğunlaşması ve azalması gibi özellikleri sayesinde işçiler hem kendi topraklarında hem de göçmen işçi olarak başkalarının topraklarında çalışabilmekteydiler. Örneğin Batı Anadolu'da para getiren belli başlı ürünlerin hasat zamanları Haziran ile Aralık ayları arasında birbiri ardından başlamaktaydı ve bu aylarda bir köylü ya da köylü ailesi, bir tarlada işi bittiği zaman bir başkasında çalışabiliyordu (Kasaba, 2010: 127). Kırda kalarak geçimi sürdürmenin veya desteklemenin bir yolu olarak mevsimlik işçilik, bugünküne çok benzer bir biçimde köylü ailelerinin farklı tarımsal alanlar arasında göçmen işgücü hareketi olarak ortaya çıkmaktaydı. Genellikle çevredeki toprakların az olduğu ve geçimin zor olduğu dağ köylerinden ya da nüfus-toprak dengesizliği nedeniyle yerleşik nüfusun en azından bir kısmında dışarıya göç eğiliminin doğduğu daha uzak bölgelerden, tarımsal emek piyasasının oluşmaya başladığı Batı Anadolu, Çukurova gibi bölgelere doğru bir işgücü göçünden söz edilebilir.

Batı Anadolu ve Çukurova Bölgesi Anadolu'nun diğer bölgelerinden farklı olarak dünya ekonomisiyle yoğun bir bütünleşme sürecine girmiş ve tarımda meta üretiminin hızlanması beraberinde ciddi bir işgücü ihtiyacını gündeme getirmişti. Geniş ve verimli arazilerin varlığı, bölgedeki demiryolu ile limanlar gibi alt yapı

özellikleri sayesinde tarımsal metaların hareketliliğinin kolaylaşması ve tarımsal sermayenin yoğunlaştığının en önemli göstergesi olan çiftliklerin yaygınlaşmasını mümkün kılacak sosyoekonomik ve politik süreçler bu bölgeleri yoksul köylüler için ek geçim imkânları sağlayan bir merkez haline getirmişti. Kaynaklar 19. yüzyılın sonlarında Batı Anadolu'ya tarımda mevsimlik işçi olarak çalışmaya gelen yaklaşık 200.000 tarım işçisinden söz etmektedir (Pamuk, 1994: 205). Bu dönemde madenler ve demiryolları inşaatı gibi işlerde İstanbul, İzmir gibi liman kentlerinde kırla bağlantıları tam olarak kopmamış geçici/mevsimlik işçiler çalıştırıldığı düşünüldüğünde imparatorluk bünyesinde köylülükten işçiliğe doğru bir geçiş sürecinin belirginleşmeye başladığı söylenebilir. Kır ve kentlerde sürdürülen mevsimlik işçiliğin yanında kırsal geçim faaliyetlerinin devam ettirilmesi, köylü hanesinin neredeyse bugüne kadar devam ettirdiği kır ve kentlerde farklı geçim faaliyetlerinin birlikte sürdürülerek geliştirilen ayakta kalma stratejisinin daha o günlerden temellerinin atıldığını göstermektedir.

2.1.3.1. Çukurova'da Mevsimlik İşçilik

19. yüzyılda endüstriyel tarımsal üretim ve büyük toprak sahipliğindeki hızlı gelişmeler nedeniyle Çukurova Bölgesi imparatorluğun diğer bölgelerine göre daha hızlı bir dönüşüm süreci yaşamıştır. Kapitalist üretim tarzına geçiş süreci önce merkezi otoritenin bölge üzerindeki siyasi denetimini ve beraberinde toprak mülkiyetini kaybetmesi ile başlamış, ardından gelişmiş Avrupa kapitalizminin müdahalesi ile hızlanmıştır (Varlık, 1977: 41). İngiliz sermayesinin çalışmaları, Amerikan İç Savaşı ve Kırım Savaşı gibi dış dinamikler, Çukurova pamuğunun dünya pazarlarındaki payının artması için uygun ortam sağlamıştır. 1880 tarihli bayındırlık raporuna göre; Adana, Tarsus, Kozan, Payas, Mersin ve Silifke yörelerindeki toplam 1.320 bin dönüm bataklığın kurutulması ve Kozan, Adana ve Mersin ile Silifke ovalarında 3.410 bin dönüm arazinin sulanması için çalışma başlatılması tasarlanmaktaydı (Varlık, 1977: 43). Ekilebilir arazinin genişletilmesi çabaları bize bölgede sermaye birikim ilişkilerinin yoğunlaşmakta olduğunu

göstermektedir. Bölgede tarımın makineleşmesi de giderek hız kazanmıştır. Novichev'in yaptığı araştırmalara göre 1904'te Çukurova'da en az 1000 hasat makinesi, 100 buharlı biçerdöver, 25 pulluk ve 85 basit buharlı pulluk bulunmaktaydı (Novichev, 1966). Tarımda yeni arazilerin ekime açılması, makineleşme ve toprak mülkiyetinde kutuplaşma bölge tarımında sermayenin yoğunlaştığını göstermektdir. Aynı dönemde devletin pamuk üretimini geliştirmek amacıyla pamuk üreticilerine toprak ve tohumluk dağıtımı, tarım araçlarının ithali ve vergiler konusunda kolaylıklar sağladığı görülmektedir. Bu gelişmelerle birlikte Çukurova'da ihracata dönük olarak yapılan pamuk üretimi 1896 yılında 400 tonken 1914 yılında 33.750 tona ulaşmıştır (Yerasimos, 1977: 919). Böylece pamuk üretiminde uzmanlaşan Çukurova Bölgesi imparatorluğun önde gelen tarım merkezi haline gelmiştir.

Bu gelişmeler pamuk tarlalarına çalışmaya gelen binlerce pamuk işçisinin gün doğumundan gün batımına kadar 14-16 saatlik yoğun çalışmasından (Şanda, 1970: 75) bağımsız gerçekleşmedi. Bir yandan tarımsal üretim hacmi büyük bir artış gösterirken diğer taraftan bölgede ortakçılık, yarıcılık, kiracılık gibi emek biçimleri yerini ücretlilik ilişkisine bırakmaya başlamıştır. Çukurova'da üretimi gerçekleştirmeye yeterli işgücünün bulunamaması, sürekli gündemde olan "amele meselesi" olarak ifade edilen bir işgücü kıtlığı sorununu gündeme getirecektir. Çukurova'nın nüfusu yeterli olmayınca bölge dışından gelen mevsimlik çalışan işçilere talep arttı. Zafer Toprak'ın verdiği bilgilere göre 1. Dünya Savaşı öncesi Çukurova'da "muvakkat (geçici) amele"nin miktarı 60-80.000 dolayındaydı. Bu işgücü açığı büyük ölçüde doğu vilayetlerinden, Van, Erzurum, Diyarbakır, Musul, Antep, Maraş, Sivas, Niğde ve havalisinden, Kayseri, Konya cihetlerinden, Antakya ve Lazkiye gibi oldukça geniş bir bölgeden gelen işçilerle karşılanıyordu (Toprak, 2009). Tarımda meta üretimine geçen bölgeler oldukça sınırlı olmasına rağmen Osmanlı'nın oldukça farklı bölgeleri dışarıya geçici işlerde çalışmak üzere işgücü gönderiyordu. Çukurova'da tarımda sermaye birikiminin hızlanmasıyla oluşan emek piyasası imparatorluk coğrafyasına dağılmış değişik cemaatlerin ve etnik grupların Çukurova'da bir araya gelmesine de neden olmuştur. Zafer Toprak'ın aktardığı bilgilere göre dağlık alanlardan ve Fırat havalisinden gelen Kürtler yanında

İskenderun ile Antakya arasındaki dağlık mıntıkada yaşayan Ensariye ahalisi ve Çukurova'nın kuzeyinde Adana vilayetinin dağ mıntıkası ahalisi pamuk hasadında etkin konumdaydı. 1. Dünya Savaşı öncesinde emek ihtiyacı kısmen yörenin değişik cemaatlerince karşılanmaktaydı. Bunlar arasında en önde gelen kesim Ermeni, Çerkez, Kürt, Türkmen, Arap ve Nogay kökenliler ve diğer coğrafyalardan gelen Suriyeli Nusayri fellahlar da Çukurova'daki emek piyasasına işgücü sağlıyordu.

Hüseyin Avni Şanda, Adana'da geçici ve sürekli olarak iki çeşit tarım işçisi çalıştırıldığından söz etmektedir (Şanda, 1970: 119). Yörede bunlara "tutma" denmektedir. "Tutmalar "yaz tutması" ve "kış tutması" olarak ikiye ayrılmaktadır. Kış tutmalarına yılda yüz lira kadar bir ücret verilmekte ve bir çizme ile don gömlekten ibaret olan giyeceği ile yiyeceği de çiftlik sahibine ait olmaktadır." İlerleyen yıllarda üretim teknolojisindeki gelişmelere bağlı olarak kışın "tutma"ya olan ihtiyaç azalmış daha çok yaz aylarında pamuk hasadı döneminde tarlalarda çalışacak işçilere ihtiyaç artmıştır (Varlık, 1977: 74). Yazın tarlalarda çalışmaya gelen işçilerin çalışma ve hayat koşullarına ilişkin bilgiler şöyledir;

"Pamuk tarlalarında belirli bir çalışma süresi yoktur. İşçiler genellikle gün doğuşundan gün batımına kadar yaklaşık 14-16 saat çalışmaktaydı. İşçilerin barınacakları yerleri yetersizdi ve büyük kısmı akşamları çalıştıkları tarlanın kenarında açıkta ya da çadırda yatardı. Çeşitli hastalıkların, özellikle sıtmanın yaygın olduğu yörede hastalanan işçilerin bakımını sağlayacak en ufak bir kuruluş bulunmuyordu (Varlık, 1977: 75)."

Pamuk tarlalarında çalışacak işçileri bulan aracılara "elçibaşı" denirdi. Genellikle çiftlik sahiplerinin adamı olan elçibaşı, kışın köyleri dolaşarak yazın tarlalarda çalışabilecekleri belirler ve bunlara para vererek kendisine bağlardı. Elçibaşılar, tarlalarda çalışmaz ancak işçilerden komisyon alırdı. İşçilerin denetimi görevini de yerine getiren elçibaşının genel görünümü şöyle anlatılmaktadır; "Tarlalarda çalışan bir işçi ekibi içinde, başında şemsiyesiyle, elinde kırbacıyla ve göbeğine kadar uzanan gümüş saat kordonuyla elçibaşıyı ayırt etmek kolay olur (Uran, 1923)." Tarımda işgücü kıtlığı çekildiği ve çalışacak işçilerin başka bölgelerden geldiği

koşullarda tarla sahipleriyle işçiler arasındaki bağlantıyı kuran elçibaşları emek piyasasının oluşmasında büyük önem taşımaktadır. Bugün olduğu gibi o zamanda elçibaşları yevmiye başına işçilerden komisyon almaktadırlar.

Mevsimlik işçiler topladıkları pamuk miktarına bağlı olarak ücretlendirilmektedirler ve bu ücretler bölgeye ve ürüne göre değişiklik göstermektedir:

"Bunlara, toplanan pamuğun okkası[16] başına 15 para ödenir ve tecrübeli bir emekçi, günde 1 ila 16 saat çalışarak 25 kuruşu zor doğrultur. Bu bir gündelikçinin kazanabileceği azami paradır ve bu da ürün kaldırma mevsiminde mümkündür. Aynı çağda ve aynı bölgede tahıl işinde çalışan gündelikçiler Nisanla Eylül ayları arasında günde 7 ila 14 kuruş, Mart ayında ise 2 ila 3 kuruş kazanırlar. Bir de çalıştıkları süre boyunca yiyecekleri toprak sahibi tarafından karşılanır. Bu da aşağı yukarı günde 2 kuruş tutar. Aynı dönemde buğdayın bir kilosu 1 kuruş, bir çift öküz ise 2.160 kuruş etmektedir. (Yerasimos, 1977: 915-916)."

İşçilerin ücretleri işin yoğunlaştığı aylara, toplanan ürün miktarına ve farklı ürünlere göre değişiklik göstermektedir. İşçilerin çalışma koşullarıyla ilgili olarak bilinen ilk düzenleme 1834 yılında Kavalalı İbrahim Paşa tarafından yapılmıştır (Uran, 1923). Günlük çalışma ve mola saatleri yanında tarlalardan şehirlere dönerken soyulan işçilerin, gündeliklerini şehirde alabilmeleri sağlanmıştır. Adana'nın pazarı Salı günü olduğu için işçiler Pazartesi akşama kadar çalışıp gece Adana'ya ulaşmaktadırlar ve işçiler bu yolculuk sırasında sık sık soyulmaktadırlar. İbrahim Paşa, yaptığı düzenlemeyle işçilerin Pazartesi öğlene kadar çalışmalarını emretmiş ve tam yevmiye almalarını sağlamıştır. İbrahim Paşa'nın yaptığı bu iyileştirme işçileri oldukça etkilemiş ve işçilerin topluca mesaiden sonra şu duayı okumaları, uzun yıllar süren bir gelenek haline almıştır; "Akşama hürmet, sabaha niyet, kolumuza kuvvet,

[16] 1283 gram büyüklüğündeki bir ağırlık ölçüsü

ağamıza devlet, kör şeytana lanet, bir daha lanet, bir daha lanet, İbrahim Paşa'ya rahmet, peygamberimize salavat (Uran, 1923)".

Tarımda toprak sahipleri, çiftçiler ve tarım işçileri arasındaki görev ve hakları düzenleme amacıyla 1909 yılında bir talimatname hazırlanmıştır (Yıldırım, 2013: 346). Talimatname işçilerin haklarından çok toprak sahiplerinin çıkarlarını korumak amacıyla çıkarılmıştır. Hazırlanan düzenlemeyle, tarımda işlerin hızlandığı yaz aylarında, paralarını önceden peşin alan bazı işçilerin iş bitmeden tarlalarını terk ederek tarımsal üretime zarar vermelerinin önüne geçilmeye çalışılıyordu. Ancak Yıldırım'ın aktardığı bilgilere göre, işçilerin istihdam koşuları ve çalışma şartları imparatorluğun çeşitli bölgelerine göre farklılaştığı ve tek bir kanuni düzenlemenin bütün imparatorluğu kapsayamayacağı düşünüldüğüden düzenleme yürürlüğe girmemişti. Büyük bir kısmı örgütsüz olmasına rağmen Çukurova'da çalışan işçiler 2. Meşrutiyetin ilanından sonra ilk grevlerini gerçekleştirmişlerdir. Taşımacılık, gıda, tekstil gibi birçok iş alanında olduğu gibi tarımda da pamuk toplama işinde çalışan mevsimlik işçilerin 1908 yılı eylül ayının sonlarında Adana'da greve gittiklerinden söz edilmektedir (Güzel, 1993: 815).

2.1.3.2. Batı Anadolu'da Mevsimlik İşçilik

Osmanlı'nın son yıllarında toprakta özel tasarruf biçimlerinin yaygınlaşması ve tarımın ticarileşmesiyle birlikte mevsimlik işçilerin görülmeye başlandığı bir diğer bölge de Ege Bölgesi'dir. Bölgeye toprakta çalışmaya dışarıdan gelenlerin çok daha eskiye dayanan bir geçmişi vardır. Nagata, 16. yüzyıl gibi çok daha eski bir dönemde dahi Manisa kazasının kırsal alanında köylü halktan başka yaşayanların geçici olarak tarlalarda çalışmaya geldiğini tespit etmiştir (Nagata, 1976). Tapu tahrir defterlerinde yaptığı incelemede o zamanki deyimiyle "hali ez-reaya" köy dışından gelen reayanın ekimine bırakılmış köylerin çokluğundan söz etmiştir. Bunlar dirlik olarak sipahilere teslim edilmiş ve bu arazilerden sipahiler "resm-i zemin-i hariç vergisi" almaktadır. Kanunnamelere göre bu vergi, bir sıpahiye ait olan köye dışarıdan gelip tarımla uğraşanların sıpahisine vermek zorunda olduğu bir vergidir. Nagata'nın aktarımlarına göre birçok köye ait der-kenarlarda, söz gelişi "altı çiftlik yerdir haricden ekilür",

"haricden altı çiftlik yer dutarlar öşrün ve rüsumun verirler" şeklinde toprağın dışarıdan gelenler tarafından ekildiği, miktarı ve çiftlik hesabıyla vergisi belirtilmiştir. Nagata, başka köylerden gelen, elinde yeterince toprağı olmayan çiftçilerin başkasına ait sahipsiz görünen toprakları işledikleri ihtimali üzerinde durmuştur. Toprağı işlemek için gerekli insan gücünün, çiftçiler tarafından çok uzak yerlerden sağlanması bölgede bir emek kıtlığı olduğunu da göstermektedir. Hatta Osmanlı padişahı bu dönemde işgücü ihtiyacını gidermek için Şam eyaletinden 21 hane kadar aile getirmiştir. Tarlalarda çalışmak için dışarıdan gelenlerin daha çok ortakçı biçiminde çalıştıkları anlaşılmaktadır. Tarımda ücretli çalıştırmaya dönük uygulamalar 18. ve 19. yüzyılda sosyo ekonomik yapının parasallaşması ve meta hareketliliğinin başlamasıyla görülmeye başlanacaktır.

19. yüzyıl sonlarına doğru Ege Bölgesi'nde, tarımsal üretim ve dolaşım ilişkileri limanlar ve demiryolları aracılığıyla küresel ölçekte örgütlenmekte olan ticaretin bir parçası haline gelmiştir. Kapitalizmin girdiği her yerde olduğu gibi üretim ve ticaret hacmen artmış ve küresel ekonomiyle bağları kuran ticaret sermayesi olan gayrimüslimlerin bölgede etkinliği artmıştır. Türklerin büyük bir kısmının tarımda uzmanlaştığı Ege Bölgesi'nde azınlıklar ve dışarıdan gelen yatırımcıların ticaret yanında tarımsal üretime ilgi duymaya başlaması, gayrimüslimlerin taşınmaz sahibi olabilmelerine imkân tanıyan 1866 reformlarından sonra gerçekleşmiştir. Tarımın ticarileşmesi ve İzmir'in tarımsal ürünlerinin dünyaya açıldığı kapı haline gelmesiyle birlikte özellikle İngilizlerin bölgedeki tarımsal yatırımlarının arttığından söz edilmektedir. 1868 yılında İzmir yakınlarında tarıma elverişli bütün toprakların en az üçte biri ve 1878 yılında yine İzmir yakınlarında tarıma elverişli bütün topraklar 41 İngiliz tüccarının eline geçmiştir (Kurmuş, 1982: 79). İngilizlerin Batı Anadolu'da topraklarını genişletmesi bölgedeki köylülerin tepkisini çekecek boyutlara ulaşmıştır. Kurmuş'tan aldığımız bilgilere göre köylüler 1883 yılında Söke ve Nazilli yakınlarında İngiliz çiftliklerini işgal etmişler, zaptiyelere karşı direnmişler ve kendilerini topraklarından atan kişinin çiftliğinde yanabilecek her şeyi yakmışlardır.

Sayıları giderek artan çiftliklerin büyük bir kısmında ortakçılık, yarıcılık, kölelik, ücretlilik ve angarya yöntemiyle işgücü çalıştırılmaktadır. Kurmuş, aynı çalışmasında ücretli olarak çalışan işçilerin çalışma koşullarını şöyle betimlemektedir. "Gün ağarınca çalışmaya başlayan işçiler güneş batınca paydos ediyorlar ve bu süre içinde yalnız bir saatlik yemek arası veriyorlardı. Böylece çalışma 9 saat ile 15 saat arasında değişiyordu (Kurmuş, 1982: 82)." Tıpkı 16. yüzyılda olduğu gibi 19. yüzyılda da Ege Bölgesi'nde işgücü kıtlığı ciddi bir sorun olmaya devam ediyordu. Bölgede işgücü kıtlığı sorunu Çukurova'nın tarımsal alanlarında olduğu gibi bölge dışından gelen işgücüyle çözülmeye çalışılıyordu. Kasaba'ya göre Batı Anadolu'ya gelecek emeğin dört potansiyel kaynağı vardı. Bunlardan ilki, Ege adaları ile Mora'da yaşayan, ancak, siyasi ve/veya ekonomik nedenlerle sık sık Anadolu'ya geçen nüfustu. İkincisi, bölgede veya bölge civarındaki, esas uğraşları olan hayvancılık ve süt ürünleri üretiminin yanı sıra özellikle hasat mevsiminde üretime katılan göçebelerdi. Üçüncü kaynak ise Batı Anadolu'ya çalışmak için gelen ve memleketlerine dönmeden önce burada birkaç yıl kalan Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz kıyılarından gelme göçmenlerdi. Ve nihayet Balkanlar, Kırım ve Kafkasya'daki yeni kaybedilmiş topraklardan gelen muhacirler vardı (Kasaba, 2010: 124). Batı Anadolu'ya gelen muhacirlerin çoğunluğuna yerleşmeleri için toprak verilmekteydi. Dolayısıyla muhacirler yeni bir işçi kaynağı olarak değil daha çok küçük köylülüğün yaygınlaşması çerçevesinde düşünülmektedir. Kürtler ile Lazlar Batı Anadolu'da en büyük işçi grubunu oluşturan etnik gruplar olarak öne çıkmaktadırlar.

İşgücü kıtlığının Türk toprak sahiplerini zor durumda bıraktığı bir yapıda İngilizler yüksek ücretler vererek işçi bulabilmektedirler ve Türk kökenli büyük toprak sahipleri kadar zorluk çekmemişlerdir. Ücretli işçiliği çekici kılmak için resmi tatil ve dinsel tatil hakları verilmiştir. Aydın'da toprak sahipleri kasaba demiryolları ile anlaşarak, "paso" sistemiyle işçilerin köylerden tarlalara gelişini kolaylaştırmıştır (Kurmuş: 1982; 86). İngilizlerin işçilere verdikleri yüksek ücretler, bölgedeki İngilizlerin çiftliklerine işgücü akışına neden olmaktadır. Kurmuş'a göre ücretler, 1871 ve 1872 yıllarında İşkodra, Bosna, Selanik, Manastır, Yanya, Edirne, Trabzon,

Erzurum, Beyrut ve Bağdat dolaylarında ödenen ücretten yüksek olduğu gibi bu kentlerdeki bağımsız zanaatkârların bir günlük kazancından da çoktu. Diğer taraftan işçi kıtlığı ve ücretlerin yükselmesinin ürünlerin dallarında kalmasına neden olduğu belirtilmektedir. 1910-1911 yıllarına ait Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretince yayınlanan raporlarda Aydın'daki mevsimlik işçilerle ilgili şu bilgiler verilmektedir.

"Aydın ve Saruhan sancakları ile nefs-i İzmir kazasında amele ücreti 10-25 kuruş beyninde mutebeddildir (değişmektedir). Amele ücretinin pahalı olmasının esbabı bir taraftan amelenin fıkdanı (yokluğu), diğer taraftan da bu sene her tarafta sabıka nispetle yüzde 70-80 fazla tütün zer edildiğinden her tarafta amele aranmasından ileri gelmiştir. Orak zamanında bulunamayacağı mülahazasına mebni şimdiden her taraftan amele taharri olunmaktadır. Denizli havalisinde amele yevmiyesi 4-8 kuruş arasında olup, oralardan yüksek fiyatla, amele tedarikinde müşkilat çekilen yerlere amele sevki için Vilayet-i celile nezdinde teşebbüsatta bulunulmuş ise de, el'an bir semere hasıl olmamıştır (Ökçün, 1982: 199)."

Hazırlanan rapor için Aydın'dan gönderilen bu bilgiler öncelikle tarımda ücretli işçi kullanımının oldukça yaygınlaşan bir uygulama olduğunu göstermektedir. Bunun yanında işgücü kıtlığı ve fazla üretim dolayısıyla işgücü talebinin artması ücretleri yükseltmektedir. Ücretlerin daha düşük olduğu Denizli'den işçi talep ederek işgücü kıtlığına çözüm bulunmaya çalışılsa da istenilen sonuca varılamamıştır.

Ökçün 1910-1911 yıllarına ait Orman ve Maadin ve Ziraat Nezaretince yayınlanan raporlarda yapılan gözlemlere dayanarak imparatorluk genelinde tarımdaki ücretlere ilişkin şu tespitleri yapmıştır: Raporlarda kadın ve erkek işçilerin aldıkları ücretlerdeki eşitsizlik oldukça net olarak görülebilmektedir. Erkek işçiler neredeyse kadın işçilerden iki kat daha fazla ücret almaktadır. Diğer taraftan aylara göre kadın ve erkek işçilerin aldıkları ücretlerdeki artış oranları da aynı olmamaktadır.

Tablo 2: 1911 Yilinda Tarımsal Ücretler - Kadın İşçiler (Gündelik / Kuruş)

	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	May.	Haz.	Tem.	Ağus.	Eylül	Ekim	Kas	Ara.
Isparta			3	3.5-5	3.5-5							
Aydın			4-6		5-6	4-8	5-8	3-8	3-5	4-5		
Bursa		3					3-5	5-6				

Kaynak: (Ökçün, 1982: 204-207)

Tablo 3: 1911 Yilinda Tarımsal Ücretler - Erkek İşçiler (Gündelik / Kuruş)

	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	May	Haz.	Tem.	Ağus.	Eylül	Ekim	Kas.	Ara.
Adana			6-7	8-10	15-18	15-39	6-8	7-11				
Maraş									4-5	4-5		
Antalya		5-7	5-6	5-6	5-7	7	8		8			
Isparta			5-6	8-10	9-10							
Denizli				4-8								
Aydın		8-12	10-13	10-25	6-18	10-15	10-12	8-12	8-10	8-10		
Cezayir-i Bahr-i Sefid		10	9-10	9-10	10-11	10-12	11-12	10	10	8		

	Ocak	Şubat	Mart	Nisan	May	Haz.	Tem.	Ağus.	Eylül	Ekim	Kas.	Ara.
Biga – Çanakkale		8-10	10-12	10-20	12-18	12-16	10-12	10-12	10-15	12-20		
Karesi				8	10	10	12	7-8	8	8		
Bursa		6					10-15					

Kaynak: Ökçün (1982: 204-207)

Kadın işçilerin aldığı ücretlerin erkeklere göre düşük oluşu bize tarımda, modernleşme öncesinden kalan cinsiyete dayalı eşitsizlik biçimlerinin tarımın metalaştığı dönemde kendisini yeniden ürettiği hatta özellikle kadın işçilerin düşük maliyetli işgücü imkânı olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Ökçün aynı raporlardan elde ettiği verilere dayanarak ücretlerin dışsatıma yönelik üretim yapılan, demiryolunun ulaşabildiği bölgelerde imparatorluğun diğer bölgelerine nazaran daha yüksek olduğunu tespit etmiştir. Hatta ücretlerin yüksekliği nedeniyle üreticilerin pamuk ekimi yapamadığından söz etmektedir. Tarımda ücretlerin yükselmesine neden olan bir diğer gelişme de inşaat, nakliye gibi sektörlerde işgücüne duyulan ihtiyacın artmasıdır (Ökçün, 1982). Ökçün'ün yukarıda adı geçen rapora dayanarak verdiği bilgilere dayanılarak tarımda ücretli işgücü kullanımının oldukça yaygınlaştığı, emek piyasasında arz talep ilişkilerinin ücretlerin belirlenmesinde etkili olduğu gibi sonuçlara ulaşılabilir.

19. yüzyıl sonlarına doğru imparatorluğun batı bölgelerinin dünya ekonomisiyle eklemlenmesiyle birlikte azınlıklar ve gayrimüslimlerden oluşan tüccar, tefeci sermayenin gelişmeye başladığı görülüyor. Tarımda hızlı dönüşümler yaşanırken madenler ve demiryolu inşaatı gibi alanlarda gelişmeler yaşanıyor ticaretin yoğunlaştığı bölgelerde ücretli işçilik de yaygınlaşıyordu. Osmanlı'nın son

dönemlerinde kapitalizmin tarımda gelişmeye başladığı Çukurova ve Batı Anadolu'da tarım işçilerinin daha çok pazara dönük üretim yapan büyük çiftliklerde ortaya çıktığını görüyoruz. Tımar sisteminin çözülmesi sürecinde küçük köylülüğün toprakla bağlarının zayıflamaya başlaması ve kendi içinde hızla farklılaşması yanında pazara yönelik üretim yapan büyük çiftliklerin yaygınlaşması kırdaki dönüşüm sürecinin temel özellikleridir. Kısacası Osmanlı'nın tarımsal yapısında, reayanın belirli kesimlerinin toprakla bağının zayıflayarak özgür emekçilerin ilk örneklerinin ortaya çıktığını görüyoruz. Bu durum artık üretim ve artığa el koyma biçimleri açısından bir farklılaşmanın yaşanmaya başlandığını göstermektedir. Özelikle dünya ticaretiyle eklemlenilen bölgelerde tüccar, tefeci sermaye yanında büyük çiftliklerde para-meta ilişkileri belirleyici olmaya başlamıştır.

Kırsal yapıda hızlı bir geçiş sürecine bağlı bir toplumsal farklılaşma yaşanmasına rağmen tarımsal yapının hâkim mülkiyet ve emek biçimi olan küçük köylülük varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Büyük toprak sahipleri siyasal iktidar aracılığıyla kırda yaygın bir mülksüzleştirme işlemine girişecek toplumsal güce sahip olmadığı gibi, metalaşmanın derecesi de kırda yaygın bir toprak kutuplaşmasına yol açmamıştır. Büyük çiftlikler ve ücretli işçilikle kendisini gösteren kapitalist üretim, kırdaki sosyal yapıda topyekün bir dönüşüme neden olacak boyutta değildi. Bunun yerine kısmen pazara dönük kısmen geçimlik üretim yapan küçük köylülükten çeşitli yollarla artık aktaran tüccar, tefeci sermayenin yaygınlaştığı görülmektedir. Ayrıca vergiler, köylüden artık aktarımında temel önemini korumaktaydı. Siyasal iktidar ekonominin ve mali yapısının temelini kendi toprağında üretimi sürdüren küçük köylülük olarak görmekte ve girişimciliği, özel mülkiyeti yasallaştıracak düzenlemeler yapsa bile küçük köylülüğü ayakta tutmak için elinden geleni yapmaktaydı. Diğer bir deyişle yönetici sınıfların imparatorluğu bir arada tutma ve yereller üzerindeki otoritelerini sürdürme çabası, imparatorluğun sosyoekonomik ve politik temelleri olarak görülen küçük köylülüğü güçlü tutmuştur.

Merkezi siyasi otoritenin çabaları yanında imparatorluğun batı bölgelerinde tarımda meta ilişkilerinin gelişmesiyle demiryollarına yakın düzlüklerde yer alan köylüler pazarla bütünleşme başarısı gösterebilmişlerdir. Meta üretimine geçen

küçük köylülüğün varlığını sürdürebilmesi yaygın bir toprak kutuplaşmasının önüne geçtiği gibi aynı zamanda tarımsal faaliyetlerden kesin olarak kopmuş geniş bir tarım işçisi kesiminin ortaya çıkmasına da engel olmuştur. Küçük köylülük iktisadi ve siyasi rejimin temel dayanağı olmaya devam etmektedir. Bu durumun önemli göstergelerinden biri de yukarıda üzerinde durulduğu gibi Çukurova ve Batı Anadolu gibi tarımsal sermayenin hızlı geliştiği bölgelerde yaşanmakta olan işgücü kıtlığıdır. İşgücü kıtlığı tarımsal sermayenin gelişme sürecine girdiğini ancak köylülüğü zorla veya iktisat içi yollarla topraklarından uzaklaştıracak güce ulaşmadığını göstermektedir. Sonuç olarak yeni Cumhuriyet, küçük köylülüğün topraksız, az topraklı, zengin köylüler olmak üzere kendi içinde farklılaşmaya başladığı ve ticaret, para ve topraklar üzerinde kontrolünü artırmaya çalışan taşra eşrafının geliştiği bir tarımsal yapı devraldı. Özellikle Osmanlı'nın son döneminde ücretlilik ilişkilerine ve özel mülkiyete dayanan büyük toprak sahipliğinin gelişmesi cumhuriyetin kuruluşunda önemli roller oynayacaktı.

2.2. Cumhuriyetin Kuruluş Döneminde Tarımda İşçileşme

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında, kırsal alanlarda ücretlilik ilişkilerinin yaygınlaştığını ancak işçilerin büyük bir kısmının köyleriyle bağlarını sürdürdüklerini görüyoruz. Uzun yıllar süren savaşlar, çift hayvanlarına el koyulması, ağırlaşan vergiler ve göçlerin neden olduğu kayıplar yanında cumhuriyetin devraldığı eşitsiz toprak dağılımı, köylülüğün önemli bir kesimi için mevcut imkânlarla ayakta kalmayı zorlaştırmaktaydı. Akkaya, cumhuriyetin ilk yıllarında sanayideki işgücünün yarı işçi yarı köylü niteliğini şöyle anlatıyor;

"Köylerdeki yoksulluk ve sefalet birçok köylüyü kentlerde iş aramaya itiyordu. Cumhuriyetin ilk yıllarında kurulan fabrikalarda ihtiyaç duyulan işgücü büyük oranda köylerden gelen tarım işçileriydi. Sanayi işçiliğini ve şehirdeki yaşam biçimini benimseyemeyen bu köylü işçiler ya işi terk edip tarım işçiliğine dönüyorlardı ya da hastalanıncaya kadar çalışıyorlardı. Kuruluş yıllarında fabrikalarda çalışanların yarı işçi yarı

köylü niteliği nedeniyle sürekli işçilik benimsenmemiş ve sendikal örgütlenme, işçi eylemleri gelişememişti (Akkaya, 2010; 61)."

Toprak mülkiyetinin devlette, tasarruf hakkının köylüde olduğu, iktisadi ve siyasi yapının kendi toprağında ekip biçen köylü kesimine dayandığı Osmanlı toprak düzeninin çözülmeye başladığı dönemden itibaren köylülüğün mülksüzleşme koşulları da oluşmaya başlamaktaydı. Kırda yeni yeni gelişmeye başlayan tüccar, tefeci kesimler, siyasi güç sahibi kişiler köylü toprakları üzerinde baskı kurmaktaydılar. Ancak yerelde kapitalizme özgü sınıfsal yapının gelişmesi için uygun ortam oluşmasına rağmen kırda yaygın bir mülksüzleşme ortaya çıkmamış, küçük köylü mülkiyeti tarımsal yapı içinde ağırlığını korumaya devam etmişti. Köylülüğün yeterli toprağı olmayan kesimlerinden oluşan yarı işçi yarı köylüler olarak mevsimlik tarım işçileri ne yaşadıkları kırlardan tam olarak koparak işçileşmişlerdi ne de ücretlilik ilişkisinden elde ettikleri gelirlerin bir sürekliliği vardı. Geçimleri için yeterli olmayan topraklar ve belirli dönemlerde çalışmaya gittikleri tarımsal işlerden elde ettikleri gelirler bu kesimin temel geçim kaynaklarını oluşturuyordu.

Tarım işçilerinin sayısı Kıvılcımlı'nın çalışmasında 250 bin (Kıvılcımlı, 1935), Nalbantoğlu'nun çalışmasında 600 bin olarak verilmiştir (Nalbantoğlu, 1948: 2). Oysa başka bir çalışmada aktarılan resmi verilere göre, bu dönemde 13 milyon dolaylarındaki toplam nüfusun yaklaşık % 80'i kırsal alanlarda yaşamakta, tarım kesiminde yaklaşık 6 milyon kişi çalışmaktaydı (Pamuk ve Toprak, 1988: 12). Bu veriler, tarım işçisi olarak çalışan topraksız ve az topraklı köylülerin kendi toprağında hane emeğiyle çalışan küçük köylülüğün içinde küçük bir grubu oluşturduğunu göstermektedir. Köylülüğün topraksız ve az topraklı kesimlerinin tarım dışı sektörlere de geçici işçi olarak çalışmaya gittiği düşünüldüğünde aslında emek piyasasıyla sürekli ilişkide olan köylülüğün daha geniş bir kategori olduğu tahmin edilebilir.

Mevsimlik işgücü göçleri şeklinde kendini gösteren tarım işçiliği, bu bölümde küçük köylü mülkiyetinin hâkim olduğu ve belirli bölgelerde büyük çiftliklerin yaygınlaştığı kırsal yapıda ortaya çıkan toplumsal dönüşümler Cumhuriyet dönemine özgü dinamiklerle ilişkili olarak ele alınacaktır. Cumhuriyetin kuruluşu sürecinde siyasal iktidarın niteliğinde büyük bir kırılma yaşanmasına rağmen, nüfusun büyük bir kısmı kırlarda yaşamakta, Osmanlı'dan devralınan üretim ve mülkiyet ilişkileri kırın sosyal yapısını belirlemeye devam etmekteydi. Tarımda metalaşmanın derecesi bölgelere göre farklılaşmakta olup batı bölgelerinde ulaşım yollarına ve limanlara yakın yerlerde küçük köylülük çeşitli derecelerde meta üretimine geçerken doğuya, iç bölgelere gidildikçe köylü üretimi daha çok geleneksel özellikler taşımaktaydı (Keyder, 1983). Doğu Anadolu Bölgesi 19. yüzyıldan itibaren tarımın ticarileşmesi ve kapitalizmin girişi süreçlerinden en az etkilenen bölge olmuştu (Pamuk, 1994: 119). Doğu Anadolu'da ağa köylü arasındaki geleneksel bağımlılık ilişkileri gücünü koruyordu.

Cumhuriyetin kuruluş sürecinde bir diğer önemli gelişme, Osmanlı'nın son döneminde özellikle batı bölgelerinde kapitalizmin tarıma girişi sürecinde artan ticari faaliyetlerle zenginleşen yarı feodal büyük toprak sahipleri, tüccar ve tefecilerden oluşan taşra ileri gelenlerinin yeni siyasal iktidarın bileşenleri haline gelmesidir (Önal, 2012). Azınlık burjuvazinin yerine Türk kökenli büyük toprak sahipleri, tüccar, tefeci sermayenin geçtiği cumhuriyet döneminde bu kesimler kırdaki güç ilişkilerinde olduğu gibi devlet yönetiminde ve cumhuriyetin tarım ve toprak sorunlarına ilişkin politika ve uygulamaları üzerinde de etkili olmaya başlamışlardı. Aynı zamanda bu kesimler imparatorluktan ulus devlete geçiş sürecinde ülkeyi terk etmek zorunda kalan Ermeni ve Rumlardan kalan toprakların yeni sahipleri haline gelmişlerdi (Keyder, 2003: 116). Kuruluş yıllarının karmaşası içerisinde siyasi gücü arkasına alan büyük toprak sahipleri hazine toprakları, yoksul ve güçsüz köylülere ait topraklar üzerinde gerektiğinde cebri yöntemler kullanarak baskı kurmaya başlamıştı (Aksoy, 1969: 56)(Önal, 2012: 155). Kısacası cumhuriyet döneminde sermayenin çeşitli fraksiyonlarından oluşan, tarımsal artık ve topraklar üzerindeki kontrolünü

artırmaya çalışan taşra burjuvazisinin kırsal yapıda olduğu kadar idari makamlar ve siyasi süreçler üzerinde de etkili olmaya başladığını görüyoruz.

Tımar sisteminin çözülmesi, 1858 Arazi Kanunnamesi ve tarımda meta üretimine geçen büyük toprak sahiplerinin, cumhuriyet döneminde yönetici sınıfın bir parçası haline gelmesi tarımda mülksüzleşme ve işçileşme süreçlerinin çeşitli tarihsel uğraklarını oluşturuyor. Bu bölümde tüccar, tefeci sermaye ve büyük toprak sahiplerinin toprak ve tarımsal artık üzerindeki kontrolünü artırdığı koşullarda küçük köylülüğün mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri üzerinde durulacaktır. İşgücünün büyük bir kısmının kırsal alanlarda köylü olarak yaşamını sürdürdüğü ve tarımın ekonomi içindeki ağırlığını koruduğu koşullarda küçük köylülük, cumhuriyet döneminde de büyük önem taşımakta, devlet "milli kalkınma" amacına uygun olarak bu kesimin üretken kapasitesini geliştirmeye çalışmaktadır. Özellikle 1930'ların başında yaşanan ekonomik buhranın etkilerine karşı ekonominin içe kapatılarak meta dolaşımının içselleştirildiği ve devletin bir girişimci olarak harekete geçtiği süreçte (Gülalp,1993: 30-31) küçük köylülük kalkınma politikaları içinde daha önemli görülmeye başlandı. Anadolu genelinde toprak/emek oranlarının yüksek oluşu ve yeni cumhuriyetin iktisadi, siyasi politikalarında taşıdığı önem nedeniyle küçük köylü mülkiyeti varlığını sürdürebildi (Keyder, 1983: 232–233). Küçük köylü mülkiyeti varlığını sürdürmeye devam ederken aynı zamanda sermayenin çeşitli kesimlerinin iktisadi ve cebri yollarla kırda kaynakların dağılımını belirlemeye devam etiği görülmektedir. Ücretli işçiliğin oldukça sınırlı olduğu koşullarda piyasa ilişkileri aracılığıyla küçük köylüden çekilen artık kırda tüccar, tefeci sermayenin gelişmesine uygun ortam sağlıyordu. Küçük köylülüğe dayalı tarımsal yapı içinde mevsimlik işçilik, eşitsiz toprak dağılımının olduğu bölgelerde özellikle feodal yapının güçlü olduğu Doğu Anadolu ve tarımda meta üretiminin hızlı gelişme içinde olduğu Çukurova, Batı Anadolu hattında yoğunlaşıyordu.

2.2.1. Cumhuriyetin Kuruluş Döneminde Tarım Politikaları

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında sanayi üretiminin ve buna bağlı işgücünün ekonomi içindeki payının sınırlı kalması nedeniyle milli kalkınma politikaları içinde üretken işgücünün büyük bir kısmının yer aldığı tarım sektörüne ağırlık verilmişti. Hükümet 1920'lerin sonuna kadar Lozan Anlaşması hükümleri gereği dış ticarette liberal politikalar izlediği yıllarda teşvik ve desteklemeler daha çok ihracata yönelik tarım yapan büyük çiftlikler üzerinde yoğunlaşmıştı (Marguiles ve Yıldızoğlu, 2003: 290). Cumhuriyetin ilk yıllarında tarımda makineleşmeyi hedefleyen teşviklerden daha çok Ege, Marmara ve Akdeniz Bölgelerinde yer alan büyük toprak sahipleri yararlanıyordu (Köymen, 2008: 117). Köymen'in aktardığı rakamlara göre bu bölgelerde yer alan 11 ilde devlet malı traktörlerin % 72'si toplanmıştı. Çıkarılan teşvik kanunlarında 500 dönümün üzerinde toprağı bulunanlar askerlikten muaf tutulmuş ve bu kesimlere traktör ve diğer tarım makineleri elverişli koşullarla kiraya verilmişti. Hükümet bir yandan tarımsal ürün ihracatında uygun koşullar oluşturmaya çalışırken diğer tarafta pamuk, tütün gibi endüstriyel ürünlerde traktör kullanımının artması ve yeni tarım alanlarının ekime açılmasıyla büyük çiftlikler önemli üretim artışları gerçekleştirmişti. Marguiles ve Yıldızoğlu'nun aktardığı verilere göre aynı zamanda mevsimlik işçilerin yoğun olarak çalıştırıldığı alanlar olan pamukta üretim % 18, tütünde savaş öncesine göre önemli bir artış göstererek 1927'de 70 milyon kilograma ulaşmıştı.

Boratav, savaş sonrası yıllarda tarımda yaşanan olumlu gelişmenin sadece büyük toprak sahiplerini etkilemediğini, savaş ve yıkım yıllarının yarattığı tahribat ve barış koşullarında mütegallibe baskısına rağmen çiftine, çubuğuna dönebilen köylü kitlesinin bir bütün olarak tarımsal gelişmeden pay alabildiğini kabul etmektedir (Boratav, 1993: 43). Bu yıllarda küçük köylülük üzerinde olumlu etkilerde bulunan ve yeni yönetimin tarıma ilişkin politikalarını yansıtan en net değişiklik 1925 yılında Aşar Vergisinin kaldırılması olmuştu. Aşar, ayni olarak alınması ve iltizam usülüyle toplanması nedeniyle tarım kesimine yapılacak yatırımları olumsuz etkilemekte, diğer taraftan araya mültezim karını sokarak pazara çıkacak nihai ürünün maliyetini

artırıyordu (Önder, 1988: 119). Aşarın kaldırılmasının önemli nedenlerinden biri, 10 yıldan fazla bir süredir savaşların yüküyle topyekûn bir yıkımın eşiğini çoktan aşmış olan köylüyü kısmen rahatlatma ihtiyacıydı. Özellikle 1920'li yılların ortalarına doğru Güneydoğu Anadolu Bölgesinde hoşnutsuzluklar daha da belirginleşmişti. (Özbek, 1998: 46) Özbek'e göre aşar vergisi ve iltizam sistemi, geçimlik üretim yapan, hatta uzun yıllar süren savaşlar sonucu geçimlik tarımın bile zorlukla yapılabildiği Anadolu'da küçük köylü üreticiler üzerinde mültezimlerin yoğun vergi baskısına yol açıyor ve yıkıcı etkilere neden oluyordu. Geçimlik üretim yapan köylü üzerinde baskı kuran mültezim sisteminin ortadan kalkması köylülüğü olumlu yönde etkilemişti. Ancak eski mültezimler tüccar, aracı ve tefeci olarak köylü üzerinde denetimlerini sürdürmeye devam etmişlerdi.

Yeni rejimin tercihlerini net olarak gösteren bir diğer gelişme 1926'da çıkarılan Medeni Kanun kapsamında kişilerin tasarrufunda bulunan topraklara özel mülkiyet hakkı verilerek yasal teminat altına alınmış olmasıdır. Cumhuriyet rejimi toprakların sermayedar ağa, bey gibi belirli kimselerin elinde toplandığı, eski toprak sahibi çiftçilerin topraksız kalarak göç etmek zorunda kaldığı bir toprak düzeni devralmıştı (Cin, 1987: 344). Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde, taşranın ileri gelenleri olan büyük toprak sahipleri, taşra eşrafı, tüccar ve tefeci grupların aşırı vergilendirme, borçlandırma ve topraklara el koyma şeklinde kendisini gösteren baskıları köylülerin ellerindeki toprakların azalmasına ve yoksullaşmasına yol açmıştı. 1926'da özel mülkiyetin yasal teminat altına alınması Osmanlı'dan devralınan topraktaki eşitsiz dağılımın ve kırdaki eşitsiz güç ilişkilerinin yeni cumhuriyetin siyasi, hukuki süreçlerinde onaylanması anlamına gelmişti. Bu çerçevede 1858 Arazi Kanunnamesi'nin bir devamı olarak görülebilecek 1926'da çıkarılan Medeni Kanunla birlikte toprakta özel mülkiyet hakkı yasal olarak güvence altına alınmıştı.

1920'lerin sonundan itibaren etkileri görülen küresel ölçekte yaşanan ekonomik buhranın ekonomide ve tarımda neden olduğu büyük alt üst oluşlar bir yandan küçük köylülük üzerinde yeniden bir yıkım başlattığı gibi hükümeti kalkınma politikalarında ve hedeflerinde yeni yönelimler belirlemeye zorlamıştı. Ekonomik

buhranın Türkiye üzerindeki etkileri, tarım ürünlerine yönelik dış talebin azalması ve tarımsal ürünlerin fiyatlarında hızlı düşüşler şeklinde ortaya çıktı. Fiyat düşüşleri özellikle dış pazarlara dönük üretim yapan çiftçiler için büyük bir yıkıma yol açmıştı. "1929 ile 1934 arasında, 1 kg buğdayın fiyatı 12,6 kuruştan 3,6 kuruşa, pamuğun fiyatı 62,3 kuruştan 33,1 kuruşa, fındığın fiyatı ise 37,1 kuruştan 16,4 kuruşa kadar indi. Buğday üreticilerinin ticaret hadleri 1929'da 100 iken 1934'te 46'ya düştü. (Keyder, 2005: 142) Aynı miktarda kumaş, şeker, gazyağı almak için iki ila üç kat daha fazla buğday satmak gerekiyordu. Keyder'e göre bu gerilemenin sadece bir bölümü dünya fiyatlarına bağlıydı; geri kalanının nedeni ise hükümetin sanayi mallarını koruması ve vergilendirmesiydi. Tarım ürünlerinin fiyatlarında düşme ve talebin daralmasıyla kendini gösteren büyük buhranın yıkıcı etkileri, devletin tarımsal üretimin planlanması ve düzenlenmesi konusunda daha fazla belirleyici olmasına yol açmıştı. Çünkü krizle birlikte devletin özellikle dış kaynaklı iktisadi dalgalanmalara karşı hazırlıksız olduğu anlaşıldı. Hükümetin aldığı ilk tedbirler dış pazarlara bağımlılığın azaltılması ve ekonominin dışa kapatılması doğrultusunda gerçekleşti. 1923 Lozan Anlaşması'nın bir maddesine göre, Türkiye'nin 1929'a kadar Osmanlı dış ticaret rejimini uygulaması gerekiyordu. Büyük buhranın yarattığı etkiler yanında Lozan Anlaşması'nın bu maddesinin vadesi 1929 yılında dolunca, hükümet 1930'ların başından itibaren ekonomide devlet desteğiyle iç piyasaya yönelik bir kalkınma politikası uygulamaya başladı. 1930'lardan itibaren dünyada olduğu gibi Türkiye'de içe yönelik sermaye birikim modelini adım adım uygulamaya koydu. Küçük köylülük hem tarımsal üretim hacminin arttırılması hem de tarımda yaratılan artığın iç fiyatlar yoluyla sanayiye aktarılması amacıyla desteklenmeye başlandı (Birtek ve Keyder, 1976). 1930'lu yılların başında devletin tarım politikaları ve uygulamaları ihracat için üretim yapan çiftçiden büyük bir kısmı tahıl üreten ve tarımın ağırlıklı kesimi olan küçük ve orta ölçekli üretim yapan köylü kitlesine kaydı.

1930'lu yıllardan itibaren hükümet tarımda üretimi düzenleyen, destekleyen, alım-satım yapan yeni bir kurumsallaşma sürecine girdi. Hükümet üreticileri desteklemek amacıyla buğdayı piyasa fiyatının çok üstünde fiyatlarla satın alarak buğdayın piyasadaki başlıca alıcısı konumuna geldi. Bunun yanında üretimde

kullanılan hayvanlardan alınan vergileri düşürdü. Tarımda verimliliği arttıran tohumlar ücretsiz olarak dağıtıldı ve köyde kooperatifleşme teşvik edilmeye başlandı. Devletin teşvik politikaları tarımda sonuçlarını göstermeye başladı. 1927 ile 1940 yılları arasında buğday, arpa ve mısır üretimi sırasıyla % 205, % 260 ve % 482 oranında arttı. Üretim artışı daha az ticarileşen doğu illerinde bile büyüktü (Marguiles ve Yıldızoğlu, 2003: 289). Özel mülkiyetin kabulü, tarımda sermaye birikim koşullarının oluşturulması yanında yeni yeni gelişen tarımsal burjuvaziye verilen destekler devletin kapitalist kalkınma yolunu tercih ettiğini ve tarım politikalarının da bu çerçeve içinde anlam kazandığını göstermektedir. 1920'lerin sonundan itibaren ekonomide ve tarımda etkilerini göstermeye başlayan büyük buhran diğer kapitalist ülkelerde olduğu gibi Türkiye'de de iktisat politikalarının değişmesine neden olmuş ve yeni dönemin kalkınma anlayışında küçük köylülük daha önemli görülmeye başlanmıştır. 1970'lerin sonuna kadar devam edecek bu süreçte küçük köylülüğün sahip olduğu işgücü ve üretim kapasitesini artırmaya yönelik ürün, girdi, kredi piyasalarındaki destekleme politikaları adım adım uygulamaya geçilmiştir. Ayrıca hükümet 1930'ların başından itibaren topraksız, az topraklı köylünün atıl işgücünü değerlendirmek ve üretken kapasitesini artırmak amacıyla büyük toprak sahipleri üzerinde ciddi rahatsızlıklar yaratacak kadar kapsamlı bir toprak reformunu gündeme getirmeye çalışmıştı.

Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Toprak Reformu Tartışmaları

Mecliste yapılan toprak reformu tartışmaları, tarımda eşitsiz mülkiyet ilişkilerinin ve topraksız köylülüğün yeniden üretiminde siyasi süreçlerin rolünü görmek açısından önem taşıyor. 1930'lu yılların başında hükümet tarafından gündeme getirilen toprak reformu önerisi mecliste uzun yıllar tartışılmış ve sonunda 1945 yılında "Çiftçiye Toprak Dağıtılması ve Çiftçi Ocakları Kurulması Hakkında Kanun" adı altında yasallaşmıştır. Toprak reformu, temel olarak devlet arazilerinin ve büyük toprak sahiplerinin elindeki toprakların kamulaştırma yoluyla topraksız köylülere dağıtılması ilkesine dayanmaktadır. Reformun hangi amaçlarla önerildiği, mecliste yapılan tartışmalar ve nasıl uygulamaya geçildiği konuları üzerinde durmadan önce bu tartışmaların sorunun asıl sahipleri olan topraksız köylülüğün

temsiliyet imkânlarına sahip olmadığı bir siyasal ortamda yasallaştığını akılda tutmak gerekiyor. Yoksul köylülüğün karar alma süreçlerine ne kadar uzak olduğunu Kuruç şu cümlelerle dile getirir:

"Köyün yasadaki tanımında, orada gücün sahibi olan, Meclis'te de güç gösterisi yapabilen büyük toprak sahibi ya da zengin çiftçi görünmez. Küçük üreticinin (orta ve yoksul köylünün) derdini neden anlatamadığı, üretimde ve söz söylemedeki güçsüzlüğü tanımdan okunamaz. Sesinin çıkmadığı anlaşılamaz. Köyün duyulan sesi, büyük toprak sahibinin ve zengin çiftçinindir. Meclis'te de onlar konuşur (Kuruç, 2011: 469)."

Reformun içeriği çerçevesinde yapılan tartışmalar, topraksız köylülüğün temsiliyet imkânlarına sahip olmadığı koşullarda, yönetici sınıfların kendi içindeki gerilimler ve iktisadi, siyasi yönelimler ekseninde şekillenmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında özel mülkiyet hakkını yasal teminat altına alan hükümetin aynı zamanda toprak reformunu gündeme getirmesindeki amaç ne olabilir? Toprak reformu tartışmalarının toprak sahipleri, tüccar ve tefeci sınıflardan oluşan taşra burjuvazisiyle, bürokrasi içinden gelen kurucu kadrolar arasında kurtuluş savaşından kalan ittifakları bozacak boyutlara varması bu soruyu daha da kritik hale getirmektedir. Bu dönemde CHP'nin önde gelen birçok siyasetçisi mecliste, toprakta bir reformun gerekli olduğu yönünde konuşmalar yapmışlardır. Atatürk, 1936'da mecliste yaptığı konuşmada reform ihtiyacını şu cümlelerle dile getiriyor;

"Toprak kanunun bir neticeye varmasını kurultayın yüksek himmetinden beklerim. Her Türk çiftçi ailesinin geçinebileceği ve çalışabileceği toprağa malik olması lazımdır. Vatanın sağlam temeli ve imarı bu esastadır… Bir defa, memlekette topraksız çiftçi bırakılmamalıdır. Bundan daha önemli olanı ise, bir çiftçi ailesini geçindirebilen toprağın 'hiçbir sebep ve suretle bölünemez' bir mahiyet almasıdır. Büyük çiftçi ve çiftlik sahipleri'nin işletebilecekleri arazi genişliği, arazinin bulunduğu memleket bölgelerinin nüfus kesafetine (yoğunluğuna) ve toprak verim derecesine göre 'sınırlamak' lazımdır (Kuruç, 2011: 475)".

Atatürk'ün ve yakınındaki diğer siyasetçilerin büyük çiftliklerdeki arazileri sınırlandırma düşüncesi toprak sahibi milletvekillerinin yer aldığı mecliste büyük tartışmaları beraberinde getirmişti. İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'nın 1937 yılında mecliste yaptığı bir konuşmasında 1930'lardan itibaren meclisi yoğun olarak meşgul eden reform önerisinin arka planını görebiliriz. Şükrü Kaya, konuşmasında çiftçinin üretim kabiliyetini arttırarak, onu aynı zamanda iç pazarın bir parçası haline getirmekten söz eder. Kaya, "Bizde köylünün ocağı tütmezse fabrikanın bacası söner" cümleleriyle (Kuruç, 2011: 476) tarımla sanayi arasındaki ilişkinin önemine dikkat çekmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi 1930'lu yıllardan itibaren küçük köylülük milli kalkınmanın önemli bir ayağı haline gelmiş tarımda çoğunluğu oluşturan bu kesimin üretkenliğinin arttırılması iç pazarın gelişmesi için önemli görülmüştü.

"Biz büyük çiftçi taraftarıyız da. Çiftlikleri işletenler sonuna kadar işletsinler ve müsterih olsunlar (içleri rahat olsun). Biz onların en büyük yardımcısı olacağız. Maksadımız işlemeyen toprakları, işleyen kollara vermek ve bu suretle işlemeyen toprakları mamur (işleyip geliştirmiş) bir hale koymaktır… Bugün memleketin 5 milyon nüfusu başkalarının toprağında çalışmaktadır. Bu suretle toprakla uğraşanlar, ancak kara ekmek yiyebilecek haldedirler. Türk köylüsü Türkün efendisidir demek, adeta bir süsten ibaret kalıyor. Bazı vilayetlerin yarısından fazlasında köylü, başkalarının elinde olan topraklarda çalışmaktadır. Bu toprağı nasıl ve ne suretle ele geçirmişler, şimdi tetkik edecek değiliz. Şimdi demek ki ellerinde tapuları vardır, ona riayet ediyoruz. Memleketin içinde başkalarının toprağında çalışan binlerce halk vardır. Bunları topraklandırmak, Türkü bu toprağın efendisi yapmak, bizim en birinci borcumuzdur… Eğer bu köylüyü toprak sahibi yapmayacak olursak, bu sanayi fabrikalarını kim için, hangi pazarlar için kuruyorsunuz? Bizim yaşamamız 13 milyondan ibaret olan köylü tabakasını zengin etmekle ve behemehâl (ne olursa olsun) kuvvetli yapmakla kabildir (Kuruç, 2011: 475)."

Ülkede büyük toprak sahiplerinin elinde atıl vaziyette topraklar bulunurken diğer tarafta geniş bir köylü kesiminin toprağa ihtiyaç duyduğu bilinmektedir. Dönemin İçişleri Bakanı olan Şükrü Kaya köylüye toprak dağıtımını kurulan pazarlar ve sanayi fabrikalarının ve ekonominin gelişmesiyle doğrudan ilişkili görmektedir. Toprak dağıtımı yanında devletin tarımsal destekleme ve teşvikler için kurumsal

altyapı oluşturmaya başlaması küçük köylülüğün yeni sermaye birikim rejiminde önemli bir üretici güç olarak ele alındığının diğer bir göstergesidir. Ancak hükümetin toprak sorunu üzerine yaptığı çalışmalar toprak sahibi olan milletvekillerini rahatsız eder. Bunlardan biri olan Halil Menteşe hükümetin toprak dağıtımı politikasına şöyle itiraz etmektedir;

> "Çiftçi, çift ile meşgul olan halka derler. Çift sürer, kendi arazisi yoktur, başkasının arazisinde ortak olarak çalışır ve yaşar. Yahut da az arazisi vardır. Zannetmiyorum ki, bunlardan başka kimseleri de ve çiftçi amelesini toprak sahibi yapmak meselesi mevzubahis olsun. Böyle olursa, o zaman hayvanını, alet edavatını, evini, tohumunu ve mütedavil (iş çevirecek) sermayesini de vermek lazım gelecektir. Buna hiçbir devletin hazinesi tahammül edemez ve bu dünyanın hiçbir yerinde böyle halledilmiş değildir. Fabrikaya amele lazım olduğu gibi, toprağı işlemeye de amele lazımdır. Bilhassa, ameleyi toprağa çivilemek ve onu toprakta tutmak çok zor bir meseledir. (Kuruç, 2011: 478)"

Menteşe, temsilciliğini yaptığı toprak sahipleri sınıfının çok temel bir sorununu, tarlada amele kıtlığı sorununu dile getirmektedir. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi Batı Anadolu ve Çukurova'da toprak sahipleri özellikle hasat zamanlarında ciddi bir işgücü kıtlığı çekmektedirler. Menteşe, toprak dağıtımının hem devlete yeni yükler getireceğinden hem de toprak sahiplerinin yaşadığı amele sıkıntısınının boyutlarını artıracağından endişelenmektedir.

Hükümetin önde gelenleri sık sık özel mülkiyeti ihlal edecek bir toprak dağıtımı uygulaması yerine tarımda atıl duran toprakların üretime dâhil edilerek tarım ve sanayinin geliştirilmesinden söz etmekteydiler. Toprak dağıtımı, kırdaki eşitsiz dağılımı değiştirmeden tarımda üretim kapasitesini geliştirmek iç pazarın gelişimi için önemli görülmektedir. Hükümet iç pazarı hızla genişletmenin yanında toprak dağıtarak meta ilişkilerinin içine çekmeye çalıştığı küçük köylülere ait emek gücünü kalkınmanın ana kaynaklarından biri haline getirmeye çalışmaktadır.

1930'lu yılların sonunda başlayan toprak reformu girişimi mecliste yapılan yoğun tartışmalar eşliğinde özellikle büyük toprak sahipleri olan milletvekilleri

tarafından oldukça zararsız hale getirilerek 1945'te yasalaşmıştır. Bunun üzerine İnönü'nün başını çektiği CHP'li bir grup mecliste, kanuna eklenmesi amacıyla 17. Madde olarak bilinen daha radikal bir toprak dağıtımı maddesi önermişlerdir. Toprak sahipleri sınıfının temsilciliğini yapan milletvekillerinin müdahalesi olmadan önce 17. Madde aşağıdaki haliyle tartışmaya açılmıştır;

Eski 17. Madde

"Topraksız veya az topraklı çiftçiler tarafından ortakçılık ve kiracılıkla işlenmekte olan veya hiç arazisi olmayıp öteden beri tarım işçiliği ile geçinenlerin üzerlerinde yerleşmiş bulundukları arazi, o bölgede 39. madde gereğince dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde üç katı sahibine bırakılmak şartıyla yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kamulaştırılabilir. Sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümden aşağı olamaz. Şu kadar ki, bu hükmün uygulanmasında daha yakınında dağıtılabilecek veya kamulaştırılabilecek araziden bunlara verilmesi mümkün olan miktarın bu çiftçilere yetmemesi şarttır. Civardaki çiftçiler tarafından ortakçılık veya kiracılıkla işlenmekte olan arazi dahi bu çiftçilere dağıtılmak üzere yukarıdaki şartlar ve esaslara göre kamulaştırılabilir (İnan, 2005: 48-49)."

Gerçektende işçi ve ortakçı olarak çalışanların işledikleri toprakların yeni sahipleri haline gelebilmesi toprak sahiplerini doğrudan tehdit eden oldukça radikal bir öneridir. Ticari tarımın geliştiği bölgelerde 17. maddenin bu haliyle uygulamalaya geçilmesi halinde toprak sahipleri büyük kayıplara uğrayabileceklerdir. Emin Sazak, Cavid Oral, Adnan Menderes gibi toprak sahipliğinden gelen milletvekilleri tarafından özel mülkiyet hakkını tehdit ettiği gerekçesiyle öneri yoğun bir eleştiriye uğramıştır. Daha sonra TBMM Başkanlığına verilen yeni önergede 17. madde şu şekilde değiştirilmiştir:

"Topraksız veya az topraklı olan ortakçılar, kiracılar veya tarım işçileri tarafında işlenmekte bulunan arazi, o bölgede (39.) madde gereğince, dağıtmaya esas tutulan miktarın kendi seçtiği yerde 3 katı sahibine bırakılmak şartıyla, yukarıda yazılı çiftçi ve işçilere dağıtılmak üzere kanunlaştırılabilir. Sahibine bırakılacak olan arazi 50 dönümden aşağı olamaz. Bu madde hükmünün uygulanmasında 15. ve 16. maddelerin hükümleri işlemez. Geçici mevsim

işçileri hakkında bu hüküm uygulanmaz. İşçinin geçici mevsim işçisi olup olmadığını Tarım Bakanlığı belli eder (İnan, 2005: 50)."

Bu haliyle yasalaşan önerge kapsamında hazırlanan yeni 17. Maddede eski 17. Maddede kullanılan "kamulaştırılabilir" ifadesi yerine "kanunlaştırma" ifadesi tercih edilmiştir. Ayrıca mevsimlik işçilerin reform kapsamından çıkarılması tarımda meta üretiminin ve büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu bölgelerde ucuza çalışmaya hazır topraksız ve az topraklı köylülüğün varlığının büyük toprak sahipleri açısından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir. Kırsal alanlarda çeşitli yollarla çevredeki topraklar üzerindeki baskı kuran taşra burjuvazisi, toprak kaybına uğramamak ve işgücü sıkıntısı çekilen çiftliklerde belirli bir topraksız nüfusun varlığını sürdürmek amacıyla mevsimlik işçileri yasa kapsamından çıkarmaya çalışmışlardır.

İçeriği toprak sahiplerinin çıkarlarına göre yumuşatılmış olmasına rağmen, Çiftçiyi Topraklandırma Yasası uygulaması oldukça sınırlı olmuştur. Köylüye toprak dağıtımı büyük toprak sahiplerinin ellerindeki topraklara dokunulmaksızın devlet arazilerinden dağıtıldı. Aksoy'un aktardığı rakamlara göre 1947 yılından 1965 yılına kadar kanun kapsamında 360 bin aileye yaklaşık 20 milyon dönüm toprak dağıtılmıştı. Aile başına yaklaşık 50 dönüme denk gelen bu toprakların büyük bir kısmı kıraç, verimsiz yerlerdeki devlet arazileri içindeydi (Aksoy, 1969: 66-67). Bu toprakların yalnızca 86.000 dönüm kadarı şahıslardan kamulaştırılmıştır. Dağıtılan toprakların geri kalan bölümü esas olarak Hazine adına kayıtlı topraklardır. Bu durumda Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'nun toprakların eşitsiz dağılımında bir değişiklik yaratmadığı, hazine arazilerinden toprak dağıtımı yoluyla küçük köylülerin ellerindeki toprak miktarında bir artışa yol açtığı söylenebilir.

Toprak reformunun hangi amaçlarla gündeme getirildiği, yasalaştığı tartışmalı konulardan biridir. Doğan Avcıoğlu'na göre reform, yönetici sınıflar içinde sol ve radikal bir grubun toprak ağalarına karşı yoksul köylülüğü iktisadi olarak güçlendirme çabalarının bir ürünüdür (Avcıoğlu, 1969: 238). Tarımsal yapı içinde ağa, bey, eşraf gibi sınıfların güçlü oluşu nedeniyle reform tam anlamıyla başarıya

ulaştırılamamıştır. Meseleyi ekonominin dinamikleri içinde ele almaya çalışan diğer yaklaşım, toprak reformunu buhran sonrası iktisadi koşular içinde ele almaktadır (Pamuk ve Keyder, 1985: 55-56). Büyük toprak sahiplerinin ellerinde ekilmeyen toprakların bulunduğu, buna karşılık Anadolu'da topraksız köylünün azımsanmayacak boyutlarda olduğu Anadolu'da buğday üretimi hızla düşmektedir. Toprak reformunun arkasındaki asıl neden topraksız köylünün üretken gücü arttırılarak düşmekte olan buğday üretimini arttırmaktır. Toprak reformu düşüncesi iktisadi olduğu kadar ulus devlet kurma misyonunu yerine getirmeye çalışan tek parti yönetiminin siyasal amaçlarıyla doğrudan ilişkilidir. Özellikle 1920'lerin ortasında Doğu Anadolu merkezli isyan hareketlerinde büyük toprak sahiplerinin oynadığı rol, hükümeti doğudaki feodal yapının üzerine gitmeye zorlamıştır. Toprak reformu düşüncesi aynı zamanda doğudaki büyük toprak sahiplerinin ellerindeki toprakların kamulaştırılarak buradaki feodal yapının çözülmesini ve kamulaştırılan toprakların Kürt köylülerine dağıtılarak rejime kazandırılmasını amaçlıyordu (Karaömerlioğlu, 2006: 139–141). Karaömerlioğlu'na göre kitlelerin rejime kazanılması sorunu 1930'lar ve sonrasında hiçbir yerde, ülkenin Doğu ve Güneydoğu'sunda olduğu kadar hayati bir önem arz etmiyordu. Kürt Sorunu hükümet tarafından milli-etnik bir sorun olarak değil sınıfsal bir sorun olarak görülmüş çözümü de toprak reformu olarak düşünülmüştü.

2.2.2. Cumhuriyetin Kuruluş Yıllarında Tarımda Mülkiyet İlişkileri

Atıl durumda geniş arazilerin varlığına rağmen özellikle Osmanlı'nın son döneminden itibaren ortakçılık, kiracılık, tarım işçiliği gibi başkalarının topraklarında çalışmaya yönelik emek pratiklerinin Anadolu'nun belirli bölgelerinde giderek yaygınlaştığını görüyoruz. Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana feodal yapının hâkim olduğu doğu bölgelerinde marabacılık, ortakçılık, kiracılık gibi emek biçimleri görülürken (Beşikçi, 1992: 138)(Aksoy, 1969: 124) tarımın ticarileştiği bölgelerde, tarım işçiliği gibi yoksul köylülerin başkalarının toprağında çalışma pratikleri (Çalgüner, 1943: 22–42) (Ağaoğlu, 1936) daha yaygındır. Ücretli işçilik ve

ortakçılık gibi başkasının toprağında çalışmaya dayalı çalışma biçimleri, daha çok feodal, yarı feodal yapıların ve tarımda meta üretimine geçen büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu bölgelerde kendisini göstermektedir. Küçük köylü mülkiyetinin güçlü olduğu ve Türkiye genelinde yaygın bir mülksüzleşmenin henüz ortaya çıkmadığı koşullarda, belirli bölgelerde büyük toprak sahipliğinin ve buna bağlı olarak topraksız, yoksul köylülüğün varlığını sürdürdüğünü görüyoruz. Osmanlı'dan Cumhuriyetin kuruluş yıllarına doğru toprakların dağılımında önemli değişiklikler olmadığı varsayımından hareketle, cumhuriyet döneminin toprak durumu üzerine fikir edinmek için 1912–1913 yıllarında yapılan tarım sayımlarından yararlanabiliriz. 1912–1913 yıllarında yapılan tarım sayımları cumhuriyetin miras aldığı toprak mülkiyet yapısı ve topraksız, az topraklı köylülüğün boyutları konusunda önemli bilgiler vermektedir.

Tablo 4: 1913 Yılında ekilen Toprakların Dağılımı

Aileler	Aile Sayısı	Çiftçi Ailelerinin Yüzdesi	Toprakların Yüzdesi
Derebeyi	10 000	1	39
Toprak Ağası	40 000	4	26
Orta Ve Az Topraklı Köylü	870 000	87	35
Topraksız Köylü	80 000	8	--

Kaynak: Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı (1973: 24)

Verilerde orta ölçekli üretim yapan ve az topraklı köylülerden oluşan çiftçi ailelerinin % 87'si gibi oldukça geniş bir kesimin yalnızca toprakların % 35'ini ekip biçtiği görülüyor. Bunun yanında küçük köylülüğün tarımsal yapı içindeki ağırlığına rağmen tımar sisteminin çözülme sürecinde büyük toprak sahiplerinin oldukça

güçlendiğini, toplam toprakların % 65'ini ellerinde tuttuklarını görüyoruz. Büyük toprak sahiplerinin aşırı vergilendirme, zorbalık, devlet gücünü arkasına alma, rüşvet ya da borçlandırma gibi yöntemlerle çevredeki köylülerin topraklarını ele geçirdikleri bilinmektedir. Adana, İzmir, Aydın gibi illerde pazara yönelik üretim yapan yarı feodal nitelikli çiftliklerin de bu gruba dâhil edilmiş olması gerekir. Çiftçi ailelerinin içinde %5'lik kesiminin bu denli geniş bir arazinin sahibi olması cumhuriyetin toprak dağılımında oldukça eşitsiz bir yapı devraldığını açıkça göstermektedir. Barkan'ın 1930'larda yapılan bir köy anketinden aktardığı verilerde topraksız ailelerin sayısı yaklaşık 120 bin olarak tespit ediliyor (Barkan, 1980: 476-477). Aynı çalışmada 1-20 dönüm arazisi olan ailelerin sayısı 856.661 ve topraksız ve az topraklı köylülerin toplam çiftçi aileleri içindeki oranı %39 olarak aktarılmaktadır. Tarım ve sanayide ücretli işçilik, ortakçılık işlerinde çalışan yarı işçi yarı köylülerin daha çok bu kesim içinden çıktığını tahmin etmek mümkündür.

Keyder ve Pamuk, tarımda mevcut toprakların ancak küçük bir kısmının işlenebildiği, ulaşılabilir durumda atıl kalan geniş bir arazisinin varlığı nedeniyle topraksız köylülüğün kırsal yapının belirgin bir özelliği haline gelmediğini ileri sürmüşlerdir (Keyder ve Pamuk, 1984: 60). Gerçektende eldeki veriler cumhuriyetin kuruluş yıllarında ekilmeyen oldukça geniş bir arazinin varlığını gösteriyor. 1927 sayımına göre yaklaşık 1.8 milyon çiftçi ailesi, ekime elverişli 231,5 milyon dönüm arazinin ancak 43,6 milyon dönümünü yani altıda biri kadarını ekebiliyordu. Ekilmeyen geniş toprakların varlığı, ailelerin toprak talebi baskısını frenliyordu (Avcıoğlu, 1969: 171). Pamuk ve Keyder'e göre ekilmeyen, ulaşılabilir geniş bir arazinin var olduğu koşullarda kiracılık ve ortakçılık gibi başkalarının toprağında çalışmaya dönük emek biçimleri esas olarak topraksızlıktan değil yoksul köylülerin çift hayvanı ve karasaban eksikliğinden kaynaklanmaktaydı. Diğer bir değişle topraksızlık esas olarak çift hayvanı ve karasaban eksikliğinden kaynaklanan bir yoksulluktan kaynaklanıyordu. Yoksulluğun temel nedeni topraksızlık değildi. Köylü bir çift öküz ve bir saban alacak kadar para biriktiremediği için kendi toprağında çalışmak yerine başkalarının toprağında ortakçı ve kiracı olarak sömürülmek zorunda kalıyordu (Pamuk ve Keyder, 1984: 21). Bu durumda gerekli olan toprak reformu

değil "öküz" reformuydu. Yazarlara göre yoksul köylülerin temel sorunu olan çift hayvanı, teknoloji eksikliği sorunu 1950'lerden itibaren traktörün tarıma girmesiyle giderilecekti. Traktörün tarımda ulaşılabilir bir teknolojik imkân haline gelmesiyle, yeni topraklar ekime açılacak ve eski ortakçı ve kiracılar atıl durumdaki arazileri ekime açarak toprak sahibi durumuna geleceklerdir. Keyder ve Pamuk, çalışmalarında ulaşılabilir durumdaki atıl arazilerin varlığı sayesinde tarımda küçük köylü mülkiyetinin çözülmediğini ileri sürmüşlerdir.

Toprak sorununu kırdaki eşitsiz güç ilişkileri çerçevesinde ele alan bir diğer yaklaşım Hikmet Kıvılcımlı'dan gelmektedir. Kıvılcımlı, Adana ve çevresine tarlalarda çalışmaya gelen köylülerin toprakla ilişkisini şöyle anlatıyor;

> "Bunlar genellikle kendi topraklarının azlığı, kısırlığı + ağa ve mütegallibe baskısının büyüklüğü ve soygunculuğu + devlet vergilerinin ağırlığı yüzünden mevsim mevsim ücretli işçiliğe çıkarlar. Mevsimlik işçilerin, denilebilir ki dededen kırpıla kırpıla nasılsa kalma bir avuç toprağın haraç vericileridirler. Topraktan bir rahatlık değil, bir yarar görmek, çok kere paylarına düşmediği halde, adeta fetişleştirdikleri balçığın vergisini ödemek için, sanki kutsal bir borç ödüyormuş gibi, iş güçleriyle uzak tarlalarda kazandıklarını hep çorak tarlalarının taşına toprağına yedirirler. Ta ki o toprak bir daha geri dönmeyecek şekilde ellerinden çıkıncaya kadar…(Kıvılcımlı, 1992: 135)."

Kıvılcımlı'ya göre toprak sorununun kökeninde daha çok ağa ve mütegallibenin çeşitli yollarla köylü üzerinde yarattığı baskı vardır. Gerçekten de çalışmanın ilerleyen aşamalarında görülebileceği gibi, yerellerdeki nüfuz sahibi kimselerin idari makamların desteğini ele alarak köylülerin topraklarını çeşitli yollarla ele geçirdiklerini gösteren çok sayıda örnek vardır. Mecliste yapılan toprak reformu tartışmaları yanında, taşrada güç sahibi kişilerin köylüler üzerindeki baskıları bir üretim aracı olarak toprağın paylaşımının bir gerginlik konusu olduğunu gösteriyor. Büyük toprak sahiplerinin elindeki topraklardan bir kısmının tarım işçilerine dağıtılması önerisinin 17. Madde dışında tutulması, daraltılan haliyle toprak reformu yasasının oldukça sınırlı alanlarda uygulamaya geçilmiş olması toprak dağılımı ve

topraksızlık sorununun arkasında siyasi boyutlarıyla birlikte sınıfsal çıkarlar yattığını göstermektedir.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında toprakların bölgelere göre dağılımını 1912 yılında yapılan sayımlardan elde edilen başka bir tablo yardımıyla görebiliriz. Değişik bölgelerdeki 20 ilden toplanan verilerde eşitsiz toprak dağılımının hangi bölgelerde yoğunlaştığı biraz daha açık hale geliyor. [17]

Tablo 5: 1912 Yılında Toprakların İşletme Büyüklüğü Açısından Dağılımı (%)

Bölgeler	10 dönümden az	50 dönümden az	51 ve daha fazla dönüm
Doğu Anadolu	**32.2**	73	**27**
Doğu Karadeniz	**28.5**	81.5	18.5
Güney Doğu Anadolu	17.5	63	**37**
Kuzey Doğu	**32**	78	22
İç Anadolu	18	70	30
Akdeniz	18	54	**46**
Orta Kuzey	23.5	85.5	14.5
Batı Anadolu	**26.4**	71	**29**
Türkiye Ortalaması	24.5	72.5	27.5

Kaynak: Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı (1973, 29)

[17] 1912 Tarım Sayımında baz alınan yirmi il şunlardır: Erzurum, Van, Mamüret-ül Aziz, Bitlis, Trabzon, Samsun, Urfa, Diyarbakır, Sivas, Ankara, Konya, Adana, Kastamonu, Bolu, Aydın (İzmir), Bursa, Karasi, Biga, İzmit, İstanbul (Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara 1973, s.29)

Anadolu genelinde 10 dönümden küçük işletmelerin büyük bir oran oluşturması, iklim koşullarının sertliği ve elverişsizliği, kullanılan teknolojinin geriliği ve uzun yıllar süren savaşların neden olduğu kayıplar düşünüldüğünde Anadolu'da küçük köylü ailelerinin büyük bir kısmının geçim sağlamakta zorlandığı ve büyük bir yoksullukla mücadele ettiği söylenebilir. 50 dönümden büyük ve 10 dönümden küçük toprakların bölgelere göre dağılımına baktığımızda karşımıza Akdeniz, Batı Anadolu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri çıkıyor. Bu hat üzerinde doğuya gidildikçe topraksız köylülük ve ortakçılık ilişkileri, batıya doğru gidildikçe metalaşmanın ve ücretlilik ilişkileri tarımsal yapıda belirgin olmaya başlamaktadır. Ayrıca Karadeniz'de 50 dönümden ve 10 dönümden az toprağı olan oldukça geniş bir köylü kesimi olduğunu görüyoruz. Bölgede, küçük tarım arazilerinde geçimini sürdürmeye çalışan oldukça geniş bir köylü kesiminin varlığı yanında 50 dönümden fazla arazisi olan işletmeler diğer bölgelere göre daha sınırlı kalıyor. Bu durum Karadeniz genelinde arazilerin sınırlı ve parçalı olması gibi coğrafi nedenlerle açıklanabileceği gibi ileride verilecek örneklerde göreceğimiz gibi yereldeki nüfuz sahibi kimselerin köylülerin topraklarına el koymasından da kaynaklanabilmektedir. Toprakların küçük ve parçalı oluşu Karadeniz Bölgesi'ni dışarıya yoğun göç veren bölgelerden biri haline getirmiştir.

1910'lu yıllarda yapılan sayımlarda ortaya çıkan toprak dağılımına ilişkin özelliklerin sonraki yıllarda da süreklilik gösterdiği söylenebilir. 1920 sonrası için toprak mülkiyet durumuna ilişkin veriler cumhuriyet döneminde eşitsiz toprak dağılımında önemli bir değişiklik olmadığını gösteriyor. Rozaliyev'in aktardığı verilere göre büyük toprak sahipleri ülkedeki tüm işlenen toprakların %40-50'sini elinde tutmaktadır (Rozaliyev, 1978: 23-24). Yoksullar –toprağın bir bölümünün sahibi ya da bütünüyle topraktan yoksun bırakılmış köylüler (köy nüfusunun %65-70'i)- işlenen toprakların %5-10'unu kullanıyordu. Ülkede "önemli bir yedek tarım işçisi ordusu oluşturan" 450 bin topraksız köylü hanesi bulunuyordu. Rozaliyev'e göre köylülüğün mülksüzleşmesinde ülkenin doğusuna gidildikçe ağalığa dayalı mülkiyet yapısı belirleyici olurken, Orta ve Batı Anadolu'da köylülüğün

tabakalaşması ve zengin köylülerin oluşmasıyla kendisini gösteren toprak ağalığının kapitalist işletmelere dönüşüm süreçleri etkili olmuştur. Özellikle Batı Anadolu, Adana, Mersin bölgesinin tarımsal yapısında 2.000- 20.000 dönüme varan ölçeklerde, önemli sayılarda emek gücü kullanan büyük çiftlikler bulunmaktadır. Savaşların neden olduğu toplumsal kriz ortamında ve mübadeleyle Anadolu'yu terk etmek zorunda kalan Ermeni ve Rum vatandaşlardan kalan topraklarına el koyan taşra ileri gelenleri bu toprakların yasal sahipleri haline gelmişlerdir. Marguiles ve Yıldızoğlu'na göre ticari üretim yapan toprak sahipleri sınıfı, ulusal ekonominin bütünü içindeki işlevi nedeniyle, sayısal büyüklüğünün üstünde bir iktisadi ve siyasi güce sahipti (Marguiles ve Yıldızoğlu, 1987: 294). Başka birçok kaynakta da devletin makine kullanımı, gümrük muafiyetleri, tarım kredileri gibi tarımsal üretimi teşvik etmek için gerçekleştirdiği uygulamalardan siyasi gücünü kullanan büyük çiftçilerin yararlandığından söz edilmektedir (Avcıoğlu, 1969: 230)(Köymen, 2008: 119). Keyder'in aktardığı verilere göre ücretli işçi çalıştıran kapitalist çiftçiler bütün çiftçilerin % 3'ünü oluşturmaktaydı (Keyder, 1993: 21). Batı Anadolu ve Akdeniz coğrafyasının tarımsal alanlarında özellikle hasat dönemlerinde ücretli işgücü talep eden büyük toprak sahipleri 1930'lardan itibaren hükümetin bu kesimlerden beklediği iktisadi başarıyı gösterememiş, küçük köylülüğe sahip olduğu emek potansiyeli açısından yeni dönemin kalkınma hedeflerinde önemli roller verilmişti.

Büyük toprakların belirli bir azınlık elinde toplandığı diğer bir bölge olan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, merkeze ve iç pazarlara uzaklık nedeniyle aşiretlik, ağalık gibi feodal sınıflar gücünü korumaya devam etmekteydi. Bu bölgelerde çoğunlukla ekilebilecek araziler beylerin, ağaların, aşiret reislerinin eline geçmiş olduğu için halk ne bir eve ne de bir parça toprağa sahipti (Tokin, 1990: 177). Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi mülkiyet yapısıyla olduğu kadar etnik olarak da farklılaşmakta, ulus devletin merkezileştirme politikalarının neden olduğu gerilimler, Kürt nüfusun yoğun olarak yaşadığı bölgeyi etkiliyordu. Bölgedeki feodal yapılar toprak dağılımını diğer bölgelere göre daha dengesiz hale getirmişti. Sönmez'in aktardığı verilere göre 1950'de Türkiye genelinde yüzde 5,9 olarak saptanan topraksız aile oranı, Urfa, Diyarbakır gibi feodal yapının belirgin olduğu

illerde yüzde 37'ye çıkıyordu (Sönmez, 2012: 295). Bölge ilerleyen bölümlerde üzerinde durulacağı gibi ticari tarımın geliştiği bölgelere yoğun olarak işgücü gönderen başlıca bölgelerden biri haline gelmişti. Sonuç olarak çeşitli sayımlardan yararlanarak gösterildiği gibi cumhuriyetin ilk yıllarında işletme sayısı açısından küçük köylülüğün ağırlıkta olduğu, küçük köylülüğün toprak dağılımı açısından kendi içinde farklılaştığı ve Güneydoğu Anadolu, Akdeniz ve Batı Anadolu'nun toprakların dağılımı açısından daha eşitsiz bir yapıya sahip olduğu açıkça görülebiliyor.

2.2.3. Taşrada Eşitsiz Güç İlişkileri ve Köylülüğün Mülksüzleşmesi

Tarımda metalaşma süreci liman kentlerine ve ulaşım yollarına yakın köylüleri meta üreticileri haline getirirken daha doğuda ve iç bölgelerde kalan kesimlerde geleneksel geçimlik üretim devam etmekteydi. Marguiles ve Yıldızoğlu'nun belirttiği gibi Anadolu'nun tarımsal yapısında ağırlıklı mülkiyet biçimi olan küçük köylülük mevcut koşullarda varlıklarını sürdürmek ve üretim araçlarını yeniden üretmekten ileriye gidemiyordu (Marguiles ve Yıldızoğlu, 2003: 294–295). Bu tip geçimlik üretim yapan küçük üreticiler grubu Tablo 5'te 50 dönümden az toprağı olan kesimlerden oluşuyor. Bu dönemde köylülüğün daha alt basamaklarında ise topraksız veya kıraçta az miktarda toprağı olan grup yer alıyor. Tarımda kullanılan teknolojinin geriliği, uzun yıllar süren savaşların ve ekonomik buhranın neden olduğu kayıplar, çalkantılı yıllarda artırılan vergiler köylülüğün önemli büyüklükteki kesimini yoksullaştırmıştı. Cumhuriyetin ilk yıllarına ilişkin veriler köylüler için vazgeçilmez bir üretim aracı olan çift hayvanlarının sayısının oldukça azaldığını gösteriyor. Anadolu'da 1913'te 7,9 milyon olan çekici hayvan sayısının, 1920'de 4,7 milyona düşmesi köylülerin savaş koşullarında yoksullaştığını gösteriyordu (Çavdar, 1971: 29). Buhran yıllarında buğday fiyatlarının düşmesi ve artan vergiler özellikle pazara dönük üretim yapan köylülüğü tüccar, tefeci sermaye karşısında oldukça zor durumda bırakmıştı.

"Ağırlaşan vergi yükünü taşımak, bunalımda geçimini sağlamak durumundaki köylü, tefeci fazilerinde borçlanmak durumunda kalıyordu; eğer borcunu ödeyebildiyse, ağırlaşan tefeci faizleri yoluyla, tefecilerin karlarını artırıyordu; eğer ödemediyse, toprağını, hayvanını, varolan kapital eşyasını tefeciye kaptırıyor, ölü fiyata sattığı üretim araçlarıyla bunlara kapital kazancı sağlamış oluyordu. Bazen de borçlanmadan, düşük fiyatlardan toprağını, hayvanını ve teçhizatını elinde sermaye olanlara satmış, ırgatlaşmış ya da topraktan kopmuştu (Kazgan, 2005; 77)".

Buhranın genel olarak üreticiler üzerinde yol açtığı yıkım yanında özellikle birikim fırsatı yakalamaya çalışan tüccar, tefeci grupların piyasa yoluyla köylülük üzerinde mülksüzleşme baskısı yarattığını görüyoruz. Piyasa ilişkilerinin geliştiği bölgelerde buhran yıllarında tarımsal ürün fiyatlarının düşmeye başlaması tüccar, tefeci kesimi için büyük fırsatlar yaratıyordu. Oral'a göre cumhuriyetin kuruluş yıllarında büyük toprak sahipliği, tefecilik, tüccarlık birbiriyle iç içe geçmiş birikim alanlarıdır. Buhran yıllarında tarım ürünleri fiyatlarında hızlı düşüşlere rağmen faizlerin hızlı yükselmesi ve devletin kredi imkânlarından en çok bu kesimlerin yararlanması, tefeci sermayesinde hızlı bir genişlemeye yol açmıştır. Oral'a göre kırsal alanlarda tefeciliğin gelişmesi, köylülüğün topraksızlaştırılmasına ve toprakların toplulaşmasına yol açan en önemli nedenlerden biridir (Oral, 2006: 27). Bunun yanında tarımda işçi ücretlerinin düşüklüğü ve ortakçılık koşullarının ağırlığı tüccar, tefecilik faaliyetleri dışında büyük toprak sahiplerine geniş birikim imkânları sağlamaktadır.

Tokin, toprağı derebeyinden alarak köylüye dağıtmanın önemli bir farklılık yaratmadığından söz etmiştir (Tokin, 1990: 186). Çünkü beyden toprak alan köylüler, elinde üretim aracı ve sermaye olmadığından yine bunlar için gerekli olan krediyi sağlayabildiği toprak sahibine muhtaç kalmaktadır. Aynı şekilde kredi veren kurumlar da köylünün beye, ağaya olan bağımlılığını azaltmamaktadır. Toprağa sahip olmadan önce beye hukuki olarak bağlı olan veya ürettiği artığa vergiler yoluyla el koyulan köylü, giderek kendisini iktisadi yollarla borçlandırıldığı bir ortamda bulmaktadır. Özellikle piyasa ilişkilerinin gelişmeye başladığı kır ve kasabalarda artığa el koymanın geleneksel biçimlerinin çözüldüğünü ve bunun yerine

piyasa mekanizmasına özgü el koyma biçimlerinin gelişmeye başladığı görülüyor. Ayrıca buhran dönemlerinde piyasanın iniş çıkışları nedeniyle pazara dönük üretim yapan köylülüğün, yeniden geleneksel üretime dönerek piyasa ilişkileri dışına çıkması da mümkün olabilir. Aşağıdaki örnekte tefeci sermayeden elde edilen kredinin küçük köylülüğün yeniden üretiminde büyük önem taşıdığı ancak bu bağımlılık ilişkisinin aynı zamanda küçük köylü üretimini tehdit ettiğini görüyoruz.

"Tarımın iki ana düşmanı, çoğu kez aynı kişide birleşen tefeci ve kasaba eşrafıdır. (…) Köylü çoğunlukla bütün yıl kendine yetecek kadar hububat üretemez. Kuraklık ya da başka nedenlerle kötü hasat durumunda, açlıktan ölmemek için maddi yardıma gereksinim duyar. Adeta hiç şaşmaz bir biçimde her ekim mevsiminin başında gerekli tohum ve aletlerden yoksundur. Her defasında toprağını veya genellikle %35-%40 arasında fahiş faizle gelecek hasadını ipotek ettirdiği civar eşrafa başvurur. Sonuçtan borçlarını nadiren ödeyebilecek durumda olduğundan tüm bağımsız görünümünü kaybederek zengin komşusunun toprağında işçi olur. Böylece eğilim 'bağımsız' köylülüğün kaybolması yönündedir. Özellikle Kürdistan Bölgesi'nde bağımsız köylülük neredeyse tamamen yok olmuş yerini feodal biçimiyle ortakçılığa bırakmıştır. Toprak sahiplerinin tohumlarından başka birşeyi risk etmedikleri bu sistemde sürekli olarak yoksullukla kuşatılmış köylü için başka bir seçenek yoktur. (Ravndal, 1926: 86-87)."

Daha önce üzerinde durulduğu gibi Osmanlı'nın son döneminde yapılan reformlarla birlikte devletin vergileri nakit parayla toplamaya başlaması, köylülüğü ürün fazlası vermeye ve pazar ilişkilerine girmeye zorlayan gelişmelerden biriydi. Aşar'ın kaldırılmasına rağmen toplanmaya devam edilen yol vergisi köylülüğün ödeme gücünü oldukça aşıyordu. Vergiyi ödemeyenlere uygulanacak haciz, hapis gibi yaptırımlar nedeniyle gelir düzeyi düşük olan halk elinde avucunda ne varsa satışa çıkarmak ve vergisini ödemek zorunda kalmıştı (Özdemir, 2013: 219). Savaş ve buhran koşullarında ağırlaşan vergiler köylüleri, fiyatların düştüğü ortamda ellerindeki ürünü pazara çıkarmaya ya da köy dışında ücretli işlerde çalışmak gibi yeni geçim imkânları bulmaya zorlamaktaydı.

"Bir ufak fikir vermek için demiryolu gibi haklı bir davayı gerçekleştirmek için alınan Yol Vergisi üzerinde duralım. 8 ila 15 lira arasındaki vergi, zengin-fakir farkı tanımadan her ailenin yetişkin kişilerinden alınmaktadır. 5 yetişkin kişisi olan bir köylü ailesi, yılda ortalama 50 lira vergi ödemek zorundadır. Köylünün fazla para kullandığı yoktur. Paraya, pek zorunlu ihtiyaçları, birde vergi için başvurmaktadır. 50 lira vergi borcu nedeniyle ürününü paraya çevirecektir. En yakın bakkala, tüccara, ağaya gidip ürününü değerinden aşağı bedelle satacak ve gerekli parayı sağlayacaktır. Hele 1929 Buhranı patlayınca buğday fiyatı 4 kuruşa kadar düşmüştür. 50 lira vergi verebilmek için fakir köylü ailesinin bin kilodan fazla buğday satması gerekmiştir. Fakir köylü ailesine, ya yorganını sırtına vurup yolda çalışmak, ya da hapse girmekten başka yol kalmamıştır (Avcıoğlu, 1969: 243)."

Ödeme gücünü aşan vergiler ve buhran yıllarında tarım ürünleri piyasasasında değişim koşullarının köylülük aleyhine bozulması, köylülüğü yoksullaştımakta ve ücretli işlerden sağlanan gelirlerin kırda yaşayan kesimler için önemi artmaktadır. Tokin'in çalışmasında köylülerin mülksüzleşmesinin her zaman iktisadi yollarla olmadığını gösteren başka örnekler verilmektedir. Siyasi gücü olan toprak sahibi, tüccar veya tefeci bu gücünü kullanarak köylünün elindeki toprağa iktisat dışı yollarla el koyabilmekteydi. İşlenmiş topraklara nasıl sahip çıkıldığını Dâhiliye vekili Şükrü Kaya'nın 1934'te mecliste yaptığı konuşmada verdiği örneklerden görebiliriz;

"Devlet araziyi metruk arazi diye muhacire veriyor. Onlarda imar ediyorlar. Sonra herhangi bir sahibi çıkıyor ve diyor ki, bu benim mülkümdür. Tapusunu gösteriyor ve muhaciri sokağa atıyor… Trabzon'da arazi çok dardır. On dönüm, yirmi dönüm araziye malik olan kimse, büyük arazi sahibi ve zengin sayılır. Birisi çıktı 200 bin dönüme sahip olduğuna dair ilam gösterdi ve köylüleri oradan çıkardı… Hat boyundan geçerken Sazılar Köyü vardır. Burası muhacirlerindi. Emin Beye sorarım kimin namına mukayittir ve ne zaman ona geçmiştir. Böyle kaç dane arazinin sahibi çıkmıştır…Ne kadar metruk arazi imar edilmişse bunların hepsinin sahibi çıkmıştır…Gedikabat körfezinde yerli halk bataklığı kuruttu. Burada sıtma vardı. Bunlar her türlü tehlikeyi göze alarak bataklığı kuruttular ve yerleştiler. Ektiler, biçtiler, çalıştılar, kanallar açtılar. Bir zat geldi bu toprakların kendilerine ait olduğunu söyleyerek bunları buradan çıkardı. Halk yine topraksız kaldı. Dağlara sığındılar. Çalı çırpı toplayarak geçinmeye başladılar (Tokin, 1990: 196-197)."

Aşağıdaki başka bir anlatımda Tokin, Erzincan valisi Ali Kemali Bey'in tanıklığına dayanarak yereldeki siyasi güç sahibi kişilerin zor yoluyla köylünün elinden toprağını nasıl aldığını gösteriyor;

"İptida kuvvet ile etrafındakilere tahakküm eden reis, yaşanılan muhitteki araziyi hemen kâmilen kendi uhdesine geçirmiştir. Araziyi akraba ve taallukatına işletir. Aşiret efradından araziye muhtaç olanlar, ziraatle geçinmek isteyenler, ya aşiret muhitinden uzaklaşmaya yahut arazisinden bir miktarını isticar için reise müracaate mecbur olmuşlardır. Arazinin ekilebilecek kısımları, hemen umumiyetle beylerin, ağaların, aşiret reislerinin eline geçmiş olduğu için halk ekseriyetle ne bir eve ne de bir parça toprağa maliktir. Ağanın, beyin, aşiret reisinin mezra denilen arazisinde birer in tarzında yaptırmış olduğu kulübeye maraba namile sığınır. Bütün mülkü, altına serdiği bir çul, kırık bir testi, birkaç odun parçasıdır. Kursağına yufkadan ve katıktan başka bir şey girmez. Üstübaşı liyme liymedir. Çıplak aç ve haristir (Tokin, 1990: 176-177).

Çeşitli tanıklıklara dayanılarak aktarılan olaylar, cumhuriyetin kuruluş yılları da dâhil olmaz üzere Osmanlı'nın son döneminden itibaren yerellerde güçlenen iktisadi ve siyasi nüfus sahibi kimselerin, topraklara piyasa ilişkileri ve cebri yöntemlerle el koyarak köylülerin topraktan uzaklaştırılmasında ve yoksullaşmasında büyük payları olduğunu gösteriyor. Özellikle savaş ve buhran yıllarının neden olduğu yıkım ve yoksulluk döneminde buğday fiyatlarının düşmesi köylüleri oldukça zor durumda bırakıyor, ödeme gücünü aşan yol vergileri köylüleri tefeciden borç almaya ve köy dışında başka alanlarda ücretli işler aramaya zorluyordu. Burada özellikle altı çizilmesi gereken nokta, batı bölgelerine yaklaştıkça kırsal alanlarda gelişmekte olan tüccar, tefeci sermayesinin küçük köylünün pazarla ilişkilerinin kurulmasında ve üretimin sürekliliği için gerekli olan kredi ihtiyacında vazgeçilmez aktörler haline gelmeye başlamasıdır. Bu durum aşar vergilerinin kaldırılması ve iltizam sistemine son verilmesiyle tüccar, tefeci sermayenin tarımda artan etkinliği, artığa el koyma biçimlerinde büyük bir dönüşüm yaşandığını gösteriyor. Tüccar, tefeci sermayenin bir yandan borçlandırarak, fiyatları aşağıya çekerek gerçekleştirdiği artık aktarımı, idari makamların desteğinde zor yoluyla köylülerden ele geçirilen topraklar tarımsal sermaye birikiminin temel kaynaklarını oluşturuyor. Bunun yanında Çukurova ve Batı Anadolu Bölgelerinde, büyük çiftlikler halinde üretken sermayenin gelişimiyle ücretlilik ve ortakçılık ilişkileri artık aktarımında daha belirleyici hale geliyor. Kısacası Cumhuriyet döneminde büyük toprak sahipleri, tüccar, tefecilerden oluşan kır ve kasaba burjuvazisinin yönetici sınıfın bir parçası haline gelmesiyle bu kesimlerin tarımsal artık ve topraklar üzerindeki denetimi artıyor. Kriz ve savaş

dönemlerinde etkileri daha fazla hissedilen devletin vergi baskısı, sanayi sektörü lehine değişen fiyatlar ve kırdaki eşitsiz güç ilişkileri gibi çok çeşitli faktörler köylülüğün daha yoksul kesimlerini yaşadıkları köy dışındaki geçim imkânları değerlendirmeye zorlamaktaydı. Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana Çukurova ve Batı Anadolu Bölgesi'nde yaygınlaşmaka olan büyük çiftliklerde artan mevsimlik iş imkânları, Anadolu'nun çeşitli köylerinde geçimini sürdüremez duruma gelen köylüler için iş fırsatlarından biri haline gelmişti.

2.2.4. Cumhuriyetin Erken Yıllarında Mevsimlik Tarım İşçiliği

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında tarım işçilerini konu alan çalışmalar oldukça sınırlıdır. 1927 Sanayi Sayımına göre bir ve daha fazla işçi çalıştıran iş yerlerinde 256.855 sanayi işçisi bulunmakta, bunun yaklaşık 110.000'i tarım sanayinde ve 48.000'i dokuma sanayinde çalışmaktadır (DİE, 1973: 151). Kıvılcımlı'nın yaptığı tahminlerde ise büyük bir kısmı Çukurova çevresi ve Batı Anadolu'da meta üretimi yapan tarım işletmelerinde çalışan ücretli işçilerin sayısı yaklaşık 250 bin olarak tahmin edilmiştir. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi Anadolu genelinde tarımda mevsimlik işlerde çalışanların sayısı Nalbantoğlu'nun çalışmasında 600 bine kadar çıkmaktadır. Nalbantoğlu'nun çalışmasında verilen sayılar göz önüne alınsa bile Anadolu genelinde sayıları 6 milyonu bulan küçük köylülük içinde mevsimlik işçilerin sayısı oldukça sınırlı olduğu görülüyor. Aynı zamanda Batı Anadolu ve Çukurova'da pamuk tarımının hızla geliştiğini ancak amele kıtlığının bu gelişmenin önündeki en önemli engellerden biri haline geldiğini görüyoruz. O halde mevsimlik işçi sayısının sınırlı kalması daha çok Anadolu genelinde işgücü arzının yetersiz kalmasıyla ilgili görülüyor. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında küçük köylülük üzerine yapılan çeşitli çalışmalarda köylülüğün mülksüzleşme eğilimlerinin oldukça zayıf olduğu belirtiliyordu (Keyder, 1988)(Toprak,2009). Tamamen topraktan kopmuş ve kır proleterleri haline gelmiş işgücü de oldukça sınırlıydı. Tarımda ve kurulmakta olan diğer sanayi dallarında çalışan işçilerin önemli bir kısmı az da olsa toprak

sahibiydi.[18] Osmanlı'dan bu yana kırsal alanlarda tüccar, tefeci sermaye ve büyük toprak sahipleri çeşitli yollarla tarımsal artık ve topraklar üzerinde denetimlerini artırıyorlardı. Ancak küçük köylülüğü çözülmeye uğratacak ölçekte yapısal dönüşümler gerçekleştirememişlerdi. Ulaşılabilir durumda ekilmeyen atıl toprakların varlığı, köylülüğün meta üretimiyle başarıyla bütünleşebilmiş olması ve özellikle 1930'lardan sonra küçük köylülüğün içe yönelik sermaye birikimi rejimindeki öneminin artışı küçük köylülüğün çözülmesini önlüyordu.

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında tarım işçilerinin aynı zamanda kendi tarlalarında çalışan köylüler olduklarını Ağaoğlu'nun şu cümlelerinden anlıyoruz; "İşçiye göre meselenin mühim tarafı kendi köyündeki tarlasını hazırlayıp bitirdikten sonra kalacak zamanları çiftçinin hizmetine arz etmek ve bunu da mümkün olduğu kadar yüksek ücret mukabilinde görmektir (Ağaoğlu, 1936)." Aynı şekilde Nalbantoğlu'nun çalışmasında göçebe tarım işçilerinin ekseriyetinin küçük miktarda kendi arazisi, çifti çubuğu olduğundan söz edilmektedir. Ancak kendi rençperlikleri geçinmelerini temine kâfi gelmediği cihetle, munzam bir kazanç elde etmek suretiyle başkalarının işinde gündelikçi olarak çalışırlar. Bu bakımdan Türkiye'de ziraat işçilerinin –küçük bir kısmı istisna edilirse- malı mülkü bulunmayan hakiki işçiden farklı bir durum arz ettiklerini söylemek lazım gelir (Nalbantoğlu, 1948). İşçilerin aslında henüz topraktan kopmamış yoksul köylüler oldukları tespitini yapan bir diğer araştırmacı Tokin'dir;

"Mevsim Amelesinin membaı, Orta Anadolu Yaylaları ile Şark vilayetleridir. Sahil vilayetlerimizin dağlık köylerinden sahil ovalarına doğru da mevsim icabı bir amele akını müşahede olunur. Bunlar yüksek yerlerle alçak ova kısımlarının hasat zamanları arasındaki farklardan istifade eden köylülerdir. Mevsim amelesi Türkiye'nin en fakir köylüsüdür. Bunlar pek cüzi bir ücretle çalışırlar. Şimendifer, araba paraları olmadığından uzak vilayetlerden sahillere yorganları sırtlarında yaya olarak gelirler (Tokin, 1990: 136)."

[18] Toprak'ın bir araştırmadan aktardığı bilgilere göre Cumhuriyet yıllarında Seyhan Milli Mensucat Fabrikası'nda çalışan işçilerden en az %50'sinin mülk sahibi ve tarımla ilgili oldukları gözlenmişti. 1930'lu yılların Nazilli Basma Fabrikası'nda da durum farklı değildi (Toprak, 2009).

Tarım işçileri işin süresi kısa veya uzun sürsün başkalarının tarlalarında geçici olarak çalışırlar. Nalbantoğlu'nun verdiği bilgilere göre işçinin belirli bir süre sonra kendi işine, tarlasına dönmeyi tercih etmesi yalnızca çalışmaya gittiği yerlerdeki işlerin geçici olmasıyla ilgili değildir. İşçilerin belirli bir zaman sonra kendi köyüne, tarlasına dönme nedeni yeterli derecede para kazanmış olması ve "elin işinde" daha fazla çalışmayı gerekli görmemesinden ileri gelir. Çünkü göçebe işçiler için amaç, vergi borcu, öküz parası, kışlık ihtiyaçları için gerekli olan nakit parayı toplamaktır. İşçiler gerekli olan parayı topladıktan sonra gurbette daha fazla kalmak istemezler. Tarım işçileri büyük çiftliklerde çalışarak elde ettikleri gelirler yanında kendi köylerinde az ve verimsiz topraklardan elde ettiklerini birlikte değerlendirerek geçinirler. Tarım işçiliği köyde yaşamı sürdürmek için gerekli nakdi desteği sağlayarak yoksul köylülerin kırda tutunmalarını kolaylaştırır. Köylülüğü yoksullaştıran, mülksüzleştiren mekanizmalar işlediğinde tarımda ve diğer sektörlerde geçici olarak çalışma zorunlu bir ihtiyaç haline gelir. Ahmet Hamdi Başar, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında Atatürk'le yaptığı yurt gezilerinde köylülerin piyasanın iniş ve çıkışları ve tefecilere borç durumuna göre ücretli işçilikle köylülük arasında nasıl gidip geldiğine ilişkin bazı gözlemlerde bulunmuştur. Başar, Anadolu genelinde ortakçılık ve kiracılık biçiminde toprak tasarruf biçimlerinin yaygın olduğundan ancak Adana'da büyük toprak sahipliği, topraksız köylülük ve ücretlilik ilişkilerinin kırın sosyal yapısında daha belirleyici olduğundan söz etmiştir. Başar'ın, 1930'lu yılların başında Adana'da piyasa ilişkileri içinde topraksızlık ve toprak sahipliği arasında gidip gelen küçük köylülüğe ilişkin gözlemleri şöyledir;

"Büyük piyasa krizi devrelerinde mahsul fiyatlarının düşmesi istihsali ziyanlı hale koyar ve istihsal geriler. Borçların tasfiyesi için bu krizlerden sonra tarla satışları olur; arazi elden ele geçer. Küçük tarla ve arazi sahipleri mukavemetsizlikten dolayı silinir ve ortada ancak çok büyük olanlar kalır. Buhran kalkarak yeniden işler düzeldi mi, istihsal yine karlı hale girer; kriz esnasında tarlasız kalan ve ortakçı veya amele olarak büyük arazi sahibi yanında çalışan köylü yeniden toprak sahibi olmaya heveslenir. Toprak almak için borçlanır; borcu ödeyecek toprağa sahip olacak hale gelince, yeni bir piyasa buhranı karşısında, yine dayanamayarak

toprağı elden çıkarır. Bu suretle tahminen her 30-35 senede bir defada toprağın el değiştirdiğini, bir fasit daire içinde bu hadisenin köylüyü çalışmasının hakkından mahrum ettiğini hesaplamağa çalıştım(Başar, 1945: 123-124)".

Öncelikle belirtmek gerek ki Başar'ın Adana'da yaptığı gözlemler sayesinde fiyatların iniş ve çıkışları, tarımda eşitsiz değişim ilişkileri, toprak kutuplaşması gibi kapitalist üretim ilişkilerine özgü mekanizmaların bölgenin tarımsal yapısında belirleyici hale geldiğini görüyoruz. Küçük köylülük, tarımsal ürün fiyatlarının aşırı düşüşler gösterdiği buhran dönemlerinde ellerindeki toprakları satarak büyük çiftliklerde işçi ve ortakçı haline gelmektedir. Ancak kriz koşullarından çıkıldığında, tarımsal üretimde büyüme yaşandığı yıllarda borçlanararak yeniden toprak sahibi haline gelebilir. Kapitalizmin iniş ve çıkış dönemlerinde küçük köylülük ve topraksızlık arasında gidip gelen bu kesim, toprağın ucuz zamanında toprak satar ve fiyatların yükseldiği koşullarda toprak satın alır. Dolayısıyla köylü kendi toprağında çalışarak ve ücretlilik ilişkilerine girerek elde ettiği birikimleri piyasa ilişkileri yoluyla sermayenin çeşitli kesimlerine kaptırır. Başar'ın gözlemleri küçük köylülükle topraksızlık arasındaki ilişkide bir geçişkenlik olduğunu gösteriyor. Başar'ın gözlemleri küçük köylülüğün mülksüzleşmesi yanında topraksız köylülüğün uygun şartlarda mülk sahibi olabildiğine dikkat çekmesi açısından önemlidir.

Küçük köylü mülkiyetinin ağırlığını koruduğu tarımsal yapıda, geniş ölçekli pazara dönük üretim yapan çiftliklerin en önemli sorunu işgücü kıtlığıydı. Döneme ilişkin çeşitli kaynaklarda Pazara dönük üretim yapan büyük çiftliklerin işçi bulmakta ciddi sıkıntılar çektiği belirtiliyordu.[19] Osmanlı'dan bu yana pamuğun

[19] Başar Atatürk'le birlikte çıktığı yurt gezilerinde Denizli'de gördüğü işgücü sorununu şu cümlelerle ifade ediyor; "Ege mıntıkasındaki tetkiklerimizde göze çarpan muhim bir mevzuda amelesizlikti. Mesala kazalar hariç Denizli'de ancak 150 bin dönüm arazi ekiliyor. Pamuk ekmeye müsait birçok toprakları gördük. Sebebini bize "amelesizlik" diye izah ettiler. Hâlbuki gerek kasabalarda, gerek gezdiğimiz köylerde birçok insan boş duruyor; can sıkıntısından ekserisi sokaklarda çömelerek oturmuşlar, değneklerle yer kazıyorlardı. Aydın'da da aynı şikâyet ve aynı halle karşılaştık. Demek amelesizlik, adam azlığından ziyade tembellikten doğuyor. Az çalışıyoruz, çalışmayı bir felaket gibi görüyoruz. Avrupalı olmak için onlar gibi çalışmak lazım (Başar, 1945: 117)."

giderek yaygınlaşması çapa amelesine talebi yükseltmişti (Toprak, 2009). Bunun yanında Toprak'a göre ulusal pazar ölçeğinin küçülmesi emek akışkanlığını da sınırlamıştı. Güneydoğu Anadolu ve Suriye'den Çukurova yöresine, Ege Adalarından Batı Anadolu'ya, nüfus yoğunluğu yüksek Doğu Karadeniz Bölgesi'nden Kafkasya'ya olmak üzere üç farklı mevsimlik işgücü göç güzergâhı vardı. Cumhuriyetin kuruluşuyla bu üç güzergâhta kesintiye uğrar. Cumhuriyetin ilk yıllarında toplanan pamuk kongrelerinde işgücü kıtlığı, tarımın gelişmesinde en önemli sorun olarak ele alınıyordu (Toprak, 1988).

Cumhuriyetin kuruluş yıllarında tarım işçileri üzerine yapılmış az sayıda çalışmadan biri Samet Ağaoğlu'nun 1936 yılında Ülkü Dergisi'nde yayınlanan çalışmasıdır. Ağaoğlu "Memleketimizde Mevsimlik Ziraat İşçisi Meselesi" adını taşıyan çalışmasında tarımın ticarileştiği bölgelerde işgücü kıtlığının nedenleri ve çözüm önerileri üzerinde dururken bize 1930'lu yıllarda tarım işçilerinin yaşam ve çalışma koşullarına ilişkin geniş bilgiler vermektedir. Ağaoğlu pamuk işçisinin önemini şu cümlelerle dile getirir; "Gerek milli sanayide ve gerekse ihracatımızda pamuğun oynadığı ve oynamaya namzet olduğu mühim rol nazarı itibare alınırsa pamuk işçisi meselesinin milli iktisadi hayatımız için büyük ehemmiyeti meydana çıkar (Ağaoğlu, 1936)." Ağaoğlu milli iktisadi hayat açısından çok önemli gördüğü tarımsal işgücünde yaşanan kıtlığa bazı çözüm önerileri getirmekte hatta çalışmasında dünyanın farklı ülkelerinde bu sorunun nasıl çözüldüğü üzerine bilgiler vermektedir.

Çalışması 1934'te yayınlanan Tokin'in Adana Ziraat Raporu'ndan aktardığı bilgilere göre Adana'ya dışarıdan gelen işçilerin sayısı son senelerde 20 ila 30 bin arasındadır (Tokin, 1990: 138). Tokin'e göre köy amelelerinin sayıları ve senelere göre hareketi bilinmemektedir. Bu konuda istatistikî çalışmalar ve düzenlemeler yapılmadığı için hasat zamanlarında ihtiyaç duyulan işçi miktarı temin edilememekte üretimin fazla olduğu yıllarda amele kıtlıkları ortaya çıkmaktadır. Ağaoğlu ziraat işçisini; toprağı, çalıştığı yerde oturacak evi olmayan ve kendi hesabına ziraat işleriyle uğraşmayan işçiler olarak tanımlamaktadır (Ağaoğlu, 1936). Çalışmada mevsimlik ziraat işçileri muvakkat (geçici) işçi ve daimi işçi olmak üzere ikiye

ayrılmıştır. Daimi işçiler geçici işçilere göre daha uzun süreli olarak çalıştırılır ve bunlara bölgede "tutma" adı verilir. Tarımda yapılan işler mevsimlere göre değiştiğinden yaz tutmaları ve kış tutmaları farklıdır. Bölgede "tutma" adı verilen, çapa ve hasatta çalışan işçiye göre daha uzun süreli çalışan ücretli işçi profiline 1940'lı yıllarda ziraat işçileri üzerine incelemeler yapan Reşat Nalbantoğlu'nun çalışmasında da rastlıyoruz.

"Yerine göre ve yerleşmiş adetler gereğince aylıkçı, yıllıkçı, hizmetkâr, uşak denilen bu nevi işçiler miktar itibariyle ziraat işçilerinin % 10'unu geçmez, fakat ehemmiyetleri daha büyüktür. Bunlar işverenin vekilleri gibidirler. Bu sebepten kendileri için muayyen iş zamanı ve iş müddeti bahis mevzuu değildir. Gece olsun, gündüz olsun, vakitli vakitsiz, hatta tatillerde, bayramlarda iş icap ettirdiği takdirde çalışmaları adet icabıdır (Nalbantoğlu, 1948)."

Tarımsal işgücü içinde asıl çoğunluğu oluşturan muvakkat (geçici) işçiler hububat ve pamuk tarımında çapalama ve hasat işlerinde çalıştırılmaktadırlar. Çalışmaya gittikleri yerlerde amele, yevmiyeci, ırgat, gündelikçi adlarını alan geçici işçiler, makine kullanımının yaygınlaşmadığı koşullarda çapalama, yabani otların ayıklanması ve hasat işlerinde çalıştırılırlar. Büyük bir kısmı işin yoğunlaştığı aylarda işçiye ihtiyaç duyulan tarımsal alanlara aile üyeleriyle birlikte göç edip, birkaç ay sonra iş bittikten sonra yaşadıkları yerlere dönerler. Ağaoğlu'nun verdiği bilgilere göre geçici işçilerin sayıları mahsul durumuna göre 20,000 ile 50,000 arasındadır (Ağaoğlu, 1936). Göçebe olarak çalışmaya giden işçilere Çukurova'da, çoğunlukla pamuk çapasında ve toplanmasında, Ege Bölgesinde zeytincilikte (toplamasında), bağcılıkta (bağ çapasında, üzüm kesiminde), tütüncülükte (dikmede, çapada, kırıp dizmede) rastlanılır (Nalbantoğlu, 1948).

Ağaoğlu, bölgedeki toprak sorununa ilişkin şu gözlemlerde bulunmaktadır; "Memleketimizin heyeti umumiyesi için arazi meselesi mevzuubahis olmamakla beraber muayyen nevi ziraata müsait ve mahdut bir sahaya inhisar eden mıntıkalarda arazi meselesi kendisini hissettirmektedir." Ağaoğlu'nun ifadeleri toprak sorununun

asıl olarak tarımda uzmanlaşmanın arttığı ve büyük çiftliklerde tek tip ürün üretiminin yaygınlaştığı yerlerde yaşanmakta olduğunu, bunun haricinde ülke genelinde toprak sorunu yaşanmadığını ileri sürmektedir. Diğer küçük çiftliklerde işleri çiftçiler bizzat kendileri yapar. Ağaoğlu Adana ve çevresindeki çiftliklerin elindeki toprak büyüklüklerini şöyle sınıflandırıyor; Büyük çiftlikler 2.500-4.000 dönüm, Orta çiftlikler 1.500-2.500 dönüm, Küçük çiftlikler 500- 1.500 dönüm, Keleteci[20] 500 dönüm.

Monokültür (tektip ürün) tarımın yapıldığı yerlerde arazi kıtlığı yanında işçi kıtlığı bölge ekonomisini doğrudan etkileyecek önemde bir meseledir. Özellikle daha yüksek verimlilik sağladığı için tercih edilen Amerikan cinsi pamuğun hasadı kısa sürede yapılması gerektiğinden bölgede işçi ihtiyacı artmıştır. Mevsimlik olarak gelen işçiler ağırlıklı olarak büyük çiftliklerde pamuk çapalama ve toplama işinde çalıştırılmaktadırlar. Çapa ve hasatta kullanılan işçiler Adana dışından gelmektedirler. Ağaoğlu önceki yıllarda bölgeye çalışmaya gelen işçileri geldikleri yerlere göre şöyle oranlamıştır; Şark Vilayetleri % 60, Cenup Vilayetleri (Antep ve Maraş) % 20, Konya Toprağı % 10. Ağaoğlu, demiryolu inşaatı nedeniyle artık şark vilayetlerinden hemen hiç işçi gelmediğinden söz etmektedir. Şarktan gelen işçilerin azalmasıyla Adana Bölgesi'ne işçi gönderen bölgelerin dağılımı değişiklik göstermiştir; Cenubi şarki vilayetleri (Maraş, Antep, Kilis) % 40, Konya Toprağı (Niğde Bor Havalisi) % 30, Karaeseli % 20, Şark Vilayetleri (Antep, Maraş, Sivas, Niğde, Kayseri, Konya) % 10.

Çiftçilerle işçiler arasındaki ilişkiyi kuran, işin şartlarını, ücretleri çiftçiyle birlikte belirleyen elçibaşlarıdırlar. Bu ilişkiler içinde işçiler çiftçilerle doğrudan temas etmezler. Ücretlerin belirlenmesi, ödenmesi elçibaşı aracılığıyla gerçekleştirilir. Hiçbir yasal düzenlemenin, kontrolün olmadığı elçibaşı çiftçilerle kendi çıkarına ve işçilerin aleyhine sonuçlar doğuracak anlaşmalar yapabilir. Her elçi çiftçiye 25-100 kişi götürür ve çiftçiden haftalık alır. Her 25 kişi için bir ırgat başı

[20] Yörede toprağı az olan çiftçilere "keleteci" denilmektedir.

tayin eder ve ona da bir haftalık verilir. “Elçibaşı çiftçiye işçi bulacağına dair (tutu) namı verilen bir rehin verir. İşçinin bütün kazancı üzerinde hak sahibidir. Mesala işçinin oynadığı kumardan (mana) namile bir hisse alır. İşçinin gündeliğinden aldığı hisse % 5 dir (Ağaoğlu, 1936).”

Pamuğun bölge ekonomisinde taşıdığı önem nedeniyle pamuğun çapalanması ve hasadı için vazgeçilmez ihtiyaç olan işçiyi toplayıp getiren elçibaşlarının işçiler ve çiftçiler içinde büyük itibarı vardır. Büyük çiftçilerin kendilerine özel çalışan elçibaşları vardır. İşçileri yaşadıkları yerlerden toplayıp getiren elçibaşlarının yeme-içme, barınma masrafları çiftlik sahiplerine aittir. Elçibaşları, bölgenin yetkilileri öncülüğünde toplanan ve işçi ücretleri konusunda kararlar alan işçi komisyonuna işçileri temsilen katılırlar. İşçilerle çiftçiler arasındaki bağı kuran elçiler kendi aralarından iki temsilciyi işçi komisyonuna gönderirler. Ağaoğlu, işçilerin aldıkları ücretler, barınma, beslenme koşulları konusunda bize şu bilgileri aktarıyor;

Çapa işçileri	Ücretler
1. Çapa	150 Kr
2. Çapa	175 Kr
3. Çapa	225 Kr

Pamuk işçilerinin ücretlendirilmesi topladıkları pamuk miktarına göre belirlenmektedir. Topladıkları pamuk kozasının %9-10’unu ve her okka kütlüye (çekirdekli pamuk) karşılık on kuruş alırlar ve bu suretle gündelikleri 150 kuruşa kadar çıkabilmektedir. Geçici işçilerin çalışma saatleri en fazla 14 saate kadar çıkabilmektedir. Güneş doğduktan sonra işe başlanır ve akşam alaturka saat 11,5 de iş biter. Kahvaltı soluğu 15 dakika, Pilav soluğu 60 dakika, öğle yemeği 60 dakika olmak üzere gün içinde toplam 3 saate yakın istirahat vardır (Ağaoğlu, 1936). Haftada 5,5 gün çalışılmaktadır. Mesai Cumartesi öğlene kadar, Pazar günü hiç çalışılmaz. Ağaoğlu’nun verdiği bilgilere göre, çiftçiler haftada 1,5 gün izni ziyan olarak görmektedirler ve bu konudan sık sık şikâyet etmektedirler.

Nalbantoğlu'nun verdiği bilgilere göre çalışma dönemlerinde, işçilerin yeme içme masraflarının işverene ait olması adet haline gelmiştir. Bu aslında bir zorunluluk olarak da görülebilir. İş yerinde, tarlada yatıp kalkmak zorunda olan işçiler için yemeklik almanın ve hazırlamanın koşulları mevcut değildir. Ayrıca yemek hazırlama işinin işveren tarafından üstlenilmesi zaman kaybını da önlemektedir. Sonuç olarak aşağıda görüldüğü gibi hazırlanan yemekler işverenin insafına kalmıştır;

"Sabahları kahvaltı yerine yalnız 250 gramlık somun, kuşluk yine 250 gramlık bir somunla birlikte nebati yağda pişirilmiş yarma (bulgur) pilav, öğle yemeği olarak aynı ağırlıkta bir somunla yağsız sütten yapılmış bir miktar ayran veya şeker şerbeti, akşamları bir somunla nebati yağda pişirilmiş buğday kırması çorbası. Bu yemeklerin arasına et veya sebze ya hiç girmemekte yahut pek ender sokulmaktadır (Çalgüner, 1943: 42)."

Geçici işçilerin çalışmaya gittikler yerlerde karşılaştıkları zorluklardan bir diğeri barınma koşullarıyla ilgilidir. Ağaoğlu'nun yaptığı gözlemlere göre bölgenin çalışma aylarındaki sıcaklığı gölgede 35-40, güneşte 50-65 arasında olduğundan işçinin yatağa ve üstü kapalı yere ihtiyacı yoktur, açıkta yatar. Yalnız çiftçi, işçilere hasır verir.

"İşçiler ya kırlarda ağaç altlarında barınırlar yahut sazdan, teneke veya kasa parçalarından yapılmış çardaklarda, barakalarda oturulur. Böyle bir iskan durumunun aylarca devam etmesi, sari hastalıklar dolayısıyla sıhhat bakımından, içtimai ahlak bakımından son derece mahzurludur. Ziraat işçilerinde yalnız başına bu saha dahi kanuni tedbirler almağa değer bir ehemmiyettedir. Bu başıbozuk iskân tarzı, son zamanlarda gecekondu evleriyle büyük şehirlerimizi de tehdide başlamıştır (Nalbandoğlu, 1948: 22)."

Nalbantoğlu ve Ağaoğlu'nun çalışmaları sayesinde 1930'lu ve 40'lı yıllarda tarım işçilerinin içinde bulunduğu koşullara ilişkin önemli bilgiler bugüne taşınabilmiştir. Ancak bu iki çalışmanın verdiği bilgiler yanında yazarların tarım işçilerinin yaşam ve

çalışma koşullarına yönelik taşıdıkları değer yargıları da gözden kaçırılmamalıdır. Ağaoğlu'nun çalışması esas olarak milli iktisadi hayat için çok önemli gördüğü pamuk işçisi kıtlığına öneriler bulma amacını taşımaktadır. Ancak mevsimlik işçilerin büyük zorluklar içeren çalışma tecrübelerine ilişkin verdiği bilgilerle, işçilerin "milli iktisadi hayat içinde taşıdığı önem" arasındaki tezatlık bizim için altı çizilmesi gereken bir meseledir. Pazara yönelik pamuk üretiminde hızlı gelişmeler, büyük çiftlikleri ve tüccar, tefeci sermayesinin hızla gelişmesi yukarıda genel olarak üzerinde durulan çalışma, yaşam koşulları pahasına gerçekleşmektedir.

Adana'da tarım işçileri için yasal bir düzenleme henüz bulunmamakta, çalışma ilişkileri hala İbrahim Paşa[21] zamanından kalan kurallara göre düzenlenmektedir. Bunun yanında işçi çalıştırmayla ilgili düzenlemeler yapmak üzere bir reis, iki ziraat odası üyesi, iki elçibaşı, jandarma zabiti ve polis komiserinden oluşan işçi komisyonu toplanmaktadır. Ancak Ağaoğlu'nun anlattıklarından komisyonun henüz karar alma ve uygulama kabiliyeti olmadığını iş pazarında eskisi gibi elçibaşının belirleyici olduğunu anlıyoruz. Ücretlerin zamanında ödenmesi, işçilerin işsiz kalmaları, çiftçilerin işçisiz kalmaları gibi sorunlarla ilgili komisyon kararlar almakta ancak bu kararlar uygulamaya geçememektedir. Ağaoğlu, işçi kıtlığı için bazı önerilerde bulunmaktadır. Bunlar; tren ücretlerinde işçi tarifesi uygulanması, civar vilayetlerden işçi getirilmesi konusunda teşvikler uygulanması ve bunlar için gerekli teşkilatlanma çalışmaları yapılmasıdır.

Tarım işçilerinin çalışmaya gittiği bir diğer alanda tütün tarımı yapılan alanlardır. Tahminlere göre tütün ziraatında çalışan tarım işçisi sayısı 100.000 civarındadır ve bu miktarın 2/3'si Ege mıntıkasında, geri kalanı Marmara (Bursa, Kocaeli, Düzce civarı) ve Karadeniz bölgesinde (Samsun, Tokat, Erbaa) çalışmaktadır (Nalbandoğlu, 1948: 25). Tütün tarımında işçi çalıştırılan dönem

---

[21] 19. Yüzyıl başlarında Adana'yı yöneten Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa, tarım işçilerinin çalışma koşulları konusunda ilk düzenlemeyi yapan yöneticidir. İbrahim Paşa'nın yaptığı düzenlemeler 1950'li yıllara kadar uygulamada kalmıştır (Akkaya ve Altıok, 1996: 255).

Marttan Eylüle kadar devam eden 6 aylık süredir. Bu süre içinde tütün dikilir, çapalanır ve kırılır, yaprakları toplanır. Nalbantoğlu, 1940'lı yıllarda tütün işçilerinin tarımda çalışan diğer işçilere göre daha vasıflı olduklarını, zaman zaman İzmir, İstanbul, Samsun gibi kentlere tütün imalatında çalışmaya gittiklerinden bunların sanayi işçisi olarak da değerlendirilebileceğinden söz etmektedir. Genellikle tütünde günlük 200-250 kuruş olmak üzere işçi ücretleri diğer tarım ürünlerinde çalışanlara göre daha yüksektir. Özellikle dikme sırasında daha ağır iş görenlere 500-600 kuruşa kadar gündelik verildiği görülmüştür. Pamuk, tütün gibi ticarileşmiş tarım ürünlerinde ürün rekoltesinin durumu, fiyatlar doğrudan işçi ücretlerini de etkilemektedir. Ürünün bol olduğu yıllarda veya yüksek fiyatlarla satıldığı yılı takip eden yılda işçi ücretleri de yükselir. Dolayısıyla tarım işçilerinin ücretleri ürün piyasalarının durumuna göre değişir ve istikrarsızdır.

Tütün tarımında tarım işçilerinin çalışma şartları oldukça ağırdır. Pamukta 13-14 saatlik çalışma süreleri, tütünde 18-20 saate kadar çıkabilir. Dikme ve çapa esnasında bütün gün 13-14 saat olan günlük iş müddeti, kırıp dizme zamanında 3 aydan fazla bir müddet 18, hatta işyerine gidip gelme de hesaba katılırsa 20 saate kadar çıkar (Nalbantoğlu, 1948). Nalbantoğlu'nun verdiği bilgilere göre tütünde daima eğilerek ve oturarak çalışma nedeniyle hazım rahatsızlıkları görülür (1948: 26). Tütünde çalışanlar sürekli olarak uykusuzluk çekerler. Mide ve karaciğer rahatsızlıkları oldukça yaygındır. Tütün tarımında çalışanlar genellikle erken yaşlanırlar. Ayrıca bu işe çocuklukta başlayan arasında hafif bir kamburlukta ortaya çıkar. Nalbantoğlu tarım işçilerinin koşullarının düzeltilmesi konusunda bazı önerilerde bulunmuştur; çalışma saatlerinin kısaltılması, işverenlerin kira karşılığı olmak kaydıyla işçilere barınak sağlaması, iş ve işçi bulma işlerinin kanuni olarak düzenlenmesi, elçibaşlarının istismarının önlenmesi, işçilerin sigortalanması, çalışma verimliliklerini artıracak eğitim imkânları sağlanması ve son olarak işçilerin çalışmadıkları aylarda boş zamanlarını değerlendirebilecekleri geçim imkânlarının yaratılması olarak özetlenebilir. Mevsimlik işçilerin 1940'lı yıllardaki koşullarının düzeltilmesi konusunda yapılan bu öneriler bugün içinde önemini korumaktadır.

Tarım işçilerinin büyük bir kısmının kendi toprağında ekim yapmaya devam eden köylüler olması, tarımda yapılan işlerin geçici niteliği nedeniyle tarımda işçilerin örgütlenme, sendikalaşma pratikleri diğer sektörlerde göre daha zayıf kalmıştır. Akkaya, İzmir'de sigara, iplik ve dokuma, tütün, incir ve üzüm işçilerinin "İzmir İşçiler Sendikası Birliği" adlı sendikada örgütlenmeye çalıştıklarından söz etmektedir. Cumhuriyet döneminde tarım sektörüyle doğrudan ilişkili başka bir örgütlenme girişimi "Tütün işçileri Cemiyeti" adını almıştı. Akkaya'nın aktardığı bilgilere göre cumhuriyetin ilk yıllarında gerçekleştirilen 94 grevden yalnızca bir tanesi tarım sektöründeydi (Akkaya, 2010: 91). Örgütlenme ve sendikalaşma düzeyinin düşüklüğü yanında 1936 tarihli ve 3008 sayılı İş Kanunu tarım kesimini kapsam dışında bırakmıştı. Makal'a göre tarımdaki ücretli kesimin iş hukuku kapsamı dışında tutulması daha çok teknik nedenlerden kaynaklanıyordu. Ücretlilerin tarım kesiminde sınırlı varlığı yanında işgücünün işçi, işveren, ortakçı, kiracı, yarıcı vb. çok değişik biçimlerde çalışıyor olması, mevsimlik çalışmanın yaygınlığı, işgücünün coğrafi dağınıklığı gibi çeşitli faktörler beraberinde yasanın uygulanmasını ve denetim zorluğunu getiriyordu (Makal, 2001: 127). Bunun yanında büyük toprak sahiplerinin ve tücarların hakim olduğu İzmir İktisat Kongresi'nde, işçilerin çalışma koşullarına yönelik iyileştirici tedbirler alınırken tarım kesiminde çalışan işçiler bu tedbirlerin dışında tutulmuştu (Avcıoğlu, 1969: 168). Kongrede işçilerin günlük mesaisi 8 saate indirilmeye çalışılırken tarım işçileri bu uygulamanın dışında bırakılmak istenmişti.

İşgücü İçinde Etnik Algı ve Söylemler

Bu yıllarda bir yandan devlet desteğiyle Türk ve Müslüman özelliklere sahip yerli bir sermayedar grubu oluşturulmaya çalışılmakta diğer taraftan toplumdaki mevcut etnik, sınıfsal, kültürel farklılaşmalar, milliyetçilik ve halkçılık söylemiyle homojenleşmiş bir bütün haline getirilmeye çalışılmaktadır. Emek piyasasında kimlerin emek gücünü satabileceği ve burjuvazinin hangi kanadının güvenli sermaye birikim olanaklarına kavuşacağı ve devletin teşviklerinden yararlanacağı bu çerçeve içinde belirlenmektedir. Diğer bir değişle farklı etnik, dinsel, kültürel yapıların bulunduğu bir coğrafyada devletin homojen bir ulus yaratma amacı bu yapılar içinde

kimlerin toplumsal sisteme içerileceğini kimlerin dışlanacağının sınırlarını da çizmektedir. Kamusal alanda meşru görülen vatandaşlık haklarından yararlanma hakkının tanımlanan kimliğe verilmesi, avantaj ve dezavantajların dağıtımı beraberinde mevcut etnisiteler arasında bir hiyerarşiye de neden olmaktadır. Gayrimüslim burjuvazinin tasfiyesi ve Rum ve Ermeni vatandaşların mübadele yoluyla yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan çıkartılması toplumu tek bir kimlik içinde türdeşleştirmeye yönelik uygulamalardır. Dönemin işçi sınıfına yönelik olarak geliştirilen söylemlerde kamusal alanda hangi etnik kesimin meşru görüldüğünü, hakların hangi çerçevede tanımlandığını göstermektedir. Mustafa Kemal, İzmir İktisat Kongresi'nin açılış konuşmasında "fabrikalarımızda kendi amelemiz çalışmalıdır" (Akkaya, 2002: 829) ifadeleriyle kimlerin emek piyasasına girebileceği ve emeğini satabileceğinin çerçevesini çizmiştir. 1931 yılında yayınladığı bir beyannamede "milliyetçi Türk amelesi ve işçileri mevcudiyetleri ve emekleri ile Türk camiasının kıymetli uzuvlarıdır" sözleriyle (Akkaya, 2010: 67) kendi içinde etnik olarak türdeş olmayan işçi sınıfı tek bir kimlik içinde tanımlanmıştır. Yönetici kadrolar, özellikle işçileri milliyetçiliğin tabanının genişletilmesinde önemli bir aktör olarak gördükleri gibi kamusal alanda kimlerin iş bulabileceğinin de sınırlarını çizmekte ve operasyonel hale getirmekteydiler. Bunalım yıllarında işsizlik önemli boyutlara ulaşırken, gazetelerde "Türkiye'de iş Türkündür." Başlığı altında "Türk vatandaşlarının iş bulmak hususunda himaye edilmesi" talepleri de yükselmeye başlamıştı. Gazete haberlerinde yabancıların çalıştığı işler ve sayılarına yer veriliyor, milliyetçilik duyguları kabartılıyordu (Akkaya, 2010: 70). Türk işçisinin sosyoekonomik, politik hayatta meşru görülmesi aynı zamanda kimlerin meşru görülmediğinin de çerçevesini çizmektedir. Yeni cumhuriyet toplumda belirli bir etnisiteyi meşru görürken aynı zamanda hangi kesimlerin kamusal alanda vatandaşlık haklarından yararlanacağına ilişkin içerme ve dışlama mekanizmaları oluşturarak milliyetçiliği toplumsallaştırmaktadır. Görüldüğü gibi bir ulus devlet projesi olarak cumhuriyet, mülkiyet ilişkilerinde Osmanlı'dan kalan eşitsiz yapıyı sürdürdüğü gibi farklı etnik, kültürel, dinsel gruplardan oluşan toplumu türdeşleştirme arayışı, beraberinde yeni gerginlikleri üretmiştir.

Etnik, dinsel, kültürel olarak farklı kesimlerin iç içe geçtiği toplumda, yönetici seçkinlerin ulusal birlik kurma çabaları beraberinde etno-politik sorunları gündeme getirmektedir. Genellikle hayali-yönetici seçkinlerin bir inşası- olan bu birlik güçlü ulusal mitler yaratırken, göç ve etnik farklılık bu tür bir ulus düşüncesini tehdit etmekte ve etnik kökenleri ortak olmayan bir halk yaratmaktadır (Castles ve Miller, 2008; 21). Yönetici elit kesimin hayalindeki ulus düşüncesi etnik sorunların siyasal iktidarla ilgili boyutunu oluştururken aynı zamanda toplumsal yaşamları içinde sıradan insanların belirli algılar, söylemler ve pratikler eşliğinde etnisite kategorilerini inşa ettiklerini görüyoruz. Aşağıda aktarılan diyaloglarda görüldüğü gibi işgücü göçleri, belirli tanımlamalar ve söylemlerle inşa edilen farklı etnisiteler arasında temasları da beraberinde getiriyor. Gündelik hayat içinde farklı etnik kesimlerin karşılaşmaları ve sosyoekonomik ilişkiler iç içe geçiyor. Yusuf Mazhar Bey'in şark seyahatlerinde bir Türk maraba ile yaptığı görüşme, cumhuriyetin ilk yıllarında kır yaşamı içinde gündelik ilişkilerde etnik algıların ne denli belirleyici olduğunu göstermektedir.

"Ev sahibine sordum,

- Senin arazin var mıdır?
- Var efendim. Ama uzakta. Susuz ve taşlık, işe güce yaramaz. Onun için ben marabalık ederim.
- Niçin sizin tarlanız öyle çok uzakta taşlık ve kıymetsizdir.
- Efendim, hep bu topraklar bizimmiş. Bu beylerin dedeleri gelmiş bizim dedelerimizi ceremelendirmişler bir tarlasını almışlar. Borçlandırmışlar bir tarlasını almışlar. Kıtlık zamanlarında biraz zahire vermişler tarlasını almışlar. Hayvanı ölenlere tohumu kalmayanlara hayvan ve tohum vermişler sonra arazisini zaptetmişler. Bizim topraklarımız da böylece onların ellerine geçmiş. Bize de çorak yerler kalmış. Biz halimize şükür ederiz. Kürtlerin hali daha kötüdür.
  Kürtlerin marabalığı beyler için daha karlı imiş. Beyler onları daha fazla soyarlarmış. Kürtler beylerden daha çok korkarmış. Ben, siz korkan değilsiniz de sanki ne kar ediyorsunuz dedim.
- Efendim, bey bizi sıkıştırınca gider başka bir memlekette çalışır orada para kazanırız. Bizim çok minnetimiz yoktur. Lakin Kürtler öyle değildir. Hoş burada yavaş yavaş onlar da akıllanmaya başladılar. Lakin ne olursa olsun Kürtlerin hali kötüdür. Beylerin elinden gelse bizi de Kürt yapacaklardır. Aramıza Kürt sokmak ve onlarla marabalık yapmak isterler. Bir kere köye Kürt girdi mi bizim işimiz biter. Çünkü bey ölmeyecek kadar darı verse de

> Kürt eyvallah eder. O vakit beyin bizden çekineceği kalmaz. Bize Kürtler gibi muamele etmeye başlar. Şurada iki saat mesafedeki köyün bizim gibi Türk olduğunu dedelerimiz söylerler. Şimdi orada bir tek Türk kalmamıştır. Bey oraya Kürtleri doldurmuş ve Türkleri de Kürtlere benzetmiştir (Tokin, 1990: 183-184)."

Yukarıdaki konuşmalar köyün yerlisi ve Kürtlerin toprakların eşitsiz dağılımından doğrudan etkilenen iki kesim olduğunu gösteriyor. Türk köylerinde ağalar çeşitli hilelerle köylüyü borçlandırmışlar, borcunu ödeyemeyen köylünün de borca karşılık ellerindeki toprakları almışlardır. Kıraç tarlalarda köylüye kalmıştır. Anlatılanlara göre Kürt köylülerin durumu ekonomik olarak daha kötüdür. Muhtemelen Kürt işçilerin geldikleri Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri'nde ki feodal yapı ya da dağlık, kıraç alanların varlığı, geniş bir topraksız köylü grubunu ortaya çıkarmıştır. Toprakların eşitsiz dağılımı ve topraksız köylülüğün yaygınlığı nedeniyle Kürt bölgelerindeki köylüler daha yoksuldurlar ve işe daha fazla ihtiyaç duydukları için daha düşük bedellerle çalışabilmektedirler. Aynı şekilde Türk marabalar da beylerin köylüleri borçlandırmasıyla topraksız kalmışlardır. Yukarıdaki konuşmalardan öğrendiğimiz kadarıyla Türk maraba ve Kürt ortakçılar topraksız köylülüğün çeşitli kesimlerini oluşturmaktadırlar. Köyün yerlisi olan Türk marabanın "bey ölmeyecek kadar darı verse de Kürt eyvallah eder." cümleleri daha düşük bedellerle çalışmaya mecbur ve hazır Kürt ortakçılarla toprak sahipleri arasındaki daha yüksek bağımlılık ilişkisine işaret etmektedir. İşçilerin geldikleri bölgelerdeki imkânlarının darlığı onları çalışmaya gittikleri yerlerde daha ucuza çalışmaya zorlamaktadır. Elbette toprak sahipleri daha ucuza çalışmaya hazır işgücünü tercih etmektedir.

Toprak sahiplerinin daha ucuza çalışmaya hazır Kürt marabalarını tercih etmesi ileriki yıllarda sonuçları daha net görülmeye başlanacak bir toplumsal gerilimin de ipuçlarını barındırmaktadır. Bu farklılaşma *"Aramıza Kürt sokmak ve onlarla marabalık yapmak isterler. Bir kere köye Kürt girdi mi bizim işimiz biter."* Cümlelerinde görüldüğü gibi iş bulma konusunda bir rekabet ilişkisini gündeme getirmekte daha ucuza çalışmaya hazır "Kürt" olarak tanımlanan işçilerin varlığı

yerliler (Türk Köylü) tarafından bir tehdit olarak algılanmaktadır. Ağalar tarafından daha düşük ücretlerle çalışmaya hazır Kürt ortakçıların tercih edilmesi, Türk ortakçının emeğine olan talebi azaltmış ve Kürt nüfus Türklerin yanında daha belirgin, görünür hale gelmiştir. Hatta Kürtler sadece görünürleşmemiş eskiden Türk olan köylere şimdi Kürtler "doldurulmuştur." Etnik bir söylemle ifade edersek, daha düşük maliyetli işgücü vaat eden Kürtlerin varlığı iktisadi mekanizmalar yoluyla Türklerin iş imkânlarından uzaklaştırılması anlamına gelmektedir. Mülkiyet sahibinin düşük maliyetli işgücü tercihi yukarıdaki köylünün anlatımlarında olduğu gibi bir Türk-Kürt meselesi olarak algılanmaktadır. Etnik olarak bütünleşmiş bir kitle oluşturmaya yönelik ideolojik araçların uygulamaya geçildiği cumhuriyet döneminde, görüşme yapılan marabanın Kürt marabaya ilişkin ifadeleri ileriki dönemlerde daha belirgin olarak açığa çıkacak etnik gerilimlerin ilk ipuçlarının bu dönemde ortaya çıkmaya başladığını göstermektedir. Artık Türklerin kalmadığından, "Kürtlerin doldurulduğundan" şikâyet eden köylü kadar cumhuriyetin kuruluş yıllarında kır üzerine ilk Marksist analizleri yapan Tokin'in yukarıdaki konuşmaları "Türk unsurunun Kürt Aşiretleri" içinde eridiği şeklinde yorumlaması (Tokin, 1990: 185) ayrıca dikkat çekicidir.

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle, cumhuriyetin ilk yıllarında işletme sayısı açısından küçük köylülüğün ağırlığını koruduğu, toprak dağılımı ve pazarlarla kurulan ilişkiye göre bu kesimin kendi içinde farklılaştığı ve Güneydoğu Anadolu, Akdeniz ve Batı Anadolu'nun toprakların dağılımı açısından daha eşitsiz bir yapıya sahip olduğu görülüyor. Mültezimler aracılığıyla toplanan aşarın kaldırılmasıyla birlikte tüccar, tefeci ve toprak sahipliğini kendi bünyesinde toplayan yeni zenginlerin idari makamların gücünü arkasına alarak piyasa ve zor yoluyla tarımsal artık ve topraklar üzerindeki kontrolünü artırmaya çalıştığını görüyoruz. Cumhuriyetin kuruluşuyla birlikte yerli burjuvazinin gelişmesi için daha uygun ortam yaratılmasına rağmen, küçük köylülük sahip olduğu üretken kapasite açısından önemini korumaya devam etmektedir. Sanayi sermayesinin henüz cılız olduğu koşullarda, taşra burjuvazisi artık üretim ve artığa el koyma biçimlerinde, yaygın bir mülksüzleşmeye ve işçileşmeye yol açacak güçte değildir. Küçük köylülük bağımsız

niteliğini korumakta, ekonomik buhran koşullarında birçoğu geçimlik üretime geri dönebilmektedir. Ayrıca tarımda emek piyasasının oluştuğu bölgelerde yaşanan ücretli işçi kıtlığı sorunu da mülksüzleşme ve işçileşme eğilimlerinin oldukça cılız geliştiğini göstermektedir. Büyük toprak sahipleri, toprak reformu tartışmalarında mevsimlik işçileri reform kapsamı dışında tutmak için özel çaba harcamışlardır. Çukurova'da ve Batı Anadolu'da yaşanan "amele sorunu", pazara dönük üretimin gelişme evresinde olduğu bu dönemde büyük çiftliklerin gelişmesinin önündeki en önemli engellerden biridir. Dolayısıyla kapitalizmin tarımda yayılmasının geriye kalan tek yolu, küçük köylülüğün olabildiğince geniş kesimlerinin meta üreticisi haline gelmesidir. Cumhuriyet döneminde olduğu gibi 1950'lerden itibaren değişen hükümetler döneminde nüfusun geniş kesimlerini kapsayan küçük köylülük, iç pazarın gelişme sürecinde sahip olduğu tarımsal artık üretme yeteneği nedeniyle önemini korumaya devam edecektir.

2.3. İkinci Dünya Savaşı Sonrası Dönemde Tarımda İşçileşme

Kapitalizmin tarımda gelişmeye başladığı ve tımar sisteminin çözülmeye başladığı Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana işgücü içinde topraksız, az topraklı köylülerden oluşan tarımda ve tarım dışı işlerde ücretli olarak çalışıp köylerine geri dönen bir kesim oluşmaya başlamıştı. Büyük toprak sahiplerinin siyasal iktidarın bileşenleri haline geldiği cumhuriyet döneminde, genel olarak tarım kesimi ve işgücünün büyük bir kesimini barındıran köylülük milli kalkınmanın önemli bir dayanağı olarak kabul edilmişti. Bu yıllarda tarım ve toprak politikalarıyla köylünün üretken kapasitesi geliştirilmeye çalışılmasına rağmen kırdaki eşitsiz güç ilişkileri varlığını korumuş, buna bağlı olarak topraksız kalan yoksul geniş bir kesimi köy dışında geçim imkânlarını değerlendirmeye başlamıştı. Bir yanda köylerde yaşayıp diğer tarafta tarımda ve tarım dışı işlerde çalışan, çeşitli çalışmalarda yarı işçi yarı köylü olarak ele alınan kesim varlığını cumhuriyetin başlangıç yıllarında da sürdürdü. Ancak 1940'ların sonundan itibaren etkili olmaya başlayan iktisadi ve siyasi dinamiklerle birlikte geleneksel üretim yapan köylülüğün daha geniş kesimleri

adım adım meta ilişkileri içine çekilirken kırsal alanlarda mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri daha belirgin bir hal almaya başladı.

Ortakçılık ve kiracılık gibi başkalarının toprağında çalışma pratikleri, tarımda metalaşma sürecinde traktör kullanımının yaygınlaşmasıyla hızlı bir çözülme evresine girmişti. Özellikle Güneydoğu, Akdeniz ve Ege gibi feodal, yarı feodal yapıların diğer bölgelere nazaran daha yaygın olduğu bölgelerde traktörün büyük çiftliklerde kullanılmaya başlamasıyla ortakçılık, kiracılık, marabacılıkla geçinen kesimler ücretli işler arayan topraksız, az topraklı köylüler kesimine katılmaya başlamıştı. Köylüyü topraktan uzaklaştıran diğer bir eğilimde tarımsal sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşmasına bağlı olarak artan toprak temerküz eğilimleridir. Özellikle tarımda kapitalizmin daha gelişkin olduğu güney bölgelerinde kapitalist çiftlikler, tüccar ve tefeci kesimin köylü toprakları üzerinde yarattığı baskı bu bölgelerde toprakların az sayıda elde toplanmasıyla sonuçlanmıştı.

1930'larda sayıları yüz binlerle ifade edilen ve Batı Anadolu, Çukurova gibi bölgelerde yoğunlaşan tarım işçilerinin boyutları bu dönemde büyük bir artış gösterdiği gibi ücretlilik ilişkileri daha geniş tarımsal alanlarda kırsal işgücünün önemli bir parçası haline gelmişti. Tarım işçilerinin çalıştıkları bölgelerin genişlemesi ve sayılarının artması bize 1950'li yıllardan itibaren endüstriyel tarımda yaşanan hızlı gelişmelerle birlikte kırın istihdam yapısında büyük dönüşümler yaşandığını gösteriyor. Tek partili rejiminin sona ermesi ve 1950'de kırsal kesimden aldığı büyük oylarla Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle geçimlik üretimi sürdüren küçük köylü üretiminin giderek genişleyen kesimleri meta üreticileri haline geldi. DP'nin iktidara gelmesiyle dışa açık, yabancı sermaye yatırımlarının ve dış yardımların belirleyici olduğu bir ekonomik gelişme modeline modeli uygulanmaya başlandı. Özellikle Marshall Planı kapsamında gelen traktörler tarımda daha önceki dönemlerde olmayan hızlı bir gelişme başlattı. Devletin karayolları ağını geliştirmeye yönelik politikalarıyla iç pazarın gelişmesi, traktörün ve diğer teknik girdilerin tarımda yaygınlaşmasıyla tarım sektörü hızlı bir gelişme evresine girmişti. İç pazarın gelişme sürecinde köylülüğün daha geniş kesimleri meta üreticileri haline gelirken aile emeği yanında ücretli işçiye olan talepte artmaya başladı.

1950'li yıllardan itibaren sanayi ve hizmetler gibi kentsel sektörlerin gelişmesiyle kentlere çalışmaya gelen işçi profilinde değişmeler ortaya çıktı. Köylerinden çıkıp belirli dönemlerde kentlerde çalışan ve belirli bir birikim elde ettikten sonra köylerine geri dönen işgücü kesimi yaşanan gelişmelerle birlikte yavaş yavaş kentlerde kalıcı bir ücretli kesim haline geliyordu (Makal, 2001: 125). Ülke genelinde nüfusun büyük bir bölümünün kırlarda yaşadığı ve aile emeğine dayalı küçük köylülüğün tarımsal istihdam içindeki payının oldukça yüksek olduğu koşullarda kırdan kente kalıcı göçlerin başlaması 1950'lerden itibaren ülke genelinde büyük yapısal dönüşümlerin yaşanıdığını gösteriyor. Bu yıllarda mevsimlik işçiliğe dayanan "köylü-işçi" tipinin, yanında giderek yeni "işçi" tipinin sayısı da artacak bu artış beraberinde kentleri nüfusun büyük bir kısmının toplandığı toplumsal üretimde merkezi önem taşıyan mekânlar haline getiriyordu.

2.3.1. Savaş Sonrası Dönemde Tarım Politikaları

2. Dünya Savaşı sonrası dönemde içeride ve dışarıda yaşanan iktisadi, siyasi gelişmelerle birlikte Türkiye hızlı bir dönüşüm sürecine girmişti. Toprak Reformu'nun çıkarılma sürecinde kendisini gösteren tek partili rejimin iç çelişkileri Demokrat Partinin kuruluşuna giden bir süreci başlatmıştı. Türkiye'de tek partili rejimin son bulması ve sonrasında daha fazla dış yardımlar, yabancı sermaye yatırımları ve serbestleşme politikaları temelinde iktisadi yönelimini belirleyen Demokrat Parti kırsal kesimden aldığı geniş bir toplumsal destekle iktidara gelmişti. Büyük toprak sahipleri, Anadolu Tüccarı ve büyük şehir kompradorları yanında geniş bir köylü nüfusu Demokrat Partiyi destekleyen toplumsal sınıfları oluşturuyordu. DP'nin iktidara geldiği çok partili dönemde yabancı sermaye yatırımları, artan dış yardımlar, ekonomide serbestleşme, ABD ile yakın iktisadi, siyasi ilişkiler dönemin iktisadi ve siyasi dönüşümlerinin genel hatlarını oluşturmaktaydı.

Savaş sonrası dönemde ABD, bozulan iktisadi sistemi yeniden yapılandırmak ve tehdit olarak görülen sosyalist sistemin karşısında kapitalizmin hegemonya alanını genişletmek amacıyla işbirliği yaptığı geç kapitalist ülkelerin kalkınma sürecini doğrudan yönlendirmeye çalışıyordu. Bu dönemde tercihini kapitalist bloktan yana yapan Türkiye, dış yardımlar ve askeri müdahalelerle uluslararası düzene belirli bir yönelim vermeye çalışan IMF, Uluslararası Kalkınma Bankası ve ABD'yle yoğun bir işbirliğine girişmişti. 1947 yılında Türkiye IMF'ye üye oldu. Dünya kapitalizmi ve onun düzenleyici organlarıyla bütünleşmeye yönelik atılan adımlar ilerleyen yıllarda tarım ve küçük köylülük üzerinde büyük dönüşümler yaratacaktı. ABD, dış yardımlarla ülkelerin kalkınma sürecini yönlendirmekte ve bu çerçevede 1949 Mayısında Marshall Planı kapsamında Türkiye'ye ilk traktörler gelmeye başlamıştı. Yeniden yapılanmakta olan uluslararası sistemde Türkiye'ye verilen rol tarıma önem vermesi ve Avrupa'nın gıda ve hammadde deposu haline gelmesiydi (Avcıoğlu, 1969: 284). Büyük toprak sahiplerinin, çeşitli ticari çevrelerinin temsilcilerince kurulan ve 1950'lerin başında iktidara gelen Demokrat Parti (DP) tarımda hızlı bir gelişme programını uygulamaya koydu. Başbakan Menderes uyguladıkları ekonomi politikalarında tarıma neden ayrı bir önem verildiğini şu cümlelerle dile getiriyor;

"İktidarımızın yalnız ziraati ele aldığı ve memleket iktisadiyatının yalnız bu kısmına ehemmiyet verdiği söyleniyor… Memleketimizde ziraat en bakir mevzuu teşkil ediyordu. Süratle istihsali arttırmak kabiliyeti en kolay olan saha idi. Nihayet ziraat, nüfusumuzun %80'inin ve en mahrum bir kısmının maişet vasıtası idi. Bizim memleketimizde içtimai adalet, başka memleketlerdeki gibi amele davası olmaktan çok, daha fazla çiftçi ve köy davasıdır. Halkımızın bu yüzde 80'i, milli gelirden ancak yüzde 35-40'ı almakta, geri kalan 20 nüfus ise milli gelirin yüzde 60 ve daha fazlasını elde etmekte idi. Ziraat ve köy sahası, cemiyet içinde en mahrum saha idi. İlk sermaye terakümlerini, süratle ziraat sahası vücuda getirecekti. Nitekim de öyle oldu.(Avcıoğlu, 1969: 284)."

Dünya kapitalist işbölümü içinde Türkiye'ye verilen roller yanında mevcut maddi koşullar nedeniyle tarım kesimi cumhuriyetin kuruluş yıllarından bu yana

önemini koruyordu. DP İktidarı, 1950'lerin başından itibaren tarımda kapsamlı bir makineleşme ve destekleme programı başlattı.

Büyük ölçüde kırsal kesimin oy desteğiyle iktidara gelen DP döneminde tarımda; ulaşım, teknoloji, toprak, kredi gibi çeşitli boyutlarda hızlı bir gelişme dönemi başladı. Traktörün tarımda yaygınlaşması iç pazarın hızlı bir gelişme sürecine girdiği dönemde oldu. Marshall Yardımları kapsamında gelen traktörlerin yaygınlaşmaya başlaması neolitikten bu yana karasabanla üretimin yapıldığı Anadolu tarımında sosyoekonomik açıdan büyük bir dönüşüm anlamına geliyordu. Verilere göre 1945'te yaklaşık bin olan traktör sayısı, 1950'de 17 bin, 1955'te 40 bin, 1960'da 42 bin ve 1965'te 53 bine çıktı. Aynı zamanda traktörlerle işlenen toprak miktarı artmış, 1945'te bu miktar 87 bin hektar iken 1965'te 4.1 milyon hektara çıkmıştır (Sencer, 1971b: 117). Ulaşım ve üretim aracı olarak traktörün yaygınlaşması yanında fenni gübre, zirai ilaçlar gibi üretkenliği artıran diğer girdi kullanımı artışı 1950'lerden itibaren tarımda üretici güçlerde büyük bir artış yaşandığını gösteriyor. Tarımda üretkenliğin artmasıyla birlikte kırlarda yaşayan halkın mera ve orman arazilerine olan ilgisi de arttı. 1950'li yılların başında ağaç keserek veya yakarak ormanları tarlalara çevirme yöntemi oldukça yaygınlaşmıştı.[22] Traktörler ekilen arazilerin yanında 1948–1956 döneminde hayvanla işlenen toprak miktarı da yüzde 40 artış göstermiş, 13 bin hektardan 19 bin hektara çıkmıştı (Tekeli, 2011: 72). İç pazarla bütünleşme ve fenni gübre kullanımının yaygınlaşması karasabanla ekilen tarlaların da genişlemesine yol açmıştı. Tekeli'ye göre Traktör yanında çift hayvanlarıyla ekilen toprak miktarının genişlemesi nedeniyle tarımsal kesimdeki emek talebinde henüz azalmalar ortaya çıkmamıştı. Özellikle traktör sahibi olabilen çiftçilerin toprak talebi artmış o zamana kadar ekilemeyen topraklar ve meralardan tarlalar açılmaya başlanmıştır. İşlenen toprak miktarı 1952 yılında yaklaşık 17 bin hektarı bulurken bu sayı 1962'de 23 bin hektarı bulmuştur (Aksoy,

[22] Yaşar Kemal 1950'li yılların başında Antalya köylerinde yaptığı röportajlarda, ağaçları yakarak ya da keserek tarla açmanın oldukça yaygın olduğunu tespit etmektedir. Yaşar Kemal o yıllarda sayıları giderek artan orman yangınlarını köylülerin tarla açma girişimlerine bağlamaktadır. "(Kemal, 2011: 221)."

1969: 74). Aksoy'a göre yoksul köylülerde meralardan tarla açmışlardı ancak orta ve büyük mülk sahipleri ellerindeki traktörlerin sağladığı imkânlarla mera topraklarının tahribinde daha büyük rol oynamışlardı.

Nüfusun büyük bir kısmının kırlarda yaşadığı, tarımın ekonomi içindeki payının oldukça yüksek olduğu koşullarda DP döneminde devletin başlattığı süreç kırlarda eski taşları yerinden oynatmaya başlamıştır. Kazgan 1945'ler öncesinde tarımın durumunu şöyle özetlemektedir: Köyden tüketim merkezlerine ulaştırma güçlükleri, kent nüfusunun toplam nüfusun ancak %20'sini oluşturması, tarım ürünleri işleyen sanayilerin cılızlığı pazarın genişliğini sınırlarken, kağnı-karasaban-organik enerji üçlüsüne dayanan ilkel teknoloji de üretim imkânlarını sınırlıyordu; öyle ki, küçük köylü işletmeleri gaz-tuz-bez satın alma dışında pazardan satın alma yapmıyor, bunları satın almak ve vergileri ödemek için gerekenden fazlasını satmıyordu (Kazgan, 1983: 2413). Ancak DP'li yıllar Kazgan'ın özetlediği sosyoekonomik yapının her açıdan değişmesine neden olmuştur. Traktörün hem bir üretim aracı hem de ulaşım aracı olarak kıra girmesi yanında verimliliği artıran fenni gübre ve zirai ilaçlar tarımda üretici güçleri genişletmiş, aynı zamanda kırda pazar olanakları gelişerek metalaşma yaygınlaşmıştır. Bütün bu desteklemeler sonucunda pazarlanan ürün oranı 1955'te %33,5 iken, bu oran 1960'ta % 46,7'ye yükseldi (Kazgan, 1983: 2414). DP'nin karayollarına ağırlık veren ulaşım politikası, traktör ve fenni gübre kullanımının yaygınlaşması pazara yönelik üretim yapan köylü kesimini arttırmıştır.

1950'li yılların başından itibaren tarımda yaşanan hızlı büyümeye rağmen ileriki yıllarda artan dış borç yükü, azalan dış yardımlar Türkiye'yi ödemeler dengesi krizinin eşiğine getirmişti. IMF'nin baskısı, ağırlaşan ekonomik kriz koşulları ve 1960 Askeri Darbesiyle DP iktidarı sona erdi. DP iktidarının sona ermesi ve arkasından belirlenen yeni kalkınma politikalarıyla 1930'larda başlatılan ancak DP iktidarında kesintiye uğrayan ithal ikameci kalkınma rejimi daha sistemli bir programla uygulamaya konuldu. Köymen, yeni dönemi; "1950'lerin sonunda ekim alanı artışı doğal sınırlarına ulaştığı için 1960'lar, yaygın tarım teknolojisinden, gübre, ilaç, iyi tohumluk ve sulamanın önem kazandığı yoğun tarım teknolojisine

geçiş yılları" olarak tanımlamaktadır (Köymen, 2008: 140). Gerçekten de 1960'a kadar olan yıllarda üretim, dönüm başına verimden çok, atıl toprakların ekime açılmasıyla gerçekleştirilmişti. Ancak toprak genişleme olanaklarının daraldığı 1960'lardan itibaren toprak verimini artıran teknoloji ön plana geçmeye başlamıştı (Kazgan, 1983: 2422). Kazgan'ın aktardığı verilere göre, 1970'li yıllarda makineleşmeyi teşvik eden politikalar sayesinde ekilen toprak miktarı sabitleşirken tarımda çalışan işgücü sayısında 1 Milyonu aşan bir azalma vardır. 1960–1978 Döneminde ekilen alan yüz ölçümü %4 artarken emek kullanımı da mutlak rakam olarak son 20 yılın en düşük düzeyine inmiştir. DP iktidarının son yıllarına doğru yaşanan durgunluğun etkileriyle tarımda büyüme oranları yavaşlarken, 1960'lar boyunca sanayide büyüme hızları %10'lara ulaştı (Ecevit, 1999: 19). 1960'lı yıllar işgücü talebi doğuran kentsel sektörlerin gelişmeye başladığı ve aynı zamanda tarımda yoğun tarım teknolojilerinin kullanılmasıyla açığa çıkan fazla işgücünün kırsal alanlardan ayrılmaya başladığı yıllardı.

1950'lerin sonlarına doğru artan ekonomik kriz koşulları ve askeri darbe DP iktidarının sonunu hazırlamıştı. DP iktidarının serbestleşme ve yabancı sermayeyle yoğun işbirliğine dayanan iktisat politikaları ödemeler dengesinden kaynaklanan sorunlar nedeniyle daha DP iktidardayken terk edilmeye başlanmış yerine korumacı ve içe yönelik sermaye birikimine yönelik kalkınma modeline geri dönülmeye başlanmıştı. Bu çerçevede mevcut kamu işletmeleri yerli sermaye gelişimini desteklemek ve girdi sağlamak amacıyla yaygınlaştırıldı. DP'li yılların sonundan itibaren iktisat politikalarında IMF ve OECD gibi örgütler tarafından da desteklenen planlamacılık ve korumacılık düşüncesi ön plana çıktı.

Korumacı ve kamu işletmelerinin desteğinde planlı kalkınma politikalarının bir ayağı da tarımda sürdürüldü. 1930'lardan itibaren devlet tarımda ürün, girdi, kredi alanlarında uzmanlaşmış kurumlar oluşturmaya başlamıştı. Tarım Kredi Kooperatifler ve Ziraat Bankası çiftçiye uygun koşullarda kredi sağlamak amacıyla kuruldu. Bunun yanında Tariş, Çukobirlik, Fiskobirlik, Toprak Mahsulleri Ofisi gibi kurum ve kooperatifler piyasanın ani iniş çıkışlarına karşı köylülerin ürünlerini ortalama maliyetlerinin üstünde bir fiyatla satın alma ve pazarlama işlevi

yürütmekteydiler. 1932'de buğday fiyatını desteklemekle başlayan politikanın kapsamı zaman içinde genişletilmişti. 1960'larda kapsanan ürün sayısı 7'ye yükseltildi (1962'de kuru üzüm, kuru incir, 1965'te fındık, 1966'da zeytinyağı, pamuk, tiftik, 1968'de antepfıstığı), 1975'de kapsam daha da genişletilerek sayı 19'a çıkarılmıştır (Kazgan, 1983). Ekonominin gerileme ve kriz dönemine girdiği 1970'lerin sonuna kadar destekleme fonları giderek artış göstermektedir. Kazgan'ın aktardığı verilere göre destekleme alımları için ödenen fonların tarım gelirlerine oranı 1970-1974 arası %11,5, 1975-1977 arası % 21,8'ye kadar artmış, 1981-1982 arası dönemde 24 Ocak Kararlarıyla birlikte % 14,6'ya düşmüştür. Buraya kadar aktarılan veriler 1960'lardan itibaren tarıma ve tarımda ağırlığı oluşturan küçük köylülere yönelik desteklemelerin boyutlarının giderek genişlediğini göstermektedir. İç pazarın genişlemesi, traktör ve diğer verimliliği artıran girdi kullanımının yaygınlaşması üretimde büyük artışlara neden olduğu gibi pazara yönelik üretimi de geliştirmişti. Tarımsal ürün brüt üretim değerleri 1950'de 100 iken, 1956'da 169,9 olmuş, 1962 yılında 184,3'e, 1970 yılında 270,0'a yükselmiştir (Börtücene, 1977: 194). Tarımsal üretimdeki gelişmelere rağmen kalkınma politikalarında yerli sanayinin geliştirilmesi öncelikle önem taşıyordu ve bu çerçevede devlet sürekli olarak, fiyatları tarımdan sanayiye kaynak transferini mümkün kılacak şekilde düzenledi.

1950'lerin başından itibaren gelişen iç pazar koşullarında, tarımda makine ve fenni gübre kullanımının yaygınlaşması ve yeni toprakların üretime katılmaya başlamasıyla tarımsal üretim hacminde büyük bir artışlar gerçekleşmiş, küçük köylülüğün daha geniş kesimleri meta üreticileri haline gelmişti. Genelleşmiş meta üretiminin tarımsal yapıyı dönüştürdüğü ancak bu dönüşüm yollarının bölgelere göre farklı biçimlerde ve hızlarda gerçekleştiği çalışmanın temel önermelerinden biri olarak ele alınmıştı. 1960'lı yıllarda içe yönelik sermaye birikim rejiminde iç pazarın gelişmesi, destekleme politikaları sadece büyük toprak sahiplerinin gelirlerinin artmasına katkıda bulunmakla kalmadı, aynı zamanda, büyük ölçüde dağınık halde olan küçük ve orta köylü işletmelerinin metalaşmasını da sağlamıştı (Ecevit, 1999: 22). Ayrıca sübvansiyonlardan yararlanma oranı özellikle tütün, çay ve fındık gibi

küçük üreticilerin yoğunlaştığı ürünlerde daha fazla olmuştu (Kazgan, 1983: 2422). Bu desteklemelerin 1980'lere kadar toprak parçalanması tehdidi altında kalan, sanayi kesimiyle eşitsiz değişim ilişkileri nedeniyle kayıplara uğrayan ve hane işgücünün belirli kesimlerini kentlere göç vermeye başlayan köylülüğün kırda tutunmasını kolaylaştırdığı söylenebilir. Küçük köylü işletmelerinin sayısının giderek arttığı bu yıllarda feodal yapının çözülmeye başladığını ve toprak kutuplaşmasının belirginleşmeye başladığını görüyoruz.

2.3.2. Savaş Sonrası Dönemde Toprak Dağılımı ve Topraksız Köylülük

Önceki bölümlerde üzerinde durulduğu gibi köylülerin mülksüzleşmeden ücretli işçi, kiracı, ortakçı şeklinde başkalarının topraklarında çalışması Türkiye tarımının önemli bir özelliği haline gelmişti. Bu nedenle sadece topraksız ya da yeterli toprağı olmayan kesimler değil, kriz, savaş ve kötü hasat dönemlerinde yoksullaşan ya da tüccar, tefeci sermayesinin borç kısır döngüsünden kurtulamayan küçük ve orta ölçekli meta üretimi yapan köylülerin de tarımda ve tarım dışı işlerde geçici olarak çalışmaya gidebileceğini biliyoruz. Makal'ın da uyardığı gibi tarım kesimindeki değişimleri ve bunun sanayileşme ile işçileşme süreci üzerindeki etkilerini sadece mülkiyet ilişkileri ve mülksüzleşme kavramı çerçevesinde ele almak sık yapılan bir hatadır (Makal, 2001). Ancak Makal'ın uyarısına göz önünde tutarak özellikle 1950'lerden itibaren kırda toprakların dağılımında ve topraksız köylülüğün toplam çiftçi aileleri içindeki payında büyük farklılaşmaların ortaya çıktığını görüyoruz. Yarı işçi yarı köylü kesimlerinin varlığını sürdürmesi yanında saf anlamıyla mülksüzleşmiş ve başkalarının topraklarında çalışmaktan başka geçim şansı olmayan köylülüğün giderek genişlediğini görüyoruz.

1950, 1968, 1973 ve 1981 Tarım sayımlarından Börtücene ve Erdost'un derlediği aşağıdaki tablodaki verilere göre, 1950-1981 yılları arasında topraksız ailelerin sayısı 330 binden 1,7 milyona doğru yaklaşık 5 katlık bir artış ortaya çıkmıştır. Tabloda bir yanda üretim yapan çiftçi ailelerinin sayısında diğer tarafta

topraksız köylü sayısında hızlı artışlar olduğu görülüyor. Öyle ki, 1981 yılında topraksız köylüler kırdaki toplam ailelerin % 30'unu oluşturacak kadar büyük bir artış göstermiştir.

Tablo 6: Topraksız Aile Sayısındaki Gelişmeler (1950-1981)

Yıl	Toplam Çiftçi Ailesi (1)	Topraklı Çiftçi Ailesi (2)	Topraksız Çiftçi Ailesi (3)	Topraksız Oranı (1/3)
1950	2.232.391	1.985.645	336.764	%14,50
1968	2.737.431	2.257.710	479.721	%17,52
1973	3.794.631	2.965.476	829.155	%21,85
1981	5.563.110	3.844.861	1.718.249	%30,89
1950-81 Artış	%140	%94	%410	

Kaynak: Börtücene (1977: 199) Erdost (1988:175)

Osmanlı'nın son dönemleri ve cumhuriyetin kuruluş yıllarında çeşitli sayımlarda yaklaşık 80-100 arasında değişen topraksız aile sayısı 1970'lerin sonuna doğru 1.7 milyonu bulmaktadır. Boratav, tarımda topraksız köylülüğün boyutlarını gösteren sayılar konusunda bizi uyarmaktadır. Yukarıda görüldüğü gibi topraksız ailelerin yıllar içinde büyük artışlar göstermesine rağmen köyde yaşayan topraksız köylülere esnaf, memur, öğrenci gibi kesimlerde dâhil edildiğinden oranlar gerçekte olduğundan daha yüksek çıkabilmektedir (Boratav, 1973: 799). Hatta yalnız hayvancılıkla uğraşan köylülerde kapsam dışı tutulduğunda topraksız köylülüğün boyutları konusunda daha gerçekçi veriler elde edilebilecektir. Ancak aşağıda başka sayımlardan desteklenen bilgiler sayesinde 1950'lerden itibaren topraksız köylü kesiminde büyük bir artış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Bu dönemde genel toprak dağılımında değişiklikler ve kırda ortaya çıkan mülksüzleşme eğiliminin boyutları açısından önceki dönemlere göre büyük farklılaşmaların yaşandığını görüyoruz.

Topraksız köylülüğün bölgelere göre dağılımına baktığımızda Doğu Anadolu, Ege ve Akdeniz Bölgelerinin öne çıktığını görürüz. 1973'te yapılan tarım sayımından elde edilen verilerle düzenlenen Tablo 6'da görüldüğü gibi Türkiye genelinde topraksız çiftçi hanelerinin %80'ini bu bölgelerden çıkmaktadır. Önceki bölümlerden hatırlanırsa Osmanlı'da topraksız köylü ailelerinin sayısı 80-100 bin arasında değişiyordu. Oysa 1970'lerde topraksız köylü ailelerinin sayısı 1 milyonu geçmeye başlıyor. Toprakların dağılımı açısından yaşanan dönüşümlere bakıldığında Osmanlı'da başlayan tarımda kapitalistleşme sürecinin 1950'lerden itibarem yeni bir dönemece girmeye başladığını söylemek mümkündür. Özellikle ağayla köylü arasında geleneksel bağımlılık ilişkilerinin çözülmeye başladığı, feodal toprak sahiplerinin kapitalist çiftçilere dönüştüğü bölgelerde bu dönüşüm daha çarpıcı yaşanmaktadır.

1971'de Köy Envanter Etütleri kapsamında yapılan sayımlarda iller bazında topraksız ailelerin oranı Mardin'de %40.8, Diyarbakır'da %46.8, Siirt'te %42, Urfa'da %53'tür (Çelebican, 1972). Güneydoğu'da yer alan bu illerdeki topraksızlık oranı Türkiye ortalamasının oldukça üstündedir. Aynı sayımlardan topraksızlık ve büyük toprak sahipliğine ilişkin daha ayrıntılı bilgilere ulaşabiliyoruz. Hakkâri, Siirt, Diyarbakır, Adıyaman, Mardin, Bitlis birinci küme iller, Gaziantep, Urfa, Konya, Hatay, Maraş, Bingöl, Malatya, Adana ikinci küme iller olarak kabul edildiğinde sayımlardan şu sonuçlara ulaşılmıştır: Topraksız aileler sayısının çiftçi ailelerine oranı birinci küme illerde %40,99, ikinci küme illerde ise sırasıyla % 33.64'tür. Türkiye'deki bir kişiye, bir aileye ya da bir sülâleye ait 726 köyün 199'u birinci, 312 si ikinci küme illerde yer almaktadır. Bir kişiye, aileye ait toprakların olduğu köylerde ağalığa dayalı sosyal yapı hâkimdir. 1973'te toprak dağılımını gösteren aşağıdaki tabloya göre topraksız köylü sayısı Doğu Anadolu illeriyle sınırlı kalmamakta, kapitalist tarımın hızlı geliştiği Akdeniz ve Ege Bölgesi'nde de geniş bir topraksız kesimin ortaya çıktığı görülmektedir. Osmanlı'dan bu yana feodal yapıların kapitalizmle başarılı bir şekilde eklemlendiği bölgeler olan Batı Anadolu, Akdeniz, Doğu Anadolu (Güneydoğu'nun illeri dâhil) gibi bölgelerde, toprak sahipleriyle köylüler arasındaki geleneksel sözleşmelerle yapılan ortakçılık, kiracılık,

yarıcılık, marabacılık gibi toprak tasarruf biçimleri traktörün tarımda yaygınlaşmasıyla çözülmeye başlamıştır (Makal, 2001)(Tekeli, 2011). Daha çönce sıklıkla üzerinde durulduğu gibi ücretsiz aile emeğine dayalı emek biçimlerinin ağırlıkta olduğu tarımsal yapıda ücretlilik ilişkisi bu bölgelerde tarımsal üretimin vazgeçilmez bir girdisi haline gelmiştir.

Tablo 7: 1973 Yılında Coğrafi Bölgelere Göre Topraksız Haneler

	İç Anadolu	Karadeniz	Ege ve Marmara	Akdeniz	Doğu Anadolu	Türkiye
1. Topraksız Çiftçi	68.893	29.825	**114.480**	**116.480**	**125.751**	453.813
2. 2000 Yerleşim Yerindeki Diğer Topraksızlar (Düz İşçi + Tarım İşçisi)	96.999	47.072	104.101	63.518	63.652	375.342
3. Toprak Gereksinmesi Olanlar Toplamı (1+2)	163.892	76.897	218.581	180.382	189.403	829.155
4. Toprak Sahipleri	672.006	628.163	807.001	419.131	439.175	2.965.476
5. Topraksız Çiftçi Oranı (%) (1/1+4)	9.05	4.53	**12.42**	**21.80**	**22.26**	13.27
6. Topraksız Oranı (%) (3/3+4)	19.63	10.91	21.31	30.09	30.13	21.85

Kaynak: Börtücene (1977: 196)

Tablo 5'te 1973 yılında toplam çiftçi ailesi sayısı 3,8 milyon olarak görülmektedir. Tablo aldı toplam çiftçi ailelerinin 2,9 milyonu gibi oldukça geniş bir kesimi toprak sahibi görünmektedir. Elbette büyük bir kısmı küçük köylülerden oluşan toprak sahipleri de kendi içinde toprak büyüklükleri ve verimliliğine göre farklılaşmaktadır. 1950'lerden itibaren özellikle küçük köylü hanelerinin miras yoluyla kendi içinde parçalanması tarımdaki çiftçi ailelerinin sayısında büyük artışlara yol açmıştır. Kautsky'e göre toprakların miras yoluyla parçalanması sanayiden farklı olarak tarımda sermayenin yoğunlaşmasını yavaşlatan bir faktördür (Kautsky, 1988). Ayrıca küçük köylü ailelerine ait toprakların parçalanarak küçülmesi tarımda ve tarım dışı alanlarda ücretli işlere olan ihtiyacı doğurmaktadır.

Bu nedenle toprakların dağılımındaki dönüşümler yanında kırsal nüfusta hızlı artışların yaşandığı koşullarda hanelerin elindeki ortalama toprak büyüklüğündeki değişmeler önem kazanmaktadır.[23]

1950'lerden sonra Türkiye tarımında küçük ve cüce işletmelerin ağırlığında artış olmuş ve bu süreç toprakların miras yoluyla parçalanmasıyla birlikte gerçekleşmiştir. 1950'de 50 dönümden küçük işletmelerin toplam işletmeler içindeki oranı yüzde 61,7 iken, 1973 yılında bu oran yüzde 70,5'e yükselmiştir. 50 dönümden küçük işletmelerin işledikleri toprakların ortalama büyüklüğü 1950'de 25,2 dekar iken, 1973'te 19,9 dekara düşmesi Türkiye'de kırsal işletmelerde bir parçalanarak küçülmenin varlığını göstermektedir (Börtücene, 1977: 201). Köy Envanter Etütleri sayımlarında tarımda 2,8 milyonu bulan toprak sahibi ailelerin % 76'sı asgari geçim miktarının altı olan 50 dönümden küçük arazilerde ekim yaptığı saptanmıştır (Çelebican, 1972: 13).[24] Çelebican'ın aktardığı verilere göre toprak sahibi ailelerin %55'i olan yaklaşık 1,5 milyon aile 25 dönümün altındaki tarlasında geçimini sürdürmeye çalışmaktadır. Erdost'un 1981 Köy Envanteri Sayımlarından aktardığı verilere göre 0-25 dekar topraklı çiftçi ailesi sayısı, 1981'de 2.220.098'dir ve bu kesimin toplam çiftçi ailesine oranı 1981'de %58'dir (Erdost, 1988: 175).

Genel olarak 1950-1980 arası döneme ilişkin bu veriler toprak sahiplerinin çok büyük bir kısmının asgari geçim miktarının altında kalan tarlalarda ekim yaptığını göstermektedir. Küçük köylü mülkiyetinin ağırlıklı olduğu tarımsal yapıda hanelerin büyük bir kısmının asgari geçim için yeterli büyüklükte olmayan topraklarda üretimi sürdürdüklerini görüyoruz. Küçük ve cüce işletmeler, piyasanın

---

[23] 1950-1975 arası dönemde bilindiği gibi kırdan kente göçlerde büyük artışlar yaşanmıştır. Kırsal nüfusun ülke nüfusu içindeki payı aynı yıllarda %81'den %58'e düşmüştür ancak bu dönemlerde kırda yaşayan nüfusun 17 milyondan 23 milyona çıktığını görüyoruz (Tütengil, 1977: 16). Nüfus artarken çevredeki arazilerden tarla açmanın sınırlarına gelinmesi küçük köylü işletmelerinin kendi içinde küçülmesine ve parçalanmasına yol açıyor.

[24] Oral'ın DPT'den aktardığı sayımlara sonuçlarına göre en az geçim düzeyini sağlayabilecek toprak genişliği bölgelere göre değişmektedir. Orta Anadolu'da 90, Karadeniz Bölgesi 40, Ege-Marmara 60, Akdeniz Bölgesi için 50, Doğu-Güneydoğu Bölgesi için 140 dekar asgari geçim için yeterli olmaktadır (Oral, 2006: 329).

ani dalgalanmaları, kötü hava koşulları ve tüccar, tefeciye olan borçlar gibi olumsuzluklara karşı daha savunmasız olmaları bu kesimleri mülk sahibi köylülüğün işçileşmeye en yakın kesimleri haline getirmektedir. Ancak bu dönem uygulanan tarım politikaları, gelişmekte olan iç pazarın sağladığı avantajlar sayesinde özellikle kıyı bölgelerinde cüce ve küçük işletmeler varlıklarını sürdürebilmişlerdir (Börtücene, 1977). Ayrıca 1980'li yıllarda uygulamaya geçilen neoliberal tarım politikalarının daha küçük köylülük üzerindeki olumsuz etkileri ortaya çıkmadan önce çiftçi ailelerinin yarısının zaten geçimlik miktarın altında toprağa sahip olduğunu görüyoruz.

1950'lerden itibaren sayıları giderek artan tarım sayılarında büyük toprak sahipliğinin boyutları da görülebilmektedir. 1950'de, 500 dekardan büyük toprağı olan aile sayısı 40.205 aile (toplan çiftçi ailelerinin %1,6), 5.457.405 dekar (bütün toprakların %26,3'ü) toprağı elinde bulundururken, 1981'de 12.408 aile (%0,32), 1.129.816 (%7,15) dekar toprağı elinde bulundurmaktadır (Erdost, 1988: 176). Görüldüğü gibi büyük çiftçi ailelerinin sayısı ve ellerinde bulundurdukları toprak miktarında büyük azalmalar olmuştur. Bu durum nüfus artışı ve miras yoluyla toprakların parçalanarak küçülmesi eğiliminden büyük toprak sahiplerinin de etkilendiğini ve bu sürecin de toprak temerküzünün neden olduğu karşıt etkileri zayıflattığını göstermektedir.

Genel olarak bakıldığında kırda 1950'lerden 1970'lerin sonuna doğru tarımsal üretim yapan çiftçilerin sayısı artarken, az topraklı ve topraksız köylü kesiminin sayıları da artış göstermektedir. Özellikle topraksız köylü sayısında 1980'lerin başında 1,7 milyon aileye doğru büyük bir artış yaşanmıştır. Topraksız köylü grubunun yanında yukarıda verilerde gösterildiği gibi geçim için yeterli toprağı olmayan kesim de hesaba katıldığında tarım veya tarım dışı alanlarda ücretli işçiliğin kırdaki geniş bir nüfus için tek seçenek haline geldiği söylenebilir. Kırsal dönüşüm süreçlerini ele aldığımız bir sonraki başlıkta ayrıntılı olarak ele alacağımız gibi toprak dağılımındaki dönüşümler, küçük köylü mülkiyetinin varlığını sürdürdüğü koşullarda kırda mülksüzleşme dinamiklerinin güçlendiği bir döneme girildiğini gösteriyor.

2.3.3. Metalaşma ve Makineleşmenin Tarımsal İstihdam Üzerindeki Etkileri

1950'li yıllardan itibaren iç pazarın genişleme döneminde traktörün büyük çiftliklerde ve küçük köylü üretiminde kullanılmaya başlaması, üretkenlik düzeyinde büyük artışlar sağladığı gibi tarımsal istihdam üzerinde büyük dönüşümlere yol açmıştır. Geleneksel ortakçılık, marabacılık ilişkilerinin çözülme sürecine girmesi, küçük köylülüğün daha geniş kesimlerinin meta üreticisi haline gelmesi ve belirli bölgelerde iktisadi yollarla toprak kutuplaşmasının daha görünür bir hal alması kırsal dönüşümün belli başlı özellikleri olarak ele alınmıştır. Güneydoğu'daki feodal çiftliklerin kapitalist çiftliklere dönüşmesiyle diğer bölgelere göre daha geniş bir özgür ve topraksız işçi kesimin ortaya çıktığı görülüyor. Ayrıca birazdan üzerinde durulacağı gibi bağımsız küçük köylülüğün giderek genişleyen kesimleri girdi, teknoloji ve ürün piyasalarıyla devlet desteklemeri eşliğinde bütünleşmekte ve bizzat kendileri mevsimlik işçi çalıştıran işverenler haline gelmektedir. Kısacası 1950'li yıllardan 1970'lerin sonuna doğru girilen durgunluğa kadar içe yönelik sermaye birikim koşullarında tarımda meta ilişkilerinin yaygınlaşması ve derinleşmesi açısından altın yıllar yaşandığını görüyoruz. Küçük ve büyük ölçekli meta üretimine geçen ve mevsimlik işçiye ihtiyaç duyan geniş bir kesimin ortaya çıkmasıyla birlikte kırda iktisadi ve cebri yollarla mülksüzleşen önemli büyüklükte bir kesiminde ortaya çıktığını görüyoruz.

Ortakçılık ve Marabacılık İlişkilerinin Çözülmesi

1940'ların sonuna doğru yaklaşık 1000 adet olan traktör sayısı 1960'ların sonunda yaklaşık 15 bini bulmaktadır. Toprak dağılımındaki eşitsizliklerin arttığı koşullarda, yeni arazilerin ekime açılması ve traktörün tarıma girişi kırsal işgücü ve işçileşme süreci üzerinde çeşitli etkiler doğurmuştur. Makal, makineleşmenin tarımsal istihdam üzerindeki etkileri şöyle ifade ediyor:

"Makineleşme bir yandan işgücü ihtiyacını azaltırken, diğer yandan artırmaktadır. Birinci yönü itibariyle, mülkiyet yapısı sabitken, makineleşme toprağın ortakçılık ve kiracılık kategorileri içerisinde kullanımını olumsuz yönde etkilemekte, bu yönüyle bir bölüm işgücünü serbest bırakarak işçileşme süreci üzerinde etkide bulunmaktadır. İşgücü açısından değerlendirildiğinde eskiden ortakçılık ve kiracılık yaparak yaşamını sürdüren bir işgücü kategorisi, makineleşmenin etkilediği toprak kullanımı sonucunda işsiz kalacak ve tarım kesiminde ya da tarım dışı kesimlerde iş aramaya yönelecektir (Makal, 2001: 112)."

Bununla birlikte traktörün tarıma girişi beraberinde işgücü ihtiyacını artırıcı yönde karşıt bir etki de yapmaktadır. Traktörün üretime girişiyle ekilen tarım alanlarının ve verimliliğin artması, toprakta fenni gübre kullanımı üretim hacminde büyük artışlara neden olmuş ve işlerin yoğunlaştığı aylarda geniş çapta bir mevsimlik işgücü ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Tarımda makineleşme sürecine eşlik eden bir dizi gelişmeyle birlikte özellikle ortakçı ve kiracılardan oluşan bir kesim topraktan kopmakta ve aynı zamanda tarımdaki gelişmelerle birlikte belirli bir kesim içinde iş imkânları doğmaktadır.

Ankara Üniversitesi'nin 1954'te traktörün teknik, ekonomik, sosyal boyutlarda yarattığı dönüşümleri saptamak amacıyla yaptığı alan araştırmasında şu sonuçlara ulaşılmıştır; traktör kullanımının yaygınlaşması, bir yanda yıllara göre ekilen ürünlerde hızlı üretim artışlarına neden olmuş diğer tarafta önceki döneme ilişkin mülkiyet ve işletme biçimleri değişmeye başlamıştır. Çapa ve hasat döneminde yoğun olarak ücretli işgücü kullanıldığını bildiğimiz pamuk üretimindeki artışlara bakarsak; 1948-1952 arasında traktörle üretimin yapıldığı Akdeniz'de pamuk ekilen alan 313 bin dönümden 470 bine, Ege'de 66 binden 210 bine, Güneydoğu'da ise 1.500 dönümden yaklaşık 42 bin dönüme kadar pamuk üretimi büyük bir artış göstermiştir (SBF, 1954: 71). Pamuk üretimindeki artış, özellikle çapa ve hasat gibi makine kullanılmayan işlerde çalıştırılan tarım işçisi ihtiyacını da artırmıştır. Traktörleşme nedeniyle işsiz kalan ortakçıların büyük çoğunluğu köyde kalıp tarım işçileri haline gelmişlerdir. Aynı zamanda köylerde ihtiyaç duyulan işgücü profili de değişmekte bütün sene çalışan ortakçı, kiracı, daimi tarım işçisi

yerine sadece işin yoğunlaştığı aylarda mevsimlik işçi istihdamı tercih edilmeye başlanmıştır.

Tablo 8: Makineli Çiftçilerden Tarım İşçisi İstihdam Edenlerin Oranlarındaki % Olarak Değişme (1948-1952)

Yıllar	Orta Anadolu Bölgesi	Akdeniz Bölgesi	Ege Bölgesi	Marmara Bölgesi	Güneydoğu Anadolu Bölgesi	Karadeniz Bölgesi	Ortalama
1948	72	81	89	87	59	85	81
1949	72	84	90	88	60	85	82
1950	73	88	93	88	65	86	85
1951	72	96	97	90	74	90	89
1952	61	99	99	89	76	88	88

Kaynak: Ankara Üniversitesi S.B.F. Araştırması (1954: 92)

Tabloda görüldüğü gibi makineli tarımın yaygınlaştığı koşullarda çiftçilerin giderek daha geniş kesimleri ücretli işçi çalıştırmaya başlıyor. Ancak bu tabloya çiftçilerin çalıştırdığı daimi işçiler de dâhil edilmiştir. Yalnızca işlerin yoğunlaştığı aylarda çalıştırılan geçici tarım işçilerinin sayılarındaki değişmeler aşağıdaki gibidir:

Tablo 9: 1948-1952 Yılları Arasında Tarımda Geçici İşçi Sayıları

Yıl	Orta Anadolu Bölgesi	Akdeniz Bölgesi	Ege Bölgesi	Marmara Bölgesi	Güneydoğu Anadolu Bölgesi	Karadeniz Bölgesi	Toplam
1948	5.128	73.970	25.700	17.257	4.708	3.588	130.351
1949	4.864	78.375	27.770	19.877	6.607	3.322	140.815
1950	4.929	84.850	47.180	22.520	5.213	3.641	168.333
1951	4.720	97.510	59.755	24.143	4.454	4.880	195.462
1952	4.032	71.295	65.477	25.649	3.203	3.912	173.568
Ortalama	4.735	81.200	45.176	21.889	4.837	3.869	161.706

Kaynak: Ankara Üniversitesi S.B.F. Araştırması (1954: 92)

Örnekleme yoluyla seçilen köylerde yapılan araştırmada çevreden veya bölge dışından gelen özellikle iş zamanlarında çalıştırılan geçici işçilerin toplamda sayılarının arttığı tespit edilmiştir. Toplam artışın yanında özellikle Ege ve Marmara Bölgesi'nde çalıştırılan geçici işçi sayılarında belirgin artışlar ortaya çıkıyor. Ayrıca araştırmada özellikle tarımda metalaşma düzeyinin daha yüksek olduğu Ege, Marmara ve Akdeniz gibi bölgelerde çalıştırılan tarım işçilerine nakit olarak ödemenin yapıldığı, Güneydoğu Bölgesi'nde de yıllara göre azalsa dahi ayni ödemelerin ağırlığını koruduğu tespit edilmiştir (SBF, 1954: 95). Burada kırda ücretli işgücü istihdamı konusundaki gelişmeler, sadece tarımda kullanılan teknik ve teknolojilerdeki bir değişimle ilgili olmayıp aynı zamanda genişleyen iç pazar koşullarında daha fazla işletmenin meta üretimine katılımıyla ilgilidir.

Aynı araştırmada, traktör kullanımıyla birlikte toprak temerküzünün boyutları da saptanmaya çalışılmıştır. 1948 yılında ortalama toprak büyüklüğü 100 kabul

edildiğinde 1952'de traktör sahibi ailelerin elindeki toprak büyüklüğü 131'e çıkmıştır (SBF, 1954: 96–100). Bu artış traktör sahibi çiftçilerin kendi köylerinden ve başka köylerden toprak satın almalarıyla gerçekleşmiştir. Araştırmada, Orta Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nde toprak temerküz oranı ortalamanın üstünde çıkmıştır. Satın alınan arazilerin daha önceki durumuna bakıldığında; arazinin %64'ü daha evvel işlenmekte olan, %13'ü kısmen işlenmekte ve %23'ü de hiç işlenmeyen araziden satın alınmıştır. Satın alınan arazilerin eskiden tasarruf biçimlerine göre bakıldığında bunların %77'si kendi arazisini eken küçük köylüler, %24'ü kiracı, %12 'si de ortakçı ve maraba tarafından işlenmekte idi. Araştırmada, ortakçı ve kiracıların ektiği tarlaların traktör sahibi çiftçilerce satın alınarak ekilmeye başlanması uygulaması Ege, Güneydoğu, Karadeniz, Akdeniz gibi bölgelerde yaygın olarak görülmektedir. Küçük köylüler, ortakçılık, kiracılıkla ekilen tarlaların traktörle ekim yapan büyük toprak sahiplerine geçmesi ve bu kesimlerin topraksız köylüler haline gelmesi araştırmanın en önemli sonuçlarından biridir. O halde traktör satın alan çiftçi hanelerinde belirli boyutlarda sermaye birikimi oluşmakta ve bu durum çevredeki köylüler ve ortakçı, kiracı olarak başkalarının toprağını ekip biçenlerin toprakla bağını zayıflatmaktadır. Özellikle araştırmaya göre makineleşmiş bölgelerde ortakçılığın ve kiracılığın azaldığı muhakkaktır. Traktör kullanılması yüzünden anket bölgelerinde işsiz kalan ortakçı ve yarıcıların büyük bir kısmı köyde kalmakta, amele veya başka suretlerde ziraat işlerinde çalıştıkları saptanmaktadır. Güneydoğu Bölgesi'nde bu kimselerin boş devlet arazisini açarak kendi hesaplarına ziraat yapmaya başladıkları da belirtilmiştir.

Ankara Üniversitesi'nin araştırmasının bulguları traktörün girişiyle kırdaki emek süreçlerinde ciddi dönüşümler yaşandığını göstermektedir. Bunun yanında ağalığın, beylerin ve ortakçılık, kiracılık gibi başkasının toprağında çalışma biçimlerinin tarımsal yapıda belirleyici olduğu bölgelerde traktörün tarıma girişi, işgücünün yapısı üzerinde daha radikal dönüşümler yaratmıştır. Osmanlı'dan bu yana büyük toprak sahipliğinin yaygınlaştığı Akdeniz, Batı Anadolu ve Güneydoğu Anadolu gibi bölgelerde topraksız köylü oranlarının Türkiye ortalamasının üstünde olması bu durumun en çarpıcı kanıtıdır. Mülksüzleşme eğiliminin hızlanması sadece

topraksız köylü sayısında değil daha önce aktardığımız verilerde görüldüğü gibi 50 ve 20 dönümden küçük tarlalara sahip hanelerin sayısındaki artışlarda da görülmektedir. Ortakçılık, kiracılık ve marabacılık biçimlerinde toprak işlemenin eşitsiz toprak dağılımının olduğu bölgelerde daha yaygın olduğu bilinmektedir. Çelebican'ın 1950 Tarım Sayımı'ndan aktardığı verilere göre, kiracı, yarıcı ve marabacı durumunda olan toplam ailelerin oranı ise %25.60'ı bulmaktadır (Çelebican, 1970: 15). Başka bir deyişle, ailelerin 1/4'ü, kısmen ya da bütün bütün başkasının mülkiyetinde olan toprakları işlemektedirler. Bunun yanında büyük tarımsal işletmelerin en çok görüldüğü, topraksız köylü sayısının ülke ortalamasının üstünde olduğu beş bölge olan Güneydoğu Anadolu, Akdeniz, Ortagüney Anadolu, Ortadoğu Anadolu ve Ege Bölgelerinde kiracı, yarıcı, marabacı veya başka biçimlerde kiracı durumunda olan ailelerin, toprak işleyen toplam ailelere oranı genellikle daha yüksektir. Kiracılık, ortakçılık, marabacılık biçimlerinde toprak işleyenlerin toplam ailelere oranı; Güneydoğu Anadolu'da %31.70, Akdeniz Bölgesinde %34.47, Ortagüney Anadolu'da %21.92, Ortadoğu Anadolu'da %24.30, Ege Bölgesi'nde %33.82'dir. 1961 Sayımında da aynı şekilde büyük çiftliklerin varlığına bağlı olarak toprakların eşitsiz dağıldığı bölgelerde ortakçılık, kiracılık ve marabacılık gibi toprak tasarruf biçimlerinin diğer bölgelere göre daha fazla olduğu saptanmıştır (Çelebican, 1970: 17). 1000 dönümden büyük toplam 3300 çiftlik sayımı yapılmıştır ve 1961 Sayımında bu çiftlikler bölgeler arasında; Güneydoğu Anadolu 973, Akdeniz 908, Ege 334, Marmara 330 çiftlik olmak üzere dağılmaktadır.

Ülke genelinde toprakların daha eşitsiz dağıldığı ve geniş bir topraksız nüfusun ortaya çıktığı, ortakçılık, kiracılık ve marabacılık gibi emek biçimlerinin yaygınlaşması, kapitalist çitliklere dönüşüm süreci içinde olan feodal, yarı feodal çiftliklerin ağırlıklı olduğu bölgelerde görülmektedir. Oldukça geniş, verimli arazilerin olduğu, ağırlıklı olarak feodal çiftliklerin kapitalizmle eklemlenmesiyle oluşan büyük çiftliklerin (Akçay, 1987) varlığını sürdürdüğü bu bölgelerde traktörün tarıma girişi Türkiye'nin diğer bölgelerine göre istihdam ve nüfus hareketleri açısından daha büyük toplumsal alt üst oluşlara neden olmuştur. Ayrıca devletin

toplumsal dengeyi bozmak istemeyişi ve merkezin yerel güçlerle kurduğu ittifaklar nedeniyle, Güneydoğu Anadolu Bölgesi özellikle küçük köylülüğü korumaya, geliştirmeye yönelik politika ve uygulamalarının dışında tutulmuştur (Keyder, 1988: 171). Türkiye'de çeşitli siyasi partiler Güneydoğu'da aşiret reisleri ve ağalarla anlaşarak bölgede merkezi otoritenin gücünü korumaya çalıştılar. Bölgede toprağa yerleştirilen aşiret reisleri ve ağalar politik gücü arkalarına alarak teknolojinin sağladığı imkânlarla kapitalist dönüşümü gerçekleştirdiler. Bölgede 1950'den 1962'ye traktör sayısı 318'den 1038'e çıkmıştı ve traktörleri ağırlıklı olarak büyük toprak sahipleri satın almıştı (Karapınar, 2005: 167). Traktörlü tarıma geçen büyük toprak sahipleri çevrede ortakçılık anlaşmalarıyla ekim yapan köylülerin elindeki topraklara el koyarak büyüyorlardı. Dolayısıyla küçük meta üreticiliği bölgenin tarımsal yapısında egemen olamamıştı. Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde köylünün üretim ve tüketim fazlasının pazar ilişkileri yoluyla tefeci, bezirgân sermayesine dönüşüm biçimi yerine kırsal dönüşüm doğrudan doğruya toprak ağası, aşiret reisi gibi feodallerin kapitalist kişiler haline gelmeleri biçiminde olmaktaydı (Beşikçi, 1992: 526-527). Beşikçi'ye göre Doğu da feodal egemen sınıfın kapitalistleşmesiyle köylüler toprak ağasına olan kişisel bağımlılığından kurtularak özgür emek haline gelmştir. Diğer bir deyişle tarımda kapitalizmin Güneydoğu'da yayılmasıyla bey- köylü arasındaki geleneksel ilişkiler çözülmeye başlamış yerini patron-işçi ilişkileri almıştır (Beşikçi, 1992: 262-268). Büyük toprak sahiplerinin traktörlü tarıma geçişleriyle birlikte köylüler topraklarından zorla atılmışlardır. Ortakçılık, kiracılık, marabacılık gibi emek biçimlerinin çözülmesi sonrası topraksız kesim, ya bu yıllarda yaygın olan orman, mera, hazine arazisinden toprak açacak ya da tarımda ve diğer tarım dışı alanlarda ücretli işçi haline geleceklerdir.[25]

[25] 1950'li yılların başında Diyarbakır'ın köylerine röportajlar yapmaya giden Yaşar Kemal makineleşmeyle birlikte topraktan uzaklaştırılan köylülüğün durumunu şöyle açıklıyor; "Günlerdir Diyarbakır köylüklerini geziyorum. Yollarda insanlar gördüm, ne üstte üst, ne başta baş, ayaklar yalın, kir pas içinde. Dökülmüşler Diyarbakır ovasına. Köyler gördüm, penceresiz, kuyu gibi, zindan gibi karanlık evleri. Bu evlerde insanlar hayvanları ile birlikte yatıyorlar. Gerisini demeye hacet yok. İş anlaşılıyor. Hayvanlarıyla birlikte yatıyorlar. Kadınlar gördüm, zayıf sararmış, ince yüzlü, kuruyup, bir deri bir kemik kalmış kadınlar. Koskocaman Diyarbakır Ovası'nı gördüm. Diyarbakır Ovası çalkalanıyor. Diyarbakır ovasında göç var! Belki şaşırdınız. Durun anlatayım. Diyarbakır ovasında gerçekten göç var. Göçün sebebi? Burada beyler var. Toprak beyleri, Her beyin elinde üç köy var, dört

Beşikçi'nin verdiği rakamlara göre 1960-1965 yılları arasında Diyarbakır merkezde nüfus artışı % 40, kasabalardaki % 3 olduğu halde, köylerdeki artış sadece % 13'tür. Bu durum tarımsal nüfusun geniş ölçüde kent ve kasabalara göç ettiğini ve göç ettikleri yerlerde iş bulabildikleri ölçüde ücretli işçi haline geldiğini gösterir. Ancak sanayileşmenin köylerden göç eden bütün kesimlere yeterli iş olanağı sağlayamadığı koşullarda kırlarda belirli bir kesim kalarak emeğini büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde çok ucuza satmaya hazır hale gelmektedir. Güneydoğu'da olduğu gibi işletmesi kuşaktan kuşağa miras yoluyla küçülen fakat kır dışında alternatif bir geçim kaynağı bulamayan köylü birbiriyle yarışarak toprak ağalarının çiftliklerinde mevsimsel olarak çok ucuza çalışmaktadırlar(Aydın, 1986b: 215). Bu işçiler göçebe işçiler değil bölgenin yerlileri olup, ağa köyleri etrafındaki uydu yerleşme merkezlerinde yaşamaktadırlar.

Tarımda Sermaye Birikimi ve Toprak Temerküzü

Kapitalizmin kırsal alanlarda yayılmaya başlamasıyla toprakların az sayıda elde toplanması eğilimi özelikle büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu bölgelerde daha da belirginleşmeye başlıyor. Boratav Gini katsayılarında değişmelerden hareketle 1963-1970 dönemi arasında Türkiye tarımında toprak dağılımındaki eşitsizliklerin arttığını tespit etmiştir (Boratav, 1973: 777). 1963 yılına ait Gini katsayısı 0,5914 olarak verilirken, bu oran 1970 yılında 0,6053'e çıkmaktadır. Türkiye geneli için verilen katsayılar toprak temerküzünün arttığını göstermektedir. Hatta Boratav'a göre aynı yıllarda yeniden gündeme gelen toprak reformu tartışmaları nedeniyle büyük toprak sahipleri, ellerindeki toprak büyüklüğünü sayım

---

köy, beş köy, on köy var. Bir ailenin de elinde otuz köy var. Eskiden köylerinin sayısı yetmiş ikiymiş, gerisi ellerinden çıkmış. Bu köylerde oturup da toprağı işleyen köylüler, bu beylerin yarıcılarıdırlar. Adam eker, biçer, çıkarır; yarısı beyin… Adama, bey öküz ve tohum verirse üçte ikisi beyin. Bey, icara verir tarlasını, sekizde birini alır mahsulün. Son zamanlarda icar altıda bire çıkmış. Beyler Diyarbakır'da otururlar. Bu yıllarda beyler Marshall yardımında traktör alıyorlarlar. Ve topraktan atılıyor köylü. Bey köylerinden ağa köylerine şehre göç başlıyor. Diyarbakır ovasında bu beylerden başka bir de büyük toprak sahibi olan ağalar var. Oturdukları köyün toprağının tümü onların değildir. Fakat çoğu onlarındır. Tabii bunlar, beyler gibi ilk ağızda makine alamıyorlar. İşte bu sebepten, bey köylüklerinden atılan köylüler, ağa köylüklerine gidiyorlar. Ağalar da makine alırsa… İşte o zaman ayıkla princin taşını. Ben, halkının yarısı göçmüş, on beş kadar bey köyü tespit ettim. Bir tane de tamamen boşalmış köy." (Kemal, 2011: 27-29).

yetkililerine eksik gösterdikleri için temerküz oranları olduğundan daha düşük çıkmıştır.[26] 1970 yılında 200 dönümden büyük işletmelerin sayısı yaklaşık olarak 94 bini bulurken 1980 yılında bu işletmelerin sayısı 224 bini bulmuştur. Bunların işlediği tarım alanı ise 35 milyon dekardan 79 milyon dekara çıkmıştır (Akad, 2013: 100). Ekteki haritalarda görüldüğü gibi feodal yapıların güçlü olduğu bölgeler yanında Osmanlı'dan bu yana kapitalizmin yaygınlaştığı batı bölgelerinde toprak temerküzü ve mülksüzleşme derecesi Türkiye'nin diğer bölgelerine göre daha ileri düzeydedir. Feodal, yarı feodal çiftliklerin kapitalist çiftliklere dönüşmesi yanında tüccar, tefeci sermayenin borçlandırma yoluyla küçük köylülerin elindeki toprağa el koyması aynı şekilde toprakların belirli ellerde toplanmasına yol açıyor. Kısacası toprakların belirli ellerde toplulaşması büyük ölçüde kapitalist gelişmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır (Silier ve Çınar, 1979: 72). Piyasa ilişkileri yoluyla toprak belirli ellerde toplanırken aynı zamanda köylülerin belirli bir kısmı da topraksızlaşmaktadır. Daha önce üzerinde durulan Ankara Üniversitesi'nin yaptığı araştırmada da aynı şekilde traktör sahibi çiftçilerin çevredeki köylülerin topraklarını satın almaya başladıkları tespit edilmişti.

Kapitalizmle bütünleşme derecesinin daha yüksek olduğu bölgelerde temerküz eğilimleri de güçlenmekte buna bağlı olarak borç kısır döngüsüne giren köylüler topraklarını çoğu zaman tüccar, tefeci kesime veya büyük toprak sahiplerine kaptırmaktaydılar. Yüksek faizlerle borç veren, köylünün malını düşük fiyatlardan almaya çalışan tüccar, tefeci kesimlerle olan ilişkilerin köylülüğü sonu topraksızlaşmaya varan bir borç kısırdöngüsüne soktuğu bilinmektedir. Küçük köylülük bütün yıl boyunca üretim ve tüketim için ihtiyaç duyduğu malları satın almak için borçlanma ihtiyacına girmekte, bu ihtiyacını da çoğunlukla tüccar, tefeci kesimden sağlamaktadır. Tüccar, tefeci kesimden alınan borçların ne kadarının geri ödenebildiği konusunda elimizde bir veri yoktur. Ancak tarihsel olarak büyük toprak sahipliğinin güçlü olduğu bölgelerde kapitalist çiftçilerin piyasa ilişkileri yoluyla

[26] 1960'larda Türkiye'nin çeşitli illerinde yer alan tarımsal alanlarda mülksüzleşme ve toprak temerküzü durumu için bkz. EK 3: Harita 1 ve Harita 2.

çevredeki köylülerin topraklarını satın almaya başladıkları bilinmektedir. Süreç birazdan üzerinde duracağımız gibi küçük köylü mülkiyetini güçlendirecek eğilimleri ortaya çıkarmakta aynı zamanda meta ilişkileri aracılığıyla sermayeyle bağımlılık ilişkisine giren köylülüğün belirli bir kesimi üzerinde de yoksullaştırıcı etkiler doğurmaktadır. Artık aktarım süreci köylülüğü tam anlamıyla mülksüzleştirmemiş olsa dahi, uğradığı kayıpları telafi etmek isteyen kesimlerin tarımda ve tarım dışı alanlarda ücretli işlere çalışmaya giderek geçimlerini desteklemeleri mümkün görünüyor. Tekeli, yarı işçi yarı köylü kesimin daha çok 1-30 dönüm arasında toprağı olan işletmelerden çıktığını kabul etmiştir (Tekeli, 2011: 86). 25 dönümden daha az toprağı olan, yarı işçi yarı köylü olarak kavramsallaştırılan kesim 1963 Tarım Sayımında toplam işletmelerin %40,91'ini (Çelebican, 1970), 1973'te %45.3'ünü, 1981'de % 57.97'sini (Erdost, 1988: 175) oluşturmaktadır. 50 dönümden ve 20 dönümden küçük işletmelerin üretimlerinin büyük çoğunluğunu kendi tüketimlerine ayırdıklarını, üstelik büyük bir çoğunluğunun da bu üretimle geçinemedikleri için pazarla ilişkilerinde tahıl alıcısı olmaktan ileriye gidememişlerdir (Börtücene, 1977: 186) Cüce işletmeler olarak bilinen bu kesim bir yanda hızlı nüfus artışı diğer tarafta toprakların parçalanması tehdidi altında kırda tutunma zorlukları çeken yoksul köylülerden oluşmaktadır.

Küçük Meta Üreticiliğinin Yaygınlaşması

1950'li yıllardan itibaren kırsal dönüşüm sorunları üniversitelerin ve araştırmacıların gündemine girmiş ve köylerin sosyal yapılarına dair yapılan araştırmaların sayısı artmaya başlamıştır. Kırsal dönüşüm sorunlarına ilişkin yapılan araştırmalarda Çağlar Keyder ve Bahattin Akşit gibi araştırmacılar küçük köylülüğün kapitalizmle girdiği eşitsiz bütünleşme ilişkisi esnasında beklendiği gibi çözülmeye uğramadığı bunun yerine köylülüğün sahip olduğu kendisine özgü mekanizmalar ve devlet destekleri sayesinde piyasa ilişkileriyle başarıyla uyum gösterdikleri üzerinde durmuştur. Türkiye tarımında emeğin kıt, toprağın bol olması nedeniyle kırda mülksüzleşme eğilimleri zayıf kalmıştır. Dünya ekonomisindeki iniş çıkışlara ve

toprak parçalanması baskısına göre kırsal kesimin büyük bir kısmının küçük köylü üretimiyle, ortakçılık arasında gidip geldiği ileri sürülmektedir (Keyder, 1983). Köylüler, her dönemde onları mülksüzleşme sürecinden koruyacak mekanizmalara sahiptirler. Anadolu'da toprak nüfus oranlarının yüksek olması köylülüğün serfleşmesinin önündeki en önemli engeldi. Keyder'e göre başkasının toprağında çalışmanın başka bir biçimi olan ortakçılık, Türkiye tarımının 1950'lere kadar önemli bir özelliğiydi. Ancak 1950'li yıllardan itibaren ortakçılar meta üreticisi köylülere dönüşmeye başladılar. Keyder, 1950'ler de ortakçıları küçük meta üreticisi köylülere dönüştüren süreci şöyle özetliyor:

"Yeni toprakların ekime açılması ve dağıtılması; tarım sektörünün siyasal bakımdan kayırılması; ticaret ve ulaşım şebekelerinin gelişmesi ve yeni teknolojinin yaygınlaşması, köylü mülkiyetinin pekişmesinde rol oynadı. Devlet bu pekişmeye, yeni topraklarının dağıtımının resmileştirilmesi ve liberal kredi politikasıyla katkıda bulundu. Bu pekişme ise, devleti küçük çiftliklerin ihtiyaçlarına daha duyarlı olmaya zorladı. Köylüler, tefeci piyasalarında fazla borçlanmadıklarından, fiyat düşüşlerinin sarsıntısına daha az açık hale geldiler ve ulusal emek piyasasının oluşması (daha sonra Avrupa ile bütünleşmesi) onları almaşık bir gelir kaynağına kavuşturdu (Keyder, 1985: 105)."

Güneydoğu Anadolu gibi prekapitalist yapıların yaygın ve yerleşik olduğu yerler dışında başkasının toprağını ekip, biçen ortakçılar meta üreticisi köylülüğe dönüşme koşulları bulabilmişlerdi. Özellikle 1950'lerde çevredeki arazilerden yeni tarım arazileri açan köylüler için 1970'lerin sonuna kadar uygulanan tarımsal destekleme programları büyük imkanlar sağlıyordu. 1961-1980 döneminde iktidara gelen hükümetler, zirai mücadele ilaçları, gübre, tohumluk, traktör ve yakıt gibi çiftçilerin aldığı başlıca girdilere yüksek oranda sübvansiyon sağlıyordu. Ayrıca devlet birçok ürünün destekleme fiyatını sunni olarak artırarak ticaret hadlerini tarım lehine yükseltiyordu (Keyder, 2003: 217). Aynı yıllarda sanayi mallarının küçük köylülerin üretim ve tüketim süreçlerindeki payı artmıştı. Nüfusun %58'nin yaşadığı kırsal alanlar dayanıklı tüketim malları için geniş bir pazar haline gelmişti. Kısacası 1970'li yılların sonuna doğru köylülüğün üretim ve yeniden üretim süreçlerinde

metaların rolleri artmış köylülük kendisine yeterli niteliğini yitirerek sermayeye bağımlı hale gelmeye başlamıştır.

Köy dışında mevsimlik ücretli iş imkanlarının artması küçük köylülüğün çözülmesini önleyen diğer bir faktördür. Traktör kiralama piyasası sayesinde küçük mülk sahipleri bir yandan tarlalarını işlerlerken diğer taraftan kentsel bölgelerde mevsimlik işler bulmak yoluyla tarımsal gelirlerini takviye etmek olanağına kavuşuyordu. Tarım dışı gelir kaynaklarının varlığı, küçük üreticileri, tarımsal kazançlarının döngüsünün sarsıntılarına daha az açık kılıyordu (Keyder, 1985: 27). Tamamen topraktan kopmuş ve tek geçim kaynağı ücret geliri olan kır işçilerine dönüşen köylülük ancak özel tarihsel koşulların oluştuğu, Güneydoğu Anadolu gibi ağaların kapitalist çiftliklere dönüştüğü bölgelerde oluşmuştu. Bunun dışında geri kalan bölgelerde küçük köylülük kapitalizmle kurduğu eşitsiz eklemlenmeye rağmen bir yanda "kendi kendini sömürme" mekanizmalarıyla diğer taraftan devletin yeniden dağıtımcı politikalarıyla ayakta kalabilecek mekanizmaları yaratabilmişti. Gerçekten de pamuk, tütün, fındık, çay gibi farklı bölgelerde pazara yönelik üretim yapan mülk sahibi geniş bir köylü kesimi ortaya çıkmaya başlamıştı.

Belirli koşullar altında küçük köylülüğün varlığını sürdürebileceğini saptayan bir diğer araştırmacı da Bahattin Akşit'tir. Akşit, yaptığı köy araştırmaları çerçevesinde Antalya'nın köylerine farklı dönemlerde yaptığı ziyaretlerde mevsimlik işçiler ve ortakçıların tarım işçisi çalıştıran meta üreticisi köylüler durumuna geldiğini diğer bir deyişle kırda beklenen sınıfsal kutuplaşmanın ortaya çıkmadığını tespit etmiştir. Akşit, 1966'da Antalya'nın pamuk üreten iki köyünde yaptığı araştırmada köydeki tüccarın elindeki sermayesini yeni topraklara yatırarak kapitalist çiftlikler haline geleceğini saptamıştır. Bununla birlikte Akşit, yakın gelecekte toprak kutuplaşmasının hızlandığı köyde bir yanda geniş toprakları elinde tutan kapitalist çiftliğin diğer taraftada sürekli küçülen topraklarda üretimi sürdüren köylüleri ve ücretli işçiler gibi keskin bir sınıfsal farklılaşmanın ortaya çıkacağını öngörmüştür. Oysa Akşit 1979'da köye yeniden gittiğinde beklediği dönüşümün gerçekleşmediğini gözlemlemiştir. Büyük toprak sahibi olan kapitalist çiftçiler öldükten sonra topraklar oğulları arasında paylaştırılmış, topraklar küçülmüştür. Orta topraklı köylüler ürün

fiyatlarındaki artışlardan yararlanmışlar ve traktör satın almışlardır. Aynı şekilde Antalya'nın başka bir köyünde yaptığı araştırmada traktörün köye girişiyle işçileşeceklerini öngördüğü ortakçılar, 1979'da 70-80 dönüm toprağı ve traktörü olan orta çiftçiler haline gelmiştir. Akşit, ortakçıların kendi topraklarında meta üreticisi köylüler haline geliş sürecini şöyle gözlemlemiştir;

"Boş araziden açtıkları, henüz sulanmayan topraklarda geçimlik hububat üreten ortakçı köylüler, tasfiye edilememişlerdi. Kapitalizmin hâkim olduğu birçok partili sistemde devletin tarım politikalarının toprak-ağası kapitaliste olduğu kadar küçük meta üreticilerine de yararlı olabileceğini düşünmek gerekiyordu. Nitekim Devlet Su İşleri'nin bu bölgede sulama kanalları inşa etmesi hububat üreticisi olan köylüleri pamuk üreten çiftçilere dönüştürmüştür. 1970'lerdeki dünya pamuk fiyatlarının yüksek düzeylerde seyretmesi, pamuk üretmeye başlayan köylülerin birikim yapmalarına ve gene devletin üretimini desteklediği ve alınmasını kredilerle kolaylaştırdığı traktörleri satın almalarına yol açmıştır. Böylece, mevsimlik ücretli işçilik ve geçimlik üretimle yeniden üretimlerini zor sağlayan ortakçı köylüler, modern araçlar ve girdilerle meta üreten, birikim yapan ve mevsimlik ücretli işçi kullanan çiftçilere dönüşmüşlerdir (Akşit, 1988: 186)."

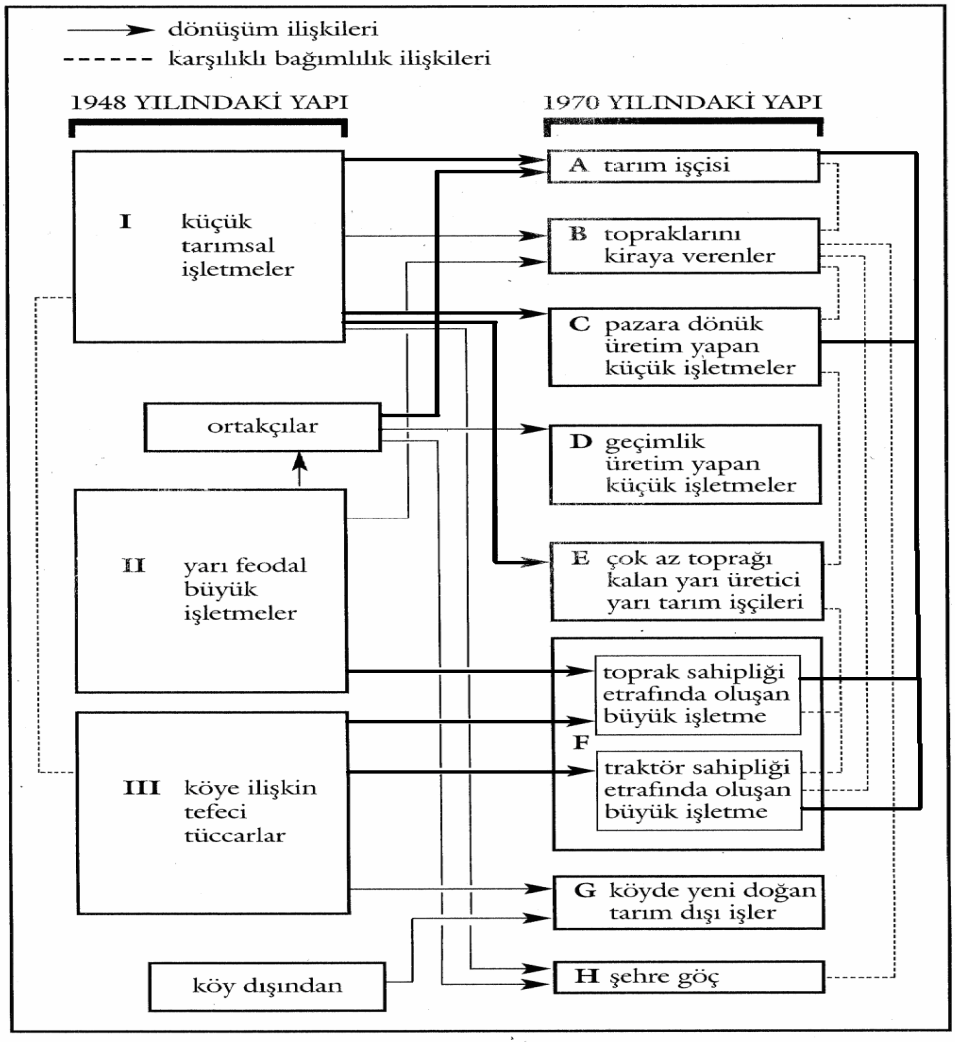
Çeşitli alan araştırmalarından hareketle kırda uygun iktisadi ve siyasi koşullar altında meta üreticilerine dönüşen kesimlerin giderek genişlediğini ve toprak temerküzüne bağlı mülksüzleşme eğilimlerinin beklenen düzeyde olmadığı görülüyor. Miras yoluyla toprak parçalanması ve tüccar, tefeci, sanayi sermayesinin kırda artan kontrolüne rağmen köylüler devlet desteklemeleri yeni teknik, teknolojik girdiler sayesinde varlıklarını sürdürmektedirler.

Tablo 5'te görüldüğü gibi 1950–1980 arasında topraklı çiftçi ailesinin sayısı %94 artış göstermiştir. Meta üretimine geçen köylü hanelerinin sayısındaki artış beraberinde mevsimlik işçi ihtiyacını da artırmıştır. Traktörlü ve diğer verimlilik artıran girdilerle yapılan tarım bir yandan köylülerin eline geçen ürün boyutlarında büyük bir artışa neden olduğu gibi geniş ailelerde belirli bir işgücünün atıl kalmasına neden olmuştur. Aynı yıllarda kentlerde gelişen hizmetler ve sanayi sektörleri bu atıl işgücünü kentlere çekerken köylü haneleri özellikle hasat gibi işlerin yoğunlaştığı

belirli zamanlarda ek işgücüne ihtiyaç duydular. Kente yönelen kalıcı göçlerin hızlandığı koşullarda köy içi dayanışma ilişkileri, izinlerde köye geri dönen aile üyeleri ve mevsimlik işçiler üreticilerin çeşitli işgücü kaynaklarını oluşturuyordu. Aynı yıllarda traktörün büyük çiftliklere girmesiyle ortakçı ve marabacılar topraksız köylüler haline gelmiş ve tarımsal alanlarda genişleyen emek piyasasına katılmaya başlamışlardı. Ancak Osmanlı ve Cumhuriyetin kuruluş yıllarında üzerinde durulduğu gibi tarımda meta üretiminin yoğunlaştığı bölgelerde sürekli olarak işgücü kıtlığı sorunu yaşanmaktadır. Ahmet Hamdi Başar'ın Atatürk'le çıktığı yurt gezilerinden yaptığı gözlemler (Başar, 1945: 117) yanında cumhuriyet döneminin Çukurova'sında (Toprak, 1997), 1970'lerde Batı Anadolu'da kırsal dönüşüm süreçlerine (Sirman, 1988) ilişkin yapılan birçok çalışmada, ücretli işgücü kıtlığından söz edilmekte ve büyük çiftlikler bu sorun yüzünden daha az işgücü gerektiren ürünlere yönelmek zorunda kalmışlardır.

Sonuç olarak geçimlik üretim yapan küçük toprak sahiplerinin meta üreticileri haline gelmesi, tüccar, büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu bölgelerde kiracı ve ortakçılığın çözülme sürecine girmesi, tarımda genişleyen sermaye birikimi nedeniyle tarımsal artık ve topraklar üzerinde kontrolün artması gibi kırsal dönüşüm yollarının oldukça farklılaştığını görüyoruz. Bu süreç içinde az topraklı ve topraksız köylü kesiminin boyutları genişlerken kentlerde hizmetler ve sanayi sektörlerinde ya da diğer tarımsal alanlarda ücretli işçi haline gelenlerin sayılarında da artışlar olmuştur. Ayrıca bu dönemde köylüler taşlık araziden ya da hazine, mera, orman arazisinden tarla açma imkânı bulabildikleri ölçüde yeniden geçimlik üretim yapan köylülük saflarına katılabilmektedirler.

Şekil 1: Kırsal Yapının Dönüşümü 1948–1970

Kaynak: Tekeli (2011: 77)

Şekilde kapitalizmin tarımda yayılması sürecinde kırın sosyal yapısında oldukça karmaşıklaşan dönüşüm süreçleri oklarla gösterilmiştir. Tarımda işçileşme açısından ayrıca önem taşıyan dönüşüm süreçleri diğerlerine göre daha kalın oklarla çizilmiştir. Ücretsiz aile emeğinin ağırlıkta olduğu tarımsal yapıda ücretlilik ilişkileriyle geçimini sürdürenler A ve E harfleriyle gösterilmişlerdir.

I-A, I-E ve II-A dönüşüm yollarında küçük işletmelerin ve yarı feodal işletmelerde ortakçı olarak çalışanların tarım işçilerine ve yarı köylü yarı işçilere dönüştüklerini görülüyor. Tüccar, tefeci sermayenin küçük işletmeler üzerinde artan sömürüsü bu kesimleri ücretli işçiler haline getiriyor. Ancak bize göre tarımda ücretli işçiliğin ortaya çıkmasında daha çok büyük toprak sahiplerinin traktörlü tarıma geçişi sürecinde (II-F Dönüşümü) ortakçılık, marabacılık ilişkilerinin çözülmesi belirleyici olmuştur. 1948-1970 yılları arasında I-C dönüşümünün yani küçük işletmelerin pazara dönük üretim yapan işletmeler haline gelişi oldukça yaygın dönüşüm yollarından biridir. Pazara dönük üretim yapan küçük ve orta ölçekli işletmeler ve büyük çiftlikler, tarım işçisi ve yarı işçi yarı köylü kesimleri istihdam etmektedirler. Tekeli, modern tarıma uymak için borçlanmalara girerek topraklarını yitiren küçük ve orta çiftçilerin geçimlerini ücretli işlerde desteklemeye başlamaları I-E dönüşüm yoludur (Tekeli, 2011: 82). Hatta köy dışında başka tarımsal alanlarda ki ücretli işlerin sağladığı gelirler sayesinde haneler üretici olarak köydeki varlıklarını sürdürebilmektedirler (Keyder, 1983). Daha önce Akşit'in alan araştırmalarında görüldüğü gibi tarım işçisi, yarı işçi yarı köylü haline gelen kesimler çevreden toprak açarak ve devlet desteklemelerinden yararlanarak yeniden meta üreticisi köylü saflarına geçebilmektedir. Benzer bir süreç Sirman'ın alan araştırmasında; ücretli işçiliğe giden köylülerin çevreden toprak açarak pamuk üreticileri haline gelmelerinde görülmüştür (Sirman, 1988). Topraktan tamamen kopan kişilere açık olan yollar tarım işçiliği ve şehire göçtür. Yıldırmaz'a göre topraksız köylülüğün kentlere göç etmek için gerekli olan ilk sermayeden yoksun olmaları nedeniyle bu dönem şehre göç edenler mülksüz kesimlerden daha çok yetersiz toprağı olan küçük köylülerden çıkmaktadır (Yıldırmaz, 2011: 433). Sonuç olarak 1970'lerin başında; ücretli işçilik, toprak piyasasının oluşumu, üretimin metalaşması ve kapitalist çiftlikler tarımsal yapının önemli parçaları haline gelmiştir. Genel dönüşüm süreçleri içinde toprağı olmayan ya da mevcut toprağıyla geçinme imkânı olmayan kesimler için tarımda ve tarım dışı alanlarda ücretli işçiliği tek seçenek haline gelmiştir. Tarımda meta ilişkilerinin çok geniş bir bölgeyi etkilemeye başlaması yanında kentlerde hizmet ve sanayi sektörlerinin gelişmesi kırsal alanlar arasında ve kır kent arasında gecici ve kalıcı göçleri gündeme getirmiştir.

2.3.4. İç Göçler ve Mevsimlik İşçi Göçleri

1950'li yıllar, nüfusun büyük bir kısmının yaşadığı kırsal alanlarda köylülüğün ulusal ekonomiyle bütünleşmesi açısından bir milat noktası olarak değerlendirilebilir. Bütünleşme süreci pazara yönelik üretimin gelişmesi anlamına geldiği gibi aynı süreç beraberinde köylü hanelerindeki ücretsiz emeğin ücretli emeğe dönüşüm sürecini de hızlandırmıştır. Ücretlilik İlişkileri Osmanlı'dan bu yana devam eden bir süreç olmakla beraber 1950'li yıllardan itibaren kır ve kentlerde yaşanan bir dizi gelişmeyle bu eğilim giderek hızlanmıştır. Türkiye'de tarım işletmelerinin ufak, köylünün mühim bir kısmının topraksız ve tarım alanlarının parçalı oluşu yanında nüfus artışı nedeniyle kırda artan geçim sıkıntıları kente göçlerin arkasında yatan çok sayıda nedenden biridir (Tümertekin, 1968: 52). Cumhuriyetin kuruluş yıllarından bu yana kentlerde "çekici faktörler" devreye girmeden önce kırdaki toprak mülkiyetindeki değişmeler ve nüfus artışına bağlı olarak ek geçim imkânları arayan kesimin sayısı giderek artmıştır. Özellikle Doğu Anadolu ve Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan köylüler için köy dışı geçim imkânları büyük önem taşımaktadır. 1950'li yıllardan itibaren şehirlere göç etme imkânları ve mevsimlik iş fırsatları da hızla artmaya başlamıştır. Tarım ve tarım dışı alanlarda geçici ve kalıcı ücretli işler köylü hanelerinin sosyoekonomik durumlarının bir parçası haline geldi. Özellikle "iletici güçler"deki gelişmeler, ulaşım imkânlarının artması da mekânlar arasındaki insan hareketliliğini arttıran bir faktör olmuştur (Keleş, 1978: 37). Karayollarına yapılan yatırımlar sayesinde insanlar bir yerden bir yere kolaylıkla gidebiliyordu. Tarımsal üretimde yaygınlaşmaya başlayan traktörde köyleri çevredeki il ve ilçe merkezlerine bağlıyordu.

Köyde üretim ve yeniden üretim süreçleri meta ilişkileri aracılığıyla iç pazarın bir parçası haline gelirken aynı zamanda kırlar ve kentler arasında gerçekleşen büyük nüfus hareketleri dönemin önemli bir özelliğini oluşturmaktaydı. Bir yanda toprakların parçalanması, yaygınlaşan makineleşmeyle birlikte geleneksel

toprak tasarruf biçimlerinin çözülmesi ve toprak temerküzü geniş bir topraksız, az topraklı köylü grubunu açığa çıkarırken belirli bölgelerde endüstriyel tarımın genişlemesi, kentlerin özellikle 1960'lardan itibaren hızlı bir sosyoekonomik gelişme evresine girmesi yeni istihdam olanakları da yaratmaktaydı. 1960-1965 yılları arasında kırdan kente göçler yaklaşık 800 bin kişiyi bulmakta ve 1965-1970 arası dönemde bu göçlerin iki katına ulaştığı tahmin edilmektedir (Tütengil, 1979: 166). 1965 yılı nüfus sayımlarına göre iç göçlerin %46'sını Marmara Bölgesi çekmekte, Karadeniz, İç Anadolu ve Doğu Anadolu göç veren başlıca bölgeler olarak görülmektedir. Osmanlı'dan bu yana iç göçlerde yarı işçi yarı köylü nitelik taşıyan mevsimlik işgücü bu dönemde kentlerde sürekli yerleşmeye başlayan kesimler haline gelmeye başlamıştır (Tütengil, 1979: 167). Nüfusun büyük bir kesiminin göçlerle birlikte köylülükten çıkıp sanayi ve hizmetler sektörünün hızlı bir gelişme içinde olduğu kentlerin kalıcı işçileri haline gelmesiyle kentlerdeki ücretli kesim 1965 sayımlarında toplam ücretlilerin % 66'sını oluşturmaya başlamıştı (Tütengil,1979: 47).

Kırda ve kentlerde yaşanan gelişmelerle birlikte işgücü profilinin ve boyutlarının niteliği değişirken tarım alanlarındaki ücretli işlerde çalışmak amacıyla yapılan mevsimlik göçler de varlığını korumakta ve hatta kapsamı giderek genişlemektedir. Tarım işçilerinin sayısı 1963'te Köy Envanter Etütlerinde yapılan sayımlarda yaklaşık 1 milyonu bulmaktadır (Tütengil, 1979: 99). Topraksız köylülükle birlikte cumhuriyet döneminde yaklaşık 200 bin olarak tahmin edilen tarım işçilerinin sayılarında büyük artışlar yaşandığı görülüyor. Bir sonraki başlıkta ele alacağımız gibi topraksız köylülüğün ve pazara dönük tarım yapılan bölgelerin coğrafi olarak genişlemesiyle tarımda geçici iş imkânlarının artış göstermesi mevsimlik işlerin sayısını artırmıştır. Geçim zorluklarını aşmak amacıyla kırsal kesim için geçici, kalıcı ücretli işler önemli bir seçenek haline gelmekle birlikte kimlerin hangi bölgelere ve işlere göç edeceği bölgelere göre farklılıklar göstermektedir. Örneğin nüfus başına düşen toprağın giderek küçüldüğü, Karadeniz'de "gurbetçilik" köylü ailelerinin sık sık başvurduğu bir geçim pratiği halini almıştı. İşsizlik oranlarının çok yüksek olduğu bölgenin erkekleri her yıl aşçı,

sürücü, hamal, maden işçiliği ve demir yolları inşaatlarında çalıştılar (Karpat, 2003: 101) Bunun yanında bölgede pazara dönük çay, fındık gibi ürünlerin üretiminde sağlanan gelişmeler sayesinde belirli bir nüfus kırda tutunabilmiştir. Aynı zamanda bölgede özellikle hasat dönemlerinde mevsimlik işçiler için yeni iş fırsatları doğmaktadır.[27]

Topraksız köylülüğün yoğun olduğu ve ulaşımın gelişmemiş olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesinde köylülüğün geniş kesimlerinin büyük şehirlere göç etmek için yeterli birikime sahip olamamaları nedeniyle bölge kırdan kente göçün ilk aşamalarında yer alamamıştır (Yıldırmaz, 2011: 437). Osmanlı'dan bu yana Güneydoğu'nun yoksul ve topraksız köylüleri tarımda küçük ve büyük üreticilerin meta üretimine geçtiği bölgelerde ortaya çıkan mevsimlik işgücü ihtiyacını gidermektedir. Bu köylüler için mevsimlik işçilikten elde edilen gelirler hanenin yeniden üretiminde büyük rol oynamaktadır. Mevsimlik göç bu köylüler için sürekli kente göçe tercih edilmektedir çünkü köydeki tarımsal üretim için bir temel oluşturmaktadır, ayrıca kentteki işsizlik olasılığı ve çok masraflı hayat göze alınamamaktadır (Bazoğlu-Balamir'den Aktaran Akşit, 1988: 188). Bu yıllarda sadece Güneydoğu'da değil Türkiye'nin birçok bölgesi'nde ücretli işçilik köyde yaşamını sürdüren hanelerin geçimlerinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Kıray'ın Yalova'nın Taşköprü Köyü'nde yaptığı alan araştırmasında tarımda ve tarım dışı sektörlerde ücretli işçiliğin köyde önemli bir geçim kaynağı haline geldiği görülüyor;

---

[27] 1970'li yılların sonunda Ordu'ya fındık toplamaya giden işçilerin hayatlarını anlatan bir romanda çalışmaya giden işçilerin geldikleri yerlerle ilgili şu bilgiler verilmektedir; "Kahya, yıllardır Çaltı Bey'in fındık işlerini takip ediyordu. İşçiler, bir yevmiye alırsa; o, çift alırdı. Onun görevi senede bir kez, o da bir ayı geçmeyecek şekilde fakir bölgelerden, Niksar'ın varoşlarından, ya da; Akkuş, Kumru, Korgan gibi Ordu'nun iç kesimlerdeki fazla fındık yetişmeyen ilçelerinden fakir fukarayı toplamaktı. Bu yıl ise getirdiği işçiler, Niksar'ın kıt kanaat geçinen yoksullarıydı (Sarıkaya, 2011: 14)."

"Gerek tarımda gerekse çevredeki fabrikalarda, sürekli ya da geçici işçi olarak çalışmak o kadar yaygındır ki çok yaşlılar dışında herkes ücretli bir işte çalışmaktadır. Hanelerin yüzde 80'inde ücretle çalışan birden çok kişi vardır…Ancak sosyal güvenlik açısından ve işte daha üst beceriler edinme olanağı sağladığı için fabrika işçiliği, ücretli tarım işçiliğinden çok daha iyi bir meslek olarak görülür (Kıray, 1998: 107).

Sanayi merkezlerine oldukça yakın olan Yalova'da ücretli işçilik köylü haneleriinn yeniden üretiminin önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu dönemde başka köy araştırmalarında köyün sosyoekonomik yapısında yaşanan değişmelerle birlikte ücretli işçiliğin öneminin giderek arttığını görüyoruz. Sivas'ın Divriği İlçesi'ne bağlı bir dağ köyünde yapılan alan araştırmasında hanelerin tüketim kalıplarının değişmeye başlamasıyla ücretli işçiliğin öneminin arttığı saptanmıştır. 1950'li yıllardan itibaren ülke genelinde tarımda yaşanan hızlı gelişmelere rağmen köyün coğrafi konumu, hanelere ait toprak büyüklüğü ve verimliliğinin yetersiz kalması gibi çeşitli nedenlerle haneler pazara yönelik üretime geçememişti. Tarımsal üretim yerel pazarla sınırlı kalmış, köylerin üretim fazlalarını yerel, ulusal ve uluslararası pazarlara ulaştıracak, ticari sermaye alanında uzmanlaşmış kurumlar, aktörler ortaya çıkmamıştı (Yıldırım, 2006: 37-40). Ancak hanelerin yeniden üretimi için gerekli olan tüketimde ihtiyaç duyulan metalara olan bağımlılık derecesi giderek artmaktaydı. Köyde dayanıklı tüketim mallarının da kullanılmaya başlamasıyla metalara ve paraya olan ihtiyacın artması giderek köy dışındaki geçici ve kalıcı ücretli işlerin önemini artırmıştı. Geçici göç halinde olan hanelerin erkek yetişkin üyeleri köydeki üretimin yoğun işgücü gerektirmediği aylarda şehirde hamallık işlerinde çalışırlardı. İstanbul'da ve Divriği çevresinde devletin yaptığı inşaatlarda geçici kalıcı ücretli işçilik ve tarımsal üretim olmak üzere köyde temel geçim biçimi 1950'li yıllardan itibaren ikili bir karakter göstermeye başlamıştı. Kısacası bu yıllarda Türkiye'nin birçok bölgesinde, göç edenlerin "gurbetçilik" adlandırdığı göç hareketlerinin sosyal yapının önemli bir parçası haline geldiği görülüyor. Geçici ve kalıcı nitelikteki göçlerin yönü, topraksız ve az topraklı köylü nüfusunun yoğunlaştığı bölgelerden sanayi ve hizmet sektörünün hızla geliştiği kentlere ve ticari tarımın yaygınlaştığı bölgelere doğru gelişmektedir.

2.3.5. Savaş Sonrası Dönemde Mevsimlik Tarım İşçileri

1950'li yıllardan itibaren kır ve kentlerde yaşanan toplumsal dönüşümlerle birlikte kalıcı ve geçici göçler köylerde yaşayan geniş bir nüfusun gündelik hayatının önemli bir parçası haline geldi. Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren başlayan mevsimlik göçler, bazen kırdan kente göç öncesinde geçici olarak tercih edilen bir ek gelir imkânı olarak değerlendirilirken bazen de kente göç etmeye göze alamayan topraksız köylüler için kalıcı bir geçim biçimi halini aldı. Bu yıllarda tarımda mevsimlik çalışma pratiği oldukça yaygınlaştı. 1950'li yıllardan itibaren ulusal pazarın geliştiği koşullarda tarımda makineleşmenin hızlanması, ekilen arazilerde genişleme, artan devlet desteklemeleri kırsal alanlarda tarım bölgelerinin içinde bulunduğu coğrafi konuma, sosyal yapıya ve toprakların dağılımına göre farklı sonuçlar doğurdu.

DP döneminde itibaren ulusal pazarın genişlemesi, tarım sektörünün gelişimi için uygun piyasa koşullarının oluşması, artan işgücü ve toprak verimliliği büyük ve küçük işletmelerin daha geniş kesimlerini meta üreticisi konumuna getirerek endüstriyel tarımda büyük gelişmeler sağlandı. Örneğin 1948 yılında fındık üretimi 50 bin tonu bulurken (Sencer, 1971b: 112), 1970'lerin sonunda üretim hacmi 270 bin tonu (TMO, 2012) bulmuştu. Pamuk üretiminde de aynı dönemde 58 bin tondan 325 bin tona doğru büyük bir artış sağlandı. Pamuk, fındık yanında tütün, zeytin gibi endüstriyel ürünlerde sağlanan artışlar elbette bu ürünlerin çapalama, hasat dönemlerinde çalışmakta olan geniş çapta bir mevsimlik işgücünden bağımsız değildi. Aynı zamanda makineleşmeyle birlikte kendisini gösteren toprak tasarruf biçimindeki dönüşümler, kırsal nüfus artışı ve toprakların miras yoluyla parçalanması topraksız ve geçim için yeterli olmayan büyüklükte toprağa sahip köylü kesiminin boyutlarında artışlara neden oldu. Tablo 5'te görüldüğü gibi topraksız köylü kesimi 1950'lerde 300 binlerdeyken 1981'de 1,7 Milyonu bulmuştu. Bir yanda tarımsal üretim boyutlarında yaşanan hızlı gelişmeler diğer tarafta kırdaki çözülmeye bağlı olarak artan işsizlik, Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana varlığını sürdüren tarımdaki emek piyasasının mekânsal boyutlarını giderek genişletti. Pazara yönelik

üretim yapan büyük ve küçük işletmeler üretimin çeşitli aşamalarında yoğun işgücü ihtiyacına giriyorlar ve bu ihtiyaçlarını çoğunlukla Doğu ve Güneydoğu'dan, topraklar üzerinde aşırı nüfus baskısının ortaya çıktığı dağ köylerinden gelen mevsimlik işçilerle sağlamaya çalışıyorlardı.

Yarı köylü yarı işçi kesimler topraksız köylüler yanında genellikle köylü işletmelerinin 30 dönümden az toprağı olan kesimlerinden çıkmaktadırlar. Toprağı giderek azalan aile yaşamını ancak ek olarak yaptığı mevsimlik tarım işçiliği sayesinde kazanabilir. Toprağını giderek yitiren köylünün işçileşmesiyle ailenin yeni yapıya nasıl uyum sağladığını Tekeli şöyle anlatmaktadır; "Bu aile artık küçük çekirdek aile haline gelmiştir. Hem aile reisinin mevsimlik göç için gittiğinde ailesini bırakacağı kimse yoktur, hem de aileden yalnız bir kişinin mevsimlik tarım işçiliğinden kazanacağı para yetmeyecektir (Tekeli, 2011: 90)". Bu durumda oldukça düşük ücretler nedeniyle tarım işçileri anlamlı bir gelir düzeyine ulaşabilmek amacıyla kısa çalışma dönemlerinde kadınlar ve çocuklar da dâhil ailenin bütün işgücü kapasitesini ücret gelirine dönüştürerek yaşamları için gerekli gelire ulaşabilirler. Diğer bir değişle tarımda işçileşme bir bütün olarak ailenin işçileşmesi ve iş bulmak için sürekli göç etmesi anlamına gelmektedir. Tekeli'nin verdiği bilgilere göre bu göçler mevsimlik, kısa mesafeli ve iki dalgalıdır (2011: 91). Birinci dalga, nisan-mayıs aylarında çapalama, su kanallarını açma ve benzeri işleri görmeğe gelen emekçileri getirir. İkinci dalga ise hasat zamanı olur. Bu halde göç eden aile, köyünde kendi toprağını da ekiyor ise, ektiği ürünü çalışmaya gittiği alanın ürününe göre tamamlayıcı olarak seçecektir. Örneğin pamuk bölgesinde çapaya ve pamuk toplamaya giden mevsimlik tarım işçisi, kendi toprağına buğday ekecektir. Bu ise tarım işçisinin yüksek gelir getiren ürünü dikmesini önlediği ya da mevsimlik tarım işi aramasındaki hareketliliğini azalttığı için belki de toprağını kiralama yönündeki eğilimini arttıracaktır. Orman, mera, hazine arazilerinden tarla açma imkânları ve devlet desteklemelerinden yararlanma derecesine bağlı olarak tarım işçileri yeniden meta üreticisi köylü durumuna gelebilirler. Köylülükle doğrudan ilişkili olan bu kesimin sosyal dönüşümü tarım politikaları, toprakların dağılımı sorunu ve kentlerin sosyoekonomik gelişme süreci gibi birçok faktöre bağlı olarak şekillenecektir.

1950'li yıllardan itibaren Türkiye'de tarım işçilerinin sayılarıyla ilgili birbiriyle tutarlı olmayan çeşitli sayılar verilmektedir. Altıok ve Akkaya'nın çalışmasında 1970'li yılların ortasında tarım işçisi sayısı Türkiye genelinde 400 bin pamuk ekilen arazilerin neredeyse yarısının yer aldığı Çukurova'da 210 bin olarak verilmiştir (Altıok ve Akkaya, 1996: 254). İş ve İşçi Bulma Kurumu'nun yaptığı sayımda 1967 yılında Çukurova'da pamuk çapası ve toplama işlerinde çalışan işçi sayısı 1,1 milyonu bulmakta 6 yıl sonra yapılan başka bir sayımda bu sayı 700 bine düşmekteydi (Kocacık, 1983: 275). Pamuk üretiminde yılara göre artış ve azalışlar ihtiyaç duyulan işçi sayılarındaki artış ve azalışları da etkilemektedir. 1960'ların sonunda sadece Çukurova'da pamuk çapalama ve hasadında çalışarak geçimlerini desteklemeye çalışan işçilerin sayısının 1 milyonu bulması ayrıca dikkate değerdir. Bugün de olduğu gibi 1960'lı 1970'li yıllarda tarım işçileri çoğunlukla eşleri ve çocukları ile birlikte geliyorlardı. Gelenlerin yüzde 40'ı 30–40 yaş arası, yüzde 35'i 30 yaşından küçük, yüzde 25'i de 40 yaşından küçüktü. Çukurova'ya gelen tarım işçilerinin yaklaşık %90'ı pamuk işinde çalışmaktaydı. Bunların da yüzde 95'i pamuk çapalama ve toplamada, yüzde 5'i sulama işindeydi. Büyük işletmeler işçileri sezon boyunca, küçük işletmeler belirli aralıklarla çalıştırmaktaydı. Tarımda mevsimlik işçilik, çalışan kesimin en kayıtsız kesimini oluşturması yanında tarımsal alanların dağınıklığının yarattığı çeşitli teknik sorunlar, üretimin doğa koşullarına bağlı olması işçilerin sayılarıyla ilgili kesin veriler elde etmeyi imkânsız kılmaktadır. Yapılan tahmin ve sayımlar birbirleriyle pek örtüşmemekle birlikte bu dönemde önceki yıllara nazaran mevsimlik çalışan işçilerin sayısındaki artışlar kesindir.

1965 yılında nüfusun sosyal ve ekonomik niteliklerini de kapsayan bir sayımda kırda yaşayan ücretlilerin sayısı yaklaşık 900 bin olarak verilmişti (Tütengil, 1979: 47). Bu sayıya tarımda çalışan traktör sürücüleri, köyde yaşayan memur ve başka işlerde çalışan işçilerde dâhil edilmiş olmalıdır. Köy İşleri Bakanlığınca yapılan çalışmalara göre köyde oturan ve tarımla uğraşan nüfusun 1,2 milyonu yani yüzde 30,7'sinin hiç toprağı yoktur. Toprakla olan ilişkileri yöresel özelliklere göre farklı düzeyde biçimlenen bu grupların yüzde l i kiracı, yüzde 5,7 si ortakçı ve yüzde 93,3'ü tarım işçisidir (ÜBYKP, 1973). Aynı kaynakta geçim için yeterli toprağı

olmayan sayıları 700 bini bulan ailelerin de eklendiğinde tarım işçilerinin sayılarının 2,5 milyon dolaylarında olduğu belirtilmektedir. 1963'te yapılan Köy Envanter Etütlerinde verilen sayılara göre Türkiye genelinde tarımda çalışan işçilerin sayıları yaklaşık 1 milyon olarak verilmektedir (Tütengil, 1979: 99). İş ve İşçi Bulma Kurumunun 1973 yılında yaptığı "Mevsimlik Toplu İşçi İstihdam Rehberi" adlı çalışmada bir yıl içinde işçilerin sayıları, istihdam edildikleri yerler, yaptıkları işler ve geldikleri bölgeler üzerine ayrıntılı bilgiler verilmektedir (Kocacık, 1983). Aşağıdaki verilerden hareketle Türkiye genelinde tarımda çalışan işçilerin sayılarının yaklaşık 1,3 milyonu bulduğu ve bu işçilerin 560 bininin il dışından gelenlerden yani mevsimlik işçi olduğu görülmektedir. Tablodaki verilerden, mevsimlik işçi çalıştıran illerde ihtiyaç duyulan tarımsal işgücünün talebe göre halka halka genişlediği görülmektedir. Yerli işçi yeterli olmadığı takdirde çevredeki yakın il ve ilçelerden (özellikle dağ köylerinden) mevsimlik işçi temin edildiği ve bunlar da yeterli olmadığı durumlarda daha uzaktaki illerden mevsimlik işçi getirildiği görülmektedir. Tablo 10'da Türkiye'nin büyük bir bölümünde yerli ve mevsimlik tarım işçilerinin tarımsal yapının önemli bir parçası haline geldiği bütün açıklığıyla görülebilmektedir. Mevsimlik işgücüne ihtiyaç duyulan bölgeler sadece pamuk üretiminde uzmanlaşan Çukurova va Batı Anadolu bölgesiyle sınırlı kalmamakta çay, zeytin, tütün, üzüm, şeker pancarı, hububat, narenciye, meyve-sebze, çeltik ve orman işleri gibi ürünlerde pazara yönelik üretim yapılan bölgelerde ücretli işçilere ihtiyaç duyulmaktadır. Kısacası iç pazarın geliştiği ve meta ilişkilerinin yaygınlaştığı bölgelerde pazara dönük üretim yapan küçüklü büyüklü üreticiler ekim, dikim, çapalama, toplama işlerinde ücretsiz aile emeği dışında ucuz işgücüne ihtiyaç duymaktadır.

Tablo 10: 1970'lerde Mevsimlik İşçilerin Çalışmaya Gittikleri Tarımsal Alanlar, Yaptıkları İşler ve Sayıları

İller	Yapılan İş	Çalışan Sayısı	İl Dışından Gelen Sayısı	Gelinen Yerler
Adana	Pamuk çapası Pamuk seyreltme Pamuk sulama, toplama Çeltik ekimi. Çeltik hasadı Tütün dikimi İnşaat	434.700	256.500	Hatay, Adıyaman, Urfa, Mardin, G. Antep, Maraş, Van, Malatya, Siirt Sivas
Antalya	Pamuk çapası Orman teraslama	60.400	6.600	Konya, Afyon, Burdur, Uşak, Manisa, Isparta
Aydın	Pamuk çapası Tütün dikimi Zeytin toplama Pamuk toplama Kömür çıkarma Çam dikimi	94.530	28.175	Denizli, Burdur, Isparta, Uşak, Afyon, Urfa, Hatay, Muğla, Erzurum, Kütahya, Balıkesir
Edremit	Zeytin toplama Pamuk dikimi Pamuk çapası Pamuk toplama	50.000	8.450	Çanakkale

İller	Yapılan İş	Çalışan Sayısı	İl Dışından Gelen Sayısı	Gelinen Yerler
Bursa	Orman ağaçlandırma Pancar çapası, Pamuk çapası Çeltik ekimi ve hasadı Pancar sökümü	48.500	17.700	Balıkesir, Uşak, Edirne, Çanakkale
Edirne	Çeltik kanal işçiliği Tuğla-kiremit işçiliği Kömür çıkarma	20.050	4.850	Tokat, Çanakkale, Bursa, Konya, Çorum, Kütahya, Gümüşhane
Hatay	Pamuk çapası Pamuk toplama	43.125	9.845	Adıyaman, Urfa, Mardin, K. Maraş, G. Antep
İçel	Sebze işçiliği Narenciye kesimi Orman teraslama Pamuk çapası ve toplaması	29.000	9.200	Hatay, Malatya, Adıyaman, Urfa, Diyarbakır

İller	Yapılan İş	Çalışan Sayısı	İl Dışından Gelen Sayısı	Gelinen Yerler
İzmir	Tütün dikimi Tütün çapası Tütün kırımı Zeytin toplama Pamuk çapası Pamuk toplama Bağ çapası Hububat hasadı	333.800	147.700	Denizli, Kütahya, Afyon, Balıkesir, Konya, Uşak, Niğde, Yozgat
K. Maraş	Pamuk çapası Pamuk toplama Pancar çapası Pancar sökme	46.600	15.000	G. Antep, Urfa, Mardin, Adıyaman
Manisa	Tütün dikimi Tütün çapası Bağ belleme Üzüm kesme Pamuk çapası Orman teraslama Kömür çıkarma	38.500	13.450	Balıkesir, Uşak, Kütahya, Afyon, Konya, Kırşehir, Antalya, Samsun

İller	Yapılan İş	Çalışan Sayısı	İl Dışından Gelen Sayısı	Gelinen Yerler
Muğla	Tütün dikimi Tütün çapası Tütün kırımı Zeytin toplama Pamuk çapası Pamuk toplama Orman teraslama	29.300	13.450	Aydın, Denizli, Uşak, Kars, Erzurum, Ağrı, Burdur
Rize	Çay toplama Çay imalatı	50.000	29.000	Artvin, Trabzon, Gümüşhane, Giresun, Samsun, Ordu

Kaynak: Kocacık (1983: 273)

Tabloda tarım işçilerinin yerli ve il dışından gelen göçmen işçiler olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir. Türkiye'nin çeşitli tarım bölgelerinde bir emek piyasası oluştuğu ve çevredeki yerel işçilerin yeterli olmadığı takdirde Türkiye'nin farklı bölgelerinden gelen işgücüyle üretim sürdürülmektedir. Özellikle Adana ve İzmir en çok tarımsal işçi istihdam eden bölgelerdir. Bunun yanında Türkiye'de endüstriyel tarımın gelişmesiyle birlikte tarım işçisi çalıştıran tarımsal alanların Çukurova ve Batı Anadolu'yla sınırlı olmaktan çıkıp oldukça genişlediğini görüyoruz. Türkiye'nin birçok bölgesinden tarım işçisi gönderilmekte ancak bunların içinde Güneydoğu illeri öne çıkmaktadır.

Şeker'in Çukurova'da yaptığı çalışmada Hatay, Silifke yöresinde tarımda yaşanan gelişmelerle birlikte bu bölgeden gelen tarım işçilerinin giderek azaldığı ve araştırmanın yapıldığı dönemde Doğu ve Güneydoğu'dan gelen tarım işçisi sayısının

arttığı saptanmıştır (1986: 104). Aynı şekilde Sirman'ın yoğun pamuk üretiminin yapıldığı Söke Ovası köylerinde yaptığı çalışmada gelen işçilerin büyük bir kısmının Denizli ve Milas'tan geldiğini ancak her iki yörede de 1970'lerin sonuna doğru pamuk ekiminin cazip hale gelmesiyle işçilerin meta üreticileri haline geldiği tespit etmiştir. Hatta kendileri de Doğu'dan gelen mevsimlik işçi çalıştırmaya başlamışlardır (1988: 216). Daha önce üzerinde durulduğu gibi Akşit'in çalışmasında da Antalya'nın köylerinde mülksüzleşen ve tarım işçiliği yapan köylüler beklendiği gibi kentlere göç etmemiş, boş arazilerden tarla açarak ve devletin altyapı, destekleme olanaklarından yararlanarak meta üreticisi köylü haline gelmişlerdi. Hatta bizzat kendileri tarım işçisi istihdam eder duruma gelmişlerdi. Tablo 10'da görüldüğü gibi 1960'lı yıllardan sonra tarım işçisi gönderen yerler oldukça genişlemiş ancak aynı tabloda ve alan çalışmalarında görüldüğü gibi Güneydoğu'nun çeşitli illeri işçi arzında öne çıkmaya devam etmektedir. Kırsal dönüşüm süreçlerini konu alan çalışmalarına göre, özellikle tarımda meta ilişkilerinin devlet desteklemeleri eşliğinde geliştiği batı ve kuzey bölgelerinde, topraksız ve az topraklı köylüler çevredeki ulaşılabilir durumda araziden tarla açabildikleri ölçüde bizzat kendileri küçük ölçekli meta üreticisi haline gelebilmekteydiler. Bu nedenle küçük meta üreticiliği tarımda ağırlığını korumakta yaygın bir mülksüzleşme ortaya çıkmamaktadır. Türkiye'de küçük köylülüğün daha yaygın olduğu bölgelerde iç pazarla bütünleşme ve meta üreticiliğinin yaygınlaşması belirleyici olurken aynı zamanda Osmanlı'dan bu yana Güneydoğu illerinin önde gelen tarım işçisi gönderen bölgeler olmaya devam ettiği görülüyor. Bu durum Türkiye'de topraksız ve az topraklı köylülüğün Türkiye'nin birçok bölgesinde ortaya çıkmasına rağmen büyük toprak sahipliğinin kırsal yapıda belirleyici olduğu Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri'nde mevsimlik işçiliğin daha sürekli ve istikrarlı bir geçim biçimi haline geldiğini göstermektedir. Kısacası 1950'li yıllardan itibaren çeşitli büyüklüklerdeki meta üreticilerinin sayılarının ve ucuz işgücü ihtiyacının arttığı batı ve kuzey bölgeleriyle tarım işçisi gönderen Güneydoğu illeri arasında mekânsal işbölümünün yerleşikleşmeye başladığı söylenebilir.

2.3.5.1. Mevsimlik İşçilerin Çalışma Koşulları

Gazeteci olarak 1960'lı yılların sonunda tarım işçileri üzerine haber yapmak için Çukurova'ya giden Fikret Otyam mevsimlik işçilerin yaşam ve çalışma koşullarına ilişkin şu gözlemleri yapmaktadır;

"Onbinlerce insan kap kaçak, yorgan döşek, un bulgur torbalarıyla, kamyonlara, naylonlara biner, kimi yalın yapıldak, çoluk-çocuk, genç ihtiyar yollara, oradan Çukurova'ya dökülür. Çukurova'nın çıldırmış sıcağı altında, sabahtan akşama dek, hiçbir sosyal güvenliği olmayan bu onbinler "tarım işçisi" olarak ölesiye çalışır, alın teri yaşamak için. Yaşamak için, ölerek (Otyam, 2007: 34)."

Otyam'ın gözlemleri Çukurova'da tarımda kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşmaya başladığı dönemlerden bu yana işçilerin yaşam ve çalışma koşullarında önemli değişikliklerin olmadığını göstermektedir. 1950'li yıllardan itibaren tarım işçilerini konu alan çalışmalarda artışlar olmaya başlamıştır. Çukurova'ya pamuk çapasında ve hasadında çalışmak üzere gelen işçilerin çalışma koşullarına ilişkin diğer kaynaklarda şu bilgiler verilmektedir; Çukurova Bölgesi'nde kış ayları işsiz geçmesine karşın, ilkbahar aylarında iş mevsimi başlamakta ve Temmuz-Ağustos aylarında çalışma, en yüksek düzeye ulaşmaktadır. 1950'li yıllarda yaşanan önemli bir gelişme, İbrahim Paşa tarafından konulan 19. Yüzyıldan bu yana varlığını sürdüren düzenlemelerin uygulanmadan kaldırılmasıdır (Altıok ve Akkaya, 1996: 255). 19. Yüzyıl başlarında Adana'yı yöneten Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa tarafından yapılan düzenlemelerde 5,5 gün çalışma için 7 günlük ücret alma uygulaması 1950'lerde kaldırıldı. İşçiler haftanın 7 günü çalıştırılmaya ve çapada da çalışılan gün için ücret ödenmeye başlandı. İşçiler aleyhine oluşan bu değişim, Çukurova'ya gelen işçi sayısındaki hızlı artışlarla birlikte pazarlık koşullarının işverenler lehine değişmesinden kaynaklanmış olabilir. Bunun yanında çapalamada gündelik çalışma üzerinde ücretlendirme sistemine geçiş işçiler

üzerindeki denetimi arttırmıştır. Toplamada ücretlendirme toplanan ürün miktarına göre yapıldığı için denetim daha azdı.

"Toplamda her işçi kendi başına kalmış gibidir. Ürünün niteliğini düşürdüğü ve ağır bastığı için sabahın erken saatlerinde üzerine çiğ yağmış pamuk toplanmaması ya da gün boyu toplanması kolay mahsulün toplanarak altlardaki toplanması zor olanların geri bırakılmaması veya mahsülün temiz ve katıksız toplanması gibi konularda denetim gerekiyorsa da, bu denetim, çapanın denetimine oranla daha kolay olmaktadır (Şeker, 1986: 118)."

Tarımda emek piyasasında dayıbaşı olarak adlandırılan işçi aracıları farklı bölgelerde yaşayan işçilerle işverenler arasındaki bağları kurmaya devam etmektedirler. İş şartları, gündelikler konusunda işverenlerle pazarlık yaparlar. İşveren için işçi bulmak, getirilen işçilerin sorunlarıyla ilgilenmek, işçilere borç para vermek gibi çeşitli sorumluluklar dayıbaşılara aittir (Kocacık, 1979: 283). Dayıbaşıların işçiler ve işverenler arasında sürdürdükleri aracılık faaliyetleri sayesinde yukarıdaki tabloda yer alan bölgelerde görüldüğü gibi oldukça geniş bir coğrafi alanda emek piyasasının oluşumu mümkün olur. Bunun yanında çalışma esnasında "ırgatbaşı" veya "çavuş" denilen görevliler, işçileri denetim altında tutardı. Daha önceki yıllarda olduğu gibi dayıbaşı işçileri anlaşmalı olduğu işverenlere götürür ve kadınlar ve çocukların çalışıp çalışamayacağı, yevmiyeler gibi konularda sıkı pazarlıklar yapılırdı. Özellikle gelen işçi sayısının arttığı dönemlerde pazarlıkların genellikle işveren lehine sonuçlandığı tahmin edilebilir. Kadınlar ve çocukların gerekli çalışma hızına ulaşamayacakları, özellikle kadınların tuvalet için daha muhafazalı uzak yerlere gitme ihtiyacı, emzikte çocuğu olanların vakit kaybına neden olacakları gerekçesiyle işverenler kadın ve çocuk işçi çalıştırmaya sıcak bakmazlardı (Şeker, 1986: 121). Şeker'in yaptığı alan çalışmasında yapılan görüşmelerde tarım işçileri en çok içme suyunun sıcak ve pis oluşundan rahatsız olduklarını belirtmişlerdir. İşverenler yerli işçi çalıştırdıklarında "hemşerilerinin" içme suyuna buz koymak adettendir. Altıok ve Akkaya işçilerin dinlenme süreleri konusunda şu bilgileri aktarıyorlar;

"Çapada saat 07.00 – 19.00 arası çalışılması yerleşmektedir. Çalışma süresi içinde dört kez ara verilirdi. Birinci dinlenme sabah 7.30 civarında 15 dakikaydı. Bu dinlenmede, işçilere 150 gramlık ekmek dağıtılırdı. İkinci mola ise saat 11 civarında verilir, bu molada işçilere çorba ve ekmek dağıtılırdı. 40 dakika süren ve yiyecek verilmeyen üçüncü mola ise saat 13 civarındaydı. Saat 16'ya doğru 15 dakikalık son mola vardı. Bu molada işçilere yağsız ayran dağıtılırdı. İşgünü saat 20'ye doğru biterdi (Altıok ve Akkaya, 1996: 256)." [28]

Genel olarak 1950'li yıllardan itibaren çalışma koşullarında önemli değişiklikler meydana gelmemesine rağmen gelen işçi sayısındaki artışlar nedeniyle işverenlerin pazarlıkta daha da güçlendiği çalışma koşullarını kendi lehlerine çevirmeye çalıştıkları söylenebilir. Mesainin haftanın 7 gününe çıkması yanında günlük 12 saati geçen çalışma saatleri İş Kanunu kapsamında çalışanlar için geçerli olan 48 saatlik sürenin çok üzerinde kalmıştır.

Önceki yıllarda olduğu gibi tarım işçilerinin ücretleri oldukça düşüktür. Akkaya ve Altınok'un aktardığı bilgilere göre pamuk toplama ve çapa işçileri için ilk kez 1951 yılında, 3008 Sayılı İş Kanunu'nun 32. Maddesi uyarınca, asgari ücret Adana, Hatay ve İçel'de saptandı. Ancak bu ücret genellikle işverenlerce tarım işçilerine ödenen en üst sınır olarak belirlendi. Böylece gelen işçi sayısı arttığında ücretler düşürülebilir ancak işgücü kıtlığı yaşanırsa üst sınır asgari ücret olarak belirlenirdi. Çoğu kez yöresel olarak uygulanan asgari ücretlere uyulmamaktaydı. Şeker, Çukurova'da özellikle büyük toprak sahiplerince belirlenen ücretlerin diğer toprak sahiplerince de benimsenerek uygulandığını tespit etmiştir (Şeker, 1986: 123). Ücretlerle ilgili olarak sıkça rastlanan bir diğer durumda işçi ücretlerinin vaktinde ödenmemesiydi. İşverenler toplanan pamukların fiyatları artsın diye ürününü

[28] Daha önce de aktardığımız gibi Cumhuriyet Döneminde tarım işçilerinin günde ortalama dinlenme süreleri çıkarıldıktan sonra 14 saat çalıştıkları tespit edilmişti. Çalışmaya güneşin doğuşu ile başlanır ve akşam 23.30'da son verilirdi (Ağaoğlu, 1936).

satmayarak işçileri bekletmektedirler ya da bir kısım ücretlerin ödenmesini seneye bırakarak işçileri kendilerine bağımlı bırakmaktadırlar. İşçiler örgütlü olmamasına rağmen işverenler "Çiftçi Birliği" etrafında örgütlenerek işçilerin örgütlenmesini engellemeye çalışmışlar ve ücretleri düşük tutmaya çalışmışlardır. Örneğin Şeker'in aktardığı bilgilere göre 1964 yazında Adana için saptanan 9 TL asgari ücreti Çiftçi Birliği ödememe kararı almış, bunu basına açıklamış ve bu dönemde bütün işyerlerinde 6 TL ödenmesini, 9TL olarak da kayıtlara geçmesini sağlamıştı (1986: 125). Hatta üretimin kötü olduğu yıllarda işverenin ortadan kaybolup hiçbir ödeme yapmadığı da olmuştur. Çukurova'da çalışan işçilerin birçoğunun işverenlerden almaktan ümidi kestikleri alacakları vardır.

Ücretler genellikle arz, talep koşullarına göre belirlenmekteydi. Özellikle hasadın iyi olduğu yıllarda işçi talebindeki artış ücret artışlarına neden olabilmektedir. İşgücü kıtlığı olan Karadeniz Bölgesi'nde işçilerin asgari ücretin üzerinde ücret aldıkları tespit edilmiştir. Bunun yanında mahalli işçilerle göçmen işçiler arasındaki rekabet nedeniyle mahalli işçiler iş bulabilmek amacıyla daha az ücrete çalışabilmekteydiler. 1970'lerde işçiler açısından yaşanan bir diğer önemli gelişmede işverenlerce verilen öğle yemeğinin kaldırılmasıdır. Yemek masraflarından artık işçiler kendileri sorumlu hale gelmiştir (Akkaya ve Altıok, 1996: 257) 1950'li yıllarda yemek masraflarının işçilerce karşılanmaya başlaması nedeniyle işçiler beraberlerinde un, bulgur, nohut, mercimek gibi yiyecekler de getirmeye başlamışlardı. Bu yıllarda bir tarım işçisi bir kilo et satın alabilmek için 12 saat, endüstri işçisi 6 saat çalışmak zorundaydı. (Kocacık, 1979: 280).[29] Bu durum işçileri ucuz ve doyurucu besinlere yöneltmektedir. Mevsimlik işçiler genellikle öğle yemeklerini kendileri akşamdan hazırlayıp beraberlerinde getirirler. Ancak çoğunlukla kadın işçilere iş bitiminden yarım saat önce izin verilerek yemek hazırlaması sağlanır (Şeker, 1986: 117). Yemek masraflarının işçilerce üstlenilmeye

[29] Et fiyatı yaklaşık 30 TL, bir işçinin günlük 12 saatlik ücretinin dayıbaşı, yol masrafı çıktıktan sonra 30 TL' yi bulduğu kabul edildiğinde 1970'lerde yapılan karşılaştırmanın bugünde geçerli olduğu görülmektedir. Bunun yanında ileride üzerinde durulacağı gibi makarna, pilav, patates gibi bol nişastalı ucuz yiyecekler işçilerin menüsünde öncelik taşımaya devam etmektedir.

başlamasıyla işçilerin harcamaları arttığı gibi yaşanan hak kaybının kadın emeği üzerindeki yükü artırdığı görülüyor. Haftalık çalışmanın 7 güne çıkarılması, yemek masraflarının işverenin sorumluluğundan çıkması işçilerle işverenler arasındaki güç dengelerinin işverenler lehine değiştiğini göstermektedir. Elimizde kesin bir bilgi olmamasına rağmen 1950'li yıllardan itibaren ortakçılık ve marabacılık ilişkilerinin çözülmesiyle tarımda işgücü arzı artmış Çukurova'da önceki yıllarda yaşanan işgücü kıtlığı sorunu giderilmiş olabilir. Bu durum beraberinde işçilerin işveren karşısında pazarlık gücünü zayıflatmış olabilir.

Yemek sorunu yanında barınma koşullarının elverişsizliği işçilerin çalışmaya gittikleri yerlerde yaşadıkları diğer bir önemli sorundur. Genellikle ulaşım için geçirilen zamanı kısaltmak amacıyla tarlalara yakın yerler barınma yerleri olarak tercih edilir. Şeker'in yaptığı alan araştırmasında işçilerin %83'ü gibi büyük bir çoğunluğunun çadırlarda kaldığı saptanmıştır (Şeker, 1986: 112). Bu çadırları işçiler kendileri yanlarında getirirler. İşçiler barındıkları yerlerle ilgili en büyük sorunun sivrisinek olduğunu belirtmişlerdir. Çukurova'da arazinin sulu olması ve çeltik ekilmesi sivrisineklerin çoğalmasını kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle işçiler arasında salgın halinde sıtma görülür. 1970'lerde mevsimlik işçilerin sıtma hastalığına yakalanma oranı %70 olarak tespit edilmiştir (Altıok ve Akkaya, 1996: 253). Şeker'in çalışmasında hastalanan kişiler için tek güvencenin işçinin ailesi olduğu belirtilmiştir. Sosyal Sigortalar Kanunu'nda yapılan bir değişiklikle tarım işçileri de sigorta kapsamına alınmış olsa da, bunun tarım işçileri için uygulanmadığı tespit edilmiştir. Çalışamayacak kadar hasta olan işçinin tek güvencesi ailesidir. Doktor ancak çok acil durumlarda çağırılır. Firkat Otyam'ın çalışmasından aktardığımız gazete haberleri bugün olduğu gibi 1960'ların sonunda da tarım işçilerinin ölümün kıyısında çalıştıklarını göstermektedir;

"Ayşe Kaplan hakkında bir gazete haberi: Ayşe Kaplan 14 yaşında bir kızdı. Pamuk tarlasında çalışıyordu. Türkiye'deki milyonlarca Ayşe'den birisi olan Ayşe Kaplan, açık havadaydı. Suadiye plâjında da olabilirdi. 12 Eylül 1968 tarihli bazı İstanbul gazetelerinin iç sayfalarında Ayşe Kaplan'a ait tek sütunluk şu haber cıktı: Adana'nın Kadirli ilçesinin

Çınarlı köyünde, dün sabah tarlada pamuk toplarken şiddetli bir yağmur sırasında bir ağacın altına sığınan 14 yaşındaki Ayşe Kaplan'a yıldırım isabet etmiş ve kül haline getirmiştir…Traktör kazası haberi: Pamuk tarlasına pamuk işçisi götürmek üzere hareket eden .... yönetimindeki .... plâkalı traktör fazla sürat yüzünden devrilmiş ve kazada 11 kişi feci şekilde ölmüştür...» yollu haberler, eğer ölü adedi fazlaysa birinci sayfaya ayrılır... Bir yaşama savaşı her yerde, ölerek, ölesiye...(Otyam, 2007: 35)"

Bilindiği gibi sıklıkla yaşanan ölümlü trafik kazaları ve tarlada yaşanan olumsuz çalışma koşullarının getirdiği riskler bugünde tarım işçilerinin gündelik hayatının bir parçasıdır. Otyam'dan aktarılan gazete haberleri, 1960'lardan bugüne Türkiye tarımında üretici güçler açısından büyük ilerlemeler yaşanmasına rağmen çeşitli risk ve tehlikelerin tarımda işçileşmenin önemli bir parçası haline geldiğini göstermektedir.

2.3.5.2. Mevsimlik İşçilerin Sosyal Güvenlik ve Sendikal Örgütlenme Durumu

Türkiye genelinde ücretli çalışanlar içinde sigortalı kesimin payı artarken tarımda çalışan kesim büyük ölçüde bu kapsam dışında kalmaktadır. Tarım işçileri 1977 yılından itibaren Sosyal Sigortalar Kanunu kapsamına alınmıştır. Ancak kanun kapsamına alınmalarına rağmen kırdaki eşitsiz güç ilişkileri ve kayıtdışılık kanunun pratiğe geçmesine izin vermemektedir. Öncelikle işverenler çalıştırdıkları işçileri Sosyal Sigortalar Kurumu'na bildirmemektedirler. Bazen de işçinin ücretinden sigorta primi kestiği halde bu primleri yatırmaz, böylece işçiye daha düşük öderler. Aldığı ücret asgari ücretin altında kalan işçi prim kesintisinden kaçınarak sigortalı olmayı tercih etmez (Altıok ve Akkaya, 1996: 257). Kocacık'a göre tarım kesiminde çalışanların sosyal güvenlik kapsamına alınamamasında işletmelerin çoğunlukla küçük aile tipi işletmelerden oluşması, verim düşüklüğü ve prim ödeme gücünün zayıflığı, çalışanların hem işçi hem işveren olması gibi çok çeşitli nedenlerle zorluklar yaşanmaktadır (Kocacık, 1979: 283). Bunun yanında sigortalının ailesinin hastalık halinde sağlık yardımlarından yararlanabilmesi için en az 120 gün prim

ödemesi gerekir. Ancak mevsimlik işçilerin çalışma sürelerinin toplamı çoğu zaman 120 günün altında kaldığından bir işçi çalıştığı sürece prim ödese bile bu haktan yoksun kalacaktır. Dolayısıyla işçilerde gelirlerini düşürmemek amacıyla prim ödemekten kaçınmaktadırlar. Görüldüğü gibi prim ödemeleri işveren için maliyet, işçi içinde zaten oldukça düşük olan ücretinin daha da azalması anlamına gelmekte bu durumda tarımda sosyal güvenliğin oldukça sınırlı kalmasına neden olmaktadır.

1950'li yıllardan itibaren yaşanan bir diğer gelişme de tarım işçiliği alanında örgütlenen sendika sayısındaki artışlardır. Oldukça sınırlı bir kesim içinde örgütlenmiş olsa da sendikalar işçilerin ücretleri ve çalışma koşulları konusunda çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Ancak bu sendikalar gerçek işçi sendikaları olmaktan çok elçilerin örgütlendiği, iş ve işçi bulma, ücret pazarlığı yapma faaliyetlerinin sürdürüldüğü yerlerdi (Altıok ve Akkaya, 1996: 256). Tarım kesiminde ücretli işçilerin örgütlenmesi alanında çalışma yürüten sendikalar daha çok kamuya bağlı çiftliklerde faaliyet göstermekteydiler.

Tablo 11: Türkiye'de Tarım İşçisi Sendikaları ve Üye Sayıları

Sendika	Üye Sayısı
Ödemiş Tütün İşçileri Sendikası	2000
Hatay Tarım İşçileri Sendikası	100
İskenderun Toprak Mahsülleri İşçi Sendikası	100
Çukurova Tarım İşçileri Sendikası	200
Akçaabat Tütün İşçileri Sendikası	170
Bafra Tütün İşçileri Sendikası	150
Ankara Tarım Üretme Ve Yetiştirme İşçileri Sendikası	?
Diyarbakır Ziraat İşçileri Sendikası	60
Ankara Toprak Ve Tarım Mahsülleri İşçileri Sendikası	300
Ege Bölgesi Tütün İşçileri Sendikası	2000

Kaynak: Kazgan (1963: 54)

Tarım işçilerinin çalışma yerlerinin kırsal alanlara dağılmış olması yanında çalışma ilişkilerinin büyük oranda kayıt dışı yürütülmesi, sendikal hareketlerin yoğunlaştığı kentlere uzak olunması ve birçoğunun küçük toprak sahiplerinden oluşmasıyla işçi devir oranlarının yüksekliği (Kazgan, 1963: 55) gibi çeşitli nedenlerle bu alanda etkili sendikal faaliyetler gerçekleştirilememiştir. Sendikaların çalışma yürüttükleri alanda etkisiz kalması nedeniyle işçilerin ücretler ve çalışma koşullarıyla ilgili düzenlemeler İş Kanunu'na kalmakta ancak kanun da tarım kesimini kapsamamaktadır. İllerde tarım işçilerinin çalışma şartlarını düzenlemek üzere kurulan komisyonlarda çoğunlukla büyük toprak sahiplerinin etkileri altında çalışmışlar ya da büyük ölçüde işlevsiz kalmışlardır. Buna rağmen Tablo 11'de görüldüğü gibi sınırlı da olsa 1960'lı yıllarda bazı bölgelerde tarım işçileri sendikaları kurulabilmiştir. Bu sendikaların kuruldukları bölgelerde ne kadar etkili olabildikleri ve işveren karşısında işçiler lehine hangi kazanımlar elde edebildiklerine ilişkin elimizde net bilgiler yoktur.

18. yüzyıldan başlayarak Batı Avrupa'da sanayileşme ve tarımda kapitalistleşmeyle birlikte kırlarda yaşayan küçük köylüler üretim araçları üzerinde mülkiyetlerini yitirerek işçileşiyorlardı. İngiltere'de görülen köy meralarının ve köylülere ait arazilerin zor yoluyla ele geçirilmesi sonrasında geniş bir topraksız kesimin ve kapitalist çiftliklerin ortaya çıkması şeklinde ortaya çıkan dönüşüm Türkiye'nin özel tarihsel koşullara sahip bölgelerinde ortaya çıkıyordu. 1950'lerden itibaren Türkiye'de kapitalizmin tarımsal alanlarda hızla yayılmaya başlaması küçük köylülüğün daha geniş kesimlerini meta üreticileri haline getirirken aynı zamanda büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu bölgelerde geniş bir topraksız kesim açığa çıkıyordu. Tersine Türkiye'de tarımda devletçi politkaların uygulandığı ortamda işletmelerin sayısının giderek arttığını aynı zamanda bu işletmelerin pamuk ve tütün dışında oldukça geniş bir ürün yelpazesinde pazara dönük üretim yapan kesimler haline geldiğini görüyoruz. 1968-1978 arasında iç ticaret hadlerinde tarım lehine toplam %31'lik artışlar (Boratav, 2013: 56) üreticilerin uygun fiyat koşullarında piyasa ilişkileriyle bütünleşmesini kolaylaştırmıştır.

Yeni arazilerin ekime açılması, devletin bunlara göz yumması kırsal alanlarda mülkiyet sahipliğini oldukça yaygınlaştırmıştır. Tablo 5'te görüldüğü gibi 1950'den kendi toprağında ekim yapan çiftçi sayısı 1,9 milyonken 1980'de bu sayı 3,8 milyona çıkmıştır. Akdeniz ve Batı Anadolu'da büyük çiftlikler yaygınlaştığı gibi işletmelerin miras yoluyla parçalanarak küçülmesi süreci büyük çiftlikleri de etkilemektedir. Bu yıllarda Türkiye tarımında küçük köylü mülkiyeti yerleşik hale gelmekte ancak sermayenin çeşitli kesimleri piyasa yoluyla köylü emeği ve tarımsal artık üzerindeki kontrolünü arttırmaktadır. İthal ikameci dönemde sanayi sektörünün gelişimiyle birlikte iç pazara yönelik olarak üretilen sanayi mallarının boyutu sürekli genişliyor ve buna uygun bir tüketici kütlesi oluşuyordu. Kırsal nüfusun geniş bir kesimini oluşturan küçük köylülük, hem tüketim kalıplarında hem de traktör, çeşitli tarım aletleri, fenni gübre gibi üretim mallarında da sanayi kesimine bağımlı hale geliyordu. Kısacası bu yıllarda küçük köylülük bağımsız üretici özelliğini yitirmeye başlamış, üretim ve hanenin yeniden üretimi için gerekli olan ihtiyaçlarda sanayi sermayesine ve onun uzantıları olan tüccar, tefeci sermayesine olan bağımlılığı artan bir kesim hale gelmişti.

Mülkiyet sahipliğinin ve işletmelerin sayının arttığı kırsal alanlarda tarımsal artığa el koymanın diğer bir biçimi olan ücretlilik ilişkileri tarımsal yapı içinde sınırlı kalmıştı. Tarımsal istihdam içinde sınırlı kalmasına rağmen bu dönemde, önceki dönemlere göre tarımda ücretli olarak çalışan kesimlerin sayısında büyük artışlar olduğu görülüyor. Ortakçılık, marabacılık ilişkilerinin çözülmesi, toprakların miras yoluyla parçalanması, toprak temerküzü gibi süreçler topraksız, az topraklı, yoksul köylü kesiminin boyutlarında 1930'larla karşılaştırıldığında büyük artışlar ortaya çıkmaktaydı. 1970 yılında 600 bin olan tarım işçisi sayısı 1975 yılında 1 milyona çıkmıştı (Petrol-İş, 1989: 133). Aynı kaynaktan aktarılan verilere göre 1975 yılında ücretli işçilerin tarımsal istihdam içindeki payının % 9'u buluyor olması kırda mülksüzleşme dinamiklerinin oldukça güçlendiğini ve çeşitli büyüklüklerdeki meta üreticiliğinin gelişmesiyle tarımsal alanlarda ücretli kesimin giderek yaygınlaştığını gösteriyordu. Kırsal kesimde tarımda makineleşme ve hızlı nüfus artışı köylü ailelerinde belirli bir işgücünün atıl kalmasına neden olmuştu. Türkiye tarımında

emeğin bollaştığı yıllarda çapa, ot ayıklama, hasat gibi işlerde makine kullanımı iktisadi rasyonaliteye uygun bulunmamakta bunun yerine mevsimlik işçi çalıştırılmaktaydı (Tekeli, 2008: 92). 1950-1980 arası dönemde kentlerde sanayi üretiminin gelişmesine bağlı bir emek piyasasının giderek gelişmesiyle birlikte işçi sınıfının yasal konum ve sosyal güvenlik açısından kendi içinde farklılaştığı görülüyor. Kentlerde büyük ölçekli modern fabrikalarda yasal koruma ve güvencelere sahip, sendikal örgütlenme, grev yapma hakkına sahip bir işçi sınıfı giderek büyürken aynı zamanda kırda bütün bunlardan mahrum ve geçici olarak ücretlilik ilişkisine giren enformel işgücü varlığını genişleyerek korumaya devam ediyordu.

Mülksüzleşme süreçlerinin daha keskin yaşandığı Doğu ve Güneydoğu yanında Karadeniz gibi nüfus başına düşen toprakların giderek azaldığı bölgelerde, dağlarda yer alan ve toprak temerküz süreçlerinden etkilenen köylerde yaşayan köylüler için bu dönem daha yüksek refah olanakları vaat eden kentlere göç etmek mümkündür. Ayrıca yapılan alan araştırmalarında bu dönemde topraksızlaşan kırsal kesimin ekilmeyen araziden tarla açma imkânlarının bulunduğu yani yeniden küçük köylü saflarına katılabilecekleri üzerinde durulmuştur. Tarımın hızlı bir büyüme sürecine girdiği koşullarda ücretli işlerde elde edilen birikimin yeniden toprağa yatırılması mümkündür. Ancak Güneydoğu'nun illerinde pazarlara uzaklık ve yeni toprak açma imkânlarının oldukça sınırlı olması nedeniyle küçük meta üreticiliğinin zayıf bir eğilim olacağını söylemek mümkündür. Elimizde yeterli bilgi olmadığını akılda tutarak bu dönemin mevsimlik tarım işçilerinin bu işi geçici olarak yaptığını, uygun koşullar yakaladığında yeniden küçük köylü saflarına ya da kentsel emek piyasasına katılabileceğini tahmin edebiliriz. 1980 yılında tarım işçisi sayısının 1 milyondan yeniden 600 bin civarına inmesi belirli bir ücretli kesimin kentlere göç ettiğini akla getirmektedir. Başka tarlalarda çalışarak elde edilen gelirler küçük köylü işletmelerinin kırda tutunmasına katkıda bulunmakta (Tekeli, 2008: 92) dolayısıyla tarım işçileri büyük ölçüde köylü niteliğini korumaktadır. Kısacası 1950'lerden itibaren tarımda ücretli işçi çalıştırma uygulamaları yaygınlaşmış ancak küçük köylü mülkiyetinin yaygınlığı ve daha yüksek sosyal refah imkânları vaat eden kentlere

göçler nedeniyle mevsimlik işçilik geçici olarak başvurulan bir geçim biçimi olarak varlığını sürdürmüştür. Diğer bir deyişle özünde geçici bir iş olan mevsimlik işlere geçici olarak başvurulmaktadır.

3. 1980 Sonrası Türkiye'de Kırsal Dönüşüm Süreçleri ve Tarımda İşçileşme: Sakarya Örneği

1950'li yıllarda sanayi yerine tarım sektörü eksenli bir kalkınma programı uyguladığı için Demokrat Partiye yöneltilen eleştirilere karşı, Adnan Menderes Türkiye'de nüfusun büyük bir kısmının köylerde yaşadığı koşullarda esas sorunun "amele davası olmaktan çok daha fazla çiftçi ve köy davası" olduğundan söz ediyordu (Avcıoğlu, 1969: 284). Adnan Menderes'in meseleyi bir çiftçi davası olarak gördüğü yıllardan bugüne kadar geçen sürece baktığımızda yaşanan göçlerle birlikte, Türkiye'de nüfusun büyük bir kısmının 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren kentlerde yaşamaya başladığını, köy ve tarımla ilgili sorunların toplumda ikinci plana atılmaya başlandığını görüyoruz.[30] Ayrıca 1980'li yıllardan bugüne kapitalizmin küresel eğilimlerine bağlı olarak tarımda yaygın ve yerleşik üretici kesim olduğu kabul edilen küçük köylülüğün varlık koşullarının büyük bir krize girdiği yeni bir süreç başlıyor. Son yıllarda Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yapılan oldukça kitlesel geçen çiftçi mitinglerinin yapılması ve tütün, fındık, üzüm gibi ürünlerin üreticiliğini yapan çeşitli çiftçi sendikalarının kurulması, neoliberal politikalardan dolayı çiftçilerin yaşadıkları kayıplara duyulan tepkinin somut kanıtlarıdır.[31] Çalışmada 1980'li yıllardan itibaren IMF, DB ve DTÖ gibi kapitalizmin küresel ölçekteki düzenleyici kurumları eşliğinde çeşitli hükümetler tarafından aşamalı olarak uygulanan neoliberal tarım politikaları, tarımsal dönüşüm ve işçileşme süreçleri üzerinde belirleyici faktör olarak ele alınmaktadır. Uluslarası sermayeyle bütünleşme ihtiyacı yeni sermaye birikimi rejiminin gerekliliği haline gelmektedir. Bu kapsamda uygulanan politikalar, devletin çiftçiler üzerindeki

---

[30] Türkiye İstatistik Kurumu verilerine göre 1985 sayımlarında ilk kez kent nüfusu köy nüfusunu geçmiştir. Sayımda kentlerin ülke nüfusu içindeki payı % 53 köylerin % 46 olarak tespit edilmiştir.

[31] 30 Temmuz 2006 tarihinde sivil toplum örgütleri, ziraat odaları öncülüğünde düzenlenen yaklaşık 100 bin kişinin katıldığı fındık mitingi için bkz. http://www.tzob.org.tr/Bas%C4%B1n-Odas%C4%B1/Haberler/Miting/ArtMID/705/ArticleID/667/Ordu-F%C4%B1nd%C4%B1k-Mitingi Er: 3 Mart 2012. Türkiye Ziraat Odaları'nin Manisa'da 23 Eylül 2005'te düzenlediği yaklaşık 60 bin kişinin katıldığı "Çiftçilerin Haykırışı" mitinginde hükümetin tarım politikalarının eleştirildiği başka bir haber için bkz. http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/342087.asp Er: 3 Mart 2012

koruyucu ve kollayıcı fonksiyonlarından aşamalı olarak çekilmesi ve tarımda üretim ve bölüşüm ilişkilerinin piyasanın kendine özgü mekanizmalarıyla belirlenmesi ilkesine dayanmaktadır. 1950'li yıllardan itibaren devlet desteklemeleri eşliğinde korunan iç pazarda hızla piyasa ilişkilerinin içine çekilen köylülük, yeni politika ve uygulamalarla birlikte kendisini çok uluslu tarım şirketlerinin, tüccarların ve bankaların belirlediği bir ortamda bulmuştur.

Devletin ürün, girdi ve kredi piyasalarında desteklemelerini ve tarım ürünleri ithalatı önündeki engelleri kaldırdığı koşullarda sermayenin meta üreticisi köylülük üzerindeki artan kontrolü tarımda istihdam yapısında önemli değişiklikleri beraberinde getirmektedir. Meta üreticisi köylülüğün elindeki en önemli kaynağı olan ücretsiz hane emeğini kente göçler sürecinde yitirmeye başlaması, köylüyü kendi toprağının işçisi haline getiren sözleşmeli çiftçilik uygulamalarının yaygınlaşması ve endüstriyel tarım yapan küçüklü, büyüklü işletmelerde ücretli tarım işçisine olan ihtiyacın artışı, tarımda "amele sorunu"nun artık görmezden gelinemeyecek boyutlara ulaştığını gösteriyor. Kısacası 1980'li yıllardan bugüne küçük ve orta ölçekli meta üreticisinin yaşadığı krizle birlikte ücretsiz hane emeği yanında ücretli emeğin tarımda meta üretiminin vazgeçilmez bir parçası haline geldiğini görüyoruz.

Çalışmanın son bölümünde tarımda işçileşme süreçleri; 1950'li yıllardan itibaren sermayeye bağımlılığı giderek artan meta üreticilerinin uygulanan yeni ekonomi politikalarıyla birlikte emek organizasyonlarında yaşadıkları dönüşüm ve köylülüğün daha alt katmanlarında yer alan kesimlerin topraktan kopuş süreçleri ekseninde ele alınacaktır. İleride alan araştırmasından elde edilen bilgilerden görülebileceği gibi ücretli işçiye talep artışı, yaşanan göçler sonrasında fındık üreticisi ailelerin ücretsiz işgücü kaynaklarını yitirmeleriyle doğrudan ilişkilidir. Aynı zamanda tarımda işçileşme sürecinin boyutları ve niteliği üzerinde radikal etkiler yaratan bir diğer dönüşüm Türkiye'nin Güneydoğusu'nda yaşanmaktadır. Önceki dönemlerde üzerinde durulduğu gibi eşitsiz toprak dağılımının sosyal yapıda daha belirleyici olduğu bölgede geniş bir topraksız ve az topraklı köylü kesimi tarımda ve tarım dışı alanlarda ücretli işçi haline geliyordu. 1980'li yıllardan itibaren bölgenin

sosyoekonomik ve politik yapısında etkili olmaya başlayan çeşitli süreçler yeni bir mülksüzleşme dalgasına neden olmuştur. 1980'li yıllardan itibaren eldeki sınırlı topraklarla yapılan geçimlik üretimin çözülme sürecine girmesi, 1990'lı yıllarda devletin Güneydoğu'nun kırsal alanlarında köy boşaltma ve zorunlu göç uygulamalarına başvurması, bölgede kırdan kopan ve yakın kent ve kasabalara göç eden geniş bir kesimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Tarımdaki işlere geçici işçi gönderme geleneğinin çok daha eskiye dayandığı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde kırdan kopan geniş bir kesimin eklenmesiyle birlikte tarımdaki ücretli işlere olan talepte bir patlama yaşanmıştır. Tarımda üretim ilişkilerinin yeni ekonomi politikaları ekseninde yeniden düzenlenmesi, meta üreticilerinin üretim ve işgücü yapılarının dönüşümü ve Güneydoğu'nun kendine özgü koşulları nedeniyle geniş bir topraksız ve işsiz kesiminin ortaya çıkışı dönemin temel dinamiklerini oluşturmaktadır. Dolayısıyla neoliberal tarım politikalarının çeşitli kırsal sınıflar üzerindeki etkileri ve zorunlu göç, köy boşaltma uygulamaları Sakarya'da yapılan alan araştırmasının tarihsel politik arka planını oluşturmaktadır.

3.1. Tarımda Neoliberal Dönüşüm

1950'li ve 1960'lı yıllarda ürün, kredi, girdi piyasalarında artan devlet desteklemeleri, yeni teknik ve teknolojilerle tarım arazilerinin ekime açılması ve gelişen iç pazar koşullarında geniş bir köylü grubu meta üreticileri haline gelmişti. Bu süreçte meta üreticileri haline gelen ve sermayeye bağımlılığı giderek artan köylülük aynı zamanda bağımsız üretici niteliğini yitiriyordu. Ancak pazara yönelik üretim yapan köylülüğün sermayeyle eşitsiz ilişkisinden doğan etkiler tarımsal desteklemeler yapan devlet kurumları sayesinde telafi edilebiliyordu. Kredi sübvansiyonu sağlayan kurumlar çiftçi ile finansal piyasa arasında, girdi desteği sağlayan kurumlar çiftçi ile tarıma girdi sağlayan endüstriyel sektörler arasında, destekleme alımı yapan kurumlar ise çiftçi ile hammadde kullanan endüstri sektörleri arasında tampon görevi görüyordu (Önal, 2010: 168). Böylece tarımsal desteklemeler yapan kurum ve kuruluşlar kar amacı gütmediği için küçük köylülük sermayenin

meta ilişkileri aracılığıyla gerçekleştirdiği baskıya karşı varlığını sürdürme imkânı bulabiliyordu. 1980'lerin başından itibaren tarımsal desteklemeleri yürüten kurumların özelleştirilmesi ve serbest piyasa aktörleri haline gelmesi, küçük ve orta ölçekli üreticileri kredi piyasasında tefecilere, ürün piyasasında tüccarlara, komisyoncu ve çok uluslu şirketlere bağımlı hale getirdi.

İçe yönelik sermaye birikim rejiminde küçük köylü kesimini meta üreticiliğine teşvik eden ve onu piyasanın iniş çıkışlarından koruyan, gelirlerin daha adil dağılmasını sağlayan tarımsal destekleme uygulamaları, 1980 Darbesi kapsamında uygulamaya konulan 24 Ocak Kararlarıyla başlayan ve 1990'ların sonuna doğru daha sistemli uygulamaya konulan tarımı serbestleştirme programları doğrultusunda terk edilmeye başlandı. Yapılan desteklemelerin bütçeye ağır yükler getirdiği, desteklemelerin tarım kesimini verimsizleştirdiği ve enflasyonist etkiler doğurduğu, tarımsal ürün fiyatlarının dünya fiyatlarının üstünde olduğu gibi çeşitli gerekçelerle destekleme sisteminin tasfiyesine meşruiyet kazandırılıyordu. 1980'lerden sonra IMF, DB, DTÖ ve AB eşliğinde adım adım uygulamaya konulan politikalar, genel olarak ulus ötesi tarım şirketleri ve onların yerli ortakları, işbirlikçilerinin katı kontrolleri altında Türkiye tarımını uluslar arası piyasalara açma amacını taşıyordu (Aydın, 2010: 155). Özellikle IMF ve DB ile yapılan çeşitli anlaşmalar çerçevesinde verilen krediler genel olarak ekonomi ve tarım politikalarının yeniden düzenlenmesinde büyük rol oynuyordu. 1985 yılında Dünya Bankasıyla yapılan anlaşma ile Türkiye'ye 300 milyon Dolar kredi açılmıştı. Anlaşma karşılığında tarımsal ürünlerin ve çeşitli girdilerin ithalatı önündeki engeller kaldırılmıştı. Ayrıca TİGEM ve TZDK gibi tohum ıslahı ve gübre piyasalarında etkin olan kurumların etkinliği kırılmak istenmiş bu kurumlar özelleştirme kapsamına alınmışlardı (Özkaya, t.y.). 1981 yılından itibaren desteklemeye konu olan ürün sayısı azaltılmaya başlanmış, 1990 yılında 10 ürüne kadar düşürülmüştür. 1976'da çiftçilere ödenen destekleme alımları için yapılan ödemeler toplam tarımsal katma değerin % 20'sini bulurken bu oran 1980–1987 yılları arasında % 12'ye kadar düşmüştü (Sönmez, 1992: 141). Ancak 1992 yılında zamanın koalisyon hükümetince desteklenen ürün sayısı yeniden 26'ya çıkarılmıştı. Aynı yıllarda tarımsal ürün

fiyatları sanayi fiyatları karşısından hızlı bir gerileme sürecine girmişti. 1980 dönemi 100 kabul edildiğinde iç ticaret hadleri 1992'de 80,7'ye inmiş ve bu durum bölüşüm ilişkilerinde tarım aleyhine bir bozulmaya işaret etmiştir (Boratav, 2013: 61). 1994 yılında yaşanan iktisadi kriz sonrasında ve 2000'li yılların başında tarımsal desteklemeler konusunda daha kapsamlı bir reform programı uygulanmaya başlanmıştır.

3.1.1. 1994 Krizi Sonrası Neoliberal Tarım Politikaları

1994 yılında ve 2000, 2001 yıllarında arka arkaya yaşanan ekonomik krizler sonrasında tarımsal desteklemelerin yasal, kurumsal altyapısında daha kapsamlı bir dönüşüm sürecinin başlatıldığını görüyoruz. 1994 yılında yaşanan ekonomik kriz sonrasında "5 Nisan Kararları" olarak bilinen önlemler paketinde, kamu harcamalarını, iç talebi bastırma ve vergi yükünü giderek daha geniş toplum kesimlerine yükleme gibi amaçları yanında tarımsal desteklemelerin tasfiyesi, alınan kararlarda öncelikli hedefler arasında yer almaktaydı (BSB, 2011: 152). Yapılan düzenlemelerin en önemli ayaklarından biri, fiyat desteklemelerine konu olan tarımsal ürün sayısının yeniden 26'dan 9'a (hububat ürünleri, şeker pancarı, haşhaş ve tütün) düşürülmesi ve destekleme fiyatları belirlenirken dünya fiyatlarının veri alınmasıdır. Ayrıca tarımsal KİT'ler ve satış kooperatifleri aracılığıyla yapılan hazine garantili alımlardan vazgeçilmeye başlanmıştı. Hükümetlerce IMF'ye verilen niyet mektuplarında tarımsal destekleme sisteminin tasfiyesi ve bunun yerine Doğrudan Gelir Desteği gibi tek bir destekleme uygulamasına geçiş öngörülüyordu. Ayrıca IMF, DB, DTÖ ve AB'nin Türkiye'de tarıma yönelik talepleri oldukça benzerlik gösteriyordu (Aydın, 2010: 161). AB'ye giriş süreci, GATT ve DTÖ'yle yapılan anlaşmalar, IMF ve DB tarafından verilen krediler karşılığında zorunlu tutulan düzenlemeler ülkede tarımın yeniden yapılandırılmasında önemli roller oynuyordu. 1996 yılında AB ile yapılan Gümrük Birliği Anlaşması çerçevesinde Türkiye'den AB'nin Ortak Tarım Politikasına ve GATT Uruguay toplantılarında alınan kararlara uyum göstermesi isteniyordu. Tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi, aşamalı olarak

üretim desteklemelerinin tasfiyesi ve ihracat desteklemelerinin azaltılması bu kararların ortak noktasıydı.

2000'li yıllara girildiğinde tüm destekleme alımları önce piyasa mekanizması içinde, sonra da resmi olarak tasfiye edilmişti (Günaydın, 2008). Aynı zamanda fındık, pamuk ve ayçiçeği piyasalarında alım-satım yapan tarımsal satış kooperatifleri tasfiye sürecine sokuluyordu. 1999 yılında IMF ile yapılan istikrar programında ve hükümetin IMF'ye verdiği niyet mektuplarında tarımsal destekleme harcamalarının azaltılması KİT'ler ve diğer tarımsal kurumların dönüştürülmesi ve tasfiye edilmesi amaçlanıyordu (Önal, 2010: 147). Ürün, girdi, kredi piyasalarında üretici lehine müdahale ve desteklemelerde bulunan TMO, Şeker Fabrikaları, tarım kooperatifleri, Ziraat ve Halk Bankası gibi kurumların piyasa aktörü gibi davranması doğrultusunda yapılması öngörülen düzenlemeler istikrar programının önemli bir parçasını oluşturuyordu. 2000-2001'de ardı ardına yaşanan ekonomik krizler nedeniyle tarımın serbestleştirilmesi amacıyla yasal, kurumsal süreçlerde hızlı bir yeniden yapılandırma sürecine girildi. 2001'de yaşanan ekonomik krizle birlikte DB uzmanlarından Kemal Derviş önderliğinde "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" uygulamaya konuldu. Program kapsamında çıkartılan Şeker ve Tütün Kanunu, bu ürünlerin fiyatlarının serbest bırakılmasını, üretimin sınırlandırılmasını ve piyasayı düzenleyecek bir üst kurul oluşturulmasını hedefliyordu.

2001 Krizinin ekonomi üzerinde etkileri devam ederken Dünya Bankası'nın 2000 yılında hazırladığı "Tarım Politikaları Reform Paketi" kapsamında önerilen düzenlemeler kabul edildi. DB'nin önerdiği reform paketinin genel amacı, devlet bütçesi üzerinde kambur olarak görülen tarımda destekleme programını yürüten KİT'lerin özerk, yarı özerk yapılar haline getirilmesi, taban fiyat uygulamasının tamamen kaldırılması ve girdi fiyatlarının piyasaya bırakılmasıydı (Oral, 2006: 128–129). Reform kapsamında önceki dönemden kalan üretim esaslı desteklemeler yerine çiftçilere doğrudan gelir desteği yapılması öngörülmüştü. Üretimden ve verimlilikten bağımsız doğrudan nakit ödemeler şeklinde uygulanan Doğrudan Gelir Desteği ödemeleriyle girdi ve ürün piyasalarında piyasa egemenliği pekiştirilirken tarım üreticisinden gelen toplumsal tepkiler yumuşatılacaktı (BSB, 2011: 159).

Girdi üretimi ve ürün alım satımında uzmanlaşan KİT'lerin özelleştirme kapsamına alınması önerisiyle birlikte yeni dönemde tarım sektöründe fiyatlar ve üretim, piyasanın "görünmez eliyle" düzenlenecektir. Bu çerçevede tarımda serbestleşme sürecinin önemli bir ayağı ürün, girdi, kredi piyasalarını düzenleyen TMO (Toprak Mahsulleri Ofisi), TEKEL, Şeker Fabrikaları, Tarım Satış Kooperatifleri, Fiskobirlik, Çaykur gibi kurum ve kooperatifler işlevsizleştirildi. DB'nın önerdiği reform paketine çiftçiler piyasa koşullarına göre üretim kararı alacak, doğrudan tüccarla muhatap olacak, ticari bankalardan kredi bulacaktı (Keyder, 2013: 201). Belki de sonuçları açısından en radikal ve hızlı dönüşüm tütün üreticilerinde yaşandı. 2001 yılından itibaren "reform" kapsamında devlet tütün alımından vazgeçti ve TEKEL özelleştirilme kapsamına alındı. Tütün Yasası kapsamında tütünde destekleme alımlarının kaldırılacağı, tütün ekiminin sözleşmelerle ve açık artırma esasına göre alınıp satılacağı düzenlemeleri yapılmıştı. Ancak üreticinin tütününe alıcı bulamaması durumunda ürününü nasıl değerlendireceği konusunda herhangi bir düzenleme getirilmemişti (Oral, 2006: 196). Diğer taraftan çay, tütün, tohumluk ürünlerin üretim, dağıtım işleri devlet tekelinden çıkarılarak, ithalatının serbest bırakılması da giderek güvencelerini yitiren büyük bir kısmı örgütsüz çiftçileri çok uluslu tarım şirketleri ile eşitsiz bir biçimde karşı karşıya getirdi.

1980 öncesinden kalan desteklemeler yerine uygulamaya konulan, çiftçilere yapılan doğrudan gelir ödemeleri 2001 yılında başlamış ve 2007 yılında sonlandırılmıştı. Devletin fiyat desteklemelerinden vazgeçmesiyle çiftçiler küçüklü, büyüklü tüccarların spekülasyonlarına karşı korumasız hale geldiler. Oyan'a göre Türkiye'de 2 milyona yakın küçük tarımsal işletmenin büyük bir kesimi tarımsal destekleme sisteminden yararlanmaktaydı (Oyan, 2013: 120-121). Bunların büyük bir kısmı son dönemde tasfiye sürecine sokulan ve üye sayısı 2 milyonu geçen TSKB (Tarım Satış Kooperatifleri Birliği) ve TKK'ne (Tarım Kredi Kooperatifleri) üyeydi. Özellikle çay, tütün ve fındık gibi ürünlerde uzmanlaşan pazara yönelik üretim yapan küçük işletmelerin büyük bir kesimi kooperatifler aracılığıyla desteklemelerden yararlanabiliyorlardı. Sadece fındık alımı yapan Fiskobirlik'in yaptığı desteklemeler

diğer tarım satış kooperatiflerinin yaptığı toplam desteklemelerden fazlaydı. Dolayısıyla son yıllarda alım-satım yapan kooperatiflerin işlevsizleştirilmesi, girdi ve kredi desteklemelerinin kaldırılması sonrası üreticiler tüccarlar, bankalar, tarım şirketleri gibi sermayenin çeşitli kesimlerine karşı korumasız kaldılar. Kooperatiflerin işlevsizleştirilmesi ve tarımsal desteklemelerin bütçedeki payının küçülmesinden en çok etkilenen kesim küçük ve orta ölçekli işletmeler olmuştu.

Bazı yıllar mazot ve gübre desteklemeleri yapılsa da toplam tarımsal desteklemelerin bütçe ve milli gelir içindeki payı giderek düşüyordu (Oyan, 2013: 124). Ziraat ve Halk Bankası gibi çiftçiye ucuz kredi veren kurumlar yeni dönemin mantığına uygun olarak öncelikle piyasa aktörleri gibi davranacaklar bir sonraki adımda yüksek maliyetli ve verimsiz çalıştıkları söylemleriyle özelleştirme kapsamına alınacaklardı. Ziraat Bankası'nın 2004 yılında Tarımsal Kredi dağıtımında % 98 olan payı, 2007'de % 47'ye gerilemişti (BSB, 2011: 163). Ayrıca kredi dağıtımında çok sayıda özel banka yer almaya başlamış ve bu bankalar ödemeleri hasat dönemlerine çekerek çiftçileri kredi almaya teşvik etmeye başlamışlardır. Çok sayıda bankanın tarımsal kredi vermeye başlaması son yıllarda kayıplara uğrayan çiftçilerin borçlarını ödeme imkânlarını zorlaştırmıştır.

Reform paketi kapsamında alınan kararlardan biri de hızlı üretim artışı nedeniyle devlet bütçesi üzerindeki yükü giderek artan fındık üretiminin ve yapılan desteklemelerin sınırlandırılmasıydı. Fındık ekim alanlarının genişlemesiyle üretimde yaşanan hızlı artışlar, yapılan desteklemelerin devlet bütçesi üzerindeki maliyetini artırıyordu. 2000'li yılların başından itibaren IMF ve DB ile işbirliği haline uygulamaya konulan yeni politikalarla fındık üretiminde ürün, girdi ve kredi piyasalarında desteklemeler aşamalı olarak kaldırılarak Doğrudan Gelir Desteklemelerine geçildi. Bu süreçte Fiskobirlik'in fındık alımlarına sınırlamalar getirildi. Buna göre Fiskobirlik 50 bin tondan fazla fındık alımı yapamayacaktı (Oral, 2006). 2000 yılında çıkarılan 4572 sayılı Tarım Satış ve Kooperatif Birlikleri Kanunuyla birlikte aralarında Fiskobirlik'in de bulunduğu 16 birliğe bütçeden kaynak aktarımına yasak getirildi. Tarım Reformu düzenlemeleri gereği AKP hükümeti, 2002 yılında Fiskobirlik aracılığıyla yaptığı fiyat açıklamalarını ve fındık

alımını durdurdu. Fiskobirlik alım yapmayı sürdürse de miktar giderek azalmış hem de kurum hazineye borçlanarak alımları sürdürebilmiştir. Sonraki yıllarda hükümet alımlarda TMO'yu görevlendirdi. Ayrıca DB'ndan alınacak kredilere bütçede ağır yükler yarattığı düşünülen fındık bahçelerinin sökülmesi gibi şartlar da getiriliyordu. 2001'de DB'na gönderilen niyet mektubunda alınacak kredi karşılığında 100 bin hektara yakın fındığın sökületeği ve bunun yerine alternatif ürüne geçileceği taahhüt ediliyordu (Oral, 2006). Üretim alanlarının sürekli genişlemesi ve yüksek sübvansiyonlu olarak üretilmesi nedeniyle fındık bütçeye ek maliyet getirmekte ve üretim ekonomik olmaktan çıkmaya başlamıştır. Ayrıca 2009 yılında "Havza Modeli" adı verilen yeni bir destekleme modeline geçilmişti. Ancak destekleme politikasını havzaların ekosistemine göre belirlenmiş ürünlere öncelik vererek belirleyen Havza Modelinde fındık, çay, şekerpancarı gibi ürünler destekleme dışında tutuluyordu (BSB, 2011: 171).

Devlet alımlarının giderek azalması ve girdi desteklemelerinin kaldırılması sonrasında fındık fiyatlarının düşmesiyle üreticiler, 2006 yılının temmuz ayında fındık üretiminin "başkenti" olarak kabul edilen Ordu'da yaklaşık 100 bin kişinin katıldığı büyük bir miting düzenlemişlerdir. Başbakan, geniş katılımlı miting sonrasında kamuoyu dikkatinin fındık üreticilerine yöneldiği bir dönemde yaptığı bir konuşmada, fındık fiyatlarının artık piyasa şartlarına bağlı olarak oluşacağını ifade etmişti.[32] Kısacası 2000'li yılların başından itibaren uygulamaya konulan yasal, kurumsal düzenlemeler eşliğinde Fiskobirlik'in devreden çıkarılması ve Başbakan'ın konuşması, fındıkta üretim ve bölüşüm ilişkilerinin serbest piyasa koşulları içinde şekilleneceğini göstermekteydi. Devletin ürün, girdi ve kredi piyasalarında desteklemelerini minimize ettiği koşullarda fındık üreticisi artık yerel, ulusal ve küresel bağlantıları olan tüccarların fiyat koşullarını belirlediği bir ortamda ayakta kalmaya çalışacaklardır.

---

[32] Başbakan Tayip Erdoğan'ın konuşmasıyla ilgili haber için bkz. http://arsiv.sabah.com.tr/2006/08/09/eko110.html Er: 03 Mart 2013

Tarımda çeşitli büyüklüklerdeki tüccarların, tarım şirketlerinin ve bankaların belirleyici olmaya başladığı serbest piyasa ortamında bölüşüm göstergelerinin giderek tarım kesimi ve küçük üreticiler aleyhine bozulmaya başladığını görüyoruz. Son yıllarda tarımla sanayi arasındaki fiyat makaslarının tarım aleyhine bozulması bu durumun somut kanıtlarından biridir. Çiftçinin eline geçen fiyatlardaki değişmelerle çiftçinin ödediği fiyat hareketleri arasındaki oranlamaya dayanan iç ticaret hadleri sayesinde pazara yönelik üretim yapan çiftçinin piyasa ilişkileri tarafından ne derece "sıkıştırıldığını" saptamak mümkün oluyor (Boratav,2013: 54). Boratav'dan aktarılan verilere göre 1978 yılında ithal ikameci dönemde başlayan kriz koşullarından 24 Ocak Kararları'nın uygulandığı dönem olan 1988 yılına kadar tarım ürünleri fiyatları sanayi fiyatları karşısında % 46,6'lık bir aşınmaya uğramıştır. Çeşitli seçim dönemlerinde hükümetlerce yapılan iyileşmelere rağmen 1994 krizi sonrasında IMF ve DB önderliğinde uygulamaya konulan neoliberal politikalar sürecinde, özellikle 1998–2007 zaman dilimi içinde tarım ürünü fiyatlarında % 35'lik bir gerileme ortaya çıkıyor (Boratav, 2013: 57). Boratav'a göre krizlerin etkisini gösterdiği 2000'li yıllarda tarımsal ürün fiyatlarındaki çöküntülerden doğan olumsuz etkilerin önceki yıllardan farkı, geçici olmamasında yatmaktadır.

Son yıllarda üreticiyi zora sokan bir diğer gelişmede girdi fiyatlarındaki artışlar ve ürün fiyatlarındaki düşüşlerde ortaya çıkmaya başlıyor. Genel olarak tarım ürünleri fiyatları % 10 artış gösterirken girdi fiyatlarında ortalama artış % 37 olarak gerçekleşmiştir. Örneğin 2008 yılında gübre, ilaç gibi çeşitli girdi fiyatları % 37 artarken fındık fiyatları bir önceki yıla göre % 29 azalmıştır. Aynı şekilde 2010 yılında girdi fiyatları % 26 artış gösterirken ürün fiyatları % 20 artış göstermiştir (TZOB, 2011). Aktarılan veriler, yerli ve yabancı sanayi sermayenin piyasa ilişkileri yoluyla pazara yönelik ve geçimlik üretim yapan köylülüğü sıkıştırdığını göstermektedir. 1980-1999 arasında tarım ürünleri ihracatı 1.5 kat artarken ithalat 36 kez artmıştır (özkaya, t.y.). Tarım ürünleri ithalatındaki hızlı artış eski korumalarını yitirmeye başlayan ve sanayi malları karşısında malları değersizleşen üreticilerin aynı zamanda yoğun bir rekabete maruz kadıklarını göstermektedir. Alım gücünde düşüşler ve artan üretim maliyetleri şeklinde somutlaşan bu süreçte küçük

üreticilerden ticari ve sanayi sermayesine doğru artık aktarımının boyutları giderek genişlemektedir. 24 Ocak Kararlarıyla başlayan ve 1994 Krizi sonrasında kurumsal ve yasal süreçlerde kapsamlı bir reform programıyla kendisini gösteren yapısal dönüşüm, pazara yönelik ve geçimlik üretim yapan küçük köylülüğün ağırlıklı olduğu kırsal yapıda büyük bir dönüşüme neden olmuştur. Desteklemelerin azalması, tarımsal ürün fiyatlarının genel olarak sermaye malları ve girdiler karşısında gerilemeye başlaması ve ithalatın serbestleşmesiyle artan rekabet küçük köylülüğü sahip olduğu direniş mekanizmalarıyla kolay kolay içinden çıkamayacağı bir yeniden üretim krizine sokmuştur. Aşağıda üzerinde durulduğu gibi kırsal nüfustan kopuşlar ve tarımsal istihdamda ortaya çıkan kayıplar bu durumun somut kanıtları haline gelmektedir.

3.1.2. 1980 Sonrasında Tarımda İşgücü Yapısının Dönüşümü

1980'li yılların başından itibaren çeşitli yasal, kurumsal düzenlemeler eşliğinde uygulamaya geçilen neoliberal politikalar döneminde kırsal nüfustan geniş çaplı bir kopuş yaşandığı görülüyor.

Tablo 12: Yıllara Göre Kent ve Kır Nüfusunun Değişimi (1980-2012)

Yıllar	Toplam (Bin Kişi)	Şehir Nüfusu		Kırsal Nüfusu	
		Bin Kişi	Oranı (%)	Bin Kişi	Oranı (%)
1980	44.439	19.453	43,8	24,986	56,2
1994	60.637	37.332	61,6	23.305	38,4
2000	67.420	43.647	64,7	23.773	35,3
2006	72.974	49.541	67,9	23.433	32,1
2012	75.627	58.448	77,3	17.179	22,7

Kaynak: TUİK'in Genel Nüfus Sayımları ve Adrese Dayalı Kayıt Sistemi Verilerinden yararlanılmıştır.

Tablo 12'de 2000'li yılların başından 2012 yılına kadar 6 Milyona yakın nüfusün kırsal alanları terk ettiği görülüyor. Son yıllarda DB, IMF ve çeşitli hükümetlerce gerçekleştirilen neoliberal dönüşüm sürecinde uygulanan politikalar sonucunda oldukça geniş bir üretici kesiminin geçimini tarımsal faaliyetlerle sürdürme imkânının ortadan kalktığı görülüyor. Girdi fiyatlarının ve tarım ürünleri ithalatının serbestleşmesiyle rekabet baskısının arttığı ve binlerce aracı, komisyoncu ve tüccarın piyasa koşullarını belirlemeye başladığı ortamda, köylülüğün en alt kesiminde yer alan geçimlik üretim yapanların öncelikle kırdan koptuğu tahmin edilebilir. DİE verilerine göre 1980'li yılların sonundan 1990'lı yılların sonuna kadar işsizlik oranları yüzde 7–8 arasında değişirken, oran 2003 yılında yüzde 10,5'e 2009 yılında 13,4'e yükselmiştir.[33] İşsiz sayısı artarken 1998–2007 arasında işgücüne katılma oranı yüzde 53'ten yüzde 48'e düşmekte ve kırsal kesimde tarım-dışı faaliyetlerde çalışanlar (2006'ya kadar) yüzde 23 oranında artmaktadır (Boratav, 2013: 60). Aynı yıllarda köylerini terk etmeyenler geçimlerini tarım dışı işlerle

[33] Veriler için TUİK'in internet sitesinde yer alan Hane Halkı İşgücü Anketinden yararlanılmıştır. Bkz. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007 Er: 20 Kasım 2013

destekleme gereği duymuşlardır. Kırsal nüfusta çözülme ve kentsel sektörlerin göç eden nüfus için yeterli iş imkânları sağlayamaması ülke genelinde işsizliği artırırken tarımsal istihdam da aynı dönemde büyük bir düşüş gösteriyor.

Tablo 13: Tarımın Toplam İstihdam İçindeki Payı (1980-2012)

Yıllar	Toplam İstihdamda Tarımın Payı (%)	Tarımda İstihdam (Bin)	Toplam İstihdam (Bin)
1980	54,23	8.960	16.523
1994	44,1	8.813	20.006
2000	36,0	7.769	21.580
2006	24,0	4.907	20.423
2012	24,6	6.097	24.821

Kaynak: TUİK'in Hanehalkı İşgücü İstatistiklerinden Derlenmiştir.

Tablo 13'ten 1980'den bu yana toplam istihdam artarken tarımsal işgücü içinde yer alan yaklaşık 3 milyon kişinin üretim faaliyetlerini terk ettiğini görüyoruz. Özellikle 2000 yılından itibaren tarımdaki istihdam büyük düşüşler gösteriyor. Bu durum küçük köylü üretiminin ağırlıkta olduğu tarımda büyük bir işgücü kaybı yaşandığı anlamına geliyor. Aynı zamanda tarımın toplam istihdam içindeki payında büyük bir düşüş yaşanmaktadır. Kısacası Tablo 12 ve Tablo 13'te aktarılan veriler sayesinde köylülüğün toplam nüfus ve tarımsal işgücü içindeki eski önemini yitirmeye başladığı görülüyor. 2000'li yılların başından itibaren hızlanan tarımdaki işgücü kaybı, kırsal nüfusun genelindeki büyük azalmalarla birlikte düşünüldüğünde köylülüğün hızlı bir çözülme sürecine girdiği ortaya çıkmaktadır. İç ticaret hadlerinde tarım aleyhine bozulmaların olduğu, rekabetin yoğunlaştığı ve desteklemelerin asgariye indirildiği yıllarda üreticilerin belirli bir kesimi tarımdan çekilmeye başlamıştır. İslamoğlu öncülüğünde geniş bir üretici kesimiyle yapılan

alan araştırmasında, son süreçte büyük bir kısmı miras yoluyla toprak parçalanması ve küçülmesi tehdidi altında olan 50 dönüm altı arazilerde aile işgücüne dayalı küçük ve orta ölçekli üreticilerin tarım dışına itildiği saptanmıştır. İslamoğlu ve diğerlerinin yürüttüğü saha araştırmasında yapılan görüşmelerde tarımdaki çözülme sürecinden en çok toplam işletmelerin yüzde 65'ini oluşturan küçük ve orta ölçekli üretim yapan işletmelerin etkilendiği saptanmıştır (İslamoğlu ve Diğerleri, 2008: 56). Ayrıca üretim ve işgücü kayıpları yanında kırsal alanları terk edenlerin geniş bir kesimin işgücü piyasasının dışında kalmaya başladığı görülüyor.

Buraya kadar aktarılan veriler 1950'lerden bu yana hızla yükselişe geçen küçük köylülüğün, 1980'lerden itibaren sermayenin üreticiler üzerindeki baskısını artırdığı yıllarda büyük bir krize girdiğini gösteriyor. Aynı dönemde işgücü kaybı ve istihdamdaki daralmayla birlikte tarımın milli gelir içindeki payı giderek azalmaktadır. Tarımın GSMH içindeki payı 1980'de % 24,8 olarak saptanmış, bu oran 1995'te % 14, 8'e ve 2010 yılında % 9,4'e düşmüştür (Oral, 2013: 449). Tarımsal üretimin milli gelir içindeki payının giderek düşmeye başlaması ilk etapta sanayi, hizmetler sektöründe yaşanan hızlı büyümeyle ilişkili görülebilir. Oysa aynı dönemde toplam işlenen tarım alanlarındaki azalmalar üretimde daralma olduğunu gösteriyor. 1990'ların sonunda işlenen tarımsal alan yaklaşık 24,5 milyon hektarı bulurken 2012 yılında ekilen alanlar 20,5 milyon hektara inmiştir.[34] Süreç içinde yaklaşık 4 milyon hektar tarım alanı atıl hale gelmiştir. Kendi toprağında aile emeğiyle üretim yapan çiftçilerin geniş kesimlerinin üretimden el çekerek üretici niteliğini yitirmeye başladığı dönemde tarımın milli gelir içindeki payının düşmesi ve tarım ürünlerinin ithalatının artış göstermesi yaşanan dönüşümün çarpıcı sonuçlarından biridir.

İstihdamda yaşanan büyük kayıplarla birlikte eldeki veriler, tarımda emek organizasyon biçimlerinde yaşanan dönüşüme ilişkin önemli ipuçları veriyor. TUİK'in verilerinde görüldüğü gibi yaklaşık 3 milyon işgücünün tarımsal üretimi

[34] TUİK'in internet sitesinde yer alan Bitkisel Üretim İstatistiklerinden yararlanılmıştır. Bkz. http://tuikapp.tuik.gov.tr/bitkiselapp/bitkisel.zul Er: 15 Mart 2013

terk ettiği koşullarda çoğunlukla orta yaş ve üstü kuşakların köylerde tarımsal işlerle uğraşması, gençlerin kentsel işleri tercih etmesi tarımsal yapının değişen bir özelliği haline gelmiştir (Akder, 2003). Kırsal nüfus ve tarımsal istihdam kaybının en önemli sonuçlarından biri de pazara yönelik üretim yapan küçük ve orta ölçekli çiftçilerin üretimde işgücü kaybına uğramalarıdır. Tarımda gelirlerin düşmesi ve toprakların giderek küçülmesi nedeniyle özelikle tarımsal üretimi gerçekleştiren ailelerin genç üyeleri kentlere göçüp geçimlerini orada sürdürmeye çalışmışlardır. Çalışmanın asıl konusu açısından önemli olan bir diğer dönüşüm, aynı dönem içinde kırsal işsizliğin ve başkalarının toprağında çalışan işçi sayısının hızla artmaya başlamasıdır. Birazdan çeşitli saha araştırmalarından örneklerde ve kendi araştırmamızda görülebileceği gibi pazara yönelik üretim yapan küçük ve orta ölçekli üretim yapan çiftçilerin ücretli işçilere olan bağımlılığı büyük artışlar göstermiştir. Tarım işçisi çalıştırma pratiklerinin Türkiye genelinde yaygınlaşması ve tarımsal işgücünün asli bir unsuru haline gelmesi tarımda emek organizasyonlarında büyük bir dönüşümün yaşandığını göstermektedir. Türkiye'nin batı ve kuzey bölgelerinde yer alan meta üreticileri son yıllarda azalan gelirlerine ve ücretsiz hane emeğinde yaşadıkları ciddi kayıplara rağmen üretimi sürdürmeye çalışmaktadırlar. Özellikle 1990'larda geniş kitleler halinde Güneydoğu'dan gelmeye başlayan işçiler meta üretimine devam etme çabası gösteren çiftçilere ek işgücü desteği sağladılar. Bir yandan tefeci, tüccar ve çok uluslu şirketlerin yer aldığı piyasa baskısını yaşayan üreticiler aynı zamanda üretimi sürdürmek için daha fazla dışarıdan işgücüne ihtiyaç duyan kesimler haline geldiler.

Tarımda ücretlilik ilişkileri oldukça dağınık kırsal alanlarda kayıt dışı olarak gerçekleştiği için mevsimlik işçi olarak çalışan işçilerin sayısındaki artışları yıllara göre izleyeceğimiz düzenli veriler yoktur. Ancak çeşitli kaynaklardan elde ettiğimiz resmi ve tahmini veriler, kırsal dönüşüm süreçlerine ilişkin alan araştırmaları, bu dönemde tarımda ücretli işçi çalıştırma pratiklerinde büyük artışlar olduğunu göstermektedir. TUİK'in verilerine göre 1988'de 685 bin olarak tespit edilen mevsimlik, yevmiyeli, geçici tarım işçisi sayısı 1999'da yaklaşık 900 bini bulmaktadır. 1991 Genel Tarım Sayımı Sonuçlarına göre tarımda ücretli ve yevmiyeli olarak çalışanların toplam tarımsal istihdama oranı % 1,1 iken bu oran

2007 yılında yaklaşık sekiz kat artarak % 8,2 seviyesine ulaşmıştır (Ulukan, 2009: 122). Çeşitli araştırmacılar Türkiye'nin farklı bölgelerinde yer alan tarımsal alanlarda fındık, tütün, pamuk, gibi ürünlerin üretiminde çapalama, ekim, dikim, ilaçlama, toplama, taşıma işlerini yapan büyük bir kısmı Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gelen tarım işçilerinin sayılarını 1-1.5 milyon arasında olduğunu tahmin etmektedir (Aysu, 2007)(Gülçubuk, 2007)(Oral, 2006).

Ürün, girdi ve kredi piyasalarında sermayenin artan kontrolü ve kentsel sektörlerin ekonomi içinde ağırlığını artırması beraberinde tarımsal istihdamda ücretsiz hane emeğinin payında azalma ve ücretli işçiliğin öneminin artışı gibi dönüşümleri getirmektedir. Bir yanda köylülüğün en alt katmanlarının ücretli işlere olan bağımlılığı artarken fındık, tütün, pamuk, meyve-sebze gibi ürünlerde pazara dönük üretimde uzmanlaşan işletmelerde, ücretsiz hane emeğindeki kayıplar nedeniyle ücretli işçilere olan ihtiyaç artmıştır. 1990'lı yılların sonlarından itibaren yapılan bazı alan araştırmalarında kırdaki geçimde, ücretli işçiliğin artan önemini açıkça görebiliyoruz. Zülküf Aydın'ın Söke'nin Kınık ve Tuzburgazı Köyleri'nde yaptığı alan araştırmasında son yıllarda sermayenin artan kontolünün neden olduğu basit yeniden üretim krizinden çıkmak için pamuk üreticilerinin bazı "beka stratejileri" geliştirdiğinden söz edilmektedir (Aydın, 2001: 21). Daha ucuz ve kalitesiz ürünlere yönelerek tüketimi kısıtlama, kadınların iş yükünü artırma, mevcut birikimleri tüketme ve borçlanma gibi çeşitli beka stratejileri çiftçilerin ayakta kalmasını kolaylaştırmaktadır. Bunun yanında hanelerden bir veya daha fazla kişi diğer tarımsal alanlara ve tarım dışı işlere ücretli işçi olarak gönderilerek geçim desteklenmektedir. Örneğin Kınık Köyü'nde istinasız her ailenin diğer tarımsal alanlarda ve tarım dışı işlerde çalışan ve aileye ek gelir temin eden bir veya birden fazla üyesi vardır (Aydın, 2001: 23). Kırsal alanlarda üreticiler üzerine yapılan başka araştırmalarda ücretli işçiliğin ailelerin yeniden üretimi içindeki öneminde artış olduğu görülüyor. 10 ilde yer alan 24 köyde yapılan bir araştırmaya göre üreticilerin % 45,2 si işletmelerinde özellikle dikim, bakım ve hasat işlerinde ücretli işçi çalıştırmaktadırlar. Ayrıca üretici ailelerinin büyük çoğunluğu geçimini emeklilik

maaşıyla desteklemekte ve ücretli işlerle gelirlerini destekleyen diğer aileler toplam ailelerin % 35'ine ulaşmaktadır (Özuğurlu, 2011: 147,149).[35]

Umut Ulukan'ın Bursa'nın Sultaniye Köyü'nde Sözleşmeli Üreticilik üzerine yaptığı alan araştırmasında örneklemeye dâhil edilen domates üreticilerinin hemen hemen hepsinin (% 94'ü) ücretli işçi çalıştırdığı tespit edilmiştir (Ulukan, 2009: 215-225). Toprağın hazırlanması ve gübreleme gibi üretim aşamalarında traktör kullanılmakta bunun dışında çapalama, yabancı otların temizlenmesi, hasat, ürünün traktörlere yüklenmesi gibi işlerde mevsimlik işçiler çalıştırılmaktadır. Üreticilerin % 56'sı sadece firma ile ilişkiler, işçilerin organize edilmesi ve traktör kullanımı gibi işlerle ilgilenmektedir. Diğer çiftçi ailelerinde üretim, aile emeği ve dışarıdan ücretli işçi sağlanarak sürdürülmektedir. 50 dönümden küçük arazisi olan aileler dikim, çapalama, toplama işlerinde tarlada ücretli işçilerle birlikte çalışmaktadırlar. Ulukan'ın yaptığı araştırmada üreticilerin sahip olduğu toprak büyüdükçe aile emeğinin önemsizleştiği, ücretli emeğe olan bağımlılığın arttığı tespit edilmiştir. Ayrıca mevsimlik, uzun dönemli geçici işçi, sürekli işçi olmak üzere ücretli işçilik biçimleri oldukça farklılaşarak yaygınlaşmaktadır. Özellikle ücretli işçilerin büyük bir kesimini oluşturan mevsimlik işçiler genellikle doğu bölgelerinden "kâhya"lar aracılığıyla gelmektedir. Karadeniz'de fındık üreticilerinin emek organizasyonları ve sömürü oranlarını saptamak üzere Ordu'da 65 çiftçiyle yapılan başka bir anket çalışmasında, fındık üreticilerinin ortalama yaşı 55 olarak tespit edilmiş ve ücretli emeğin toplam hane emeği içindeki ortalama oranı % 51 olarak bulunmuştur (Baran, 2010). Sönmez'in Doğu Karadeniz'de fındık üreticiliğinin yapıldığı köylerde de aynı şekilde haneler, kendi tarlalarında ücretli emek çalıştırmaktadırlar. Ayrıca kendileri de tarım dışı işlerde çalışarak geçimlerini desteklemektedirler. Burada hane halklarının diğer faaliyetlere yönelebilmesi yabancı emek istihdamı sayesinde mümkün olabilmektedir (Sönmez, 2001).

---

[35] Metin Özuğurlu'nun yürüttüğü araştırma projesinde Tekirdağ, Manisa, Ordu, Antalya, Çorum, Adana, Malatya, Konya, Şanlıurfa, Van gibi Türkiye'nin oldukça farklı özelliklere sahip bölgelerinde yer alan illerinde yer alan 24 köyde 381 kişiyle görüşme yapılmıştır (Özuğurlu, 2011).

Huricihan İslamoğlu öncülüğünde yapılan alan araştırma projesinde Türkiye'nin çeşitli yörelerinde farklı ürünlerde uzmanlaşan 715 tarım üreticisiyle yapılan görüşmelerde, mevsimlik işçi çalıştırma pratiklerinin oldukça yaygınlaştığı tespit ediliyor (İslamoğlu ve Diğerleri, 2008). Aile emeğiyle üretimin yapıldığı pamuk tarımında seksenli yıllarda yaşanan göçle birlikte ücretsiz aile emeğinin azalmasıyla Güneydoğu ve İç Anadolu'dan gelen ucuz mevsimlik işgücüne olan bağımlılık artmıştır. Ancak son yıllarda tohum, çapa ve hasat işlemlerinde makine kullanımındaki artış ücretli işçi ihtiyacını giderek azaltmaktadır. Mevsimlik işçiliğin ve makine kullanımının birlikte değerlendirildiği pamuk üretiminde sadece aile emeğine dayalı olarak üretimi sürdüren çiftçilerin oranı % 11,76'ya kadar düşmüştür (İslamoğlu ve Diğerleri, 2008: 323). Ücretli işçiliğin ve makineleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte pamuk üretiminde ücretsiz aile emeği giderek önemsiz hale gelmektedir. Ayrıca araştırmada pancar üreticilerinin yüzde 71'inin çapalama, sulama ve söküm dönemlerinde mevsimlik işçi çalıştırdıkları saptanmıştır. İşçilerin büyük bir bölümü diğer tarımsal alanlarda olduğu gibi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden geliyor (İslamoğlu ve Diğerleri, 2008: 383). Yoğun aile emeğinin kullanıldığı ve üreticiler arasında traktör sahipliğinin % 68'e vardığı tütün üretiminde ücretli işçi çalıştırma oranı % 6'da kalmıştır (İslamoğlu ve Diğerleri, 2008: 452). Araştırmada tütünde olduğu gibi ayçiçeği, buğday gibi üretimde mekanizasyonun geliştiği ürünlerde mevsimlik işçi ihtiyacının oldukça sınırlı kaldığı görülmüştür. Üzüm üretiminde hane emeği esas olmakla birlikte, büyük ve küçük ölçekli üretim yapan çiftçilerin %72'si budama, çapalama, ilaçlama, çapalama ve toplama için nisan-ekim ayları arasında ücretli emek kullanmaktadır (İslamoğlu ve Diğerleri, 2008: 551–552). Üzüm tarımında çalışan mevsimlik işçiler genellikle Gediz Havzası, Denizli'nin Çal İlçesi ve Doğu, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nden gelmektedir. Mısır üretiminde de üreticilerin % 53'ü mevsimlik işçi çalıştırmaktadır. Resmi ve tahmini veriler yanında alan araştırmaları, ücretsiz hane emeğine dayalı küçük köylü üretiminin yaygın ve ağırlıkta olduğu tarımsal yapıda yaygın bir işçileşmenin yaşanmakta olduğunu göstermektedir. Ayrıca İslamoğlu'nun araştırmasından elde edilen bilgiler sayesinde tarım işçilerinin sadece toplama aşamasında değil çapalama, sulama, ilaçlama gibi üretimin birçok aşamasında çalıştırıldığını görebilmekteyiz.

İthal tarım ürünleriyle yoğunlaşan rekabet, girdi fiyatlarının yükselmesi karşısında ürün fiyatlarının düşüş göstermesi, artan kredi maliyetleri ve azalan devlet desteklemeleri küçük ve orta ölçekli üreticileri basit yeniden üretim krizine sokmaktadır. 1950'lerden itibaren yoğun devlet desteklemeleri eşliğinde meta üreticisi haline gelen kesimler artık yerel, ulusal ve uluslar arası ölçekte alım satım yapan tüccarlar, bankalar ve tarım şirketlerinin yer aldığı bir piyasa ortamında ayakta kalmaya çalışmaktadırlar. Ancak sermayenin köylülük üzerindeki kontrolünün artmasına rağmen tarımda yaygın bir mülksüzleşmenin henüz görülmediği ancak işçileşme süreçlerinin hızlandığı söylenebilir. Pazara yönelik üretimde uzmanlaşan çiftçilerin büyük bir kesimi, ithal ikameci dönemde "iyi gün" görmüş yeni dönemde geçimlerini tarım dışı işlerle destekleyebilen, şehirlere göç etmeyi düşünmeyen, orta sınıfa yakın yaşam standartlarına sahip görece varlıklı kişilerden oluşmaktadır (İslamoğlu, 2008: 637). İslamoğlu'nun araştırmasında tüm üreticilerin %85 gibi bir oranının toprak satmadığı sadece % 10 gibi bir oranı borç ödemek için toprak sattığı saptanmıştır (İslamoğlu, 2008: 640). Benzer bir sonuca Özuğurlu'nun araştırmasında da rastlanmaktadır. Yapılan anket çalışmasında arazi, araç, ekipman satan çiftçilerin oranının % 8 - % 14 arasında değiştiği görülmüştür (Özuğurlu, 2011: 148).

Toprak sahipliği niteliği devam eden çiftçiler, son yıllarda tarımsal gelirlerde ciddi düşüşler olmasına rağmen üretimi sürdürmekte ve uğranılan kayıplara rağmen geçimi tarım dışı gelirlerle desteklenmektedirler. Ayrıca son yıllarda kırsal alanlarda yaygınlaşan baraj inşaatları, madencilik faaliyetleri, turizm ve organik tarım faaliyetleri gibi yatırım alanlarının çeşitlenmesi arazi fiyatlarında artış beklentisi yaratmakta ve köylüleri tarlalarını satmaya daha isteksiz hale getirmektedir. Topraklarını tüccar, tefeci ve bankalar gibi çeşitli sermaye gruplarına kaptıran çiftçi sayısının oran olarak azlığı, henüz yaygın bir mülksüzleşme dönemine girilmediğini ancak dönüşümün daha çok çiftçilerin emek organizasyonlarında yaşandığını göstermektedir. Genç nüfusu göçler nedeniyle kaybeden çiftçilerin üretimde çeşitli teknik, teknolojik girdilere olduğu kadar ücretli işçilere olan bağımlılığı artmaktadır. Kullanım ve değişim değeri üretme kapasitesiyle küçük köylülüğün sermaye karşısında direnme imkânlarını artıran ücretsiz aile emeğindeki kayıplar meta

üretiminde ücretli işçiliğin önemi artırmıştır. Bu süreçte köylülüğün alt katmalarında yer alan topraksız ve az topraklı kesimler, sanayi ve hizmetler gibi sektörlerde iş imkânları bulamadıkları koşullarda tarımda meta üretiminin vazgeçilmez bir girdisi haline gelmişlerdir. Özellikle Güneydoğu Anadolu Bölgesi sosyal yapısındaki farklılıklar nedeniyle Osmanlı'nın son dönemlerinden bu yana tarımda meta ilişkilerinin geliştiği bölgelere işçi gönderen önde gelen bölgelerdendir.

3.2. Gündeydoğu'da Geçimlik Tarımın Çözülmesi ve Zorunlu Göç Sonrasında Tarımda İşçileşme

Karadeniz'in batı ve doğu bölgelerinde pazara yönelik fındık üretiminin yaygınlaştığı yıllarda Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde büyük toprak sahipliğinin gelişimi, geçimlik tarımın çözülmesi ve köy boşaltmalar nedeniyle kırdan kopan geniş bir kitle ortaya çıkmaktaydı. Kapitalizmin kırsal alanlarda yayılma sürecinde küçük ve orta ölçekli üretim yapan çiftçiler ve geçimlik tarımsal faaliyetlerden koparak tarımda ve diğer tarım dışı işlerde ücretli iş aramaya başlayan kitleler köylülüğün farklılaşması sürecinde ortaya çıkan çeşitli kesimlerdi. Karadeniz'in kırsal alanlarında ve saha araştırmasını yürüttüğümüz Sakarya'da, çevredeki ormanların fındık tarlalarına çevrilmesi ve devlet desteklemeleri sayesinde fındık üretiminin gelişmesiyle birlikte çiftçiler, ihtiyaç duydukları ek işgücü ihtiyacını köylülüğün daha alt kesimleri olan Güneydoğu'nun kırdan kopan kesimlerinden sağlamaktadırlar. Bütün ailenin tarımda emek piyasasına katılımıyla sürdürülen, çocuk işçiliğinin yoğun olduğu mevsimlik işçilik Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde önemli bir gelir kapısıdır. 2003 yılında yapılan bir araştırmada Adana, Konya, Manisa, Ordu, Ankara gibi birçok ilin tarımsal alanlarına çalışmaya giden tarım işçilerinin % 53,2 sinin Güneydoğu Anadolu Bölgesinden geldiği ve işçi getiren tarım aracılarının % 64,1'nin Güneydoğu ve Doğu Anadolu Bölgesi doğumlu olduğu

tespit edilmiştir (Gülçubuk ve Diğerleri, 2003: 12).[36] Bölgenin Diyarbakır, Mardin, Adıyaman, Şanlıurfa gibi illeri, tarımsal işlerin yoğunlaştığı yaz aylarında bölge dışına büyük bir göç vermektedir.

Güneydoğu Anadolu Bölgesi kırdaki sosyal yapısı ve mülkiyet ilişkileri itibariyle Türkiye'nin diğer bölgelerine göre oldukça farklı özelliklere sahip bir bölgedir. Önceki bölümde üzerinde durulduğu gibi bölgenin sosyal yapısında belirleyici olan büyük aşiretler ve ağalar, çevrede oldukça geniş toprakları kendi kontrollerinde tutmaktaydılar. Köylülerle ağalar arasındaki tarımsal artık üretimi ve bölüşüm ilişkileri ortakçılık, yarıcılık, marabacılık gibi geleneksel anlaşmalar çerçevesinde düzenleniyordu. İç pazarın geliştiği ve tarımda mekanizasyonun hızlandığı yıllarda ağaların kapitalist çiftliklere dönüşmeye başlamasıyla geniş bir topraksız kesim açığa çıkmış ve bu kesimler tarımda ve tarım dışı işlerde ücretli işçiler haline gelmişlerdi. Hatta çok daha eskiye gidildiğinde, Çukurova'da kapitalizmin tarımda gelişmeye başladığı yıllarda dahi ücretli işçilerin büyük bir kısmı şark vilayetlerinden geliyordu. Dolayısıyla Şanlıurfa, Diyarbakır, Mardin gibi illerde eskiden bu yana tarımda mevsimlik işlerde çalışmaya gitme geleneği yaygındı. 1980'li yıllardan itibaren Türkiye'nin başka hiçbir bölgesinde olmadığı kadar Güneydoğu'nun illerinde etkili olan çeşitli mülksüzleşme süreçleri geniş bir kırsal nüfusun yaşadıkları köyleri terk etmesine yol açtı. Önceki yıllarda olduğu gibi 1980'li yıllardan bu yana Güneydoğu'da toprakların dağılımındaki eşitsizlikler varlığını sürdürdü.

---

[36] Türkiye'de fındık, üzüm, domates, patates, pamuk, şeker pancarı gibi oldukça çeşitli ürünlerde pazara yönelik olarak yapılan üretimde büyük ölçüde Güneydoğu'dan gelen göçmen işgücü kullanılmaktadır. Mevsimlik işçi gönderen bölgelerin görülebileceği harita için bkz. EK 3: Harita 3. Ayrıca Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa gibi illerden gelen mevsimlik işçilerle yapılan bazı saha araştırmaları için bkz. (Pelek, 2009)(Gürsoy, 2010)(Duruiz, 2011)(Çınar ve Lordoğlu, 2010)(Özpekmezci ve Sahil, 2004).

Tablo 14: 1980-2001 Arasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Toprak Dağılımı

A: Hanehalklarının Sayısı B: Toplam Arazilerin Büyüklüğü

Toprak Mülkiyeti (Hektar)	1980		1991		2001	
	A	B	A	B	A	B
0-4,9	**201.900**	**301.347**	**179.265**	**299.044**	**177.666**	**289.892**
5-9,9	63.650	408.519	67.506	439.517	53.820	360.567
10-19,9	53.405	676.778	59.585	744.034	39.964	517.513
20-49,9	28.880	810.977	37.907	1.011.946	27.723	767.950
50 +	**12.855**	**1.260.604**	**18.395**	**2.404.339**	**7.256**	**804.892**
Toplam	360 690	3.458.225	362.658	4.898.881	306.429	2.740.814

*** Toprak dağılımı verileri (Bölge VI) Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Şanlıurfa, Van gibi ileri kapsamaktadır.**

Kaynak: (TUİK'in 1980, 1991 ve 2001 Genel Tarım Sayımlarından Derleyen Karapınar, 2005: 169)

Tabloda 50 dönümün üstünde toprakları olan içinde büyük toprak sahiplerinin yer aldığı kesimin elindeki araziyi 1980 yılından 1991 yılına 1,2 milyon hektar kadar artırdığı görülüyor. 1991 yılında 20 dönüm üstündeki arazilerde üretimi sürdüren toplam hanelerin yüzde 15'ine denk gelen kısmı yaklaşık 3,5 milyon hektar alanda ekim yaparken geriye kalan büyük çoğunluktaki haneler 740 bin hektar alan üzerinde geçimini sürdürmeye çalışmaktadır. Tablo'da 2001 yılından itibaren toprak dağılımındaki dönüşümün yön değiştirdiği görülüyor. 2001 sayımlarında 50 dönüm üstünde büyüklükteki toprak sahiplerinin elindeki arazide yaklaşık 1,6 milyon hektarlık bir azalma ortaya çıkıyor. Bu durum toprak dağılımındaki eşitsizliğin düzelmeye başladığı yönünde bir gelişme gibi görünse de aslında yaklaşık 2 milyon hektar tarım arazisinin çeşitli nedenlerle 2001 Genel Tarım Sayımlarına dâhil edilmemesiyle ilgilidir. Büyük toprak sahiplerinin elindeki azalma diğer kesimlerde yer alan hanehalklarının elindeki arazi büyüklüğündeki artışla birlikte kendisini

gösterseydi toprak dağılımında 2001 yılında bir düzelme olduğunu iddia edebilirdik. Oysa tabloda görüldüğü gibi 20 hektarın altında kalan toplam arazilerde de bir artış yaşanmamıştır. Ayrıca ekime açılan toplam tarım arazilerindeki değişmeye bakıldığında 1991 yılından 2001 yılına doğru 2,1 milyon hektar arazinin sayımlarda yer almadığı görülmektedir.[37]

1990'larda yapılan diğer çalışmalarda, bölgede topraksız köylü sorununun kırsal nüfusun en önemli sorunu olmaya devam ettiği görülmüştür. 1993 yılında yapılan bir alan araştırmasında bölge genelinde topraksızlık oranının % 40,3 olduğu saptanmıştır. Oysa aynı yıllarda yapılan başka araştırmalarda toprak sahibi olmayanların oranı Orta Anadolu'da yüzde 23,1, Ege'de yüzde 18,3 olarak hesaplanmıştır (Oral, 2013c: 439)(Akşit ve Şen, 1999). 2001 Tarım Sayımı verilerine göre asgari geçimlik miktarın altı olan 20 dönümün altında toprağı olan aileler, Diyarbakır'da yüzde 42'yi, Mardin'de 38'i, Şanlıurfa'da yüzde 26,9'u bulmaktadır (DİE, 2001). Aynı sayımlara göre Mardin'de ailelerin % 24'ü toprakların % 74'ünü elinde tutmaktadır. Güneydoğu illerinde toprak dağılımına ilişkin veriler, 1990 ve 2000'li yıllara damgasını vuran tarımda neoliberal politikalar ve zorunlu göç, kırsal alanlarda etkili olmadan önce topraksız ve az topraklı köylülüğün bölgede oldukça yaygın olduğunu göstermektedir.

Türkiye'nin diğer bölgelerine göre kırsal alanlarda oldukça geniş bir topraksız ve az topraklı köylü kesiminin varlığını sürdürdüğü bölgede, devletin tarım kesimi üzerindeki teşvik ve desteklemelerini kaldırmaya başlaması, fiyatların tarım kesimi aleyhine seyretmesi gibi etkenler, tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle geçimlik tarımı sürdürmeye çalışan köylüler üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. 1970'lerden bu yana, Güneydoğu'nun kırsal alanlarında tarım proleteryası olmaya direnen, küçük ve parçalı topraklarında genelikle geçimlik düzeyde üretimi sürdüren, hayvancılık yapan

---

[37] 2001 yılında sayımı yapılan topraklardaki eksilme, sayım yönteminde toprak sahiplerinin açıklamalalarına dayalı bir sayım yönteminin tercih edilmesiyle ilgili olduğu sanılmaktadır. Ayrıca 2001 yılında ekonomik kriz ortamında yapılan sayımlarda toprak sahiplerinin vergilendirme korkusuyla toprak sayımları konusunda eksik bilgi verebilmektedirler (Karapınar, 2005: 171).

ve geçici ücretli işlerle geçimini desteklen bir kesim varlığını sürdürüyodu (Oral, 2013: 432). Genellikle 20 dönümden küçük topraklarda üretimi sürdüren bu köylüler daha çok arpa, buğday üretiyor ve ürünün büyük bir kısmını ailenin öz tüketimine ayırıyorlardı. Tarımda girdi maliyetlerinin artışı, tütün kotası uygulamaları, tahıl ve buğday üretiminde yaşanan değersizleşme, küçük ve parçalı topraklarda geçimlik üretim yapan köylülüğü yeniden üretim krizine soktu.

Sakarya'da görüştüğümüz birçok mevsimlik işçi eskiden küçük, parçalı topraklarda ekip biçerek geçimlerini sürdürebildiklerini ancak girdi fiyatlarının artmasıyla birlikte ürettikleri arpa ve buğdayın maliyetinin, ürünün piyasa fiyatının üstünde kalmaya başladığını belirtmektedirler. Ayrıca yem fiyatlarının yükselişi ve hayvan ithalatının serbest bırakılması bölgede hayvancılıkla uğraşan köylülüğün geçim koşullarını zorlaştıran diğer nedenlerdendir. Hayvancılıkta yaşanan olumsuz gidişatı görebilmek için bölgede köylülerin geçiminde büyük rol oynayan koyun sayısında yıllara göre değişime bakabiliriz. 1991 yılında Şanlıurfa ve Diyarbakır'da 2,1 milyon olan koyun sayısı 2006 yılında 1,3 milyona düşmüştür. Aynı dönem aralığında Mardin, Batman, Şırnak, Siirt gibi illerde koyun sayısı 1,3 milyondan 600 bine inmiştir.[38] 1990'larda yaşanan çatışma ortamı ve tarım politikalarında yapılan değişiklikler bölgenin ekonomisinde büyük rol oynayan tarım ve hayvancılığa büyük darbe vurmuştur. Yoğun mevsimlik işçi gönderen illerden biri olan Diyarbakır'da tarım ve hayvancılık il ekonomisinin önde gelen sektörlerinden biridir. Ancak 1979 yılında Diyarbakır'ın milli gelirinde yüzde 44'lük bir yeri olan tarım, 1995 yılında yüzde 30 düzeyine düşmüştür (Dağ'dan Aktaran Ersoy ve Şengül, 2002: 136). 1980'lerden itibaren ülke genelinde olduğu gibi tarımda geçim imkânlarının giderek daralması yakın kentlere ve büyükşehirlere olan göçü hızlandırmıştır. Örneğin Diyarbakır 1980-1989 yılları arasında çevre köylerden ve Güneydoğu'nun çeşitli kırsal alanlarından yoğun göç almış, kent nüfusu yüzde 19 artış göstermiştir (Ekosep Raporu, 2009). Bölgede yaşanan çatışmaların kırsal kesim üzerinde yarattığı etkiler

[38] Hayvancılık istatistiklerine ilişkin veriler için bkz. http://tuikapp.tuik.gov.tr/hayvancilikapp/hayvancilik.zul Er: 12 Kasım 2013.

ortaya çıkmadan önce topraksızlık, geçimlik tarımın sürdürülmesindeki zorluklar ve yoksulluk nedeniyle Diyarbakır yoğun göç alan kentlerden biri haline gelmiştir.

2001'de yaşanan ekonomik krizle DB eski uzmanlarından Kemal Derviş önderliğinde "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" çerçevesinde çıkartılan Şeker ve Tütün Kanunu kapsamında fiyatların serbest bırakılması ve üretimin sınırlandırılması hedefleniyordu. 2002'de uygulamaya konulan Tütün Kanunu'na göre tütün alım ve satımında devlet desteği kaldırılmış ve devletin tütün alımına kotalar getirilmişti. Tütün ekip, biçen köylülüğün büyük bir kısmı yapılan bu düzenlemelerden sonra üretimden vazgeçmek zorunda kaldı. Verilere göre 1990 yılında Türkiye genelinde 522 bin olan tütün üreticisi sayısı 2011 yılında 51 bine düşmüştü (Oral, 2013: 462). Özellikle tütün üretiminde uzmanlaşan Adıyaman'da tütün ekimi yapılan araziler 1998-2012 arasında 330 bin hektardan 49 bin hektara indi.[39] Adıyaman'da köylülerin büyük bir kısmı tütün ekimine getirilen sınırlamalar sonucunda ya tamamen işsiz kalmış ya da başka illerin tarımsal alanlarında çalışmaya giden mevsimlik işçiler haline gelmişlerdi (Gülçubuk ve Diğerleri, 2003: 154).[40] Kota uygulamaları tütün tarımının köylülerin geçiminde büyük önem taşıdığı Batman'ın Sason ve Kozluk ilçelerini de olumsuz etkiliyordu (Çelik, 2006). Devletin köy boşaltma uygulamalarından da olumsuz etkilenen köylüler köylerine artık geri dönebilselerde tarım politkalarının yarattığı etkiler nedeniyle üretime geçemiyorlardı. Kısacası zorunlu göç ve köy boşaltma uygulamalarının sonuçları daha ortaya çıkmadan önce eşitsiz toprak dağılımı ve geçimlik tarımda çözülme Güneydoğu'nun kırsal alanlarında geçimlik üretim yapan geniş bir köylü grubunu etkilemeye devam

---

[39] TUİK'in internet sitesinde yer alan Bitkisel Üretim İstatistiklerinden yararlanılmıştır. Bkz. http://tuikapp.tuik.gov.tr/bitkiselapp/bitkisel.zul Er: 15 Mart 2013

[40] Adıyaman Ziraat Odası Başkanı Taş, tütün üreticisi köylülerin son yıllarda hızlı bir biçimde yaşadığı işçileşmeyi şöyle anlatıyor; "Çiftçi kendi tarlasına tütün ekemeyince mecburen başka illere gitmek zorunda kalıyor. Kışın evinde oturan çiftçi yazın ürün çıkışına göre, Malatya'ya kayısıya, Şanlıurfa ve Adana'ya pamuğa, Niğde'ye patates toplamaya gidiyor. Çiftçi geçimini sağlamak için her yıl il il dolaşıyor. Çiftçimiz yanlış uygulamalar sonunda yerleşik düzenden göçebe düzenine geçti." "Tütün Ekemeyen Çiftçi Irgat Oldu" başlıklı haber için bkz. http://www.mynet.com/haber/finans/tutun-ekemeyen-ciftciler-irgat-oldu-160524-1 Er: 2 Mart 2012.

ediyordu. Ancak bu kesimlerin radikal bir biçimde kırdan kopuşu 1990'lardan itibaren bölge genelinde etkili olan savaş koşullarında kendisini gösterdi.

3.2.1. 1990'larda Zorunlu Göç ve Köy Boşaltmalar Sonrasında Mevsimlik Tarım İşçiliği

Çalışmada kırsal dönüşüm süreçleri genel olarak; pazara yönelik ve geçimlik üretim yapan küçük köylülüğün sermayeyle eşitsiz ilişkileri, toprakların eşitsiz dağılımı, meta ilişkilerinden doğan gerilimler gibi çoğunlukla iktisadi ilişkiler alanı içinde gerçekleşen süreçler çerçevesinde ele alındı. Keyder ve Yenal'ın "zorla mülksüzleştirmeye dayalı kısmi proleterleşme" kavramıyla ele aldıkları süreçte, savaş koşullarında devletin askeri zor kullanarak kırsal nüfusu yaşadıkları köylerden çıkartması biçiminde cereyan eden farklı bir kırdan kopuş biçimi, 1990'lardan itibaren Güneydoğu'nun kırsal alanlarda etkili olmaya başladı (Yenal ve Keyder, 2011)(Yenal ve Keyder, 2013: 161). Zorunlu göçe tabi tutulan nüfusu, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da kırsal bölgelerde, meralarda, dağ köylerinde yaşayan Kürt kökenliler oluşturmakla birlikte, kasabalardan da zorunlu göçe maruz kalanlar bulunmaktaydı (Kaya, 2008: 131). Zorunlu göç mağdurlarının hemen tamamı hiçbir ön uyarı almaksızın hızlı bir biçimde evlerini terk etmek zorunda kalmışlardı. Çatışma koşulları içinde binlerce insanın asker zoruyla yerinden edilmesi göçmen kitlelerin sonraki yaşamlarında büyük sancılara neden olan ekonomik, politik, sosyal, psikolojik kırılmalara yol açmıştı. Özbudun, zorunlu göç sonrası yaşanan süreci şöyle anlatıyor;

"Zorunlu göçmenler, örneğin isteğe bağlı ya da "ekonomik göçmen"lerden farklıdırlar. Çünkü genellikle, genç erkekleri ya da tekil genç aileleri harekete geçiren gönüllü göçün aksine, tüm bir köy ya da mezra nüfusu, apansız, kendi istekleri dışında ve ön hazırlıkları, nereye gidecekleri hakkında bir ön kararları olmaksızın, apar topar yerleşimlerini terk etmek durumunda kalmışlardır. Böylelikle yerel destek ağları çözülmüş, geçim faaliyetleri kesintiye uğramıştır. Topraklarını, hayvanlarını, konutlarını genellikle bir daha hiç bulmamak üzere geride bırakmışlardır (Özbudun, 2003)."

Asker zoruyla köylerini terk etmek zorunda kalan köylüler için kendilerine ait ne bir tarla, köy, hane ekonomisi kaldı. Yukarıda anlatılan dönüşüm yollarına benzer şekilde bu süreçten etkilenen, mülksüzleşen köylü kesimi olmuştu. Zorunlu göç mağdurları, topraksızlık, evsizlik, işsizlik, marjinalleşme, besin güvencesizliği gibi boyutlarda yoksunlaşmayla karşı karşıya kalmışlardı (Altuntaş, 2009). Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü'nün hazırladığı rapora göre 1985 ile 2005 yılları arasında yaklaşık 950.000 ila 1.200.000 kişinin Güneydoğu'da ki 14 şehirden "güvenlik" nedeniyle göç ettiği tahmin edilmektedir (H.Ü. Nüfus Etütl. Ents, 2006). Aynı rapor çatışma bölgelerinden göç eden bu nüfusun yarısının batı illerinde yaşadığını tespit etmiştir. Göç-Der raporunda zorunlu göçe maruz kalanlar, baskı ve ekonomik zorluklar nedeniyle köylerini terk etmek zorunda kalanların sayısı 4–4,5 milyon arası olarak verilmektedir (Barut, 2001). Köylerini devlet zoruyla terk etmek zorunda kalan tarım ve hayvancılıkla geçimini sürdüren kitleler Güneydoğu'nun yakın il ve ilçeleri yanında Adana, Mersin, İzmir, İstanbul gibi iş bulma olanaklarının daha fazla olduğu sermayenin yoğunlaştığı kentlere yönelmişlerdir.

Bölgedeki şehir nüfusundaki gözlenebilen yüksek artışlar, zorunlu göçün öncelikle kırsaldan kente olacak biçimde bölge içinde gerçekleşmiş olduğunu göstermektedir. Nüfustaki değişime bakıldığında 1980 yılında yüzde 60 olan kırsal nüfus oranı, 2000 yılında yüzde 44'e düşmüştür (Karapınar, 2005: 170). Özellikle 1990'ların ortasında kentsel nüfus kırsal nüfusu geçmeye başlamıştır. Kentsel alanlarda yaşayan nüfus 1980'de 1,5 milyondan 2000 yılında 3,8 milyona çıkmıştır. Kırsal alanlarda yaşanan yoksulluk, toprak dağılımındaki eşitsizlikler, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin zayıflaması ve zorunlu göç gibi çeşitli nedenlerle bölgenin belli başlı kentleri kısa dönemler içinde hızlı büyümeler yaşamıştır. Zorunlu göç ile köylerini boşaltmak zorunda kalan köylülerin en yoğun şekilde yerleştikleri iller Diyarbakır ve Van'dır (Yükseker ve Ayata, 2005). Diyarbakır il merkezinin nüfusu 1980'de 700 bin dolayındayken 2000'de 1,3 milyona, Mardin il merkezinin nüfusu

aynı yıllarda 192 binden 390 bine çıkmıştır.[41] Sönmez'e göre Doğu ve Güneydoğu'nun göç eğilimlerinde 1990-2000 dönemi ile 2000-2007 arası dönem farklılaşmaya başlamıştır (Sönmez, 2012: 186). 1990'lı yıllarda bölgenin 21 ili 567 bin göç almasına karşın 1 milyona yakın bölge dışına göç vermektedir. Oysa 2000-2007 arasında bölge nüfusu yüzde 1,4 oranında azalmış, nüfusta önceki döneme göre oldukça küçük bir değişme yaşanmıştır. Bölgenin kırsal yapısındaki hızlı çözülmelere rağmen 2000-2007 arası dönemde % 17'den % 16'ya düşen bölge nüfusunun ülke içindeki payında önemli bir değişiklik yaşanmamıştır. Sönmez'e göre hızlı nüfus artışlarının yaşandığı bölgede, bölge insanı bölge dışına göç etmek yerine kent merkezlerine yerleşmeyi tercih etmişlerdir (2012: 188). İstanbul, Ege ve Güney illerinde yaşanan barınma ve geçim zorlukları kadar aynı yıllarda Kürt kimliğine karşı bazı kesimlerce gösterilen hoşgörüsüzlük ve lince varan olaylar nedeniyle bölge dışına yönelen göçler oldukça azalmıştır.

Büyükşehirlerde yeni göçmenler için iş ve barınma imkânlarının tükenmeye başlaması köylerini terk ettikten sonra çevredeki il ve ilçelere göç etmek zorunda kalan nüfus için işsizliği en önemli sorunlardan biri haline getirdi. Ersoy ve Şengül'ün Diyarbakır'da yaptığı araştırmada, işsiz hane reislerinin % 52,6'sının çalışma koşullarına ve ücrete ilişkin herhangi bir istemde bulunmadan bulacakları herhangi bir işte çalışacaklarını, % 88,3'ünün geçici işlerde çalışabileceği tespit edilmiştir (Ersoy ve Şengül, 2002: 160). Bölgede tarımı ve tarıma dayalı sanayiyi geliştirmek amacıyla bugüne kadar 42 paket kamuoyuna açıklanmış ancak bunların hiçbiri uygulanamamıştı. Ayrıca devletin bölge ekonomisini geliştirme amacına yönelik önemli projelerinden biri olan Güneydoğu Andolu Projesi (GAP) çerçevesinde yapılan sulama yatırımlarından daha çok büyük toprak sahipleri yararlandı. Hazine Müsteşarlığı'nca verilen yatırım teşviklerinden yapılan hesaplamalara göre, 2002-2006 döneminde, teşvikli yatırımların yüzde 39'undan Marmara Bölgesi tek başına pay alırken İç Anadolu Bölgesi'nin yüzde 14, Ege

[41] 1980 ve 2000 yılı Genel Nüfus Sayımları verileri TUİK'in internet sitesinden alınmıştır. http://tuikapp.tuik.gov.tr/nufusmenuapp/menu.zul Er: 3 Eylül 2013.

Bölgesi'nin yüzde 12 pay aldığı görülmüştür (Sönmez, 2012: 182). Aynı dönemde nüfusun yüzde 16'sının yaşadığı, 21 ili kapsayan Doğu ve Güneydoğu'nun (Gaziantep hariç tutulursa) teşvikli yatırımlardan aldığı pay yüzde 4,4'tür. Cumhuriyetin kurulduğu yıllardan bu yana sanayide ve diğer sektörlerdeki gelişmelerden uzak kalan bölgede son yıllarda yapılan yatırım ve projeler, bölgede yaşanan yoğun işsizliği çözecek boyuta ulaşamamıştır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin konut maliyetinin görece daha düşük olduğu büyük kentlerine hazırlıksız göç eden nüfus, genel olarak geçici inşaat işleri, hamallık, seyyar satıcılık, tarım işçiliği gibi işlerde çalışmaktadırlar. İnşaat, tarım ve hizmet sektöründe bulunan geçici, düşük ücretli işler bölgenin il, ilçe ve köylerinde yaşayan geçim zorlukları yaşayan ailelerin neredeyse tek geçim kapısı haline gelmektedir. Kırdan kopuş sonrasında işsizliğin can yakıcı bir sorun haline gelmesi, eskiden bu yana bilinen tarımda ücretli işlere gitme geleneğini daha kritik, kalıcı bir geçim kapısı haline getirmiştir. Büyük şehirlere göç etmeyi tercih etmeyen aileler için barınma, beslenme gibi ihtiyaçların görece ucuz olduğu Güneydoğu'nun il ve ilçelerinde yaşamak ve ailece geçici tarımsal işlerde çalışmak tek seçenek haline gelmiştir. Hatta tarımsal işlerle uğraşmamasına rağmen ücretsiz konut imkânı nedeniyle köyde yaşamını sürdüren tarım işçisi aileler de vardır.

Kentler, İşgücü Piyasası ve Mevsimlik Tarım İşçiliği

1980'li yıllardan başlayan ve 2000'li yıllarda sonuçları görülmeye başlanan tarımda yapısal dönüşüm ve Güneydoğu'da 1990'ların başından itibaren geniş bir köylü nüfusunu yerlerinden eden zorunlu göç ve köy boşaltmalar geniş bir kitlenin yakın il ve ilçe merkezlerine göç etmesine yol açmıştı. Güneydoğu'nun büyük kentleri yanında Türkiye'de büyükşehirler ve Güneydoğu'nun belli başlı illeri, bölgenin kırsal alanlarından yoğun göç almasına rağmen bu kentlerde alt sınıfların sosyoekonomik durumu göçmenler için hiçte cazip değildi. Neoliberal dönemin kentleri kalkınmacı dönemden farklı olarak, sanayisizleşmenin etkisiyle, emek gücünün değersizleştiği, vasıfsız işçiler için iş olanaklarının daraldığı, gecekondulara daha önceki dönemlerde gösterilen "zımni hoşgörünün" azaldığı ve eşitsizliğin derinleştiği yerleşim yerleri haline dönüşmüştü (Bağımsız Sosyal Bilimciler, 2007:

42). Gecekondulaşmanın tamamen durduğu ve konut üretim sürecinin büyük müteahhitlik firmaları tarafından yürütüldüğü koşullarda göçmenler için düşük maliyetli konuta ulaşmak ciddi bir sorun haline gelmekteydi.

Kentlerin sermaye merkezli olarak dönüşüm sürecine girdiği 1980 sonrası dönemde büyükşehirlerde gelir dağılımı önceki dönemlere göre çok daha fazla bozulmaya başlamış, sınıfsal kutuplaşmalara bağlı olarak gerilim ve çelişkiler artmıştı (Şengül, 2001: 91-94). Şengül'e göre bu dönemde kentsel yoksulluk, dışlanma ve ezilme önceki dönemlere göre çok daha yapısal bir karakter kazanmaya başlamıştır. Barınma ve iş bulma imkânlarının giderek tükenmeye başladığı kentlere göç edenlerin önceki göçmenler gibi sosyal refahı arttırma, gelişen kentsel sektörlerden pay alma imkânları giderek daralmaktadır. Kentleşme üzerine yapılan çalışmalarda sıklıkla 1980'li yıllarda başlayan ve 1990'lı yıllarda hızlanan bir süreç olarak yeni göçmenlerin sosyoekonomik, politik, kültürel bütünleşme olanaklarının giderek zayıfladığı belirtilmektedir (Keyder ve Yenal, 2013: 148). Pınarcıoğlu ve Işık'ın çalışmasında 1990'lı yıllarda kente en son gelen göçmen grup olan Güneydoğulu kitlelerin kente hazırlıksız geldikleri, sektörler içinde kendi varlık koşullarını değiştirebilme imkânlarına sahip olmadıkları, emlak piyasası ve işgücü piyasasının en altında yer aldıkları üzerinde durmuşlardır (Pınarcıoğlu ve Işık, 2001: 174-175). Araştırmacılara göre, yoksulluğun kente sonradan gelen göçmenlere aktarıldığı "nöbetleşe yoksulluk" sürecinde en son gelen Güneydoğulu göçmenler büyüyen kentsel rant sayesinde zenginleşme fırsatını kaçıran ve yoksulluğunu sonraki göçmen kuşaklara devredemeyen bir sosyal tabaka haline gelmiştir. Oysa bilindiği gibi 1960'larda ithal ikameci politikalar sayesinde gelişen sanayi sektörü ve hızla büyüyen kentlerde hizmetler ve inşaat sektörleri, kırdan göç edenler aileler için yeni istihdam olanakları sağlıyordu. Yeni göçmenlerde daha önceki dönemlerde kırdan kente göç edenlerin iş ve barınma koşullarında sahip olduğu avantajlar yoktu. 1990'larda hazırlıksız olarak köylerini terk ederek büyükşehirlere göç eden Kürt göçmenler önceki göçmenlere göre çok daha dezavantajlı koşullarda kentlerde ayakta kalmaya çalıştılar. Dolayısıyla 1990'lı ve 2000'li yıllarda yaşanan ekonomik krizlerin de etkisiyle iş, konut, sosyal refah olanaklarının tükendiği kentler sancılı bir

biçimde köylerini terk etmek zorunda kalan göçmen kitleler için ikinci bir sosyal travmanın yaşandığı merkezler haline gelmişti.

Kapitalizmin dünyada ve Türkiye'de 1970'li yıllarda içinden geçtiği ekonomik kriz koşullarında gündeme gelen çözümlerinden biri de, yoğunlaşmakta olan küresel rekabet ortamında üretim maliyetlerini düşürmek amacıyla istihdam rejiminde yapılan yeni düzenlemelerdi. Neoliberal politikalar ekseninde uygulamaya konulan yeniden yapılanma programı kapsamında, içe yönelik sermaye birikimi rejiminden kalan istikrarlı, güvenceli çalışma biçimleri terk edilmeye başlanmış yerine piyasaların iniş ve çıkışlarına, değişen talebe duyarlı esnek, güvencesiz, dönemsel çalışma biçimleri tercih edilmeye başlanmıştır. 2004 yılında ILO tarafından 90 ülkede gerçekleştirilen bir çalışmanın sonuçlarına göre, güvencesiz koşullarda çalışan işçilerin toplam içindeki oranı % 73'e varmaktaydı (Oğuz, 2012: 230). Türkiye'de 1980 Askeri Darbesiyle başlayan ve bugüne kadar devam eden süreçte sendikaların eski gücünü yitirmesiyle işçi sınıfında yoğun hak kayıplarıyla kendisini gösteren enformel çalışma biçimleri kolaylıkla uygulanabilir hale gelmiştir. Güvenceli istihdam biçimleri, yeni dönemin düzenleyici devleti tarafından bir pranga olarak görülmeye başlanmış (Özuğurlu, 2012: 144) taşeronluk sistemi, güvencesiz, geçici, dönemsel işlere dayalı çalışma rejiminin firmalara mevcut piyasa ortamında daha geniş rekabet imkânları sağlaması hedeflenmiştir. Türkiye'de 1980'li yıllardan itibaren uluslar arası piyasalara yönelik üretim yapan firmalar yoğun rekabet koşullarında, emek maliyetini düşürmeye yönelmişler ve üretim, fason ilişkiler aracılığıyla işgücü maliyetinin daha düşük olduğu küçük ve orta ölçekli işletmelere aktarılmıştı (Toksöz ve Özşuca, 2012: 30). Enformel sektör ve enformel istihdam biçimleri çerçevesinde kayıtdışılığın ve kuralsızlığın sağladığı imkanlar, büyük işletmeler için büyük bir ucuz işgücü imkanı anlamına gelmektedir. Ayrıca 2003 yılında çıkan 4857 sayılı İş Kanunuyla birlikte çalışma ilişkilerinde özel istihdam büroları aracılığıyla geçici, esnek, sözleşmeli, geçici işçi çalıştırma biçimlerine yasal bir çerçevede kazandırıldı. Kısacası 1980 sonrası dönemde kentlerdeki işgücü piyasası yeni göçmenler için yoğun işsizlik, düşük ücretler ve olumsuz çalışma koşullarından daha fazlasını vaat etmemektedir. 1990'lardan itibaren köylerini terk

etmek zorunda kalan Güneydoğulu göçmenler güvenceli iş imkânlarının daraldığı, barınma, sağlık, eğitim gibi ihtiyaçların metalaştığı koşullarda büyük şehirlere gelmek zorunda kaldılar. Kalıcı işsizliğin sürekli gündemde olduğu koşullarda enformel ilişkiler içinde örgütlenen inşaat ve hizmet sektörlerinde bulunan geçici işler, etnik gerilimler, sosyal dışlanma, sokak satıcılığı, çöp toplayıcılığı gibi işler Kürt göçmenlerin yaşam ve geçim koşullarının bir parçası haline geldi.[42]

1990'lı yıllardan itibaren geniş kitleler halinde köylerini terk etmek zorunda kalan kitlelerin büyük bir kesimi iş bulma ve barınma şanslarının giderek azaldığı büyükşehirlere göç etmek yerine geçim maliyetinin daha düşük olduğu yakın il ve ilçelere göç etmişlerdi. Yakın geçmişte göç eden kitleler Güneydoğunun belli başlı il ve ilçelerinde yaşayıp, batıda dönemsel, mevsimlik işlerde çalışarak geçimlerini sürdürülebiliyorlar. Neoliberal tarım politikalarının tarım kesimi üzerinde sonuçlarının görülmeye başlandığı 1990'lı yılların sonundan itibaren göçmen ailelerin tarımsal faaliyetlerle geçimlerini destekleme imkânları giderek daralmaktadır. Köy ve mera yasakları kalksa dahi artan girdi maliyetleri ve düşen ürün fiyatları nedeniyle bölgede tarım ve hayvancılık faaliyetleriyle geçimi destekleme koşulları giderek ortadan kalkmaktadır. Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin ve kentlerde iş ve konut imkânlarının giderek daraldığı koşullarda Güneydoğu'nun belli başlı il ve ilçelerinde, köylerinde yaşayan kesimler için tarım, inşaat ve hizmetlerdeki geçici/mevsimlik işler tek geçim kaynağı haline gelmiştir. Önceki dönemlerde çoğunlukla yarı işçi yarı köylü ailelerin geçimlerini desteklemek için başvurduğu geçici işçilik, 1980 ve 1990'larda yaşanan dönüşümlerle birlikte kalıcı bir geçim yolu haline gelmiştir. Son 20-30 yılda mevsimlik işçiler için yeniden

[42] İstanbul'un Beyoğlu İlçesindeki Tarlabaşı Bölgesinde saha araştırması yapan Yılmaz, 1990'lardan sonra yerleşen Kürtlerin buldukları işlere ilişkin şu bilgileri vermektedir; "Nüfusun ağırlıklı kesimini oluşturan çalışan konumundakiler, yeme-içme sektöründe garson, güvenlik görevlisi, bulaşıkçı, temizlikçi vb. olarak ya da atölyelerde işçi olarak çalışmaktadır. Bunlardan başka nüfusun önemli bir kısmı için sokak en geçerli gelir getirici faaliyet alanını teşkil etmektedir: gezici işportacılık, atık kağıtları, kartonları ve teneke kutuları geri dönüşüm için fabrikalara satma amacıyla toplama; ayakkabı boyacılığı, tartıcılık…Bu çalışma koşullarında, her ne kadar hanehalkında çoğu zaman birden fazla kişi çalışıyor olsa da, kişi başına elde edilen gelirler o kadar düşüktür ki, hanehalkının toplam gelir seviyesi epey düşük kalmaktadır (Yılmaz, 2008: 137)."

toprak açarak ya da terk ettikleri topraklarına geri dönerek geçimlik tarımı sürdürme veya büyükşehirlere göç gibi dönüşüm yolları giderek kapanmaktadır. Daha önce Sönmez'den aktardığımız verilerde görüldüğü gibi 2000'li yıllarda Güneydoğu'nun belli başlı illeri hızla içe kapanmaya başlamış, bölge dışına göç oldukça azalmış nüfusun büyük bir kısmı il ve ilçe merkezlerinde yoğunlaşmaya başlamıştır. Mevsimlik tarım işçiliğinin vazgeçilmez bir geçim kaynağı haline geldiği koşullarda aileler için geçim güvenliğini sağlamanın yegâne koşulu, Türkiye'nin farklı bölgelerindeki tarımsal alanlarında olabildiğince fazla iş imkânları yakalamak ve ailenin mümkün olan bütün üyelerini ücretli işçi haline getirmektir. Güneydoğu'nun Diyarbakır, Şanlıurfa, Mardin, Batman gibi önde gelen il ve ilçelerinde tarım işçiliği ve diğer geçici işlerle geçinen geniş bir kesim ortaya çıkmıştır.

Tablo 15: Mevsimlik İşçilerin Çalışmaya Gittikleri Bölgeler ve Yapılan İşler

ÇALIŞMAYA GİDİLEN BÖLGELER	AYLAR	YAPILAN İŞLER
Çukurova	Ocak	Tüp Doldurma (Fide Tohumları)
	Mart	Karpuz-Soğan Çapası ve Ot Alma
	Nisan	Çapa, Ilaçlama, Gübreleme, Sulama
	Mayıs	Yer Fıstığı-Pamuk Çapası
	Haziran-Temmuz	Bostan-Soğan Hasadı ve 2. Ürün Yer Fıstığı Çapası
Hatay	Mayıs-Haziran	Soğan Çapası ve Hasadı
İç Anadolu: Konya, Nevşehir, Ankara (Bala, Polatlı, Haymana), Malatya, Eskişehir	Mayıs	Kimyon, Pancar, Nohut, Patates Çapası, Ekim İşleri
	Haziran	Çapa, Gübreleme ve Ilaçlama Kayısı ve Kiraz Toplama İşleri
Karadeniz: (Sakarya) Kocaali-Düzce yöresi ile Ordu-	Ağustos-Eylül	Fındık Hasadı

Giresun yöresi		
Çukurova Adana-Hatay	Eylül-Ekim	Pamuk Hasadı
İç Anadolu: Ankara, Kırşehir, Kayseri, Niğde, Nevşehir	Eylül-Ekim	Patates Sökümü
	Kasım	Pancar Sökümü

Kaynak: Gümüş (2005)

Tablo 15 ve çalışmanın eklerinde yer alan Harita 3'de görülebileceği gibi Türkiye'de mevsimlik işçilerin çalışmaya gittikleri yerler oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Sayıları 1-2 milyon arasında değiştiği tahmin edilen tarım işçileri Türkiye'de tarımsal işgücünün büyük bir parçası haline gelmektedir. Tarımda kapitalizmin gelişmeye başladığı yıllardan bugüne, meta üreticiliğinin geniş kırsal alanları kapsadığını ve aynı zamanda işgücü yapısındaki dönüşümlere bağlı olarak ücretli işçiliğin öneminde de büyük bir artış olduğunu görmekteyiz. Elimizdeki bilgilere göre Osmanlı'nın son dönemlerinde Çukurova ve Batı Anadolu bölgesi'nde pazara yönelik pamuk üretiminde çalıştırılan ve genel tarımsal yapı için oldukça marjinal bir emek biçimi olarak görülen mevsimlik tarım işçileri, son yıllarda Türkiye'nin birçok bölgesinde yer alan tarımsal alanlarda üretilen ürünlerde vazgeçilmez bir işgücü kaynağı haline gelmiştir. Çeşitli saha araştırmalarında ve birazdan üzerinde durulacağı gibi Kocaali'de toplanan veriler, küçük ve orta ölçekli pazara yönelik üretim yapan çiftçilerin işgücü yapısında ücretli işçiliğin öneminin arttığı bir sürece girdiklerini göstermektedir. Dolayısıyla 1990'lı yılardan itibaren Güneydoğunun kırsal alanlarında etkili olan çeşitli mülksüzleşme süreçleri esnasında kırdan koparak işsiz kalan kitlelerle aynı zaman diliminde uygulanan tarım politikalarından etkilenen üreticiler arasında karşılıklı bağımlılık ilişkilerinin arttığı söylenebilir. Sermayenin ürün, girdi ve kredi piyasalarında yoğun baskısına maruz kalan çiftçiler için

Güneydoğunun yakın geçmişte kırdan kopan ve güvencesiz, kuralsız ve düşük ücretlerle çalışmaya hazır olan işsizleri büyük bir imkân haline gelmiştir. Tablo 15'te ve Harita 3'te kırmızı alanlarda görülebileceği işçilerin geniş aile grupları halinde 1-2 aylık hasat sezonunda mevsimlik olarak çalışmaya gittikleri yerlerden biri de Sakarya'nın Kocaali İlçesidir.

3.2.2. Etnisite Bağlamında Mevsimlik Tarım İşçiliği

Türkiye'de tarım işçiliği 19. Yüzyıldan bu yana giderek genişleyen boyutlarıyla tarımsal istihdamın önemli bir parçası haline gelmektedir. Yukarıda üzerinde durulduğu gibi son yıllarda hane emeğine dayalı üretim yapan küçük köylülüğün emek organizasyonlarında yaşadığı dönüşümle birlikte eskiden marjinal bir emek biçimi olarak görülen tarım işçilerinin hem sayıları artmış hem de tarım işçisi çalıştırılan bölgelerin ve ürünlerin kapsamı oldukça genişlemiştir. Aynı süreçte Türkiye'nin batı ve kuzey bölgelerinde yer alan kırsal ve kentsel sektörlerde büyük bir ucuz işgücü potansiyeli taşıyan Güneydoğulu göçmenler, işgücü piyasası içinde ve kent mekânındaki konumlarıyla farklılaştıkları gibi sık sık etnik temelli gerilimlere ve sosyal dışlamaya maruz kaldılar. Büyük bir kısmı Güneydoğu'dan gelen tarım işçileri gittikleri mekânlarda olumsuz bir "Kürt ve Doğulu" algısı içinde tanımlanıyor ve buna bağlı sosyal dışlama uygulamalarıyla karşılaşabiliyorlardı.

Neoliberal politikalar ve zorunlu göç uygulamaları mevsimlik tarım işçiliğinin niteliği ve boyutlarını etkilerken 1990'lı yıllardan itibaren "Kürt Sorunu", "Terör Sorunu" tanımlamaları ekseninde yaşanan siyasi sorunla birlikte Türkiye genelinde toplum hızlı bir politizasyon sürecine girdi. Süreç içinde Kürtlerin siyasi, sosyal, kültürel hakları ve tanınmaları doğrultusunda devlete karşı askeri, siyasi mücadele yürüten PKK ve HADEP, DEHAP, DTP ve BDP gibi örgüt ve partiler

Güneydoğu illerinde oy oranlarını ve kitle desteğini artırıyorlardı.[43] Kürtlerin sosyal, kültürel, siyasal hakları konusunda mücadele veren siyasi partilerin kitleselleştiği yıllarda Güneydoğu'da hegemonyasını kurma ve koruma çabası içinde olan devletle PKK arasında yaşanan askeri çatışmalarda binlerce asker ve gerilla ölümü yaşandı. Güneydoğu'da Kürt Hareketi'ne bağlı siyasi partilerin oy oranlarını artırması ve kitlesel Newroz kutlamaları, toplum genelinde PKK'nın dış mihraklar tarafından beslenen marjinal bir parti olmadığını sıradan Kürtler arasında geniş bir desteğe sahip olduğunu gösteriyordu (Saraçoğlu, 2011: 122). Kürtlüğün politik inşası, devlet tarafından "vatanın ve milletin birliğine" yönelen bir tehdit olarak görülürken Türkiye'nin batı bölgelerinde Kürt olmakla PKK'lı olmanın özdeşleştirildiği yeni bir milliyetçilik hızla gelişiyordu. Diğer bir değişle aynı yıllarda kitleselleşen Kürt Hareketine karşı Türkiye'nin batısında gündelik hayat içinde "terörist, bölücü" tanımlamalarına eşlik eden olumsuz bir Kürt algısı inşa ediliyordu. Saraçoğlu'nun üzerinde durduğu gibi Kürtlere yönelik total bir algının gelişmesi milliyetçiliğin yayılmasından çok kent mekânlarında Kürtlerin sosyal, ekonomik, politik ve kültürel olarak farklı özellikler gösteren gruplar halinde gündelik hayatta görünürleşmesinden duyulan bir rahatsızlıkla ilişkiliydi. Aynı süreçte PKK'nın insan kaynağını kesmek için başvurulan zorunlu göç ve köy boşaltma uygulamalarından etkilenen kitleler batıda yer alan büyükşehirlere göç etmeye başlamıştı. Türkiye'nin batı bölgelerine doğru çalışmaya veya yerleşmeye giden göçmenler, gittikleri yerlerde çeşitli iş alanlarında, emek piyasasında ve kentin belli başlı bölgelerinde farklılaşan işgücü özellikleriyle görünürleşmeye başladılar.

Batı ve kuzey bölgelerinde milliyetçiliğin yayılması ve Kürt göçmenlerin görünürleşmesiyle basına "Tehlikeli Gerginlik" başlıklı haberlerle yansıyan

---

[43] HADEP, 1995 Genel Seçimlerinde Türkiye genelinde 1,1 milyon oy alırken 1999 Genel Seçimlerinde oyunu 1.4 milyona çıkarmıştır. Partinin kapatılmasıyla 2002 seçimlerine DEHAP adıyla giren parti oyunu 1,9 milyona çıkarmıştır. Her üç seçimde baraj sistemi nedeniyle meclise milletvekili sokamayan Kürt partileri daha sonra seçimlere bağımsız olarak girme kararı almış 2007 Genel Seçimlerinde 22, 2011 Genel Seçimlerinde 36 milletvekilini meclise sokabilmişlerdir. Bilgiler TUİK'in internet sitesinden derlenmiştir. Bkz. http://tuikapp.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/menusecim. Er: 13 Ocak 2012

gerginlikler, kavgalar, linç olayları şeklinde gösteren etnik gerginlikler artmaya başlamıştı. Bu süreçle birlikte tarım işçileri de çalışmaya gittikleri yerlerde terörist, bölücü olmakla "Kürt, doğulu" olmayı özdeşleştiren algı ve söylemlerle karşılaşmaya başlamışlardır. Çeşitli akademik araştırmalar ve gazete haberlerinde açıkça görülebildiği gibi ülke genelinde sürekli çatışma üreten siyasi ortam ve Güneydoğu'dan gelen işçilerle gündelik hayattaki temaslarda ortaya çıkan gerilimler birbirini tetikleyerek etnikleşmenin kaynaklarını oluşturmaktadır.[44] Ayrıca Kürt göçlerinin yöneldiği Türkiye'nin çeşitli kentlerinde kendini devlet otoritesi yerine koyan vatandaşların, suçlu gördüklerini cezalandırma yönünde başvurdukları linç olaylarının devlet yetkililerinin söylemlerinde olağanlaştırıldığı bir sürecin yaşandığı görülüyor (Bora, 2011: 11-12). Bora'ya göre kendini asıl yerlisi saydığı kentin/kasabanın/mahallenin hâkimiyet ve üstünlüğünü savunmak için gösterilen "milli refleks"e bağlı linç tehdidi, toplum genelinde sosyalleşme yapılarının krizde olduğu, gitgide atomize olan, üstelik insanlarının büyük bir kısmının canının burnunda olduğu bir toplum yapısıyla doğrudan ilişkilidir.[45]

---

[44] Son yıllarda Kürt göçmenlerle yerli halk arasında çıkan gerginlikler çeşitli gazete haberlerine konu olduğu gibi konuyla ilgili çok sayıda araştırma yayınlanmıştır. Bunlardan biri olan Şengün Kılıç'ın çalışmasında, Çanakkale'nin Bayramiç İlçesi'nde yaşanan etnik gerginlikler sonrası Kürt işçilerin ilçeden çıkarılmasıyla sonuçlanan olaylar üzerinde durulmuştur. Ayrıca çalışmada 1990'ların başı gibi oldukça erken bir tarihte Türkiye'nin farklı bölgelerinde ileride olabilecek diğer etnik ayrımcılık ve ırkçılık olaylarına dikkat çekilmeye çalışılmıştır (Kılıç, 1992). Cenk Saraçoğlu'nun çalışmasında orta sınıfların İzmir'e gelen Kürt göçmenlere yönelik "bölücü, işgalci, cahil" gibi dışlayıcı söylemlerini "tanıyarak dışlama" kavramıyla çözümlemeye çalışmıştır. "İkinci Susurluk" adı taşıyan başka bir çalışmada, 2001 yılında Susurluk'ta yaşanan bir cinsel taciz ve cinayet olayının zanlının Güneydoğu kökenli olması nedeniyle nasıl büyük bir etnik gerginliğe dönüştüğü ayrıntılı olarak ele alınıyor. Olay binlerce kişinin "Susurluk Kürtlere mezar olacak" sloganıyla sokaklara dökülmesi ve Güneydoğululara ait ev ve işyerlerini tahrip edecek noktalara kadar varabilmiştir (Aydın, 2002). 2009 yılına ait "Biga'da Etnik Gerilim" başlıklı haberde Doğu kökenli vatandaşların düğünde Kürtçe müzik çalmasına tepki gösteren "Bigali Gençler"le Doğu kökenli vatandaşlar arasındaki arbedenin etnik çatışmaya dönüştüğü bildiriliyor. Haber için bkz. http://www.canakkaleicinde.com/bigada-etnik-gerilim.html. Er: 2 Mart 2012. 2012'de Kütahya Emet'te yaşanan başka bir olayda çalışmaya gelen işçilerle gençler arasında "omuz atma"dan çıkan kavga büyüyerek işçilerin PKK bayrağı açtığı iddia edildi. Giderek kalabalıklaşan yerli halktan kişilerin işçilerin çadırlarını yaktığı ve işçilerin memleketleri olan Van'a gönderildiği olayla ilgili haber için bkz. http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1081761&CategoryID=77 (Er:21.03.2012)

[45] Tanıl Bora'nın 2002'den 2008 yılına kadar çoğunluğu Kürt göçmenlere yönelen linç olaylarının derlediği çalışması için bkz (Bora, 2011: 55-72).

Son 20-30 yılda artan toplumsal şiddet ve linç olayları, Güneydoğu'da devam eden çatışmalar ve gelen şehit haberleri ve yayılan milliyetçi aidiyet biçimleriyle ilişkili olduğu kadar, kır ve kentlerde ithal ikameci dönemden kalma devlet güvencelerinin tasfiye edildiği, bütün devlet hizmetlerinin paralı hale geldiği ve rekabetin gündelik hayatın her alanını belirlediği sosyoekonomik süreçlerle doğrudan ilgilidir. 1980'den sonra devlet aygıtları tarafından doğrudan aşılanan milliyetçilik, serbest piyasa ekonomisine geçiş, gelir grupları arasındaki aralığı açmış, geleneksel dayanışma ve yardımlaşma ağlarını çözmüş, dengeleyici unsurların eksikliğinde, başta emekçi ve çiftçiler olmak üzere birçok kesimi piyasa mekanizmasının rekabetçi şartlarına teslim etmiştir (Gambetti, 2007). Türkiye'de hayatın her alanında derinleşen metalaşma ve yardımlaşma ağlarının çözülmesi devam ederken Güneydoğu'dan çatışmalardan kaçan, köy boşaltma ve zorunlu göçten etkilenen "hazırlıksız" göçmen kuşağı emek piyasasında yeni bir tabaka haline gelmiştir. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi tarım ve hayvancılığa dayalı üretim bilgisine sahip olan göçmen grup, kentte vasıfsızlaşmakta hem işgücü piyasasında hem de emlak piyasasında en alttaki grubu oluşturmaktadır. Güneydoğu'da yaşadıkları köyleri terk eden kitleler neoliberal dönemde toplum genelinde artan sınıfsal kutuplaşmalara bağlı olarak sosyoekonomik bütünleşme imkânlarının da zayıfladığı koşullarda göç etmek zorunda kalmışlar ve gittikleri kentlerin belirli mahallelerinde ve işgücü piyasası içinde ayrı gruplar haline gelmişlerdi. Güneydoğu'da geçimlik tarımın diğer bölgelere göre daha hızlı çözülmesi yanında zorunlu göç ve köy boşaltmalar sonrasında keskin bir mülksüzleşme sürecine tabi olan göçmenler, gittikleri yerlerde düşük ücretli, geçici, mevsimlik işlerde işçileşmenin farklı bir biçimini ve "Kürt"leşme sürecini eş zamanlı olarak yaşadılar.

"Kürtler", "Doğulular", "Doğulu işçiler" tanımlaması kentlerde olduğu gibi Güneydoğu'dan işçilerin çalışmaya gittiği kırsal alanlarda da bazı sonuçlar üretmiştir. İleride üzerinde ayrıntılı olarak durulacağı gibi görüşmelerde çalışmaya gelen işçilerle birlikte PKK'nın bölgeye sızabileceği, herkesin Türkçe konuştuğu bir yerde Kürtçe konuşmalarının tehlikeli görüldüğü ve hoş karşılanmadığı, işçilerin içinde "bölücülerin" olduğu, puşi takan bir gencin PKK'lı olabileceği gibi çeşitli

kuşkular bu tanımlamalara eşlik ediyor. Bu şüpheler sadece işçiler için değil işçilerin iş bulmalarına aracılık eden dayıbaşılar için de geçerlidir. Aynı şekilde işçi götürdükleri yerlerde yerli halkla daha çok teması olan dayıbaşılar da sosyal ayrışmayı yaşamaktadırlar. Bu süreçte Güneydoğu'da yaşanan savaşla birlikte artan milliyetçilik ve toplumdaki Türk-Kürt kutuplaşması Sakarya'ya da sirayet etmekte bu çerçevede gelen işçilere yönelik algılar ve devlet uygulamaları 1990'lardan bu yana değişmektedir. Özellikle Sakarya'da son yıllarda Kürtlere yönelik çok sayıda olay yaşanmıştır.[46] 2005'te Mersin'de bayrak yakma olayı ve çatışmaların yoğunlaştığı aylarda gelen şehit haberleri gibi çeşitli olaylar işçilere yönelik tehdit algısının güçlenmesine, alınan önlemlerin artmasına ve küçük sıradan olayların etnik gerginliklere yol açmasına neden olabilmektedir. Bu ortam içinde gelen işçilerin beraberinde getirdikleri ilksel kültürel özellikler; Kürtçe konuşmak, puşi takmak artık somut bir siyasal anlamı olan öğelere dönüşüyorlar. Orhan Kemal'in "Bereketli Topraklar Üzerinde" adlı çalışmasında anlatılan 1950'li yıllarda tarım işçilerinin çalışmaya gittikleri yerlerde kendi aralarında Kürtçe konuşmaları, 1990'lara gelindiğinde artık gündelik hayatta tehdit olarak görülen siyasal bir anlam taşımaya başlamıştır. Gelen işçiler iktidar partisinin üyesi olsalar veya korucu köylerinden gelseler dahi tehdit algısına ait söylem ve pratiklerden kurtulamıyorlar. Bunun yanında işçilerde çalışmaya gittikleri yerlerde yaşadıkları birçok dezavantajı, eşitsizliği "Kürt" olmalarıyla ilişkilendirebilmektedirler. Etnikleştirme sadece söylem ve devlet önlemleri düzeyinde kalmamakta, Kürt işçi çalıştırmama, sıradan sorunların etnik içeriği olan büyüyen gerginliklere dönüşmesi ve sonrasında işçilerin il dışına çıkarılması gibi daha somut sonuçları olabiliyor. İzolasyon, emek

[46] 2006 yılında Sakarya Akyazı'da Diyarbakır'dan gelen fındık işçilerinin bir çay bahçesinde Akyazılı bir grupla kavgası ilçede "PKK'lılar bir genci dövdü" söylentisiyle duyuldu. Bunun üzerinde Akyazı'nın köylerinden gelenlerinde yer aldığı 2 bin kişiye ulaşan grup Diyarbakırlı 4 fındık işçisini linç etmeye kalkıştı. İlgili haber için bkz. http://www.hurriyet.com.tr/gundem/5050096.asp Er: 2 Mart 2012. 27 Nisan 2008 yılında Sakarya'da DTP'nin düzenlediği Barış ve Kardeşlik Gecesi'nin yapıldığı düğün salonun etrafı 150 kişilik bir protestocu grup tarafından çevrildi. İlerleyen saatlerde salonun etrafını saran grubun sayısı 2 bin kişiye kadar çıktı. Beş buçuk saat boyunca güvenlik güçlerinin müdehale etmediği olayda DTP'li grup kendisini düğün salonu içine kitledi. Bu sıralarda içeridekilerden biri kalp krizi geçirerek yaşamını yitirdi. İlgili haber için bkz. http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=254289 Er: 30 Şubat 2012.

piyasasından çıkarılma, gündelik hayatta olumsuz tutum ve davranışlar etnikleşme sürecinin çeşitli görünüşlerini oluşturuyor.

Sadece yerli halk tarafından değil aynı şekilde devlet yetkilileri de son yıllarda geniş kalabalıklar halinde çalışmaya gelen işçileri belirli bir tehdit algısı içinde değerlendirmeye başlamıştır. 2010 yılından itibaren kitlesel bir biçimde işçiler gittikleri yerlerde güvenlik sorunu olarak görülmeye başlanmış bu çerçevede çalışmaya gelen her işçinin muhtarlar ve jandarmalar tarafından kimlik fotokopileri alınarak GBT taraması (güvenlik bilgi tarama) yapılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı 2010'da yayınladığı "Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının İyileştirilmesi Stratejisi ve Eylem Planı" doğrultusunda bazı önlemler almıştır. Eylem planında, "mevsimlik gezici tarım işçilerini kullanmak suretiyle ülkenin milli birliği ve bütünlüğüne aykırı yönde istismar ve kışkırtmalarda bulunulmasının ve yasadışı faaliyetlerde bulunan kişiler veya aranan kişilerin mevsimlik gezici tarım işçisi kisvesi altında hareket etmelerinin önlenmesi, muhtarlara ve tarım aracılarına hareketlerinde şüphe gördükleri kişileri bildirmeleri, işçilerin kayıt altına alınması" gibi çeşitli önlemler mevsimlik işgücünün devlet tarafından nasıl görüldüğü üzerine önemli ipuçları vermektedir. Alan çalışmasında, gazete haberlerinde veya diğer araştırmalarda mevsimlik işçilerle birlikte bölgeye sızan PKK'lıların gerçekleştirdiği herhangi bir somut olaya rastlanmamış olmasına rağmen eylem planında "milli birlik ve bütünlüğe" yönelik tehditlere karşı önlemler alınması dikkat çekicidir.

3.3. Sakarya Kocaali'de Bir Alan Araştırması

3.3.1. Alan Araştırmasının Amacı ve Yöntemi

Türkiye'de kapitalizmin tarımda yayılması bölgelerin sosyal yapılarına göre oldukça farklı hızlarda ve biçimlerde gelişme göstermiştir. Ücretli emek, sözleşmeli üreticilik, ortakçılık ve kiracılık, büyük toprak sahipliği, kapitalist çiftlikler, küçük ve orta ölçekli meta üreticileri, geçimlik üretim yapan köylüler kapitalizmin tarımda

yayılma sürecinde ortaya çıkan farklı emek kontrol ve üretim biçimleridir. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi tarımda kapitalist gelişmenin farklı boyutlar kazandığı 1980'li yılların başından bugüne, köylülük içinde sınıfsal farklılaşmalar daha da keskinleşmekte ve çeşitli emek kontrol biçimleri arasında ücretlilik ilişkileri yaygın hale gelmiştir.

1980'lerden itibaren uygulamaya geçilen ve 2000'li yıllarda sonuçları daha açık görülmeye başlanan serbestleştirme politikalarının, Türkiye tarımının ağırlıklı mülkiyet biçimi olan küçük meta üreticilerinin emek organizasyon biçimlerini nasıl etkilediği, üreticiler üzerindeki hangi süreçlerin ücretli işçiye olan talebi artırdığı sorularına yanıt aranmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Türkiye'de son dönemde mevsimlik tarım işçisi çalıştırma pratiklerinin yaygınlaşması, tarımsal yapılarda hâkim biçim olan küçük meta üreticiliğinin içinden geçtiği dönüşüm süreçleriyle doğrudan ilişkili olarak ele alınmıştır. Özellikle tarımda meta ilişkilerinin hızlı bir gelişme sürecine girdiği 1960'lardan bu yana, ücretlilik ilişkilerinin yaygınlaşması büyük kapitalist çiftliklerin gelişmesiyle değil daha çok küçük ve orta ölçekli hane emeğiyle üretim yapan meta üreticiliğinin içinden geçtiği dönüşümlerle ilgilidir. Aşağıda Tablo 15 ve 16'da görülebileceği gibi 1980'lerden itibaren özellikle 1990'lı yıllarda fındık ekim alanlarının genişlemesiyle ve yurtiçi, yurtdışı ticari bağlantıların gelişmesiyle birlikte Sakarya'nın kırsal alanları, Türkiye'de Ordu ve Giresun'dan sonra pazara yönelik fındık üretiminin hızlı bir gelişme içinde olduğu önde gelen yerlerden biri haline gelmektedir. Diğer bir değişle bu bölgelerde gelişen pazara yönelik fındık tarımı ülke ve dünya ekonomisinin bir parçası haline gelmektedir. Sakarya'nın fındık üretiminde önde gelen ilçelerden biri olan Kocaali İlçesine bağlı köyler, meta üreticisi köylülüğün işgücü yapılarında yaşadıkları dönüşümleri ve 1990'lardan bu yana tarımda işçileşme süreçlerinin sosyoekonomik ve politik boyutlarına ilişkin amprik verileri elde edebilmek için araştırma evreni olarak belirlenmiştir.[47]

[47] Sakarya'nın ilçeleri ve Kocaali'nin haritası ve uydu görüntüsü için çalışmanın ekler bölümünde bkz. Resim 1 ve Harita 2.

Kocaali Tarım İlçe Müdürlüğü ve İlçe Ziraat Odasından aldığımız bilgilere göre Kocaali'de köylerde ve ilçe merkezinde yaşayan yaklaşık 6 bin fındık çiftçisi bulunmaktadır. Elimizdeki verilere göre en son 2010 yılında fındık, mısır ve buğday üretimi yapan 6,9 bin çiftçi, devletten doğrudan gelir desteği almıştır. İlçe genelinde 6–50 dönüm arasında fındık tarlası olan çiftçiler toplam çiftçilerin % 85'ini oluşturmaktadır. İlçede toplam 181 bin dekar arazinin 172 bin dekarında fındık üretimi yapılmaktadır. Veriler ilçenin fındık üretiminde uzmanlaştığını ve üretimin ağırlıklı olarak 50 dönümden küçük işletmelerde yapıldığını göstermektedir. Dolayısıyla Kocaali'de son yıllarda tarımda neoliberal politikaların, aile emeğiyle üretim yapan köylülüğün üretim ve emek süreçlerinde yarattığı dönüşümleri ampirik verilerden hareketle elde etmek mümkün hale gelmektedir. İlçe merkezinde yer alan kahvehanelerde ve Açmabaşı, Kirazlı, Gümüşoluk, Uğurlu Köyleri'nde 20'e yakın fındık üreticisiyle derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Çiftçilerle yapılan görüşmelerde son yıllarda uygulanan tarım politikalarından nasıl etkilendikleri, özellikle emek organizasyonlarında yaşadıkları değişiklikler ve çalıştırdıkları işçilerle ilişkilerini anlamaya yönelik sorular sorulmuştur. Örneklem grubuna dâhil edilen üreticiler; son yıllarda uygulanan tarım politikalarından doğrudan etkilenen, iklim ve hava koşullarına bağlı olarak hasat sezonunda ortalama 3–4 tondan, 10 tona kadar büyüklükteki fındığı tüccara satan, 10–50 dönüm arası fındık bahçesi olan ve tarım işçisi çalıştıran kişilerden oluşmaktadır. Çiftçilere sorulan sorular ağırlıklı olarak son yıllarda uygulanan tarım politikalarına bağlı olarak üretim ve emek organizasyonlarında hangi değişikliklere uğradıkları, üretimde ücretsiz aile emeğinin ve ücretli işçiliğin rolü, işçiler ve dayıbaşlarıyla ilişkiler, işçilere yönelik genel algı ve tutumlar doğrultusunda olmuştur. Görüşme yaptığımız çiftçiler, çiftçilerin % 85'inin pazara yönelik üretim yapan küçük meta üreticilerinden oluştuğu Kocaali'de tipik örnekleri temsil etmektedir.

Devlet desteklemelerinin azaldığı ve sermayenin tarımda kontrolünün arttığı dönemde uğradığı kayıplara rağmen meta üreticisi köylülük varlığını sürdürmeye çalışırken Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde mülksüzleşme süreçlerinin kırsal kesim açısından daha radikal sonuçlar yarattığını görüyoruz. Büyük toprak sahipliğinin

yaygınlığı, geçimlik tarımın çözülme sürecine girmesi ve 1990'lı yıllarda devletin bölgede zorunlu göç ve köy boşaltmaları Güneydoğu'nun kırsal alanlarında geniş bir nüfusu hazırlıksız bir biçimde köylerini terk etmeye zorlamıştır. Sakarya'da fındık tarımının yapıldığı bölgeler, kırdan koparak Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa gibi il ve içe merkezlerinde yaşayan ve kronik bir işsizlik sorunuyla boğuşmakta olan kesimlerin geçim sıkıntılarını geçici de olsa dindirebildikleri yerlerden biridir. Çiftçiler fındık toplama işlerinde özellikle Ağustos, Eylül, Ekim aylarında Güneydoğu'nun belli başlı illerinden gelen düşük ücretlerle çalışmaya hazır işçi ailelerini tercih etmektedirler. Kocaali'de yapılan alan araştırmasında 1990'lı yıllarda büyük bir kısmı köylerini ve tarımsal faaliyetlerini terk eden mevsimlik işçilerin; kırdan kopuş süreçleri, yaşam ve çalışma koşulları, yaşadıkları risk ve belirsizliklerin üstesinden gelmek için geliştirdikleri stratejiler, tarımda ücretli işlere ulaşmak için geliştirdikleri ağ bağlantıları, tarlada ve gündelik hayatta içinde bulundukları asimetrik güç ilişkileri aydınlatılmaya çalışılmıştır. Dolayısıyla Sakarya'nın kuzeyinde yer alan Kocaali, pazara yönelik fındık tarımının geliştiği bir yer olmasının yanı sıra özellikle hasat dönemlerinde iş bulmak amacıyla Güneydoğu'dan işçi ailelerinin akın ettiği bölgelerden biri olarak önem kazanmaktadır.

Sakarya aynı zamanda 1990'lı yılların başından itibaren Türkiye'nin sosyal, politik, kültürel yapısında Kürt Sorunu ekseninde ortaya çıkan dönüşümlerin gündelik hayatta ve çalışma mekanı olarak tarlada yarattığı etkilerin rahatlıkla izlenebildiği yerlerden biridir. 1990'lı yıllardan itibaren Kürt Sorunu'nun ulusal ve bölgesel ölçekteki dinamiklerine bağlı olarak etnikleşme ve sosyal dışlama süreçleri, mevsimlik işçilerin yaşam ve çalışma pratiklerini etkileyen yeni bir dinamik haline gelmeye başlamıştır. Tamamı Diyarbakır, Mardin ve Şanlıurfa'dan gelen mevsimlik işçiler, çalışmaya gittikleri yerlerde artık olumsuz içeriğiyle "Kürt" olarak görülmeye başlanmıştır. 1990'lı yıllardan itibaren sermayenin çiftçiler üzerinde artan baskısı ve etnikleşme süreçleri, büyük bir kesimi çiftçi olan yerli halk için işçilerin hem ucuz işgücü imkânı hem de tehdit olarak görüldüğü yeni bir dönemi başlatmıştır. Dolayısıyla Kocaali'de yapılan alan araştırmasının bir diğer amacı da, işçilere yönelik etnisite kategorilerinin hangi söylem, kalıp ve klişelerle inşa edildiğini,

etnikleşme ve sosyal dışlama süreçlerinin işçilerin yaşam ve çalışma koşullarını nasıl etkilediğini ortaya çıkarmak olarak belirlenmiştir.

Derinlemesine görüşmeler yapılan bir diğer kesim çiftçilerle mevsimlik işçiler arasındaki iş bağlantılarını kuran, getirdiği işçilerin ulaşım, barınma ve yevmiyeleriyle ilgili sorunlarıyla ilgilenen dayıbaşlarıdır. Dayıbaşları, çoğunlukla mevsimlik işçilerin köylüsü, hemşerisi veya akrabasıdır. Bununla birlikte 20-30 yıldır bölgeye işçi getiren, iş bağlantıları kuran dayıbaşları aynı zamanda çiftçilerle de güvene dayalı ilişkiler geliştirebilmişlerdir. Dolayısıyla Kocaali'nin ulaşılması zor kırsal alanlarında dayıbaşılarının sağladığı ilişki ağları sayesinde çiftçiler ve mevsimlik işçilerle bağlantı kurmak ve görüşmeler yapabilmek mümkün olabilmiştir. Dayıbaşlarının sağladığı bağlantılar dışında, her yıl bölgeye gelen mevsimlik işçilerle bağlantıya geçen, işçilerin yaşam ve çalışma koşullarına ilişkin çalışmalar yürüten herhangi bir sendika, parti, sivil toplum kuruluşuna rastlanılmamıştır. Görüşme yapılan 10'a yakın dayıbaşının her biri 50-200 arası işçi getirmektedir. Bu dayıbaşılar aracılığıyla 2011 ve 2012 yılarında 40 kadar işçi ailesiyle görüşmeler yapılmıştır. Kocaali'ye gelen işçi sayısı konusunda elimizde kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte dayıbaşları, 2012 yılında gelen işçi sayısını 4 bin olarak tahmin etmiştir. Bölgeye çalışmaya gelen işçiler ağırlıklı olarak Diyarbakır, Mardin, Adıyaman, Şanlıurfa gibi illerden gelmektedir.

Alan Araştırmasının Yöntemi

Yukarıda belirtildiği gibi fındıkta üretim ilişkileri; köylülüğün kendi içinde sınıfsal olarak farklılaştığı bir süreçte meta üreticilerinin ve mevsimlik tarım işçilerinin içinden geçtiği sosyoekonomik, politik dönüşüm süreçleri ekseninde ele alınmıştır. Çalışmanın saha araştırması 2010, 2011 ve 2012 yıllarında fındık toplama işlerinin yoğunlaştığı ve çiftçiler, dayıbaşları ve işçiler arasındaki ilişkileri somut olarak gözlemleyebilmenin mümkün olduğu Ağustos, Eylül aylarında gerçekleştirilmiştir. 2010 yılında yapılan saha çalışması daha çok bölgeyi tanımaya yönelik olarak yapılmış ve sadece ön görüşmelerle sınırlı tutulmuştur. 2011 ve 2012

yıllarında çiftçiler, dayıbaşları ve mevsimlik tarım işçilerine sorulmak üzere yarı yapılandırılmış soru kâğıtlarıyla alana gidilmiştir.

Örneklem olarak seçilen gruplara kartopu yöntemiyle ulaşılmaya çalışılmıştır. Kaynak kişilerden diğer görüşülecek kişilere doğru ulaşılması ve ilerledikçe yeni kişilere ulaşılarak örneklemin yeterli verileri sağlayacak kadar büyümesi hedeflenmiştir (Kümbetoğlu, 2005: 99). Seçilen örneklemlerde topluluğun tipik bir üyesinin sahip olduğu özellikler derinlemesine görüşmelerle mümkün olduğunca açığa çıkartılmaya çalışılmış ve seçilen bireylerden hareketle grubun içinde bulunduğu yapısal ilişkiler ve etkileşimler incelenmeye çalışılmıştır (Pratt, 1994: 119). Görüşmeler çoğunlukla işçilerin paydos ettikleri akşam 19.00 ve ertesi gün erken kalkmak için yatmaya hazırlandıkları saatler olan 22.00 arası gerçekleştirilmiştir. Ayrıca araştırmacı işçilerle birlikte fındık toplama işinde çalışmış ve tarlada gözlemler yapma imkânı bulabilmiştir. İşçiler, aileler halinde çalıştıklarından ve akşam tek veya iki odalı barınaklarda toplu olarak kaldıklarından görüşmelerde çoğunlukla toplu olarak gerçekleştirilmiştir. Bu koşullarda işçilerle tek tek görüşme yapabilmek mümkün değildir. Ayrıca görüşmeler ailelerin erkek yetişkin üyeleriyle yapılmıştır. Araştırmacının "erkek" olarak görülmesi nedeniyle işçi ailelerinde kadınlarla görüşmeler oldukça sınırlı kalmıştır.

2011 ve 2012 yıllarında fındık hasadının yapıldığı Ağustus, Eylül ve Ekim aylarında Kocaali'nin ilçe merkezinde yer alan kahveler ve kırsal alanlarında yer alan işçi barınaklarında tarım işçileri, dayıbaşılar ve tarla sahipleri ile yapılan görüşmelerde niteliksel yöntemin sağladığı imkânlar çerçevesinde bilgi toplanmıştır. Niteliksel yöntem, gerçekliğin bütüncül bir biçimde kavranması için insanlar arasındaki ilişkileri, süreçleri, bağları, içsel bağımlılıkları ortaya çıkarıcı özellikleriyle önem kazanmaktadır (Kümbetoğlu, 2008: 47). Yapılan derinlikli görüşmelerde; tarım işçileri, toprak sahipleri ve dayıbaşları arasındaki bağımlılık ve karşıtlığa dayalı ilişkiler, süreçler yanında aktörlerin birbirlerine yönelik algı ve söylemleri açığa çıkartılmaya çalışılmıştır. Ampirik veri kaynakları yanında konuyla ilgili yapılan yasal düzenlemeler, sivil toplum kuruluşlarının raporları, son yıllarda yerel ve ulusal basında çıkan haberler, belgeseller, istatistikî veriler gibi oldukça

çeşitli kaynaklar araştırmanın çeşitli bilgi kaynaklarını oluşturmuştur. Ayrıca Tarım İlçe Müdürlüğü, Ziraat Odası Başkanlığı yanında emniyette ve jandarmada çalışan bölgenin güvenliğinden sorumlu kişilerle yapılan çeşitli görüşmelerden elde edilen bilgilerden yararlanılmıştır.

3.3.2. Değişen Sosyoekonomik Koşullarda Sakarya'da Fındık Üreticiliği

Sakarya'nın kuzey bölgesi; Karasu, Kocaali, Akçakoca yanında Akyazı, Hendek, Düzce'ye kadar uzanan tarımsal alanlar Türkiye'de Ordu, Giresun'dan sonra fındık üretiminde önde gelen bölgelerdendir. Özellikle sahil kenarlarından içeri bölgelere, dağlara doğru oldukça geniş arazilerde yapılan fındık tarımı, bölge halkının geçiminde büyük önem taşıyor. Fındık ekimi yapılan alanların giderek genişlemesiyle Sakarya'nın Türkiye'de fındık üretimindeki payı Giresun'u geçecek boyutlara varmaktadır. 2012 verilerine göre Ordu'da toplam fındık 190 bin tonu bulurken, Sakarya'da 160 bin ton, Giresun'da 112 bin tonu bulmuştur (TMO, 2012). TMO Raporuna göre Sakarya'da fındık bahçelerinin daha genç olması nedeniyle Karadeniz'de fındık üretimi yapılan birçok ile göre verim daha yüksek olmaktadır.

Tablo 16: Türkiye ve Sakarya'da Yıllara Göre Fındık Üretimi (1950-2012)

	Türkiye		Sakarya	
Yıllar	**Meyve Veren Ağaç**	**Üretim (Ton)**	**Meyve Veren Ağaç Sayısı**	**Üretim (Ton)**
1950	-	26.100	-	-
1970	-	255.000	-	-
1980	-	250.000	-	-
1992	240.000	520.000	20.298	55.003
1993	255.271	305.000	27.636	53.082
1994	592.000	490.000	28.306	62.111
1995	271.150	455.000	33.955	46.293
1996	270.295	446.000	34.182	88.884
1997	271.730	410.000	34.183	62.245
1998	273.980	580.000	34.183	114.478
1999	278.900	530.000	34.196	74.291
2000	282.970	470.000	34.183	98.390
2001	285.000	615.000	34.156	107.296
2003	303.000	625.000	-	75.723
2007	357.000	530.000	-	88.295
2012	348.781	660.000	-	160.519

Kaynak: Veriler 2013 Kasım Ayında TÜİK'in İnternet Sitesinden Derlenmiştir.

Şevket Pamuk'un aktardığı bilgilere göre 19. yüzyıldan bu yana Doğu Karadeniz Bölgesi'nde üretilen fındık, Türkiye'nin temel ihraç ürünlerinden biri haline gelmektedir (1994: 115). Tabloda 1950'li yılların başından bu yana fındık dikim alanlarında ve toplam fındık üretiminde büyük artışlar yaşandığı görülüyor. Ordu ve Giresun gibi fındık üretiminde uzmanlaşan iller yanında Trabzon, Samsun, Bolu, Düzce, Sakarya olmak üzere fındık ekim alanları oldukça genişlemiştir. 1984, 1989 ve 2001 yıllarında fındık ekim alanlarının sınırlandırılmasına yönelik olarak çıkarılan kanun ve yönetmeliklere rağmen çiftçiler tarafından yeni ekimler yapılmaya devam ediliyor. Dünya fındık üretiminin yaklaşık % 70'i Türkiye'de (DPT, 2001) bu üretimin ortalama % 20'si Sakarya'nın tarımsal alanlarında gerçekleştirilmektedir. Ordu ve Giresun'da olduğu gibi Sakarya'nın fındığı yerel tüccarlar ve ihracatçı firmalar aracılığıyla Avrupa piyasalarına ulaştırılıyor. 2001-2012 yılları arasında 200-250 bin ton arasında seyreden fındık ihracatının % 80-85'i Avrupa Birliği ülkelerine gerçekleştirilmektedir (Oral, 2013: 453). Özellikle Alman gıda tekelleri ve fındık borsasının merkezi olan Hamburg'taki büyük spekülatörler fiyatlarda belirleyici hale geliyor. Almanya, Hollanda, Belçika, Lüksemburg, Avusturya, İngiltere, İrlanda, İsviçre gibi ülkeler fındık üreticisi olmamalarına karşın Türkiye'den sağladıkları fındığı değişik biçimlerde işleyip paketleyerek daha yüksek fiyatlardan ihraç edebiliyorlar (Oral, 2006). Kısacası fındık özellikle 1950'lerden bu yana devlet desteklemeleri eşliğinde hızla artan üretim hacmi ve yerel, ulusal ve küresel ticari bağlantılarıyla Doğu ve Batı Karadeniz Bölgesi'nin sosyoekonomik yapısını belirleyen önde gelen tarım ürünlerindendir.

Tablo 17: Sakarya'nın Kocaali İlçesi'nde Yıllara Göre Fındık Üretimi (1991-2012)

Yıllar	Fındık Üretimi (Ton)
1991	16.209
1995	17.595
2000	29.018
2004	35.432
2010	30.960
2012	25.800

Kaynak: Veriler 2013 Kasım Ayında TÜİK'in İnternet Sitesinden Derlenmiştir.

Tablo 16'teki verilerden izleyebildiğimiz gibi araştırma sahamız olan Sakarya'nın Kocaali İlçesinde fındık üretim hacminde son 20 yılda iki katına varan büyük artışlar olduğu görülüyor. Batı Karadeniz'de Kocaali (Sakarya)-Sinop arasındaki kıyı bandı fındık kuşağı olarak adlandırılmaktadır (Bekdemir ve Diğerleri, 2007). Kocaali Batı Karadeniz'in en önemli fındık üreticisi konumundadır. Genelde kıyıdan yaklaşık 8-10 km lik mesafede yer alan fındık bahçeleri verimli taban arazilerinde ve büyük bir kısmı eğimli arazilerde bulunmaktadır. Kocaali'de 181 bin dekar tarım arazisinin 172 bini fındık arazisi olarak kullanılmaktadır. Bölgeye ilk olarak 1877 Osmanlı-Rus savaşı sonrası Doğu Karadenizli göçmenler tarafından getirilen fındık, 1960'lı yıllardan itibaren bölgenin tarımsal üretiminde önemli bir tarım ürünü haline gelmiştir (Bekdemir ve Diğerleri, 2007). Fındık üreticiliği yapan köylülere göre Sakarya'nın bu bölgesinde fındık işi Rumlar zamanından kalmıştır ve özellikle Karadeniz'in Ordu, Giresun, Trabzon, Artvin illerinin dağ köylerinden gelen topraksız köylüler mübadele döneminde Rumlar tarafından terk edilen bu topraklara yerleştirilmişlerdir. Bölgede iklim ve coğrafi koşulların uygun oluşu yanında 1960'lardan itibaren devletin fındık üreticilerine yönelik desteklemelerindeki artışlar, köylülerin çevredeki orman arazisinden fındık tarlası açmasına göz yumulması sayesinde bölgede fındık tarımında hızlı gelişmeler yaşanmıştır. Tablo 16'da görülebileceği gibi Sakarya'da 1990'ların başından itibaren dikilen fındık ağacı

sayısı 20 binden 34 bine çıkmıştır. Fındık ekim alanlarının genişlemesiyle birlikte fındığa bağlı sanayi tesisleri de gelişmeye başlamıştır. Kocaali'de 9 adet fındık kırma işi yapan fabrika bulunmaktadır (Bekdemir ve Diğerleri, 2007). Tarım İlçe Müdürlüğü ve Ziraat Odası'ndan aldığımız bilgilere göre, bölgede halkın yaklaşık % 70'inin elinde az veya çok belirli büyüklükte fındık tarlası vardır. Toplam 6 bini bulan üreticilerin % 95'inin arazisi 50 dönümden küçüktür. İşletmelerin yüzde 85'i gibi büyük çoğunluğu 6–50 dönümlük tarlalarda fındık üreticiliği yapmaktadır. Bunlardan 5 bin üreticinin elinde arazi tapusu var olmakla birlikte geri kalan çiftçilerin elinde fındık tarlaları, orman vasfını yitirmiş 2-B arazilerinden oluşmaktadır.

Sakarya'nın Kocaali İlçesine bağlı köylerde yaşayan çiftçiler genellikle fındıktan elde ettiği gelirler dışında emeklilik geliri olan, verdikleri göçler nedeniyle sınırlı olarak aile emeği kullanan ve son yıllarda artan boyutlarda ücretli emekle üretimi sürdüren küçük ölçekli üreticilerden oluşmaktadır. Pazara yönelik fındık üretimi aile emeği ve ücretli emeğin çeşitli bileşimlerden oluşan bir emek organizasyonu içinde sürdürülmektedir. Son yıllarda toprakların miras yoluyla parçalanarak küçülmesi, azalan devlet desteklemeleri sürecinde fındıkta gelirlerin düşmesi ve Sakarya, İstabul'da gelişen sanayi ve hizmet sektöründe iş olanakları gibi nedenlerle köyler yoğun göç vermiştir. Görüşme yaptığımız çiftçilerin çocukları yıllar önce Sakarya'nın merkezine ve İstanbul'a göç etmişler bu durum fındık gelirlerinden vazgeçmek istemeyen çiftçileri ücretli emeğe daha bağımlı hale getirmiştir.

Sakarya'nın fındık üretiminde önde gelen ilçelerinden biri olan Kocaali'de 172 bin dönüm arazi üzerinde üretim yapılmakta ve fındık tarlalarında yaklaşık 8 milyon fındık ocağı (ağacı) bulunmaktadır. Köylülerin "ormanları kırdık fındığa çevirdik" şeklinde ifade ettikleri 1960 ve 1970'li yıllardan itibaren pazara yönelik fındık üretiminin gelişmesiyle birlikte köylüler çevrede ormanlardaki ağaçları keserek geniş fındık tarlalarına dönüştürmüşlerdir. Süreç içinde yerli halkın büyük bir kısmı toprak sahibi haline gelerek fındıktan gelir elde etmeye başlamıştır. Sakarya'nın kuzeyinde yer alan fındık üretiminde önde gelen ilçelerden biri olan

Kocaali'de nüfus yaklaşık 24 bini bulurken tapulu, tapusuz fındık arazisi olan çiftçi sayısı 6 bini bulmaktadır. Ailelerin ortalama 3–4 kişiden oluştuğu varsayılırsa halkın büyük bir kesiminin kendisine ait arazide fındık üretimiyle uğraşan çiftçilerden oluştuğu söylenebilir.[48]

"Biz fındıkçılık biliriz başka bilmeyiz. Kendimizi bildik bileli fındığın içindeyiz. Mısır, buğday, meyve olmaz burada. Fındıktan başkası olmaz. Başka meslek, gelir yok. Tek geçim fındıktır. Çiftçi bağkurumuz var. Biz buranın yerlisiyiz ama esas köken Hopa Hemşin'dir. Dedelerimiz zamanında gelmişler. Hopayla ilişkilerimiz devam ediyor. Rumlardan kalma bahçelerimiz var. Diğer bahçeleri de ormandan açıp, diktik. Daha 15 yıl öncesine kadar herkes orman arazisini fındık tarlasına çevirebiliyordu." (Fındık Üreticisi, Sakarya, 2012 Eylül)

"Eğimli bir bölge, düz havzaları az bir bölgedir burası. Bölgenin % 10-15 civarı ormandır. Bunlar (köylüler) fındığın sarı altın olduğunu düşünüp ormandan toprak kattılar. 40-50 sene oluyor. Fındık diktiler yoksa tarıma elverişli olmazdı. 1971'e kadar fındık sarı altın gibiydi. O zaman 20 kg fındık karşılığında 1 reşat altını alınıyordu. Düzce, Adapazarı, Hendek fındığa geçti. 1976-1977 senelerinde Fiskobirliğin fiyat desteğiyle fındık daha da gelişti." (Fındık Çiftçisi İ.K., Kocaali Sakarya, 2011 Eylül)

"57 yaşındayım. Doğdum Fındığın içine. Geçmişte burada her yerde ormanlar açıldı, buğday, mısır ekilen yerlere fındık ekildi. Bir tek iş fındığa kaldı. Geçmişe göre bakıldığında şu anki fındık üretimi daha fazla. Çiftçiler ormanları açtı, kaçak, kontrolsüz fındık ekimi yapıldı, ziraat teknikleri kullanıldı." (Fındık Çiftçisi Y.T., Kocaali-Sakarya, 2011 Eylül)

Köylülerin yeni tarla açma imkânları ve gübreleme, ilaçlama tekniklerinde gelişmeler, devlet desteklemeleri, Avrupa çikolata endüstrisine kadar uzanan pazar imkânlarının artışıyla bölgede endüstriyel fındık üretiminde hızlı bir büyüme ortaya çıktığı görülüyor. Geleneksel köylü üretiminden devlet desteklemeleri eşliğinde pazara yönelik üretime geçildikçe köylülüğün geniş bir kesimi fındık üretiminde

[48] Çiftçi sayılarıyla ilgili bilgiler Tarım İlçe Müdürlüğünden alınmıştır.

uzmanlaşmaya başlıyor. 1990'li ve 2000'li yıllarda uygulanan neoliberal politikalarla birlikte tarım kesiminde büyük bir kriz ve çözülme yaşanırken fındık üretim hacminde artışların devam ettiğini görüyoruz. Sakarya genelinde ve alan çalışmasını yürüttüğümüz Kocaali'de özellikle 1990'lı yıllarda çevredeki ormanlardan fındık tarlası açarak büyük üretim artışları gerçekleştirildiği görülüyor. Aynı zamanda bölgede, üreticilerin fındığını yağ ve çikolata endüstrisinin önemli bir girdisi olarak pazarlara ulaştıran yerel ve küresel piyasalarda hareket etme kabiliyeti olan çeşitli büyüklüklerde alım satım yapabilen fındık tüccarları ve bankalar, fındıkta üretim ve bölüşüm ilişkilerinde eskisine nazaran daha belirleyici aktörler haline geliyorlar. Bugün Kocaali'de fındığın çiftçiden ülke ve dünya pazarlarına ulaştırılmasında aracılık yapan 9 tane tüccar bulunmaktadır. Kısacası Sakarya'nın kuzey sahil şeridinde yer alan ilçelerden biri olan Kocaali'nın ekonomisi ve tarımsal üretiminde fındık üretimi büyük önem taşımaktadır. Dolayısıyla devletin fındık tarımını etkileyen politikaları ve sermayenin kırsal alanlardaki artan kontrolü Kocaali'de üreticilerin üretim ve emek organizasyonuna bağlı olarak sosyoekonomik durumunu doğrudan etkilemektedir.

Özellikle yaz aylarında ve hasat mevsiminde fındık tarımı çevre köylerde yaşayan halkın gündelik hayatında ve geçiminde büyük rol oynuyor. Görüşme yapmaya gittiğimiz hasat mevsiminde herkes sürekli olarak fındığı konuşuyor. Kahvelerde bir araya gelen çiftçilerin sohbetleri genellikle; fındığı toplatmak, fındık fiyatlarındaki düşmeler, işçi bulmakla ilgili sorunlar, çalıştırdıkları işçilerle ilgili yaşadıkları memnuniyetsizlikler, kimin fındığını kaç günde toplattırdığı, yeni kullanılan fındık toplama makinesinin işe yarayıp yaramadığı gibi konular etrafında gelişiyor. Fındık konuşulurken çok sık kurulan cümlelerden biri de "bu işin içinde türlü politikalar var, türlü oyunlar oynanıyor" cümlesidir. Hükümetin fındıkta yaptığı yanlışlar, büyük fındık tüccarlarından biri olan Cüneyt Zapsu'nun fındık fiyatını tek başına nasıl belirlediği, fındığın ihracat durumu üzerine ortalama bir çiftçi şikâyetçi bir dille uzun uzun konuşabiliyor. Fındık, kasabada çiftçilerin gündelik hayatlarında hem de Türkiye ve dünyaya bakışlarında tutumlarını belirlerken kilit bir noktada duruyor. Bugün ve geçmişteki hükümetler değerlendirilirken uyguladıkları fındık

politikalarına, açıkladıkları fiyatlara bakılıyor. Fındık işiyle genellikle yaşları 40-50'leri bulan orta yaşlı üreticiler ilgileniyor. Görüşme yaptığımız üreticilerden biri fındık üretiminin aşamalarını şöyle aktarıyor;

"Üretim aşamasında; fideyi diktik, fındık fidesinin yanında diğer sebzeleri de geliştirebilirsin. Fide büyüyüpte kenarında gölge bindirinceye kadar sebze yetişir 3-4 sene verim alırsın, ama ondan sonra olmaz. Fındık 150–200 sene fındık verir. Fındığın altını kazarız, 2 senede bir fındığın altı kazılır. Her sene filizini alırız, altından ot çıkar, 2 sefer tırpan yaparız. Potansiyel kompoze gübre, az oranda yazlık gübre veririz… Bizim toprak fosforlu gübre istiyor, genetiği alıştı toprağın. Öteki türlü fındığın verimi düşüyor. Toplama işi yaparız, harman ve çekim işi yapılır. Daha sonra tüccara verilir. Gübreleme ve toplama-çekme işlerinde aylıkçı kullanırız. 3 senedir yanımızda aylıkçı var. Mazot, Patoz, gübre, işçi yevmiyesi bizim temel masraf kalemlerimizdir." (Fındık Çiftçisi İ.K., Kocaali Sakarya, 2011 Eylül)

"Mart ayında fındık kurdu için ilaç atılır. Ot ilacı atılır. İlk tırpanla mayısa kadar otlar kesilir. 2 ilaçlama daha yapılır. Yaprak gübresi yapılır. Haziran temmuz aylarında bir daha tırpan yapılır. Sonra harman ayı gelir. 5 ton fındık çıkarsa diyelim. Bunun işçi maliyeti var. Patosa saati 80-120 lira arası para verilir. Fındık harmana serilir. Çuvallama işçilerle yapılır. Daha sonra fındığı borcun kadar verirsin tüccara." (K.Ç., Sakarya- Kocaali, Ağustos 2010)

İlaç, tırpan, fenni gübre, patos ve işçi maliyeti çiftçilerin bütün bir yıl boyunca üretimi sürdürmek için yaptıkları çeşitli harcamalardır. Çiftçiler, pazara yönelik fındık üretimini örgütlerken fenni gübre, tarım ilacı, patos kiralama gibi girdiler satın almakta ve bu süreçte üretimin sürdürülmesi girdi piyasalarında uzmanlaşan sermaye gruplarına olan bağımlılığın artması anlamına gelmektedir. Dolayısıyla girdi ve ürün piyasalarındaki herhangi bir dalgalanma eski güvencelerini yitiren üreticileri doğrudan etkilemektedir. Son yıllarda Tarım İlçe Müdürlüğü ve Tarım Kredi Kooperatifi mazot ve gübre desteklemeleri yapmasına rağmen üreticiler girdi maliyetlerinin artışı ve fındık gelirlerinin düşmesinden doğan darboğazlardan kurtulamamaktadır. Özellikle Fiskobirlik ve TMO'nun fındıkta fiyat açıklamayı ve ürün alımını durdurduğu yıllardan itibaren fenni gübre, ilaç ve mazot gibi temel

girdilerin fiyatlarındaki artışlar üretim maliyetlerinin artışına ve gelirlerin düşmesine neden oluyor.

Son yıllarda girdi maliyetlerinin artışı yanında tüccar ve bankalardan oluşan sermaye fraksiyonları ürün ve kredi piyasalarında çiftçiler üzerindeki kontrolünü artırmaktadırlar.

"Fındık buraya yetiyordu. Sonra işler değişti. Ekonomi bozuldu. Bunun yanında fiyat politikası çok önemli. Fındık asansör şeklinde. Bu sene 8 tl. Seneye 2 tl. Fiyatın nolacağı 3-5 kişinin tekelinde. Sürekli inip çıkıyor. Fiskobirliği, Tmo'yu devre dışı bıraktılar, bizi tekellerin eline bıraktılar. Fiskobirlik varken istikrar vardı. Fiskobirlik kapandıktan sonra herkes tüccarın eline bakmaya başladı. Eskiden Fiskobirlik üreticiye kar payı verirdi. Kendi bünyesinden kredi açardı. Cuzzi miktarda faizle kredi açardı. Şimdi herkes bankalara yöneldi. 1000 tane çiftçi varsa 1000'i de bankalara borçludur. Herkes bahçelerini ipotek edip bankaların kucağına bıraktı. Bende birine kefil olduğum için kredi borcum var. Çiftçilerde tefecilik, faizcilik almış gitmiş. Gelecek yılın mahsülünü satıp şimdiden yiyenler var. Biz burada buna 'fındığı dalında yemek' diyoruz." (İşveren Fındık Çiftçisi Y.T., Kocaali-Sakarya, 2011 Eylül)

"Buranın % 70-80'i tüccardan borç alır ve sonra borcunu fındık olarak öder. 10. Aydan sonra fındıktan tahsilâtı biten dönüm başına kredi alır Tarım Kredi Kooperatifinden. Burada çiftçinin % 70-80'i borçludur. Tarım kredinin verdiği para yeterli olmuyor. Millette tüccardan alır ama tüccar piyasadan daha yüksek faizle borç verir." (K.Ç., Sakarya- Kocaali, Ağustos 2010)

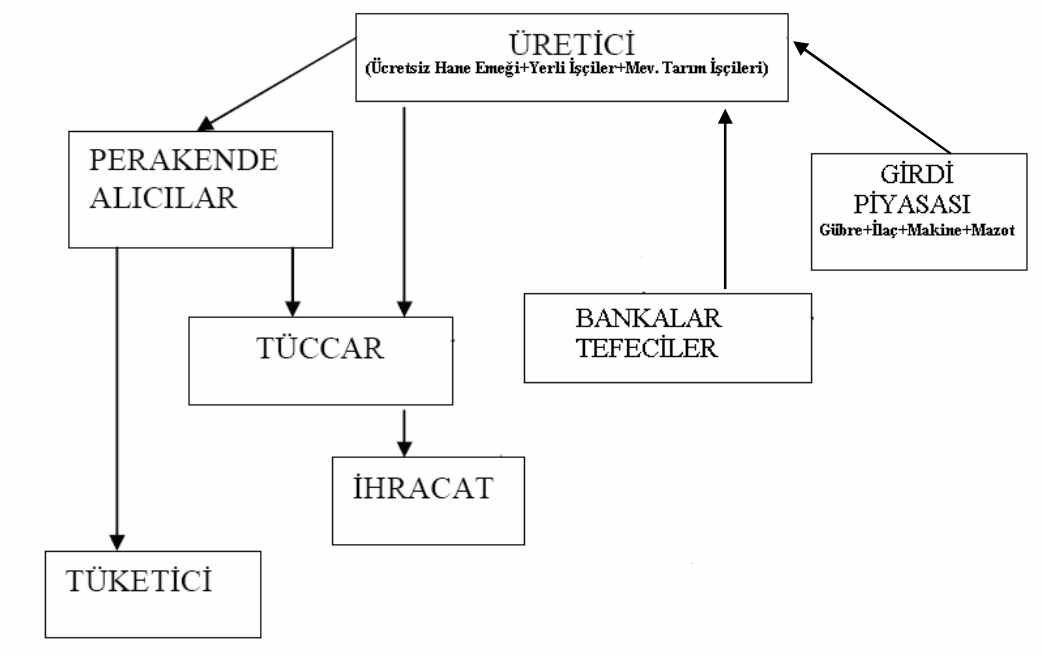
Anlatımlarda görüldüğü gibi üretim girdilerinde olduğu gibi ürünün paraya çevrilmesinde ve gerekli olan nakit paranın sağlanmasında üreticiler büyük ölçüde sermayenin çeşitli fraksiyonlarına bağımlı hale gelmişlerdir. Bu şekilde tüccarlar, bankalar ve sanayi kesiminden oluşan sermaye kesimlerinin fındık üreticilerini nasıl kıskaca aldıklarını görebilmekteyiz. Fiskobirlik ve TMO'nun fiyat açıklamasını ve fındık alımını durdurduğu yıllardan itibaren tüccarların fındık piyasasındaki etkinliği artmaktadır. Özellikle hasat dönemlerinde işçilik ve girdi maliyetlerinden doğan borçlarını kapatmaya çalışan küçük ölçekli çiftçiler topluca ellerindeki ürünü pazara çıkarmaktadırlar. Az sayıda tüccarın çok sayıda örgütsüz çiftçinin yer aldığı piyasada

fiyatları kendi lehine belirlediği koşullarda üreticiler ellerindeki ürünü oldukça düşük fiyatlarda paraya çevirebilmektedirler. Borçlarını ödemeye çalışan fındık çiftçileri fiyatların neredeyse üretim maliyetinin altına indiği hasat dönemlerinde ürünlerini pazara çıkarmak zorunda kalmaktadırlar. Ziraat Odası Başkanı ilçenin çeşitli yerlerine pankartlar asarak üreticilerden fındıklarını fiyatların en düşük seviyelerde seyrettiği Eylül ayında pazara indirmemeye veya tüccara emanete vermemeye çağırmaktadır.[49]

Tarımda çiftçilere düşük faizle kredi sağlayan kamu bankalarının tasfiyesiyle çiftçiler yıl boyunca yapmak zorunda kaldıkları harcamalar için özel bankalardan ve tüccarlardan borçlanmak zorunda kalmaktadırlar. Ziraat Odası'nın verdiği bilgilere göre yaklaşık altı bin çiftçinin üç bin altı yüz kadarının Ziraat Bankası'na ve Tarım İlçe Kooperatifine borcu vardır. Tüccara ve diğer özel bankalara borçlu olduğu bilinen oldukça geniş bir çiftçi grubu da vardır. Son yıllarda fındık fiyatlarında yaşanan düşüşlerden etkilenen çiftçiler yaşadıkları finansal sorunlar karşısında borçlanarak geçici bir rahatlama sağlayabiliyorlar. Üretim dönemi içinde yaptığı harcamalar için gerekli olan nakit girdisini çevredeki tüccarlardan karşılayan çiftçiler, anlaşma gereği fındıklarını aynı tüccara piyasadan daha düşük fiyatlara satmak zorunda kalabilmektedirler. Kısacası tüccar ve tefeciliği birlikte yürüten sermaye kesimleri, fındık fiyatlarını düşürerek ve yüksek faizlerle borç vererek çiftçilerden artık aktarımını gerçekleştirmektedirler.

[49] Kocaali Ziraat Odasının astığı pankartlardan birinin resmi için bkz. Ek 2: Resim 2

Şekil 2: Fındık Üretiminin İleri ve Geri Bağlantıları

Yöre halkının "fındığı dalında yemek" diye kullandığı deyim şu anlama gelmektedir; çiftçiler bütün bir yıl boyunca fındık bahçesi için yaptıkları ilaç, fenni gübre, mazot, tırpan harcamaları yanında işçilere ödenen ücretler gibi çeşitli maliyetlerini karşılayabilmek için hasat mevsiminde toplanacak fındığı karşılık göstererek önceden tüccardan yüksek faizlerle borç almaktadırlar. Dolayısıyla çiftçi daha hasat mevsiminden önce elde edeceği fındığın gelirini harcamaya başlamış oluyor. Tüccar da hasat zamanı geldiğinde kendisine borçlu olan çiftçinin elindeki fındığı piyasa fiyatının altında alarak artık aktarımını gerçekleştirmektedir. Yüksek faiz oranları ve özellikle ürünün bollaştığı hasat dönemlerinde maliyetin altına inen fiyatlar, çiftçileri sonu gelmez bir borç yükünün altına sokmaktadır. Örneğin Tarım İlçe Müdürü'nün verdiği bilgilere göre fındık maliyetinin 4,5 lira olduğu koşullarda fındığın piyasada bollaştığı 2012'nin Eylül ayında fındık fiyatları 3,5 liraya kadar düşmüştür. Fiskobirlik'in ve TMO'nun işlevsizleştiği ve piyasanın büyük tüccarların kontrolüne bırakıldığı koşullarda fındık fiyatları ortalama maliyetinin altında kalırken girdi maliyetler artmakta böylece çiftçiler finansal sorunlarla baş başa

kalmaktadırlar. Ayrıca son yıllarda çiftçilerin kayıplarını telafi etmek amacıyla yapılan doğrudan gelir ödemeleri de 2011 yılında son bulmuştur.

"Devlet duyarsız. Tmo sezon girişinde (fındık hasadı öncesi) fındığı 5,25 liradan sattı. Sezona girince tüccara bıraktı. Şimdi oluşan fiyat 3,4 liradır. Eskiden fındığı fiskobirliğe satardık 2004'ten sonra Fiskobirlik alım yapmayı bıraktı. Şimdi sen üretensin. Sen ürettiğin malın fiyatını başkaları (tüccarlardan söz ediyor) belirliyor. Hammadde pahalı, gübreleme, ilaçlama, makine, işçilik maliyeti var." (Fındık Çiftçisi, 2011)

"Burada her 100 kişinin en az 80-90'nının kredi borcu var. Birçoğunun da fındıktan başka geliri yok. Tefeci nakit veriyor, fındık alıyor ama fındığın fiyatını piyasadan düşük alıyor. En çok sıkıntı çektiğimiz konu Tarım Kredi'ye, devlete olan borçlardır. Bu borçların ertelenmesi lazım. Senedi seneden seneye ödüyoruz. Mazot alıyoruz. Bağkur'luyum senedi zor ödüyorum. Bizim 3-4 ton fındığımız var. Bizim bütün aile burada ve hepsi bu işlerden geçinir. Fındık işini babadan kalma yapıyoruz. Tek işimiz fındık yetiştiriciliğidir." (Fındık Çiftçisi K.T., Kocaali Sakarya, Eylül 2011)

"Daha önceki hükümetlerde Temmuzda fiyat açıklarlar ki fiyatlar düşmeden çiftçi mağdur edilmesin. Şimdi bekliyorlar. Tüccar fiyatları düşürdükten sonra fiyatlar açıklanıyor. Bu açıdan en iyi dönem Özal dönemidir bir de Çiller, Erbakan dönemidir. Çünkü temmuzda fiyat (fındık fiyatı) açıklarlardı. Mazot desteği vardı. O da son kez verildi. Şimdi fındık kazandırmıyor. Eğimli arazide başka üründe olmuyor. Kivi ürettin fiyatı düşerse yine zarar edersin. Çok çıktığı zaman fiyat düşüyor. Değişen bir şey yok." (Fındık Çiftçisi, Ağustos 2010)

Çiftçilerin son yıllarda alan bazlı mazot ve gübre desteklemelerinden ve doğrudan gelir desteği ödemelerinden yararlanmalarına rağmen TMO ve Fiskobirlik'in alım yapmayı durdurduğu yıllardan itibaren borçlu çiftçi sayısında büyük artışlar olmuştur. Tüccarların fındık fiyatlarını aşağıya çektikleri şartlarda ilaçlama, gübreleme ve işçilik maliyetleri gibi üretim girdileri için üreticilerin nakit desteğine ihtiyacı artıyor. Artan girdi fiyatları ve azalan fındık gelirleri karşısında çiftçiler, tefeciler ve bankalardan oluşan formel ve enformel kesimlere borçlanmak zorunda kalıyorlar. Son yıllarda ürün, girdi, kredi piyasalarında sermayenin

etkinliğinin artmasıyla fındıkta çiftçinin eline geçen gelirler azalmakta ve çiftçiler içinden çıkamadıkları borç kısır döngülerine girmektedirler.

Kocaali'nin Açmabaşı Köyü'nde borçlarını kapatmak amacıyla bankaya başvuran çiftçinin yaşadıkları, fındık üretiminde sermayenin artan kontrolünün hangi boyutlarda olduğunu göstermesi açısından iyi bir örnektir. Son yıllarda fındık üreticileri sık sık yaşadıkları nakit sıkıntısı sorununu çözmek için bankalardan kredi alma yoluna gidiyorlar. Kocaali'ya bağlı Açmabaşı Köyü'nde artan borçlarını kapatmak için bankadan kredi alan ve kredinin belirli bir kısmını geri ödeyemeyen çiftçiler, topraklarını kaybetme noktasına kadar gelebiliyorlar. Çiftçilerin borçlandığı bankalardan en çok bilineni, çevrede köylülerce "Yahudi bankası" olarak adı geçen, İsrail'in bölgedeki toprakları ele geçirme planının bir parçası olarak değerlendirilen Denizbank'tır. Denizbank'ın çiftçilerin arazilerine nasıl el koyduğunu Kocaali Ziraat Odası Başkanı Tamer Tunca şöyle aktarıyor;

"2007 yılında fındığın kilosu 7 lira 4 kuruş idi. Buna güvenen üretici traktör, ev ve çeşitli ihtiyacını karşılamak için kredi aldı. Ancak sonraki yıl Fiskobirlik'in devreden çıkması ve Toprak Mahsulleri Ofisi'nin geç devreye girmesiyle fındık 2 liraya kadar düştü. Daha sonraki yıllarda da (fındık fiyatlarında) beklenen yükseliş olmadı. Bu sebeple üretici bankaya olan kredi borcunu ödeyemedi. Çiftçinin borcu temerrüde girdi. Banka şu anda 5 köyde borçlarını ödemeyenlerin arazilerine el koydu. Sadece 2 parsel geri alınabildi. Çiftçi borcunu ödeyecek ama banka makul bir anlaşmaya yanaşmıyor. Birçok yere gittik ancak bugüne kadar bize yardımcı olan olmadı."[50]

Köylüler topraklarını geri almak istediğinde banka arazi bedeli yanında yüksek faizler talep etmiş ve Melen Barajı inşaat alanında kalan bazı fındık bahçeleri değer artışına uğradığı için çiftçilerden astronomik bedeller talep etmiştir. Bölgede bu şekilde fındık üretimi yapan 5 köyün arazisine el koyulduğu ve bankanın elinde

[50] Sakarya Kocaali Ziraat Oda Başkanı'nın açıklamaları ve konuyla ilgili haber için bkz. http://www.zaman.com.tr/gundem_banka-5-koyun-arazisine-el-koydu_2066156.html Er: 02.05.2013

yüzlerce dönüm arazinin bulunduğundan söz ediliyor. Açmabaşı Köyü Muhtarı köylerinde 25 dosyada 51 parça tapu ve yaklaşık 750 dönüm arazinin bankanın elinde olduğu bilgisini vermektedir. Ayrıca yaşanan olayın birbirine kefil olan köylüler, aileler, akrabalar arasında sorunlara yol açtığı da konuşuluyor. Bu olay çiftçilerin örgütsüz olduğu ve devlet desteklemelerinin tasfiye edildiği koşullarda, bankalar ve tüccarların ürün ve para piyasaları aracılığıyla çiftçiler üzerindeki artan kontrolünün ciddi bir mülksüzleşme baskısı yarattığını açıkça gösteriyor.

3.3.3. Ücretsiz Hane Emeğinden Ücretli İşçiliğe Fındık Üretiminde Değişen Emek Organizasyonu

1960'lardan bu yana hazine ve orman arazilerinden toprak açma imkânları, hanedeki ücretsiz işgücü özellikle kadın emeği kaynakları yanında devlet desteklemeleri sayesinde köylülüğün geniş bir kesimi meta üreticileri haline gelmişti. Ancak 1980'li yıllardan itibaren meta üreticisi köylülüğün hem kendi bünyesinde hem de içinde bulunduğu piyasa koşullarında ayakta kalmasını kolaylaştıran imkânları yitirmeye başladığını görüyoruz. Devletin ürün, girdi ve kredi piyasalarında desteklemelerini azalttığı koşullarda tüccarlar, tefeciler, bankalar ve yerli ve yabancı tarım şirketleri gibi çeşitli sermaye kesimlerinin tarımdaki artan kontrolü beraberinde çiftçilerin ücretsiz hane emeğine dayalı üretim organizasyonunda önemli dönüşümlere neden oluyor. Özellikle son yıllarda göçler ve çözülen dayanışma ilişkileri nedeniyle üreticilerin hane içinde sahip olduğu ücretsiz işgücü kaynaklarını giderek yitirdiklerini görüyoruz.

Tablo 18: Sakarya'nın Kocaali İlçesi'nde Yıllara Göre Nüfustaki Değişim (1990-2012)

Yıllar	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu
1990	28.405	10.131	18.274
2000	30.676	13.793	16.883
2007	24.521	13.089	11.432
2008	24.622	12.921	11.701
2009	24.141	12.560	11.581
2010	22.983	12.080	10.903
2011	22.203	11.841	10.362
2012	21.387	11.575	9.812

Kaynak: TUİK (2013)

Kocaali'de son yirmi yılda gerçekleşen kırsal dönüşüm süreçlerini Tablo 16 ve Tablo 17'deki nüfus ve üretim hacmindeki veriler ekseninde değerlendirebiliriz. 1991 yılından itibaren çevredeki ormanlık arazilerin fındık bahçelerine çevrilmesi sürecinde iklim ve hava koşullarına da bağlı olarak fındık üretim hacminin yaklaşık 16-17 bin ton aralığından son yıllarda 25-30 bin ton aralığına doğru yükseldiğini görüyoruz. Sakarya genelinde Tablo 16'da izleyebildiğimiz kadarıyla fındık ocağı[51] sayısı 1990'ların başından 2000'li yılların başına kadar yaklaşık 15 bin artış gösteriyor. Bu durum devletin piyasaya göre yüksek fiyatlarla fındık alımını sürdürdüğü 2000'li yılların başına kadar çiftçilerin çevredeki orman arazilerinden yoğun olarak fındık tarlası açtıkları gösteriyor. Kocaali'de fındık tarımının yayıldığı 1990'lı yılların hemen ardından 2000'li yıllarda kırsal nüfusta büyük azalmalar yaşanıyor. Tablo 17'de görülebileceği gibi 1990'dan itibaren kırsal nüfusta başlayan

[51] Meyve veren fındık ağaçları için yerel dilde 'fındık ocağı' ifadesi kullanılıyor.

azalmalar 2000 yılından itibaren hızlanmaya başlıyor. Üretim hacminin hızla arttığı yıllarda 50 dönümden küçük arazilerde, küçük köylü tarımının yapıldığı Kocaali'de yaklaşık 8 bin nüfus köylerini terk etmiştir. Aynı dönemde Kocaali kent merkezi nüfusunun kırdan kopan kişi sayısı kadar artmamış olması yaşadıkları köyleri terk edenlerin daha çok büyükşehirlere yöneldiğini gösteriyor. Bugün büyük bir kısmı orta yaşlı kuşaklardan oluşan çiftçilerin anlatımlarına göre yakın geçmişte Sakarya ve İstanbul'a göç eden çocukları çoğunlukla sigortalı ve güvenceli işlerde çalışmaktadırlar. 2012 yılı TUİK verilerine göre Kocaali'de ortalama hane halkı büyüklüğü 3,24'tür.[52] Ayrıca Sakarya'nın Kocaali İlçesine bağlı köylerde nüfus giderek azalırken çiftçi ailelerin giderek küçüldüğünü görüyoruz. 1990 Genel nüfus sayımında fındık üretiminde uzmanlaşan köylerde 2 kişi yaşayan ailelerin sayısı 212 iken 2000 sayımında bu ailelerin sayısı 312'ye çıkmıştır.[53] Kısacası Kocaali'nin köyleri genel olarak nüfus kaybına uğrarken aynı zamanda halkın büyük bir kısmının fındık tarımıyla uğraştığı köylerde çiftçi aileleri giderek küçülerek işgücü kaybına uğramaktadır.

Kendi fındık tarlasında aile emeğiyle pazara yönelik üretim yapan aileler, ücretsiz işgücü kaynaklarını yitirdikleri ölçüde ücretli emeğe olan bağımlılıkları artıyor. Hatta Tablo 16 ve Tablo 17'de görülen üretim artışları ilaçlama, gübreleme, toprak havalandırma, tırpan ve toplama gibi işler için gerekli işgücüne olan ihtiyacı artırmıştır. Küçük meta üreticileri üretim ölçeğini büyütmek için ücretli emeğe başvurmadan önce çok sayıda kaynağa sahiptirler (Ecevit, 1995: 114); (a) Çalışma zamanlarını genişleterek ve yoğunlaştırarak hanehalkı üyelerinin üretken gücünü artırırlar. (b) Köydeki karşılıklılık ilişkilerine dayalı emek kaynaklarından yararlanırlar. (c) Köy dışında yaşayan akrabalar yardıma çağırılır. (d) Ekim yapılan toprağı genişletmek ve işgücünün verimliliğini artırmak amacıyla mevcut tarımsal

---

[52] Ortalama hane halkı büyüklüğüyle ilgili veriler TUİK'in internet sitesinden alınmıştır. Bkz. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 Er: 01 Şubat 2012

[53] Veriler 1990 ve 2000 Genel Nüfus Sayımından elde edilen veriler TUİK'İn internet sitesinden alınmıştır. http://tuikapp.tuik.gov.tr/nufusmenuapp/menu.zul Er: 12 Kasım 2013.

makineler ve teknik girdiler kullanılır. Bununla birlikte hanehalkı üyelerinin ortalama kapasitesi aşıldığında üretim ölçeğinde daha fazla artış için ek işgücüne ihtiyaç duyulur. Bu koşullar altında meta üreticileri özellikle işgücü ihtiyacının zirve yaptığı üretim dönemlerinde ücretli işgücüne ihtiyaç duyarlar. Üretici aileleri yeni tarla açma, fenni gübre, ilaçlama ve makine kullanımı gibi teknik ve teknolojilerle mümkün olduğunca üretimi artırmaya çalışırlarken aynı zamanda artan işgücü ihtiyacı sorununu çözmeye çalışırlar. Son yıllarda girdi maliyetlerinde artış ve ürün fiyatlarının düşüşüyle kendisini gösteren piyasa baskısı, üreticileri işgücü ihtiyacını mümkün olduğunca meta ilişkileri dışında kalan yollardan gidermeye zorlamaktadır. Ancak yukarıdaki verilerde gördüğümüz gibi çiftçiler, ailelerinden özellikle genç nüfustan Sakarya ve İstanbul'a doğru yoğun göç vererek en önemli ücretsiz işgücü kaynaklarını yitirmektedirler. Son yıllarda fındık gelirlerinin düşmesi ve miras yoluyla toprakların parçalanarak küçülmesi gibi çeşitli etkenler nedeniyle ailelerin genç nüfusları fındıkta bir gelecek görmediklerini belirtmektedirler.

"Buralarda topraklar genel olarak hep bölündü. Ama bizde kız kardeşim emekli, diğer kardeşlerde şehirde başka işler yapıyorlar. Burada kalsalardı bu toprak bizi geçindirmeye yetmezdi. Şimdi toprakların hepsine ben bakıyorum ancak beni geçindiriyorlar" (Fındık Çiftçisi İ.K., Kocaali Sakarya, 2011 Eylül)

"Mallar bölündü. Bizde toplam 7000 ocak fındık vardı, 4'e bölündü. her birimize 2000 ocaktan az düşüyor… Eskiden gübreyi parayla alırdık, işçiliği biz yapardık, şimdi o bitti. Şimdi her şeyi işçi yapıyor. Her işi işçiye yaptırtmakta üreticiyi bitirdi." (İşveren Fındık Çiftçisi Y.T., Kocaali-Sakarya, 2011 Eylül)

"Toplam bir kısmı tapusuz 20 dönüm tarlam var. Babadan kalan araziler 6 erkek kardeşe bölündü (2 kız kardeşi daha var onlara tarla verilmemiş.) Ben babadan kalan tarlaya 200 ocak daha ekledim." (Fındık Üreticisi, Sakarya, 2012 Eylül)

Anlatılarda görüldüğü gibi fındık fiyatlarının serbest piyasaya bırakıldığı, risk ve belirsizliklerin arttığı yıllarda üreticilerin ellerindeki topraklar giderek parçalanmakta ve küçülmektedir. Kırsal alanlarda ailelerin kentlere yoğun göç verdiği yıllarda çiftçilerin yaşadıkları kayıpları, aile emeğinin çalışma zamanlarını genişleterek ve yoğunlaştırarak telafi etme stratejileri giderek önemini yitirmektedir.

"Çocukluğundan bu yana bu işlerin içindeyim. Geçmişte fındığın büyük ekonomik katkısı vardı. Bizim aile hep birlikte çalışırdık. Günümüzde bu artık mümkün değil. Şimdi elimize geçenin % 60'ını gider (işçi maliyeti) olarak veriyoruz. Fındık fiyatı ne olursa olsun bu maliyet var. Devletin bu işe bakışıyla fındığın geleceği yok. Bizi çiftçiyi tam anlamıyla fındık baronlarını teslim ettiler. Bu adamlar yönetenleri etkileyebiliyorlar. İhracatçılar derneği başkanı, tüccarlar, hükümet bu adamların fikirleriyle politika belirlediler. Böyle olunca ailelerin iç ilişkileri olumsuz etkilendi. Ailelerde kardeşlerin arası bozuldu. Birbirlerine borç verdiler, kefil oldular. Fındık piyasasında işler iyi gitmediği için verilen sözler tutulamadı. İnsanlar eskiden işlerinden izin alıp fındıkta çalışmaya gelirlerdi. 7.00 TL olduğu zaman tüketimde çoktu. Şimdi fındık para etmediği için kimse gelmiyor. 10 kardeşiz biz, bizim kardeşler ancak belirli bir süre burada kalabildiler. Fındığın geliri sürekli azaldığı için 1960'lardaki Almanya'ya göç gibi ülke içi göç başladı. Yani fındık politikalarındaki yanlışlık aileleri de etkiledi."(Fındık Üreticisi, Eylül 2012)

Yukarıdaki anlatımlardan 2000'li yılların başından itibaren sonuçları daha somut ortaya çıkan tarım politikalarıyla ilişkili olarak çiftçilerin sosyoekonomik durumlarındaki bozulmaların üretici ailelerini doğrudan etkileyen bir faktör olduğu görülüyor. Bölüşüm ilişkilerinin çiftçiler aleyhine bozulması ve toprak parçalanması aile üyeleri için fındıkta geçimi sürdürme imkânlarını ortadan kaldırmaktadır. Kautsky'nin 1800'lü yılların sonunda Alman Çiftçilerinde gözlemlediği gibi kentlerde ek istihdam olanaklarının varlığı ve artan nüfusun topraklar üzerindeki baskısı hane içi bağların zayıflamasına ve hatta parçalanmasına yol açmaktadır (Kautsky, 1988). Alan araştırmasını yürüttüğümüz 2010, 2011 ve 2012 yıllarında yaptığımız gözlemlerde görüşme yaptığımız çiftçiler ağırlıklı olarak köyde ve ilçe merkezinde yaşayan yaşları 50-60 civarı ve üstü olan kişilerden oluşuyordu. Bu kesim yakın geçmişte yeni tarla açma işlerinde doğrudan yer alan ve bugün doğrudan pazara yönelik fındık üretimini ve buna bağlı işgücünü organize eden gruptur. Bu

grubun geçimi, sadece erkeklere ait emeklilik geliri, büyükşehirlerde yaşayan çocuklarının gönderdikleri gelirler ve fındık üretiminden elde edilen gelirlerin çeşitli bileşimleriyle desteklenmiştir. Fındıktan elde edilen gelirlerin azalması, tarlaların çocuklar arasında paylaştırılarak küçülmesi ve üretici ailelerin büyükşehirlere göç vermesi gibi çeşitli nedenler çiftçi ailelerinin geçimlerinde ücret gelirlerinin önemini artırmıştır. Yeni kuşaklar "fındığın içinde doğmuş" olsalarda daha çok kentsel işlere yönelmişler ancak bayramlarda, izinlerde ve hasat zamanlarında köye ailelerine yardım etmeye gelmektedirler. Kırda yaşayan ve bütün geçimini ağırlıklı olarak fındık üreticiliğiyle sürdüren, yakındaki ormandan araziler açıp fındık bahçelerine dönüştüren ve bunu da büyük ölçüde aile emeğiyle gerçekleştiren birinci kuşak yerini yavaş yavaş kentsel işlerde çalışan ve işlerin neredeyse tamamını işçilere yaptıran kuşağa bırakmıştır. Bazı ailelerde kardeşler aralarından birini köyde bırakmaktadır ve köyde kalan kardeşleri fındık işini tek başına yürütmektedir.

Anlatımlardan çiftçilerin meta ilişkileri dışında kalan işgücü kaynaklarından bir diğeri olan dayanışma ve işbirliğine dayalı ilişkilerin giderek zayıfladığını görüyoruz. Tarım İlçe Müdürüne göre son yıllarda çiftçilerin uğradıkları kayıpların arkasında üretici aileleri arasındaki işbirliği ve dayanışma ilişkilerinin zayıflaması yatmaktadır.

"Burada 2 dönüm yere 30 tane işçi sokuyorlar. %40-50 işçilik masrafları oluyor. Aileler seferber olsa ya da yeni teknoloji çıksa bu maliyet düşer. Fındık zamanı ailelerin çoğu burada oluyor. Ama birbirlerine destek olmuyorlar. Bu tamamiyle birlik ve beraberlik kavramının yitirilmesiyle ilgili bir şey." (Eylül 2012)

Bilindiği gibi karşılıklı işgücü değişimleri köylü ailelerinin işlerin yoğunlaştığı ve işgücü kaynaklarının yetersiz kaldığı aylarda sıklıkla başvurdukları bir emek stratejisidir. Tarım İlçe Müdürüne göre yaz aylarının sonuna denk gelen fındık hasat sezonunda ailelerin büyük bir kısmı köylerine gelmiş olsa da aileler arasındaki birlik ve beraberliğin zayıflaması nedeniyle çiftçiler arasında emek alış verişi

yapılmamaktadır. Bu durum çiftçileri ücretli emeğe daha bağımlı hale getirmektedir. Aynı zamanda çiftçilerin maliyetleri de artış göstermektedir.

Son yıllarda fındık üretilen alanlar hızla genişlerken kırdan kente göçler nedeniyle işgücü kayıplarının artması çiftçileri tırpanlama, bahçenin temizlenmesi ve hasat işlerinde kullanılacak çeşitli makineler denemeye başlamışlardır. Kocaali'ye gelen işçi sayısının azaldığı yıllarda artan işçi maliyetleri ve fındık fiyatlarındaki belirsizlikler nedeniyle fındık toplama makinesi almaya başlayan çiftçilerin sayısı artmaya başlamıştır. Şu an ilçede büyük bir kısmı son yıllarda satın alınan 100'e yakın fındık toplama makinesi bulunduğu tahmin ediliyor. Ayrıca çiftçiler ücretli işçilere olan bağımlılıklarını azaltmak için "üfleme ve süpürme yöntemi" adı verilen yeni bir fındık toplama tekniği kullanmaya başladılar. Ocakların dibine düşen fındıklar tırmık, çalı süpürgesi veya hava püskürten motorlara bağlı hortumlarla bir araya toplanır. Daha sonra fındık çuvallara doldurulduktan sonra fındığı kabuğundan ayıran patos makinesine atılır. Çiftçilerden biri bu şekilde 150 yevmiye masrafı gerektiren işleri 45 yevmiyeye indirebildiklerini söyledi. Son yıllarda gelen işçi sayısının azalması, dayıbaşlarının verdikleri sözleri tutmaması, çocuk işçilerin okulların açıldıkları dönemlerde toplama işini terk etmeleri gibi çeşitli nedenlerle çiftçiler alternatif fındık toplama yöntemlerine başvurmaya başlamışlardır. Yeni teknik ve makineler denemeye başlayan çiftçiler, özellikle hasat dönemlerinde artan işçilik maliyetlerini düşürmeye çalışıyorlar. Çiftçiler bu şekilde fiyatların düştüğü hasat dönemlerinde pazara daha az fındık çıkarmak zorunda kalacaklarını ve genel olarak fındık fiyatların artacağını düşünüyorlar.[54]

1990'ların başından bu yana hane emeği ve köy içinde haneler arası işbirliği gibi meta dışı ilişkiler yoluyla elde edilen işgücü kaynaklarının daralması, çiftçilerin ücretli işçiye olan bağımlılıklarını artırmaktadır. Aşağıdaki çiftçilerin

[54] Fındık toplama işlerinde artan makineleşme yerel gazetelere ve internet sitelerine de konu olmaktadır. bkz. 5-11 Eylül 2012 tarihli Sakarya Kuzey Gazetesi'nin "Fındıkta Devrim Yaşanıyor" adlı haberi için bkz. http://www.kocaali.com/ekonomi/findikta-devrim-yasaniyor-h428.html Er: 3 Mart 2013.

anlatımlarından yılın çeşitli zamanlarında yapılan budama, gübreleme, ilaçlama ve toplama gibi işlerde yoğun olarak ilçede yaşayan yerli işçilere ve Güneydoğu'dan gelen mevsimlik işçilere ihtiyaç duyulduğu anlaşılıyor.

"Filizi alınmamışsa, filizi alınır, dalı kesilir. Bu işleri çevreden bulduğumuz yerli işçiye yaptırırız. Değersiz ürün sattığımız için işçi tutuyoruz. Bu çevrede yığınla insan var büyükşehirlere gidememiş. 11. Aydan sonra kışlık gübre gömeriz. Bunu da işçiye yaptırırız. Mart-Nisan ayında yazlık gübre atılır kaliteli ürün almak için. 10 dönümlük tarlaya 800 kilo gübre atarsak maliyeti 1.500-2.000 TL arası değişir. Eskiden hayvansal gübre kullanılırdı. Şimdi bırak gübreyi yumurtayı bile bakkaldan alıyoruz. Mayıs-Haziran ayında sulu gübre atarız. Bu işi de işçiye yaptırırız. Kurt, güve gibi zararlı böceklerle mücadele ilaçları atılır. 2 depo atılır. 300 Ocaklık yerin 250-300 TL masrafı olur. Ot ilacı atılır. Onu biz yapabiliriz. Hafif ve seri iş olduğu için biz yapabiliriz. 10 dönümlük yer için 200 TL'lik bir masrafa neden olur. Sonra bahçe tırpanlanarak temizlenir. Onu genelde tırpancılar (işçiler) yapar. 10 dönüm yerde 450 TL masraf olur tırpan için. Sonra bir daha tırmıklarla temizleriz. 10 dönüm yeri 5 kişi çeker, temizler. Bunun işçi masrafı da 250 TL'dir."(Fındık Çiftçisi, 2012 Eylül)

"Ben bildim bileli bu fındığı işçiye toplatırız. Düzce, Balıkesir gibi yerlerden işçi gelirdi buralara. Doğudan gelen işçi 20 senedir var. Diğer işleri yörenin adamlarıyla (yerli işçiyle) yapabiliyoruz. Özellikle köyde oturan yaşlılar her şeyini (fındık üretimiyle ilgili işleri) bedelli olarak yaptırıyorlar." (Fındık Çiftçisi, 2011 Eylül)

"Önce 75 cm kadar çukur açarız. Bu işleri eşimle beraber yapıyorum. Fındık fidesini diktikten sonra gübreleme ve çapalamasını yaparız. 5 yıl süreyle ilaçlama yaparız. Bu gübreleme, ilaçlama, çapalama işlerini profesyonel yerli işçiye yaptırırız. 5. Yıldan itibaren budama, tımar işleri var onlarda da yerli işçi kullanıyoruz. Sadece toplama işinde yabancı işçi (Güneydoğulu İşçi) kullanırız…Budama, ilaçlama, gübreleme, çapalama, toplama…Bunların hepsi bizim için önemli maliyetlerdir. " (Fındık Çiftçisi A.S. Sakarya Kocaali, 2010 Eylül)

Toprak sahibi çiftçiler Güneydoğu'dan işçi getiren dayıbaşlarıyla ilişkiye geçerek oldukça geniş ve ucuz işgücüne ulaşabiliyorlar. Piyasa baskısının arttığı, gelirlerin düştüğü ve göç veren çiftçi ailelerinin giderek küçüldüğü koşullarda yoğun işsizliğin yaşandığı Güneydoğu'dan son derece düşük ücretlerle çalışmaya hazır

olarak gelen aileler, çiftçiler için büyük bir imkân haline geliyor. Dayıbaşılar aracılığıyla getirilen işçiler sayesinde çiftçiler hasat dönemlerinde fındıklarını tarladan hızlıca toplattırıp tüccara ulaştırabiliyorlar. Büyük bir kısmı borçlu olan çiftçiler için fındıklarını hızlıca toplatıp nakde çevirmek büyük önem taşıyor. Kocaali'de fındık bahçesi büyüklüğüne ve fındık rekoltesi durumuna da bağlı olarak çiftçilerin büyük çoğunluğu fındık toplama sezonlarında Güneydoğu'dan gelen işçileri tercih ediyorlar. Kocaali'de fındık işinden iyi anlayan yerli işçilerde bulunuyor. Ancak yerli işçiler toplama işinin hızlı ve düşük maliyetli olarak yapılması için yeterli görülmüyor. Son yıllarda gelirleri azalan ve büyük bir kesimi borçlu olan çiftçiler için yemek ve ulaşım maliyetlerini kendileri karşılayan, günlük 12 saat, 10–15 kişilik gruplar halinde ortalama 30 TL yevmiyeyle çalışan Güneydoğulu işçiler oldukça cazip bir işgücü profili haline geliyorlar.

"Babamlar, dedemler zamanı fındık işi makinesiz yapılırdı. Hayvan gübresi kullanılırdı. O zaman da işçi çalıştırılırdı. Çevre köylerden yakından Kandıra'dan, Karasu Köylerinden aileleriyle çalışmaya gelenler olurdu. 1963'ten bu yana dışarıdan işçi geliyor. % 70'i dışarıdan. Acil olanlar yerli işçi çalıştırır. Bunlara yatak yorgan, yiyecek her şey verilirdi. 1985-1986'dan sonra Güneydoğu'dan gelmeye başladılar. Bunlar her şeyi kendileri getiriyorlar." (Fındık Çiftçisi, 2012 Eylül)

Lenin, "Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi" adlı çalışmasında tarımda kapitalizmin gelişimiyle birlikte ücretli emek kullanan kapitalist çiftçilerin hâkimiyet kazanacağı öngörüsünde bulunuyordu (Lenin, 1988). Saha araştırmasını yürüttüğümüz bölgede ücretli işçi çalıştırma pratiklerinin büyük çiftliklerden çok küçük ve orta ölçekli meta üreticiliği yapan çiftliklerde yaygınlaştığını görüyoruz. Alan çalışmamızdan ve daha önce Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yapılan alan araştırmalarının sonuçlarından verilen örneklerden hareketle meta üreticisi köylülüğün özellikle işgücü yapısı olarak ücretsiz hane emeğinden ücretli işçiliğe doğru bir dönüşüm yaşadığını görmekteyiz. Ücretli emeğe bağımlılık oranı çiftçilerin toprak ve sermaye kaynaklarına bağlı olarak değişebildiği gibi bölgelere ve ürünlere göre de değişebilmektedir. Kocaali'de üreticiler toprak ve sermaye birleşimi olarak

kendi içinde farklılaşmaktadır. Toprakları küçülen fındık üreticisi ailelerin geçimlerinde tarım dışı ücretli işler daha önemli hale gelmektedir. Fındıktan elde ettikleri gelirlerin diğer çiftçilere göre oldukça düşük olduğu bu aileler küçülen tarlalarında ücretli işçi çalıştırmak yerine daha çok kendileri çalışırlar. Fındık toplama işlerini aileden kadınlar ve çocuklar yapar. Ancak köylerde çiftçilerin büyük bir kısmı 2-3 tonun üzerinde fındık toplayan çiftçiler hasat dönemlerinde mevsimlik işçi çalştırırlar. Toprak büyüklüğü ve pazara yönelik üretimin boyutları genişledikçe aile emeği önemsizleşmekte ücretli işçiye olan bağımlılık artmaktadır. Özellikle aile emeği imkânlarını yitirmeye başlayan üreticilerin yukarıdaki anlatımlarda görüldüğü gibi üretimin ilaçlama, gübreleme, tırpanlama ve hasat gibi çeşitli aşamalarında ücretli işçilere bağımlılıkları artmaktadır. Hasat sezonu gibi işgücü talebinin yoğunlaştığı aylar dışında da ücretli işgücüne yoğun talep vardır. Özellikle gübreleme, ilaçlama, budama gibi fındık üretiminde daha nitelikli emek isteyen işler bazen kendileri de küçük ölçekli fındık üreticiliği yapan yerli işçilere yaptırılır. Alan araştırmasında bu tip işlerde Güneydoğu'dan gelen işçilerin çalıştırıldığı da görülmüştür ancak ağırlıklı olarak yerli işçiler çalıştırılmaktadır. Kısacası ücretli emek pazara yönelik fındık üretiminin artık vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Kendi toprağı üzerinde aile emeğiyle pazara yönelik üretim yapan köylülüğün (Boratav, 2004: 52) geleneksel işgücü kaynaklarını giderek yitirdiğini ve daha çok pazardan gelen sinyallere göre en uygun koşullarda üretimi ve ücretli işgücünü organize eden küçük toprak sahiplerine dönüştüklerini görüyoruz.[55] Bunun yanında çiftçiler çoğu zaman emeklilik geliri ve tarım dışı işlerle geçimlerini

[55] Şentürk, Giresun'un fındık üretimiyle uğraşan köylerinde yaptığı alan araştırmasında benzer bir dönüşüm süreci yaşandığı tespit etmiştir. Önceden kendi toprağında hane emeğiyle pazara yönelik üretim yapan köylülük artık eskisine nazaran daha az hane emeği kullanan, kentsel işler ve mesleklerle gelirini destekleyen ve ücretli işçi çalıştırarak pazara yönelik üretim yapan bir karakter kazanmaya başlamıştır. Şentürk, karşılaştığı yeni çiftçi profilini "yarı zamanlı (part-time) çiftçilik" olarak tanımlıyor. Son dönemde fındıktan elde edilen gelirlerin istikrarsızlaşmasına karşı bireysel bir çözüm olarak, bu çiftçilik biçiminde köylüler artık tüm zamanlarını köylerinde geçirmemekte çoğunlukla diğer kentsel iş ve mesleklerde çalışmakta ya da emeklilik geliri elde etmektedirler (Şentürk, 2008: 50). Bu tip bir çiftçiliğin gelişmeye başlamasıyla üreticiler eskisine nazaran daha az ücretsiz hane emeği ve daha fazla dışarıdan ücretli emek çalıştırarak üretimi sürdürmektedirler.

desteklemektedirler. Ayrıca alan çalışmasında Lenin'in çalışmalarında ve diğer klasik marksist çalışmalarda sıklıkla üzerinde durulan, tarımda sermayenin yoğunlaşmasına bağlı olarak büyük işletmelerin oluşumu gibi bir süreç gözlemlenmemiştir. Daha çok küçük ve orta ölçekli üretim yapan 5-50 dönüm arası arazilerde pazara yönelik üretim yapan çiftçilerin ücretli işçi çalıştırdıklarını görüyoruz. Ayrıca alan araştırmasında, yukarıda bankanın borçlu köylülerin toprağına el koyduğu örnek dışında yaygın bir mülksüzleşme eğilimi saptanmamıştır. Kocaali'de son yıllarda tarımda yaşanan değişmelere rağmen hala toprak sahipliği oldukça yaygındır. Çiftçi ailelerde kentlere göç eden kuşakların giderek tarımsal faaliyetlerle bağlarının zayıfladığı, fındıktan elde edilen gelirlerin giderek azaldığı ve bugün birçoğu orta yaş kuşağı içinde olan üretim sürecini organize eden kuşağın yerine yenisinin gelmediği kabul edilirse, küçük meta üreticiliğinin yakın gelecekte kendisini yeniden üretme imkânlarını büyük ölçüde yitireceği tahmin edilebilir.

Türkiye'nin Batı Karadeniz Bölgesi'nde toprak sahipliği ve pazara yönelik fındık üretimi varlığını sürdürken Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin kırsal alanlarında mülksüzleşme süreçlerinin oldukça radikal boyutlarda yaşanıyor oluşu tarımda işçileşme sürecinin köylülüğün kendi içinde yaşadığı sınıfsal farklılaşmayla doğrudan ilişkili olduğunu gösteriyor. Alan araştırmasını yürüttüğümüz Kocaali'de sermayenin son yıllarda artan kontrolü altında varlığını sürdüren fındık üreticileri açısından belirgin ve yaygın olmayan topraktan kopuş süreçleri, konu mevsimlik işçiler olunca oldukça belirgin hale gelmektedir. Toprak sahibi köylü mevsimlik işçinin karşısına sürekli maliyet hesapları yapan ve daha yüksek işgücü verimliliğine ulaşmaya çalışan bir sermayedar gibi çıkar. Ancak üretim sürecinin sonunda elde edilen kazanç sadece işletmenin yeniden üretimi için gerekli olan maliyetleri karşılamaya yetmektedir. Hatta çoğu zaman küçük ölçekli meta üreticiliği bir sonraki yılın hasadı karşılık gösterilerek alınan borçlarla sürdürülür. Dolayısıyla ücretsiz aile emeği ve ücretli işçiliğin çeşitli bileşimleriyle üretimi örgütleyen çiftçilerin, sermaye biriktirdiklerini söylemek mümkün görünmüyor. Bunun yerine daha çok doğrudan tarımsal üretime girmeyen tüccar ve tefeciler gibi sermayenin çeşitli kesimlerinin çiftçiler aracılığıyla üretim ve işgücünü kontrol ettikleri bir süreci görüyoruz (Ecevit,

1999: 209)(Ecevit,1995). Bu nedenle ileride görüleceği gibi mevsimlik işçinin daha yoğun çalıştırılmasıyla gerçekleştirilen artı değer aktarımı çiftçinin sermayesinin kaynağı değildir. Daha çok tüccarlar ve formel-enformel kredi kurumları ve sanayi sermayesi gibi çeşitli sermaye kesimlerinin karmaşıklaşmış para, meta ilişkileri aracılığıyla ücretsiz ve ücretli işgücünü organize eden çiftçilerden artık aktardıkları bir süreçten söz edilebilir.

3.3.4. Mevsimlik İşçilerin Kırdan Kopuş Süreçleri

Küçük köylülüğün en alt katmanlarını oluşturan ve yakın geçmişte büyük bir kısmı geçimlik düzeyde tarım ve hayvancılıkla uğraşan kesimlerin son yıllarda toprakla kurdukları ilişkinin giderek zayıfladığını görüyoruz. Topraksızlık, miras yoluyla toprakların parçalanması, köy boşaltma uygulamaları, tarım ve hayvancılıktan elde edilen gelirlerin düşmesi gibi oldukça çeşitli etkenler ailelerin geçimlerinde kırsal geçim faaliyetlerinin önemini azaltıyor. Bölge genelinde toplumsal dönüşümün yönünü belirleyen çeşitli etkenlerden hangilerinin kırdan kopuş süreci üzerinde daha etkili olduğu köylerin konumuna göre farklılaşıyor. Adıyaman'da tütün ekilen alanların sınırlandırılmasıyla kendisini gösteren politikalar tarımda işçileşme sürecini belirleyen daha güçlü bir etken olabileceği gibi Şanlıurfa'da eşitsiz toprak dağılımı kırsal nüfusun kırdan kopuşunda ve işçileşme sürecinde daha belirleyici bir faktör haline gelebiliyor. Bununla birlikte Mardin ve Diyarbakır'ın bazı köylerinde ailelerin tarımsal geçim faaliyetlerinden kopmasında 1990'larda yaşanan çatışmalar, can güvenliği sorunu ve zorunlu göçler belirleyici olmaktadır. Güneydoğu'nun farklı il ve ilçelerinde kırdan kopuş sürecini etkileyen dinamikler farklılaşsa da uygulanan tarım politikaları, topraksızlık ve bölgede yaşanan savaş sürecinin köylüleri geçimlik tarımdan uzaklaştıran çeşitli etkenler oldukları kesindir. Aşağıda Sakarya'ya fındık hasadında çalışmaya gelen işçilerin çeşitli anlatımlarından hareketle, işçilerin yaşadıkları köyler, tarım ve hayvancılık

faaliyetleriyle ilişkilerinin nasıl değiştiği ve hangi ilişkiler, mekanizmalar aracılığıyla tarımda mevsimlik işgücü haline geldiklerini göstermeye çalışacağız.

Aşağıda "biz ücretli işçiliği miras aldık" diyen işçinin anlatımları Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 19. yüzyıldan bu yana varlığını sürdüren mülksüzleşmiş tarım işçisinin klasik bir görüntüsünü veriyor. Eğer Osmanlı'nın son dönemlerinde veya cumhuriyetin kuruluş yıllarında, Çukurova'da pamuk toplayan işçilerle sohbet etme imkânı bulabilseydik muhtemelen aşağıdakilere çok benzeyen anlatımlarla karşılaşırdık. Anlatımlarda Güneydoğu'da büyük toprak sahipliğinin yaygınlığından kaynaklı olarak ortaya çıkan topraksız köylülerin, tarımda metalaşmanın hızlandığı ve işgücü ihtiyacının arttığı alanlarda geçici işler bulan ücretli işçiler haline geldiğini görüyoruz.

"Yaşım 45. Doğduğum büyüdüğüm yerdeyim. Param olmadığı için göç etmedim. 7 nüfusa bakıyorum. Ayda 1,5 milyar kazanıyorum ama yılda sadece 4 ay kazanıyorum. Sürekli değil… Fındıktan başka inşaat işçiliğinde de çalıştım. Hiç hayvancılık işi yapmadım, toprak işi de yoktu. Hep işçiydik. Annemiz babamızda işçiliğe giderdi. Biz anamızdan babamızdan mevsimlik işçiliği miras aldık. Benim ilk kez 1986'da 19 yaşındaydaydım bu civara (Sakarya-Kocaali) fındıkta çalışmaya geldim. Askerlik hariç her yıl geldim buralara. Özellikle Zonguldak Alaplı ve Sakarya'ya… Sadece bu sene kayısıya da gittim." (Nusaybin'den Çalışmaya Gelen Tarım İşçilerinin Çavuşu T.L., Sakarya Kocaali, Eylül 2011)

"Yaklaşık 20 kişi geldik. Bunun 16'sı çalışıyor. 3 aile birlikteyiz. İşimiz olsa buraya gelmeyiz. Bundan başka Adana'da portakal, narenciye, patates toplama işinde çalışıyoruz. Şimdi hayvancılık tarım hiçbir şey yok. Eskiden de yoktu. Ağaların tarlasında yevmiyeli olarak çalışırdık. Hiç kendimize ait toprağımız olmadı. Sürekli başkalarının tarlalarında çalıştık." (Adana'dan Gelen Tarım İşçisi Grupla Görüşmeden, Kocaali Sakarya, Eylül 2012)

Anlatımlardan bazı tarım işçisi ailelerin çok daha önceki dönemlerde mülksüzleştiklerini ve ücret gelirine olan bağımlılıklarının oldukça yüksek olduğunu görüyoruz. Geçimin tarım ve hayvancılıkla desteklenemediği koşullarda mevsimlik işçiler için tarımsal işlerden elde edilen ücret daha kritik bir önem taşıyor. Bu da

ailenin olabildiğince bütün üyelerini işçileştirmek ve çalışmaya gidilen tarımsal alanları genişletmekten geçiyor. Bu nedenle tarım işçisi aileler çocuklarını çok erken yaşlarda okuldan alırlar ve çok daha fazla bölgede, farklı ürünlerde çalışmaya giderler. Diğer bir değişle ailenin toprakla bağları zayıfladıkça, temel ihtiyaçlar için gerekli olan metalara ve nakde bağımlılık artmakta ve geçici işgücü göçü daha uzun sürelere yayılmaktadır. Yukarıda görüşme yaptığımız ailelerin yeşil kart dışında herhangi bir sosyal güvencesi veya ek geliri yoktur. Geçimlerini küçük bahçe tarımı, küçük ölçekli hayvancılıkla destekleyemeyen bu ailelerin tam anlamıyla kır proleterleri haline geldiğini söyleyebiliriz.

Bölgede toprak dağılımının eşitsizliğinden ve topraksız köylülüğün yaygınlığından doğan geçim zorlukları yanında anlatımlarda, nüfus artışı ve toprak parçalanması sonucunda kalan toprakların asgari geçim düzeyinin altına inmesiyle köyü terk eden aileler olduğunu görüyoruz.

"Ben Mardin Kızıltepe'nin köyünde doğdum. 1987'de Gülmeşe Köyü'nden merkeze göç ettik. O zaman bizim oralarda toprak yoktu. Hayvancılığımız vardı ama azdı. Kuraklık nedeniyle ve miras nedeniyle toprak bölündüğü için göçmek zorunda kaldık. Artık gelir düzeyi en aza indi. Dediler ki kendi başımızın çaresine kendimiz bakalım hayvancılık ve tarım bize gelir getirmiyor. Bunlar da bizim babamgiller de dediler ki bu toprağın bize vereceği verim yok. Şehire indik. Merkeze yerleştiler. Ondan sonra şehirde işçilik derken, evlendik, çoluk çocuk sahibi olduk. Daha sonra akrabayla, eşle, dosta buraya fındık toplamaya geldik." (M. L. ve Ailesiyle Barınakta Görüşme, 39 Yaşında, Geldiği Yer: Mardin-Kızıltepe, 2011 Ağustos)

"Toprak, hayvancılık işleri yetersiz kaldığı için mecburen başka yerlere çalışmaya gidiyorduk. 20 dönüm sulu da tapulu tarlamız var… Geçim olmazsa gidiyorsun. Masraflar sürekli artıyor. Hayvanlar ucuzladı. Hayvana verdiğin masrafı çıkaramıyordun. O nedenle hayvancılık da azaldı."(Tarım İşçisi, 2012 Eylül)

Yakındaki ilçe merkezine göç eden Mardin' de yaşayan aileler çevredeki ağaların devlet yetkilileriyle anlaşarak toprakları nasıl kendi üzerine aldıklarından söz etmişlerdir. Eşitsiz toprak dağılımından olumsuz etkilenen aileler aynı zamanda

ailelerin artan nüfusu nedeniyle ellerindeki küçük miktarlı topraklar üzerinde geçinemez duruma gelmişler ve yakın il ve ilçe merkezlerine göç etmişlerdir. 2001 Genel Tarım Sayımlarına göre Mardin'de yaklaşık 4 bin aile 200-2.500 dönüm arasındaki büyüklükteki arazilerde ekim yaparken, 13 bin aile asgari geçimin altında olan 20 dönümün altında ki arazilerde üretimi sürdürmektedir (DİE, 2001). Türkiye genelinde kırsal alanlarda toprakların miras yoluyla parçalanması ve küçülmesi eğilimi Güneydoğu'nun köylülerini de etkilemektedir. Ayrıca 20 dönüm altında toprağı bulunan köylü kesiminin oldukça geniş olduğu bölgede ortalama hanehalkı büyüklüğü diğer bölgelere göre daha fazladır. 2011 TUİK verilerine göre Türkiye genelinde 3,8 olan ortalama hanehalkı büyüklüğü yoğun mevsimlik işçi gönderen Mardin'de 6,3, Diyarbakır'da 5,9 ve Şanlıurfa'da 6,2'dir.[56] Hızlı nüfus artışlarının yaşandığı bölgede artan nüfus baskısı ve aileler arasında toprak parçalanması nedeniyle ailelerin elindeki topraklar giderek küçülmekte ve tarımsal faaliyetlerden elde edilen getirilerin ailelerin geçimindeki payı giderek azalmaktadır.

Tarımsal faaliyetlerle ilişkileri bakımından tarım işçileri kendi içinde farklılaşmıştır. Bazı işçi aileleri köyde yaşayıp az da olsa ekip biçmeye, hayvancılıkla uğraşmaya devam ederken kimileri kırdaki üretim faaliyetlerinden tamamen kopmuşlardır. Ücret geliri işçi ailelerinin geçiminde çok önemli olmakla birlikte ücretli işlere bağımlılığın derecesi değişebilmektedir. Geçmişte olduğu gibi yarı işçi yarı köylü özellikler gösteren tarım işçileri bugünde geçimlik düzeyde ekip biçmeye ve hayvancılığa devam etmektedir. Topraklarına genellikle kendilerinin öz tüketimine yönelik buğday veya hayvanlarının yem ihtiyacı için ekim yapıyorlar. Ekim, dikim ve hasatta sermaye ve sulama altyapısı isteyen pamuk, tütün gibi ürünleri ekecek iktisadi güce sahip değildirler. Bu aileler sıklıkla girdi fiyatlarının yüksekliğinden ve üretmek yerine satın almanın daha ucuza geldiğinden söz etmektedirler.

---

[56] Ortalama hane halkı büyüklüğüyle ilgili veriler TUİK'in internet sitesinden alınmıştır. Bkz. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 Er: 01 Şubat 2012

Geçmişte tütün üreticiliği yapan aileler 2001'de uygulamaya geçilen kota uygulaması nedeniyle artık tütün ekememektedirler. İşçiler ellerindeki küçük 10-20 dönümlük toprakların kıraç, sulanamayan tarla olduğunu ve sulanabilen arazilerin yörenin zenginlerine ait olduğunu söylüyorlar. Bazı yıllar kuraklık nedeniyle ellerindeki tarlalardan kayda değer bir getiri elde edemiyorlar. Bu tarlaları iki farklı biçimde ekmeye devam ediyorlar. Yaz aylarında çalışmaya gittikleri vakit, tarla işleriyle ilgilenmesi için aileden bir, iki kişiyi tarla işlerini sürdürmesi için memlekette bırakırlar ya da arpa gibi ekildiği ve biçildiği zaman açısından yazın çalışmaya gitmeye engel olmayacak ürünleri tercih ederler. Ekim biçim işlerinde sadece aile bireyleri çalışır yani aile emeği dışında işçi emeği kullanmazlar. Tabii bütün bu durumlar ellerinde az da olsa toprağı olan işçiler için geçerlidir. Geçimlik miktarda tarım ve hayvancılık faaliyetleri ve işgücü piyasasından elde edilen ücretler bu ailelerin ayakta kalmak için başvurdukları çeşitli kaynaklardır. Toprakların küçülmesi, yem, gübre, tohum fiyatlarındaki artışlar geçimlik tarımı olumsuz etkilediği ölçüde aileler tarımda ve tarım dışı sektörlerde buldukları geçici işlere daha bağımlı hale gelmektedirler.

"Kendimiz için ekeriz. Aileden ayrılanlar oluyor o zaman toprak parçalanıyor. Elimize para geçse toprak alırız. Biz köylüyüz o işten anlarız. Köye yatırım yaparız. Mesela ben köye gidip mercimek, nohut, buğday alırım. Bizim hayvancılıktan elde ettiğimiz gelir işçilikten fazladır. İşçilik gelirimiz de tarımdaki gelirimizden fazladır." (Tarım İşçisi H.G., Geldiği Yer Diyarbakır, Yaşı 25, Sakarya Kocaali, 2010 Eylül)

"Benim bir ev, biraz da arazi var. Başka bir şey yok. Şu an buğday ekiyoruz, mercimek, darı ekiyoruz. Geçen sene bizim arpamızın boyu bu kadardı. Eski zamanda yağmur çoktur. Kaç senedir yağmur yağmıyor. Kaç senedir gübre alıyoruz, traktör alıyoruz (kiralıyoruz). Yemin ederim hesabı çıkartamıyoruz. İki milyar yatırım yapıyorsun bir milyar bile kazanamıyorsun." (Tarım İşçisi, Geldiği Yer: Mardin, 2012 Eylül)

"Köyde kendi buğdayımız var onu kendimiz için un yapıyoruz. Bazılarımızın arazisi 50 dönüme kadar çıkar. Kuru topraktır. Evde 10 tane koyunu, 3-4 ineği olan var. Eskiden daha fazla hayvanımız vardı. Bizim orada fazla sorun (çatışmalarla ilgili olarak) olmadı ama asker

yasak koydu hala meraya çıkamıyoruz. Aslında kente taşınsak belediye ev yapmaya izin veriyor ama köyde kalmak daha rahat çünkü köyde % 80 tarım ve hayvancılık." (Çocuk ve gençlerden oluşan mevsimlik işçilerle yapılan görüşmeden, Kocaali-Sakarya, Eylül 2011)

"Bir minibüslük işçiyle geldik. 17 kişiyiz, 15'i fındık işçisi. 5'i de öğrencidir. Malatya'da Kayısı toplama işinde 42 gün çalıştık. Buraya geleli 1 ay oldu bir 10-15 gün daha çalışırız burada…Köyde de işlerimiz vardır. Çiftçilikte yaparız. Buğday, mercimek ekip biçeriz. 100 dönüm tapulu arazimiz var. Doğrudan gelir desteği alıyoruz. 1-2 ineğimizde var. Daha fazla hayvanımız vardı. 1985-1990 arası hem devlet hem terör tarafından gerginlik oldu. Hayvanları azalttık ama şu an öyle bir gerginlik kalmadı."(Tarım İşçilerinin Çavuşu M.T., Kocaali-Sakarya, 2011 Eylül)

Köylerde yaşamını sürdüren aileler, küçük ölçekli toprak işleri, hayvancılık, ücretli işçilik gibi oldukça çeşitlendirilmiş geçim faaliyetleriyle ayakta kalmaya çalışıyorlar. Yarı işçi yarı köylü olarak görebileceğimiz bu aileler tarımsal ürün, girdi piyasasının iniş, çıkışlarından olduğu gibi düşük ücretli, geçici ve güvencesiz işlerden fazlasını vaat etmeyen emek piyasasının olumsuzluklarından da doğrudan etkileniyorlar. Toprak sorunu ve tarımsal gelirlerin azalması yanında uzun yıllar süren savaş ve devletin köy boşaltma uygulamaları, mera yasakları aileler için kırdan kopuş sürecini oldukça sancılı bir süreç haline getiriyor. Köylerini terk etmek zorunda kalan aileler bir anda ellerindeki bütün varlıklarını yitirmişler ya da hayvanlarını yok pahasına satmışlardır. Köydeki geçim faaliyetleriyle bağları kopan ve uzun yıllar köylerine geri dönemeyen aileler için eskiden beri sürdürdükleri tarım işçiliği daha önemli bir geçim kapısı haline geliyor;

"Sabah kalkardık bir köy çembere alınmış. Bir hayvanın bir insanın köyden çıkma şansı olmazdı. Köyde arama olurdu. Kışın çamurlu botlar, tekmelerle içeri girerlerdi. O evde ne var ne yok alt üst ederlerdi. Evin altını üstüne getirip çıkardı. Herkesi köy meydanına toplarlardı. Kadınlar, yaşlılar… Köydeki evim güzeldi, küçüktü, perdeleri içinde çok güzel süsler vardı. İki odası vardı. Tuvalet dışarıdaydı. Banyo içerideydi. En son gördüğümde ateşler camlardan dışarıya fışkırıyordu… Bizim bağımız vardı, biraz da koyunumuz vardı. İcabında yazında gidip birkaç ay çalışırdık. Sonra olaylardan sonra köyü terk ettik… Her Allahın günü asker köye baskın yapıyordu, dövüyordu. Bir gün eşyalarımızı topladık köyü terk ettik. Bazıları kaldı köyde. 12 sene köye hiç dönemedik. Bağlarımız hep yandı. Hayvanlarımızı ucuza sattık. Herkes 1-2 gecede köyü terk etti. Herkes korkuyordu. Boşaltmasalardı kimse bir yere gitmezdi. Sadece gençler giderdi. Biz kalırdık." (Tarım İşçisi, Sakarya, 2012 Eylül)

"Bizim ev yandıktan sonra (köy boşaltmalardan söz ediyor) o aralar öyle bir duruma geldim ki ekmek bulamıyorum. Köyden çıktığımızda 120 koyun vardı. 200 dönüm arazimiz vardı. Yanımda işçi çalıştırıyordum. Arabam vardı onu da sattım. Köyü boşalttıkları zaman her şeyimizi sattık ırgat olduk. İzmir'e pamuk toplamaya, çapaya gittik. Yanımızda işçi çalıştırırken kendimiz ırgat haline geldik. Gördüğün gibi ırgatız, hamalız biz burada." (Tarım İşçisi, Sakarya, Eylül 2012)

Köy boşaltmalar, zorunlu göç uygulamaları diğer kırdan kopuş biçimlerine göre daha hazırlıksız ve sancılı oluyor. Zorunlu göç uygulamaları, köy ve mera yasakları bölge genelinde tarım ve hayvancılık faaliyetlerine büyük zararlar veriyor. Zorunlu göçle birlikte köylerini terk eden köylüler, geldikleri yerlerde sahip oldukları mülk ya da akrabalık bağlantıları aracılığıyla kendilerine ek gelir sağlayacak imkânları yitirmişlerdir (Keyder ve Yenal, 2013: 162). Asker baskısı, köy boşaltma sonucu tarımsal üretimden kopan kitleler daha sonraki yıllarda köye dönüş serbest bırakılsa dahi geri dönemiyorlar. Zorunlu göç sırasında yitirdikleri birikimleri yanında ellerindeki arazilerin küçük ve kıraç arazide olması, topraklar üzerindeki nüfus baskısı, tarım ve hayvancılıkta gelirlerin azalması nedeniyle geri dönüş pek tercih edilmiyor. Aşağıda çatışmaların yoğunlaştığı günlerde köyü boşaltılan işçinin anlatımları, geri dönüş mümkün olsa da sosyoekonomik nedenlerden dolayı bunun mümkün olmadığını gösteriyor.

"Şu an köye dönüş serbest. Para olsa hayvancılığa devam ederiz. Şimdi 1 inek 7-8 milyar, nasıl alabiliriz ki… Yasak yok artık dönebiliyoruz. Biraz taşlık, susuz arazimiz var ama az bir şey. Para etmiyor artık. Uğraşmaya değmez. 9 dönüm kadar oda bağdır. Sadece odun var oda hazineye geçmiş. Bir de bazı aileler çocuklarını okutmak istediklerinden köye geri dönmek istemiyorlar. Örneğin üzüm bağı olan işçiler var ama üzüm para etmiyor diyorlar. " (Tarım İşçisi, Sakarya, 2012 Eylül)

Tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin geçimde büyük önem taşıdığı Güneydoğu'da son 20-30 yılda etkili olan çeşitli mülksüzleşme süreçlerinin giderek aileleri kırsal geçim faaliyetlerinden uzaklaştırdığını görüyoruz. Daha önce üzerinde

durulduğu gibi 1980'li ve 1990'lı yıllarda bölgenin önde gelen il ve ilçeleri çevre köylerden yoğun göç almışlardır. Toprak dağılımındaki eşitsizlikler, toprakların parçalanması, köy yasakları, ülke genelinde uygulanan tarım politikalarına bağlı olarak geçimlik tarımın çözülmesi gibi oldukça çeşitli etkenler bölgenin kırsal nüfusunu üretken faaliyetlerden uzaklaştırmaktadır. Aileler köydeki küçük çaplı tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden ne kadar uzaklaşırsa o kadar meta ilişkilerine dolayısıyla nakit akışına bağımlılıkları artmaktadır. Yakın geçmişte kırdan kopan kitleler batı ve kuzey bölgelerinde yer alan meta üreticileri gibi pazara yönelik üretimin ve devlet desteklemelerinin sağladığı getirilerden yararlanamamışlardır. Bunun yanında görüşme yaptığımız işçiler arasında ailede güvenceli, sigortalı işlerde çalışarak geçime destek olan kimselere de rastlanılmamıştır. Köylerde kalan ya da yakın il ve ilçelere göçen aileler eğitim, düğün, kışlık erzak gibi temel ihtiyaçları için gerekli olan nakit paraya sağlayabilecekleri az sayıda olanaktan birisi geniş aile ve akrabalık grupları halinde tarımda ücretli işlere gitmektir. Ailelerin çalışabilir durumda olan üyeleri ormanda fidan dikim işleri, çeşitli tarım ürünlerinin çapalama, toplama işleri, seracılık, kentlerde tekstil, inşaat işlerinde bulunan geçici işler gibi oldukça farklı alanlarda çalışmaya gidebilmektedirler.

"Bizim mahallede bütün insanlar göç eder. Yaz oldu mu hepsi öğrenci, mahalleli, eş, dost hepsi çalışmaya giderler. Bazıları tekstilde çalışırlar. İzmir'de seralarda çalışırlar. Bazıları Azerbaycan'a çalışmaya giderler. Bazıları Cezayir'e giderler. Bazıları üzüme, domatese, fındığa giderler. Mardin'in % 50'si böyle göç eder. Şimdi Kızıltepe'de insan çok az. Ama kış oldu mu insandan geçilmez bizim orada. Şimdi ihtiyarlar kaldı bir tek. Gençlerin hepsi buralarda batıya geldiler. İş yerlerine..." (M. L. ve Ailesiyle Barınakta Görüşme, 39 Yaşında Geldiği Yer: Mardin-Kızıltepe, Sakarya-Kocaali, 2011 Ağustos)

Kırdan kopuş sonrasında sürekli gelir getiren, güvenceli işler bulma olasılığının oldukça zayıf olduğu koşullarda geçim güvenliğini sağlamanın yolu olabildiğince bütün aile üyelerini ücretli emek haline getirmekten geçmektedir. Daha önce üzerinde durulduğu gibi son yıllarda sermayenin tarım kesimi üzerinde artan kontrollerine bağlı olarak pazara yönelik üretim yapan çiftçiler üretim ve emek

organizasyonlarında dönüşüm sürecinden geçmekte ve üretimin belirli dönemlerinde ücretli işçiye olan ihtiyaçları artmaktadır. Güneydoğu'nun kent merkezlerinde ve köylerinde yaşayan aileler Türkiye'nin farklı bölgelerindeki tarımsal alanlarda iş fırsatlarını yakalayabilmek ve işçi arayan toprak sahipleriyle bağlantıya geçmek için "tanıdık" olan dayıbaşlarına başvururlar. Tarım işçileri aynı mahalleden, köyden tanıdıkları ve güvendikleri dayıbaşları sayesinde geniş aileler, akrabalık grupları halinde "yabancısı" oldukları yerlere çalışmaya gitmenin yarattığı riskleri, gerilimleri en aza indirirler. Diğer bir değişle dayıbaşıların sağladığı ilişki ağları, formel mekanizmaların yetersiz kaldığı tarımda kırdan kopan kitlelerin iş bulmasında ve aynı zamanda meta üreticilerinin ucuz işgücü kaynaklarına ulaşımında büyük önem taşır.

3.3.5. Tarımsal Emek Piyasasının Oluşumunda Enformel İlişki Ağları: Mevsimlik İşçiler ve Dayıbaşları

Üst düzey mülki amir ve güvenlik yetkilisinden, işverenine, dayıbaşından, tarım işçisine kadar görüşme yapılan kişilerin hemen hepsiyle tanışma esnasında bize yöneltilen ilk soru "sen nerelisin" sorusuydu. Soruyu soran kişi aldığı cevaba göre karşısındaki insanla sosyal mesafesini belirliyordu. Merak edilen esas olarak mekânsal, coğrafi bir konumla ilgili olmayıp daha çok o anda kurulmakta olan sosyal ilişkiye nasıl bir sınır çizileceğiyle ilgiliydi. Memleket durumuna göre insanlar birbirlerini yerli ve yabancı, bazen dost ve düşman, iyi ve kötü gibi kültürel kodlar içine yerleştiriyordu. Aynı şekilde Güneydoğu'dan yüzlerce km "yabancısı" oldukları bir yere, fındık toplama işinde çalışmaya gelen işçiler açısından baktığımızda hemşerilik, aile, akrabalık gibi yerli, tanıdık, güvenilir olanı tanımlayan ilişkiler daha kritik bir önem taşımaktadır. Hemşerilik, akrabalık, komşuluk ilişkilerinin, güven mekanizmalarının oluşumunda ve sorunların çözümünde taşıdığı önem nedeniyle araştırmacının memleketi hatta etnik kimliği bile işçiler için önemli hale gelmektedir. İşçilerin yaşadıkları ve çalışmaya gittikleri yerlerde aileler, akrabalar, hemşeriler ve dayıbaşlarından oluşan ilişki ağları, işsiz kitlelerin emek

piyasasına katılımında ve mevsimlik işgücü göçünün bütün aşamalarında karşılaşılan güvencesizlik ve risklerin üstesinden gelmek için vazgeçilmez hale gelir. Bunun yanında 1990'lı yıllardan itibaren çalışma ilişkilerinin bir parçası haline gelen etnik gerilimler ve sosyal dışlanma da güvencesizliği derinleştirmektedir.

Çalışmada enformel faaliyetler, enformel ilişki ağları gibi kavramlar bize, tarımsal geçim faaliyetlerinden koptuktan sonra sürekliliği olan işler bulma umudunu yitiren ve güvencesizleşen ailelerin hangi yollarla tarımda geçici işler bulabildiklerini ve işçileşme sürecinin beraberinde getirdiği sorunlarla nasıl başa çıktıklarını anlama fırsatı verecektir. Metalaşma sürecinin gündelik yaşamı kuşattığı koşullarda, çalışmanın güvencesizleşmesi beraberinde bütün olarak yaşamın güvenceden yoksun hale gelmesine yol açmaktadır (Özuğurlu, 2012:160). Enformellik kavramının içeriğini oluşturan; kırdan getirilen bağlılıklar, hemşerilik, akrabalık bağları, dayıbaşılar gibi çeşitli ilişkiler devletin hukuksal, kurumsal güvencelerinin son derece sınırlı kaldığı bir alan olan tarımda, emek gücünün metalaşmasını kolaylaştıran ve bu süreçten doğan gerilimleri çözmeye yarayan ilişkiler demeti olarak ele alınmıştır. Aile, akrabalık, topluluk ilişkilerinden oluşan enformel ağlar, bireyleri ve aileleri daha büyük yapısal güçlerle ilişkiye sokma işlevlerini yerine getirmektedir (Boyd ve Diğerleri, 1989: 661). Formel mekanizmalar tarafından dışlanan aktörler, enformel ilişki ağları kapsamında oluşan ilişkiler sayesinde sermaye birikim mekanizmasına eklemlenebilmektedirler (Akdemir, 2008: 28). Özellikle dayıbaşıları aracılığıyla kurulan ağlar sayesinde mevsimlik işçi aileleri, geçici de olsa tarımda sermaye birikim sürecine içerilme imkânı bulabiliyorlar.

Mevsimlik tarım işçileri üzerine yapılan en erken tarihli çalışmalardan biri olan Hilmi Uran'ın 1923 tarihli çalışmasında; işçilerin küçük büyük kafileler halinde dayıbaşlarının emir ve komutası altında oldukları ve dayıbaşlarının para kazanmak isteyen ve bulunduğu yerlerde geçinemeyen kimseleri toplayıp mevsiminde işçilik yapsınlar diye Çukurova'ya kadar getirdiklerinden söz etmektedir (Uran, 1923). Tarımda kapitalizmin yaygınlaşmaya başladığı günlerden bugüne varlığını koruyan dayıbaşılık mekanizması, istihdamın kayıt dışı niteliği nedeniyle enformel ilişkiler tarımda oldukça yaygın ve yerleşik hale gelmiştir. Türkiye'de tarımsal üretimi

sürdüren işletmelerin genellikle kurumsallaşamamış hane işletmeleri olması, ücretsiz aile emeğinin yaygınlığı ve ücretli işçiliğin geçici niteliği, sendikal mücadele geleneğinin cılız kalması ve kuralsız çalışma rejiminin işveren çiftçiler açısından sağladığı sömürü imkanları nedeniyle tarımda formel mekanizmalar gelişememiştir.

Son yıllarda azalan devlet desteklemeleri ve küresel piyasalarla entegrasyon koşullarında artan rekabet baskısı, tarımda ücretsiz hane emeğini çözülme sürecine sokarken, geniş bir yedek ucuz işgücü ordusuna ulaşma imkanı sağlayan enformel ilişkiler ve dayıbaşılık mekanizması emek piyasasında önemini artırmaya başlamaktadır. Çalışmanın eklerinde Harita 4'te ve Tablo 14'te görüldüğü gibi Türkiye'de mevsimlik işçi talep eden alanlar ve üreticiler oldukça genişlemiş ve çiftçiler için Güneydoğu'nun yedek işgücü rezervlerine ulaşma imkânı sağlayan dayıbaşlarının önemi artırmıştır. Ayrıca son dönemde yürürlüğe giren çeşitli yönetmelik ve genelgelerle tarımda ücretli emek tedarikinde büyük önem taşıyan dayıbaşılık mekanizmasının formel süreçler kapsamına alınmaya çalışıldığını görüyoruz.

2010 yılında mevsimlik tarım işçilerinin çalışma ve sosyal hayatlarının iyileştirilmesi konusunda çıkartılan Başbakanlık Genelgesi'nin 15. maddesinde tarımda iş aracılarının belgelendirilmesi zorunlu hale getirilmiş, belgesiz aracıların işçi temin etmelerinin önlenmesi kararı alınmıştır.[57] Genelgeyle birlikte tarımsal emek piyasasının oluşumunda önemli payı olan dayıbaşılar, "iş aracıları" tanımlamasıyla kayıt altına alınmaya çalışılmıştır. Bunun yanında 2010 yılında resmi gazetede yürürlüğe giren "Tarımda İş Aracılığı Yönetmeliği" kapsamında iş aracıları, tarımda iş ve işçi bulma aracılığı görevini yapmak üzere kurumca izin verilen gerçek veya tüzel kişiler olarak tanımlanmıştır.[58] Yönetmelik, iş aracıları, mevsimlik işçiler

[57] Başbakanlık Genelgesinin Ayrıntıları İçin Bkz.
http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/03/20100324-15.htm Er: 23 Mart 2013

[58] Tarımda İş Aracılığı Yönetmeliği'nin Ayrıntıları için Bkz.
http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.13997&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch=
Er:23 Mart 2013

ve işverenler arasındaki ilişkilerin düzenlemesi amacıyla çıkartılmıştır. Yönetmelikte tarımda esas olarak iş ve işçi bulma işinin Türkiye İş Kurumu tarafından yapıldığı ancak kurumun müdürlüğünün olmadığı, ulaşım, haberleşme, koordinasyon eksikliğinin olduğu yerlerde kurumun yetkilendirdiği iş aracılarına izin verilebileceği kararlaştırılmıştır. Yönetmelik kapsamında işçilerin barınma, yemek, sağlık, ücret ve çalışma koşulları konusunda işverenle sözleşmeler yapılması ve mülki idare amirleri nezdinde gerekli başvurularda bulunulması, iş aracılarının sorumluluğuna verilmiştir. Yapılan düzenlemelerle birlikte devletin iş ve işçi bulma, barınma, sosyal güvenlik, ücretler ve çalışma koşullarıyla ilgili mevcut kurumsal, yasal düzenekleri harekete geçirmek yerine tarımda 19. yüzyıldan bu yana varlığını sürdüren enformel yapıyı formel alan içine almayı tercih ettiğini görüyoruz. Burada halihazırda yerine getirdiği işlevlerle enformel istihdam ilişkileri, tarımda bir yanda ucuz kitlesel işgücüne ulaşım imkanları sağlamakta bir yandan da iş ve işçi bulma, sosyal güvenlik, barınma konularında devlet ve tarım sermayesinin üzerindeki yükleri azaltmaktadır.

Devletin yasal, kurumsal düzenlemelerinin ve sendikaların yetersiz kaldığı koşullarda dayıbaşılık mekanizmasının iş ve işçi bulma, sosyal güvenlik, işçilerin temsiliyeti, emeğin kontrolü gibi iç içe geçmiş çok sayıda işlevi yerine getirdiğini görüyoruz. İşveren toprak sahipleri doğrudan dayıbaşlarıyla ilişkiye geçerek ihtiyaç duydukları zamanlarda ucuz işgücüne ulaşma imkânı yakalarlar. Aynı zamanda, kıt gelir kaynaklarıyla yaşamaya çalışan işçiler dayıbaşları aracılığıyla iş bulma imkânı yakalarlar. Tarımsal istihdamın sosyal güvenlik kapsamı içinde kalan kesiminin sadece % 11,8 olduğu (Akbıyık, 2008) düşünüldüğünde dayıbaşlarının tarım işçileri açısından önemi daha iyi anlaşılabilir. Genellikle okuma-yazması olmayan, kendi teşebbüsü ile işveren ve iş hakkında bilgi edinemeyen, hatta işverenin belki de, mahalli lehçe vs. hususlar dolayısıyla, dilini bile anlamayan (mesala Çukurova bölgesinde olduğu gibi), işyerine gitmek için maddi kaynaktan da mahrum bulunan işçinin kendi için bütün engelleri yıkacak, her bakımdan kendisine yardımcı olacak aracılar olan dayıbaşlarına ihtiyaç duymaktadırlar (Erkul, 1967: 87). İşçiler, çalışmaya gittikleri yerlerde kendilerine iş imkânları sağlayan dayıbaşlarının denetimi altındadır.

Dayıbaşları ve Mevsimlik İşçiler

Kırdan kopuş sonrasında aileler, işsizlik ve geçim sorunlarıyla baş etmek amacıyla kadın emeğinin yoğunluğunun artırılması, çocuklarda dâhil olacak şekilde aile bireylerinin tamamının işçileşmesi, iş haberlerinin geldiği hemşeriler, tanıdıklar, akrabalardan oluşan ağlarla ilişkilerin sürdürülmesi gibi çeşitli çözümler geliştiriyorlar. İş arayan kişiler Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde ki inşaat, turizm ve hizmet sektöründe çalışan eş, dost, akrabalar aracılığıyla iş bulabilmektedirler. Devletin işgücü göçünün düzenlenmesi, göç sürecinde yaşanan sorunların çözülmesi için yeterli altyapıyı oluşturmadığı koşullarda iş arayan ailelerin, ücretlilik ilişkilerine girişlerinde dayıbaşlarının aktif rol aldığı yerel ilişki ağları büyük önem taşıyor. Çeşitli bölgelerde "elçi", "dayıbaşı" olarak adlandırılan kişiler sayesinde; örneğin Diyarbakır'ın, Şanlıurfa'nın ücra bir köyünde yaşayıp Çukurova'nın pamuk tarlalarında, Ege'nin tütün tarlalarında, Karadeniz'in fındık bahçelerinde geçici işler bulabilmek, sürekli gündemdeki kalıcı bir sorun olan geçim sıkıntısına en azından geçici bir çözüm üretebilmek mümkün hale geliyor. Tarımda çalışma ilişkilerinde formel yasal, kurumsal süreçlerin etkisiz kalması, kayıtsız çalışma koşulları nedeniyle dayıbaşının hem işçiler hem de işverenler açısından sağladığı güven ve sorumluluk mevcut risk ve belirsizliklerin en aza indirilmesinde büyük önem taşıyor.

"Annem ve ağbimde Aziz'le (dayıbaşı) geliyordu. Onu ailem gibi görüyorum. Dedemizin köyü yakındır birbirlerine. Bizim çalışmaya gittiğimiz yerlerde eğer bir rahatsızlık olursa, doktora gidersek, kasabada bir şeye ihtiyaç olursa çavuş ve dayıbaşı bu sorunları giderir." (Nusaybin'den Gelen Tarım İşçisi, 2011 Eylül)

"Burada biz ve amcamlar 20 nüfus varız. Hepimiz mevsimlik işçi olarak çalışırız. 17 kişi aynı tarlada çalışıyoruz. Buraya gelenlerin 5'i hariç hepsi öğrenci. Memlekette kalan yaşlılar ve çok küçük olan çocuklar oluyor. Bu işi dayıbaşı üzerinden buluyoruz, kendimizi garanti altına alıyoruz. Burada dayıbaşına, memlekette aileye, akrabaya güveniriz. Burada fındık toplamaya gelen başka akrabalar var." (Tarım İşçisi, 2012 Eylül)

"Dayıbaşını memleketten tanıyoruz. Onlarda zengin değil genelde akrabalar halinde geliniyor, tanımadıkları kişilerle pek gelmiyorlar. Dayıbaşı bize iş bulur. Hastalık olursa, paraya ihtiyaç olursa, yer bulma konusunda işçiye sahip çıkıyorlar." (Tarım İşçisi, Eylül 2011)

Anlatımlarda görüldüğü gibi aileler, akrabalık, hemşerilik ilişkileri kanalıyla tanıdıkları dayıbaşı aracılığıyla Türkiye'nin hiç tanımadıkları bölgelerine çalışmaya gidebilmektedirler. Hatta kendileri yerine çocuklarını da dayıbaşılar aracılığıyla çalışmaya gönderebilirler. Dayıbaşları işçilere iş bulmak, günlük yevmiyeler, barınma ve ulaşım masrafları konusunda işverenlerle pazarlık yapmak, işçilerin ödemelerini yapmak gibi çeşitli sorumlulukları karşısında işçilerin yevmiyelerinden yüzde 10'luk bir kesinti yapmaktadırlar. Çiftçinin ödediği ücretler dayıbaşı payını aldıktan sonra işçiye ödenmektedir. Görüşmeler sırasında bazı işçilerin doğrudan işverenle temas kurarak geldiklerini görüyoruz. Bu aileler uzun yıllardır aynı tarla sahipleriyle çalıştıkları ve birbirlerini tanıdıkları için dayıbaşına gerek duymadan mevsimlik işgücüne katılmaktadırlar. Büyük fındık tarlaları olan bu işverenlerle çalışan işçiler başka işe gerek duymaksızın bir sezonu bir ya da iki tarlada geçirebilmekte ve yeterli birikimi yapabilmektedirler. Böylece işçi ve işveren, dayıbaşı masrafından kurtulabiliyor. Ancak işçiler geçim sorunun kalıcı, işlerin de geçici olduğu koşullarda ancak dayıbaşının diğer toprak sahibi işverenlerle girdiği ilişkiler sayesinde yeni iş imkânlarına ulaşabilirler ve gelirlerini sürekli hale getirirler. Bu nedenle işçilerin büyük çoğunluğu farklı tarlalarda daha fazla iş imkânına ulaşmak için çalışmaya dayıbaşları aracılığıyla giderler.

"Bursa Karacabey, Çeltik, Kemalpaşa'da domates işinde çalıştık. Yozgat'ta şekerpancarı, Polatlı'da Soğan, İzmir'de pamuk, domates, Mersin Adana'da Limon, Portakal işleri yaptık. Getirdiğimiz işçilerin hepsi tanıdıktır. Tanımadığımız işçileri pek getirmeyiz. Hepsi aynı tarlada çalışırlar. 10 tanesi bir köyde, 8 tanesi başka bir köyde çalışıyor." (Tarım İşçilerinin Çavuşu, Eylül 2011)

Görüldüğü gibi kronik işsizliğin neden olduğu geçim sıkıntıları dayıbaşının Türkiye'nin çeşitli tarımsal alanlarında bulduğu çeşitli geçici işler sayesinde aşılmaya çalışılır. Dayıbaşı, tarımsal üretim yapılan çok sayıda mekânla ilişki halindedir ve işveren toprak sahipleriyle kurduğu ilişkiler sayesinde bir yanda işçiye sürekli iş bulur diğer tarafta kendi kazancını artırır. Dayıbaşları cep telefonu sayesinde Türkiye'de tarımda pazara yönelik üretim yapılan oldukça geniş bir bölgeyle Güneydoğu'da yaşayan kişiler arasındaki bağları kurabilmektedirler. Dayıbaşı ne kadar çok iş ilişkisi kurarsa, işçinin günlük yevmiyesinden kestiği paylar ve kazancı o kadar artar. İşçi açısından bakıldığında yukarıdaki işçinin de belirttiği gibi alacakları ücret, barınma, sağlık sorunları gibi mevsimlik göç sürecinin bir parçası olan birçok sorunun çözümünde dayıbaşları sayesinde kendilerini garanti altına alırlar.

"Yaptığımız işte resmi hiçbir şey yok. Bir tek komisyon kâğıdı[59] çıkıyor. Ücret şu kadardır diye. Genelde güven ve dürüstlük üzerinden yürür. Birisi yanlışlık yapsa biz onu uyarırız. İşçilerin kaldıkları yer güzel olsun ve sana güvensin. (İşçinin) İş bitince parayı alacağından emin olması lazım. Kayısıda parasını almayan işçi yok. Dayıbaşı mecburdur cebinden de olsa verir. Ben yeri geldi hanımın altınlarını satıp işçilerin parasını verdim. Hepsi benim memleketimdendir ne olursa olsun koşarım. Kimseyi satamam." (Dayıbaşı T.M., Karasu Sakarya, Eylül 2012)

"Ben bu getirdiğim işçileri kişisel olarak tanıyorum. 60 tanesi akrabamdır. Ben işçiye hem analık hem de babalık yaparım. Şimdi ben 130 işçi getirdim. Bunlardan 30-40 tanesi öğrenci bunlar harçlıklarını çıkarmak için çalışıyorlar. 130'u 30 günle çarp toplam 3.900 yevmiye eder. 3.900 yaklaşık 4.000 de. 4.000'i günlük 25 liradan hesapla ne yaptı? 100 milyar ben işte bu parayı patronlardan toplamak zorundayım. İşçinin çalıştığı gün arttıkça bu bize de yansır. Ben bu parayı toplayamasam inekleri satar yine öderim. Paramız tarla sahibinde çok kalıyor. Son yıllarda fındık sahiplerinden batakçıların sayısı artıyor. Onlarda karşı taraftan sıkıntı çekiyorlar. Onlar sıkıntı yaşıyor onu da bize yansıtıyorlar. Ödenmemiş çeklerimiz var. Yani biz hem bir kefil hem bir aracı hem bir ana hem de bir baba sayılırız. (Zonguldak)

[59] Dayıbaşının sözünü ettiği "komisyon kâğıdında" mevsimlik işçi çalıştırılan bölgelerde kaymakam başkanlığında toplanan ve ilçenin önde gelenlerinin de yer aldığı komisyonda işçilere ödenecek ücretler ve diğer çalışma koşullarıyla ilgili alınan kararlardan söz edilmektedir.

Alaplı'da 7 milyarım takılı kaldı. Bunun 6.300'ü işçinindi. Burada ödemek gerekiyordu. Memleketteki insanlarla (borç alarak) ödedim. Memlekette itibarım, güvenim olmasa benim iş hayatım zedelenmiş olurdu."(Mardin'den İşçi Getiren Dayıbaşı, 2012 Eylül)

"Mesala bazı patronlar önceden dayıbaşına diyor ki 20 kişi istiyorum. Dayıbaşını arıyor istiyor. Dayıbaşı burada hazırlığını ona göre yapıyor. Bana aradan zaman geçiyor. Patron diyor ki bana 20 kişi fazla 15 kişi getir. Şimdi biz 20 kişi geliyoruz. Patron diyor ki 15 kişi gelsin. Ben 20 kişi istemedim. O zaman beş kişiyi çıkarmamız gerekiyor. O beş kişiyi başka yere veriyorlar boş kalmıyor. Ama yine de sorun oluyor." (M. L. ve Ailesiyle Barınakta Görüşme, 39 Yaşında , Geldiği Yer: Mardin-Kızıltepe, Sakarya-Kocaali, 2011 Ağustos)

Dayıbaşları, yüzlerce km uzaktan düşük ücretlere rağmen çalışmaya gelen işçilerle ürün fiyatlarının iniş ve çıkışlarından olumsuz etkilenen, üretimden bekledikleri getirileri elde edemeyen çiftçiler arasında bir nevi tampon mekanizması işlevi görürler. Çiftçiler, iktisadi olarak kayıplara uğradıklarında genellikle verdikleri ilk tepki, ücret ödemelerini ertelemek yönünde oluyor. Dayıbaşları, çiftçiler ödeme yapsın veya yapmasın işçilere yevmiye ücretlerini öderler. Bu sayede meta ilişkilerinden doğan belirsizlikler dayıbaşları tarafından asgariye indirilmektedir. Bunun yanında yukarıda en son anlatıda görüldüğü gibi işveren çiftçiler iş bağlantısı kurarken dayıbaşından talep ettikleri kadar işçi çalıştırmaktan vazgeçebilirler. Bu tür durumlarda dayıbaşları işçilere başka tarlalarda iş bularak sorunu çözmeye çalışır. Çalışma ilişkilerinin büyük ölçüde kayıtsız olduğu ve sözlü anlaşmalara dayandığı koşullarda dayıbaşının sağladığı güvence sayesinde işçiler hiç tanımadıkları, bilmedikleri yerlere çalışmaya gidebilirler. Yukarıda da belirtildiği gibi dayıbaşının akraba, hemşeri, komşu olması işçilerin içinde bulundukları riskli koşullarda güven sağlayıcı bir unsur olur. Bu nedenle dayıbaşı, kendi güvenilirliğinde kuşku yaratacak durumlardan titizlikle kaçınmaya çalışır. Eğer işçiler üzerinde bir güvensizlik yaratırsa ve bu memlekette duyulursa itibarı bozulan dayıbaşının bir dahaki dönem işçi toplaması zorlaşır.

"İşçiyi pazara getiriyorum, hastaneye götürüyorum, un lazımsa alıyorum. Ameleyi atıp (işçi barınağına bırakıp) boş bırakmıyorum. 2 günde bir yanına gidiyorum. Komisyonu helal ediyoruz yani. Mesela işçiyi patrona teslim edip 40 gün yanına uğramayanlar var. Biz öyle

değiliz. Eğer arkamızdan "kötü" derlerse bu bizim için büyük sıkıntıdır. İşçiyle evlenenlerde var ama sağlam adam çok. İşçi bize güvenmezse, bu kadar işçi gelmez, bizi önder olarak kabul ediyor. Bazıları geldiğine pişman oluyor. Sıkıntı görüyor. Getirdiği kişi onlara sahip olmuyor. İşçiyi 1500 km yol getiriyoruz, iş sahibinin kapısına getiriyoruz. İş sahibi işçi için sıkıntıdır, işçiye değer vermiyor. İş bitti mi daha burada kimse kimseyi tanımaz. Ben zarar edersem başka iş yaparım ama burada olan işçi kısmına oluyor." (Dayıbaşı A.K., Eylül 2012)

"İhtiyaçlarını yerine getirmen lazım. İşi bitince tık hemen parasının almak ister. Senden ona iş bulmanı bekler. Erzak ihtiyaçlarını karşılarım. Sağlık sorunu olursa koşarız. Böyle şerefsizler var işçiye sahip çıkmaz. İşçi bir sıkıntısı olur dayıbaşını arar dayıbaşı derki "ben Adapazarın'ndayım."(Dayıbaşı, Eylül 2012)

Mevsimlik işçilerin tarımda sınıf ilişkileri içinde yaşam ve çalışma koşulları açısından en riskli grubu oluşturmaktadır. Dayıbaşları işsizliğin ve hak edilen ücretlerin ödenmesi konusundan doğan riskleri azalttığı gibi işçilere ulaşım, barınma, sağlık konularında ve maddi sorunlar yaşandığında çalışmaya gittikleri yerlerde güvence sağlarlar. İşçiler, paraya ihtiyaç duyduklarında ileride ücretlerinden kesilmek kaydıyla dayıbaşından borç alabilirler. Eğer sağlık problemi olursa dayıbaşları işçileri hastaneye götürür. Tarla sahibi işverenin sağladığı barınma ortamının işçiler için yeterli olup olmadığına dayıbaşı karar verir. Eğer işverenin sağladığı şartları yeterli görürse işçileri getirir.

Dayıbaşları ve çavuşlar aynı zamanda işverenlerin işçiler üzerindeki kontrol ve denetimini de sağlamaktadırlar. Çavuşlar, 10-15 kişilik işçi grubunun çalışma esnasında başında duran ve genellikle işçilerle aynı aileden gelen kişilerdir. Kendileri fındık toplama işinde çalışmazlar ve işçilerden yapılan pazarlığa göre daha fazla yevmiye alırlar. İşveren, tarlada işçilerin çalışmasından memnun olmadığında işçileri dayıbaşı veya çavuş aracılığıyla uyarır. İşveren günlük toplanan fındık miktarından memnun olmazsa dayıbaşından getirdiği işçiyi geri götürmesini isteyebilir.

"İşveren bizden bir şey istediğinde biz çavuşa bakarız. Çavuş "olur" derse yaparız, yoksa yapmayız." (Çocuk ve Gençlerden oluşan Mevsimlik İşçilerle Yapılan Görüşmeden, Eylül 2011)

"Sabahın köründe gidiyoruz, sallıyoruz, fındık dökülüyor. Bahçe sahibi başımızda oluyor az çalıştın mı hemen dayıbaşına telefon açıyor. Gaddar davranıyorlar. Ne kadar toplasan kardır gibi düşünüyorlar." (Diyarbakır'dan Gelen Tarım İşçisi , 2011 Eylül)

İşverene verdikleri işçi başına komisyon alarak bir nevi işçi ticareti yapan dayıbaşıları aynı zamanda işverenlere karşı işçilerin temsilciliğini de yaparlar. İşçilerin alacağı günlük ücretler, barınma koşulları ve ulaşım masrafları konusunda işçiler adına işverenlerle pazarlık yaparlar. Dayıbaşının pazarlıktaki gücü o yılki fındıkta toplam üretim düzeyine bağlı olarak işçiye talep durumu ve Güneydoğu'dan fındık toplama işindeki koşullara rağmen çalışmaya hazır işçi gruplarının sayısına göre değişebilmektedir. Dayıbaşılar yılın 5. 6. aylarında bölgeye gelerek, tarla sahibiyle pazarlığı yapıp belirli bir işçi sayısı, ücret ve diğer ayrıntılar üzerinden anlaşma yaparlar. O seneki fındık rekoltesi durumuna göre işgücü ihtiyacı değişir. Eğer önceki yıllara göre fındık bolsa, bir yanda fındık bahçesi sahibinin işçiye olan talebi artmakta diğer tarafta arz artışı nedeniyle fındıkta fiyatlar düşmektedir. Piyasa ortamının bu şekilde değiştiği koşullarda dayıbaşları fındığını hızlıca toplatıp borçlarını kapatmak isteyen fındık bahçesi sahipleri karşısında pazarlıkta daha avantajlı hale gelmektedirler. Dayıbaşları işçilerin gündelik ücretlerinden kestikleri % 10'luk komisyon dışında tarla sahiplerinden ayrıca elden para alabilmektedirler. Bunun yanında ücretler, yemek, ulaşım masrafları konusunda işçiler için daha avantajlı anlaşmalar yapabilirler. Burada dayıbaşı işçi arz, talep durumuna göre hem işçiyi hem de işvereni memnun edecek dengeyi yakalamaya çalışır.

Dayıbaşları ve işverenlerin bir araya geldiği kahvelerde o yılın fındık hasadında çalıştırılacak işçiler konusunda yapılan pazarlıkları doğrudan gözlemlemek mümkündür. Sakarya'da 2012 yılının hasat döneminde fındık rekoltesinde büyük bir artış vardı. Kasabanın dar ara sokakları fındık taşıyan

kamyonlar, tırlarla dolu. Bir yandan fındık rekoltesindeki artış diğer taraftan Güneydoğu'dan gelen işçi sayısındaki azalma çiftçileri zor durumda bırakıyor. Elbette bu durum işçilerin ücretleri, kalacak yerleri, ulaşım ve diğer masraflar konusunda çiftçilerle pazarlığa oturan dayıbaşlarının elini güçlendiriyor. İşçi bulmaya çalışan çiftçiler, normalde işçilere yüklenmiş olan ulaşım ve diğer masraflar konusunda ödünler vermek zorunda kalıyorlar. Hatta dayıbaşına işçi bulması için doğrudan elden para verenler var. Özellikle son iki yıldır çiftçiler bir an önce fındıklarını toplatmak ve paraya çevirmek için işçilerin yol masraflarını karşılamaya daha gönüllü davranıyorlar.

Burada dayıbaşlarıyla işveren çiftçiler arasında geçen pazarlıkları doğrudan gözlemleme şansı bulduğumuz bir örnek olaya yer vermek istiyoruz. 2012'nin eylül ayında doğrudan gözlemlediğimiz bu görüşmelerden biri ilçe merkezindeki kahvelerden birinde gerçekleşiyordu. Dayıbaşı "işçi tutmak" isteyen fındık bahçesi sahibine yaklaşık 19 kişiden oluşan işçilerin şu an Ordu'da olduğunu eğer anlaşırlarsa akşam 9 gibi burada olacaklarını söyledi. Daha sonra bahçe sahibinden beklediği şartları açıkladı. Dayıbaşı, işçinin günlük yevmiyesi 32 TL, çuvalcı 2 yevmiye, aşçı[60] 1,5 yevmiye, yol parası 1.250 TL olacak şekilde şartlarını sıraladı. İşçilerin çalışacakları gün sayısı 15'ten aşağı olmazsa ve dayıbaşı işçinin kalacağı barınağı da uygun bulursa işçinin akşama burada olacağını söyledi. Önceki yıllarla karşılaştırdığımda dayıbaşının pazarlıktaki bu önerisinin işçi ve dayıbaşını açısından oldukça avantajlı olduğu söylenebilir. Özellikle bu yıl fındık toplamaya gelen işçi sayısı oldukça azalmıştır ve çalışacak işçi sayısının azalması dayıbaşı ve işçileri görece olarak avantajlı hale getirmiştir. Dayıbaşı işçiyi getirme şartlarını açıklarken bahçe sahibi olan kardeşlerden biri işçileri aldıktan sonra başka tarlalarda çalıştırıp çalıştıramayacağını sordu. Dayıbaşı bu şartları kabul ettikten sonra "sizin işçiyi nerede, kime çalıştıracağınız beni ilgilendirmez." dedi. "Elbette sizde işçiyi

[60] Tarladaki işbölümünün önemli bir parçası olan çuvalcı işçilerin topladığı fındıkları çuvallara dolduran ve eğimli arazide ağır çuvalları traktöre taşımaktan sorumlu işçidir. Aşçı da çuvalcı gibi fındık toplama işinde çalışmaz. İşçi barınaklarında kalıp yemek, bulaşık, çamaşır gibi işlerle ilgilenir.

başkalarına çalıştırıp kendi zararlarınızı kapatacaksınız. Bu sizin hakkınız." diye söze devam etti.

Ayrıca bahçe sahipleri kendi şartlarını açıkladı. Yol masrafı, aşçı, çuvalcı masrafı, çalışma saatleri, çalışılacak gün sayısı gibi çeşitli detaylar üzerine pazarlıklar yapıldı. Sonuç olarak bahçe sahibi çuvalcıya ayrıca yevmiye vermemek, aşçıya 1,5 yevmiye ve yol masrafı 1000 TL, işçi yevmiyesi 30 TL olacak şekilde işçileri almayı/çalıştırmayı düşündüklerini söyledi. İşçi yevmiyesi dışında diğer şartlarda anlaşıldı. Dayıbaşı yevmiyenin 31'e çıkması, çalışmanın 18'de bitmesi koşuluyla anlaşacaklarını söyledi. Pazarlığa Cuma Namazı nedeniyle ara verildi.

Namaz sonrasında kahvenin orada dayıbaşı ve bahçe sahibi yeniden buluştular ve beraber işçilerin kalacağı barınağın olduğu bahçeyi görmeye gittiler. Yaklaşık yarım saatlik virajları bol bir yolun sonunda bahçeye ve işçilerin kalacağı barınağa vardık. Dayıbaşı iki odalı işçi barınağını uygun buldu. Ancak barınağın yerleşim yerlerinden uzak, tenha bir yerde oluşu dayıbaşı için sorun oldu. Dayıbaşına göre işçilerin kalacağı yerin çok tenha bir yerde kalması nedeniyle getireceği erkek işçiler, aşçının burada yalnız kalmasından rahatsız olabilirdi. Dayıbaşına göre işçilerin yemekleri ve diğer yeniden üretim faaliyetleriyle ilgilenen kadın aşçının burada yalnız kalması işçilerin "geleneklerine göre" değildir ve sırf bu nedenle burada çalışmak istemeyebilirler. Bahçe sahibi dayıbaşının bu tutumunu kendisine bir hakaret olarak sayıyor, çünkü bahçe sahibine göre buraya çalışmaya gelen kadın işçinin namusu kendisine emanettir. Sonuç olarak dayıbaşı "Kadir'in işçisi tarladan geri döndü denildi mi, biz öldük demektir." diyerek işçilere karşı itibarını zayıflatacak, adının kötü çıkartacak herhangi bir riske girmek istemediğini söyleyerek tartışmayı bitirdi. Dayıbaşı ve işveren bahçe sahibi arasındaki pazarlık, barınma yerinin uygun bulunmaması nedeniyle olumsuz sona ermiş oldu. İşçi pazarlığının bir anda namus meselesine dönüşmesi ve "namusun korunması" adına dayıbaşının itibarını korumaya çalışmasıyla iç içe geçen farklı boyutlar açığa çıkıyor. Buraya kadar yapılan pazarlıkları ayrıntılarıyla yansıtmamızın nedeni; dayıbaşıyla işveren arasında geçen görüşmelerin bize, tarımda işgücünün metalaşması sürecinin somut olarak açığa çıktığı anlardan birini yakalama fırsatı vermesidir.

Güneydoğu'nun geniş işgücü rezervlerinin batılı çiftçi işverenlere "pazarlanmasında" dayıbaşlarının büyük rol oynadıkları açıkça görülüyor. Ayrıca dayıbaşları ve işverenler arasındaki pazarlıkta çalışmaya gelen ailelerin kendi işgüçleri üzerindeki denetimleri tamamen yitirdiklerini görüyoruz. Bu pazarlıklarda dayıbaşı malını en uygun koşullarda nakde çevirmek isteyen bir tüccar gibi hareket ederken, işveren çiftçi olabildiğince fiyatı aşağıya çekmeye çalışıyor.

Eğer Güneydoğu'dan gelen işçinin boyutları ihtiyacı aşıyorsa dayıbaşıyla işveren arasındaki pazarlıkta bu sefer işverenler daha avantajlı hale gelebiliyor. İşin kıt iş arayanların çok olduğu bu tür durumlarda dayıbaşı hem kazancını artırmak hem de ilişkili olduğu işçi grubuna olabildiğince geniş iş bağlantıları yapmak için işveren ücretler, barınma, ulaşım gibi masraflar konusunda en olumsuz koşulları kabul edebilir. Memleketten işçi bulmakta sorun yaşamadığı koşullarda dayıbaşı, işçinin tarla sahibine olan maliyetini ne kadar düşürürse o kadar çok iş anlaşması yapabilecektir. Uygulanan tarım politikalarının çiftçiyi giderek mali bir darboğaza soktuğu koşullarda, çiftçi içinde bulunduğu piyasa ilişkilerinin neden olduğu baskıdan doğan iktisadi kayıplarını büyük ölçüde güvencesiz olan işçinin sırtına yükleme fırsatını bulur. Önceki yıllarda yemek ve ulaşım masrafları işverene aitken son yıllarda bu masraflarda işçilerce karşılanmaya başlamıştır. Fındık hasadında işçi-işveren arasındaki güç ilişkileri bu şekilde geliştiğinde dayıbaşı bir yandan geniş bir işçi grubuyla iş bağlantıları yaparak aracılık gelirini artırmakta aynı zamanda işçilerin çalışma koşulları daha da olumsuz bir hal almaktadır. Dayıbaşları işverenlerle işgücü pazarlığı yaparken ne kadar taviz verirlerse o kadar çok kazançlarını artırırlar. İşverenler karşısındaki temsilcilik rollerini hem kendilerinin ve işverenlerinin ticari amaçlarını tehdit edecek boyutlara vardıramazlar.

"Ben dayıbaşına güvenmiyorum o kendi ekmeğine bakıyor. O da kendi ekmeği olmasa bize de bakmıyor. Biz işçi sınıfıyız. Bizim sözümüz orada burada geçmez. Bu dayıbaşları 300-400 amele getiriyor. Adamı burada bütün patronlar tanır. Yetkililer tanır. Sözü her yerde geçer. Adam kaymakama diyemez mi "ya kardeşim ben 400 işçi çalıştırıyorum hepsi de şikayetçi desin" kendi aralarında imza toplasınlar. Biz imza da atarız. Bizim dayıbaşları % 10 alır geri kalanını düşünmez. Ben gitsem kaymakamı görebilir miyim? Bizi içeriye alır mı?

Almaz. Şimdi biz yabancıyız ya bize yardımcı olmazlar. Dayıbaşının 400 amelesi var. H. dayıbaşının 400 amelesi var. Bunlar gidip görüşmüyor."(H. L. ve Ailesiyle Barınakta Görüşme, 19 Yaşında , Geldiği Yer: Mardin-Kızıltepe, Sakarya-Kocaali, 2011 Ağustos)

Türkiye'de ücretsiz hane emeğine dayalı tarımsal istihdam yapısınını 1980'den bu yanan izlenen iktisat politikalarıyla çözülmeye başlaması enformel ilişki ağlarının ve ücretli işgücünün önemini hiç olmadığı kadar artırmıştır. Daha önce üzerinde durulduğu gibi devletin tarımda desteklemeleri giderek kaldırması ve küresel piyasalarla bütünleşmeye yönelik bir serbestleşme programı uygulaması çiftçiler üzerinde yoğun bir piyasa baskısına yol açmaktadır. Bir yandan çözülme sürecine giren diğer taraftan tarımsal gelirlerden yararlanmaya devam etmek isteyen çiftçiler çözümü üretimde ucuz işgücü kullanmakta bulmuşlar, dayıbaşılık mekanizması sayesinde Güneydoğu'nun yedek ucuz işgücü ordusu daha kritik önem taşımaya başlamıştır. İşçiler açısından bakıldığında tarımdaki enformel ağlar ve mevsimlik göç sürecinde, kente göçler sonrasında sosyoekonomik bütünleşme süreçlerinde ve konut sektöründe olduğu gibi başarı öyküleri yoktur. Gazetelerde sıklıkla tarım işçilerini taşıyan araçların yaptığı trafik kazası haberlerinin yer aldığı bir ortamda, işçilerin iş bulmak, asgari barınma koşullarını garanti altına almak, kazanılan ücretin tamamını iş bittikten sonra alabilmek ve az da olsa belirli bir birikimle kazasız belasız memlekete geri dönmek en önemli başarı olarak görülmektedir. Büyük ölçüde mevcut kurumsal düzenlemeler dışında kalan tarımda ücretlilik ilişkileri, işçi işverenler ilişkilerinin kurulmasında ve bu ilişkilerin doğasında bulunan gerginliklerin en aza indirilmesinde sağladığı güven ve sorumlulukla dayıbaşılık mekanizması büyük önem taşımaktadır.

3.3.6. Çalışma İlişkileri: İşçi-işveren İlişkileri

Güneydoğu'dan gelen işçiler fındık üretiminin tek bir aşamasında, hasatta çalıştırılırlar. Sakarya'da yaşayan yerli işçiler genellikle hasattan önce; fındık ocaklarının filizlerinin alınması, gübreleme, budama, ilaçlama gibi daha vasıf gerektiren işlerde çalıştırılıyorlar. Üretim dönemi içinde büyük bir kısmı tüccara,

bankalara borçlanmış olan çiftçiler, fındıklarını yağmurlar başlamadan önce olabildiğince kısa zamanda toplatmak ve hızlıca nakde çevirebilmek için hasat dönemlerinde özel vasıf gerektirmeyen yoğun işgücüne ihtiyaç duyuyorlar. Aile üyeleri, akrabalar ve köy içi yardımlaşmayla sağlanan çeşitli işgücü kaynaklarını yitiren çiftçiler, özellikle hasat dönemlerinde Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa gibi Güneydoğu illerinden gelen vasıfsız ve ucuz işgücüne ihtiyaç duyuyorlar. Endüstriyel fındık üretiminde uzmanlaşan Sakarya'nın köylerinden birine ait internet sitesinde işlerin yoğunlaştığı hasat döneminde gündelik hayat şu cümlelerle ifade anlatılıyor;

"Fındık hasat zamanının gelmesi ile beraber köyümüzde yaşayanlar bir telaştır koşuşturuyor. Kimisi fındık topluyor kimisi tırpan yapıyor kimisi harmanda fındık kurutuyorken kimisi ise fındığını hasat edip tüccara sattı bile. Sabahın erken saatlerinde başlayan koşuşturma ile işçiler araçlarla fındık bahçesine götürülürken akşamüstü ise iş sonu geri gelmek için bir telaş alıyor herkesi. Akşam saatinden sonra ise harman ve makine işleri başlıyor. Hava biraz bulutlu ise hiç sormayın brandalar fındığın üzerine serilmesi için hazır bekletiliyor. Herkese kolay gelsin der bol kazançlar dileriz."[61]

Fındık toplama mevsiminde Sakarya'nın fındık tarımıyla geçimini sağlayan Kuzey bölgelerinde yer alan Karasu, Kocaali, Akçakoca'da gündelik hayat oldukça hareketleniyor. Bir yanda fındık dolu kamyon ve tırlar sokakları doldururken aynı zamanda Diyarbakır, Mardin plakalı minibüslerle bölgeye mevsimlik işçiler taşınıyor. Çalışmaya gelen işçiler kendilerini getiren dayıbaşlarının yönlendirmeleriyle doğrudan çalışacakları tarla sahibi tarafından tahsis edilen barınağa gidiyorlar. Fındık rekoltesi durumuna göre ortalama 1-2 ay süren hasat sezonunda işçilerin hayatları, çalıştıkları tarlalar ve kaldıkları barınaklar arasında geçiyor. Bu iki mekân dışında işçilerin kasaba merkeziyle veya başka mekânlarla ilişkileri oldukça sınırlı kalıyor. İşçiler çevre köylerde kendileri gibi fındık toplama

[61] Kocaali'nin Kuyumculu Köyü İnternet Sitesinde "Köyü Aldı Bir Telaş" başlıklı haber için bkz. http://www.kuyumculu.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1400&Itemid=117 Er:28 Nisan 2013

işinde çalışmaya gelen yakın akrabaları olduğunu ama geldiklerinden bu yana onlarla görüşme fırsatı bulamadıklarını söylüyorlar.

Tarlada İşbölümü

İşçiler fındık toplama işinde sabah 7'den akşam 7'ye kadar günde 12 saatlik mesailerle çalışıyorlar. Çalışmaya gidecekleri tarlaya işverenin tahsis ettiği traktörün römorkunda götürülüyorlar. Her tarlada yaklaşık 10-15 arası işçi çalıştırılıyor. İşçiler aynı aileden veya akraba grubundan çocuklardan ve gençlerden oluşan gruplar halinde tarlada çalışıyorlar. Tarlaya aynı aile, akraba, hemşeri grubundan olmayan "yabancı" işçi sokulmuyor. Fındık tarlaları genellikle ayakta durulması zor olan eğimli arazilerde yer aldığından çalışırken oldukça zorluk çekiliyor. Fındık ocağının (ağacının) dalları silkelendikten sonra yerlere dökülen fındık, şerit halinde yan yana dizilmiş, yere doğru iki büklüm ve eğilmiş vaziyette duran işçilerce arazide aşağıdan yukarı doğru tırmanarak toplanıyor. Fındığı yerden toplayarak ilerleyen işçiler topladıklarını diğer ellerindeki 4-5 kg'lık deterjan kutularına dolduruyorlar. Bu şekilde yan yana çizgi halinde dizilmiş vaziyette bir yandan da tarlanın yukarısına doğru ilerliyorlar ve fındık toplanmamış bir yer bırakmamaya çalışıyorlar.[62] İşçilerden biri tarladaki işbölümünü şöyle anlatıyor;

"Çavuş kaldırıyor 6'da kalkıyoruz. Kahvaltıyı bazen ederiz etmeyiz. Traktöre bineriz. (işveren tarla sahibi) 6'da kapıya dayanır. Tarla sahibi uyanıklık yapıyor 20-30 dakika erken götürüyor. Tenekelerle fındığı yerden topluyoruz. (Fındık) Dalda da olsa 3'er kişi bir ocaklıkta çalışıyor. Yerdeyse yan yana gelip toplaya toplaya çıkıyoruz. 7'den 10'a kadar çalışıyoruz. (dolan) tenekeyi çuvala çavuş boşaltıyor. Çuvalcı çuvalları sırtlayıp traktöre kadar götürüyor. Bir günde 70-100 çuval arası topluyoruz. Fındık azsa çuval sayısı da düşüyor. 1000 ocak 1 ton fındık yapıyor. Adam (patronundan söz ediyor) iyi olsa da iyi olmasa da aynı çalışıyoruz. Saat 10'da 15 dakika. 1'de 1 saat yemek arası veriyoruz. Birde akşama doğru 15 dakika ara veriyoruz…"(Tarım İşçisi, 2012 Eylül)

[62] İşçileri tarlada çalışma esnasında gösteren resimler için bkz. Ekler Bölümünde Resim 3 ve Resim 4.

Tarlada doğrudan fındık toplama işinde çalışanlar dışında genç, yetişkin ve güçlü işçilerden biri çuvalcı olarak çalışıyor. Çuvalcı, tenekelere toplanan fındığı çuvallara dolduruyor. Daha sonra çuvalların ağzını kalın bir iğneyle diktikten sonra eğimli arazide sırtında traktöre kadar taşıyor. Eğimli arazide fındık çuvallarını bütün gün sırtında taşıyan çuvalcılık fındıkta toplamada en ağır işlerden biri olarak görülüyor. Bu nedenle normal işçilerden yarım veya bir kat (dayıbaşıyla bahçe sahibi arasındaki pazarlığa göre) daha fazla yevmiye alıyorlar.

Aynı aileden veya akraba olan çavuş, işçilerin tarlada denetiminden sorumludurlar. Ara sıra kendileri de fındık toplama işine katılan çavuşlar işin hızlıca yapılması ve geride toplanmamış fındık bırakılmaması için işçilere sürekli olarak Kürtçe "çalışın, çalışın" diye komutlar yağdırırlar. İşçilerin abisi, babası, amcası olduğu için çavuşun sözünden çıkılmıyor. İşveren genellikle işçilerle çavuş aracılığıyla dolaylı ilişki kuruyor. İşçinin çalışmasını beğenmediğinde çavuşu uyarıyor.

"Ücret alamadığımız olmadı. Patron iş yapılırken başımızda olur. İşçi çalışmadığı zaman çavuşa söyler. Çavuşta işçiye söyler. Gelen işçiler zaten çocuk. O annesini babasını özler. Bazen işi yaparken dalar gider. Uyarması lazım. Adam (işveren çiftçi) diyor ben buraya o kadar yevmiye bağlıyorum. Adamda haklı. 3 tane işçi ağır çalışır ama diğerleri iyi çalışınca telafi edilir." (Çavuş Tarım İşçisi , Eylül 2012)

İşveren bahçe sahipleri, çavuştan işçileri daha sıkı çalışmaları, geride toplanmamış fındık bırakmamaları konusunda Türkçe uyarmalarını isterler. Görüştüğümüz birçok işveren, çavuşun işçilere Kürtçe bağırmasından rahatsız olmaktadır. Çünkü işveren çiftçilere göre, çavuş işçilere aslında Kürtçe "acele etmeyin, yavaş yavaş toplarsınız" şeklinde talimat vermektedir. Çavuşun işçilerle Kürtçe konuşması tarlada denetimi zorlaştırdığı için bahçe sahipleri tarlalarında Türkçe konuşulmasını ister. Bahçe sahipleri, işçilerin çalışmasını beğenmezlerse ve sorunu çavuşla konuşup halledemiyorsa dayıbaşını arayıp işçileri gelip götürmesini söyleyebilir. Aşçı, işçiler tarlada çalışırken barınakta kalıp öğlen ve akşam yemeklerini hazırlayan kadın

işçidir. Sayıları 10-15 kişi arasında değişen kalabalık gruplara bol nişastalı, düşük maliyetli doyurucu yemekler hazırlar. Ayrıca çamaşır, bulaşık ve barınağın genel temizliği işlerini de aşçılar yürütür. Aşçının kadın olması ve gündüzleri barınağında yalnız kalması nedeniyle barınağın yerleşim yerlerine yakın olmasına dikkat edilir.

Çalışma Saatleri

Fındık toplama işinde düşük ücretler ve 12 saati bulan uzun çalışma saatleri işçilerin sıklıkla üzerinde durdukları, büyük rahatsızlık duydukları konulardan biridir. 2010 yılında yayınlanan tarımda çalışma ilişkilerini düzenleyen Başbakanlık Genelgesi'nde işçilerin ücretleri, barınma ve ulaşım koşulları konusunda çeşitli düzenlemeler yapılmış olmasına rağmen çalışma saatleri konusunda herhangi bir standart belirlenmemiştir. 2010 yılında tarım işçisi çalıştırılan Hendek, Karasu, Akyazı, Kocaali gibi fındık üretiminin yoğunlaştığı ilçelerde kaymakam başkanlığında konuyla ilgili yetkililerle yapılan Mevsimlik İşçi İzleme Kurulu toplantılarında "fındık toplamaya örf ve adetlere göre sabah 07.00'da başlanacak ve akşam 19.00'da sona erecek." şeklinde kararlar alınmıştır. Toprak sahipliği oranının yüksek olduğu ilçelerde devlet yetkililerinin konuyla ilgili yasal düzenlemeleri harekete geçirmek yerine, çalışma ilişkilerini örf ve adetlere göre düzenlemeye çalışmaları ayrıca dikkate değer bir durumdur. Daha sonra ki yıllarda alınan kurul kararlarında da çalışma saatleriyle ilgili herhangi bir düzenlemeye gidilmemiş ve 12 saatlik çalışma yerleşik hale gelmiştir.

"Bizim saat çok fazladır, dünyanın hiçbir yerinde böyle bir şey yok. Bursa'da 8-18 arası çalışıyoruz. Sadece fındıkta var ağır çalışma. 12 saat çalışmadan psikolojisini bozan oldu. Hızlı çalışılıyor. Durmak yok." (Tarım İşçisi, Geldiği Yer Diyarbakır, 2010 Eylül)

"Öğlen bir saat, saat onda 15 dk dır. Bizim için en fazla sorun bizi fazla çalıştırıyorlar. Burada yerli işçi 5'te işi bırakıyormuş bu bizim en fazla zorumuza gelen şeydir. 2 ye kadar oturuyoruz. Burada (yorgunluktan) oruç tutamıyoruz da." (Tarım İşçisi, Geldiği Yer: Mardin-Kızıltepe, 2011 Ağustos)

"Sabah 5'te kalkılıyor. 7'den 7'ye kadar çalışılıyor. Afrika'da 7'den 7'ye iş yok. Sadece yemek zamanı 1 saat mola verilir. Bahçe sahibi işçileri beğenmiyor, çocuk getirmekten rahatsız oluyorlar. Yolculuk, 7'den 7'ye çalışma ve kaldığımız yerlerin kötülüğü bizim için en büyük sorunlardır." (Tarım İşçisi, Eylül 2011)

"Ev sahibi (aynı zamanda tarla sahibi) bizi tarlada sürekli sıkıştırıyor. Diyor ki 'biz Almanya'da çalıştık siz de çalışın' diyor. 15 dakika istirahatın var bir dakika geçirmeyeceksin. Bu konularda sürtüşme oluyor. Zaten 7'den 7'ye çalışma bana bir tuhaf geldi. Adana'da en geç 5'e kadar çalışırsın. Alınan ücret 35'dir. Şimdi oralarda iş yok biz onun için geldik." (Adana'dan Gelen Tarım İşçisi Grupla Görüşmeden, Eylül 2012)

Büyük ölçüde yasal, kurumsal düzenekler dışında bırakılan çalışma ilişkilerinde Güneydoğu'dan gelen işçiler 12 saatlik çalışma sürelerine katlanmaya mecbur bırakılıyorlar. İşçilerin korumasız oluşundan doğan bu durum çiftçiler için işgücünü cazip hale getiren özelliklerden biridir.

Ücretler

Yevmiye ücretleri, fındık rekoltesine, işgücü arz ve talep durumuna göre değişirken, illere ve ilçelere göre uygulama farklılıkları 2010 yılında yürürlüğe giren Başbakanlık Genelgesi'yle önlenmeye çalışılmıştır. Genelgeyle birlikte mevsimlik işçi çalıştırılan yerlerde ücretler aylık asgari ücrete göre belirlenmeye başlanmıştır. İşçilerin günlük yevmiye ücretleri, resmi olarak açıklanan aylık asgari ücretin, gün sayısına bölünmesiyle elde edilmektedir. 30-35 TL arasında değişen günlük yevmiye ücretinden yemek, ulaşım masrafları yanında dayıbaşına ödenen komisyon ücreti kesilmektedir. İşçiler yaptıkları hesaplarda elde ettikleri yevmiyeden masrafları çıkarttıklarında geriye yaklaşık 20 TL kaldığını söylüyorlar. Kişi başı olarak oldukça düşük olan günlük ücret ancak bütün bir aile çeşitli tarlalarda grup halinde çalıştığında geçim için anlamlı bir gelire dönüşüyor. Çiftçiler, işçi getirmek için önce günlük yevmiyeyi yüksek söyleyip işçi Güneydoğu'dan geldikten sonra yevmiyeyi düşük tutabiliyor. Özellikle gelen işçi sayısının çok olduğu, fındık rekoltesinin düşük olduğu yıllarda çiftçiler ödedikleri yevmiyeleri olabildiğince düşürmeye çalışıyorlar.

"Gelmeden önce 35 (günlük yevmiye ücreti) diyorlardı buraya geldik 32 çıktı. Burada yevmiye daha iyi diye geldik ama buranın halkı iyi bakmıyor. Aslında şimdi pamuk mevsimi o daha kazançlı oraya da giderdik. Güneydoğu işçisi baskı altında bir yandan gelmek zorunda buralara bir yandan da işçi fazla geldiği zaman yevmiye düşüyor. Seneye gelmem buraya tövbe ettim…43 gündür buralardayız. 4 gün boş kaldık. Burada 38 gün çalıştık. 6 Kişiyiz. (6 x 38) 224 yevmiye yapar. 29'la çarparsan toplam yaklaşık elimize geçen 6.500 TL'dir. 10 kişi birlikte yaşıyoruz bunun 6'sı burada çalışıyor. Masrafları çıkınca bize 5.000 TL para kalır. Buda 2 ay anca götürür. Şu an başka bir iş yok zaten evde oturacağız. Eskiden seyyar satıcılık yapardım. Köy köy dolaşıp halı satardım. Şimdi Sermaye yok para yok onun için artık yapamıyoruz."

"Günde 30 TL para değildir. 1 kg et parasıdır. Biz 12 saat çalışırız sen 5 dakikada yer çıkarsın. Bir sigara alıyosun 5 TL. Bir lokantaya girsen 30 TL. 30 TL ne ki sabahtan akşama kadar çalışıyorum ben bu para için. Biz buraya fakir olduğumuz için geliyoruz. Yoksa kim gelir çalışır buralarda, bunlar bizi mağaradan çıkmış gibi görüyorlar ama biz yine de gelmek zorundayız." (Tarım İşçisi, 2012 Eylül)[63]

İşçilerin alacağı ücretler, çalışma saatleri ve çalışma koşullarıyla ilgili çeşitli hususlarda, işçi çalıştırılan bölgeler arasında uygulama farkları görülebilmektedir. Hatta dayıbaşlarıyla işveren çiftçiler arasındaki pazarlıklara bağlı olarak komşu köyler arasında dahi ücret farklılıkları oluşabiliyordu. İşçi ücretlerinin belirlenmesinde resmi asgari ücret uygulamasına geçilmesine rağmen Sakarya'nın çevre il ve ilçelerinde, Mevsimlik İşçi İzleme Kurulu kararlarında özellikle ücretler konusunda uygulama farkları görülebilmektedir. Bu durum koordinasyon eksikliği gibi yürütmeyle ilgili bir hata veya ihmalden çok, mülkiyet sahipliğinin yaygın olduğu yerlerde toprak sahiplerinin mevcut yasal ücretleri aşağı çekmeye yönelik yerel yöneticiler üzerinde yaptıkları baskılardan doğmaktadır. Örneğin çevre

[63] İngiltere'de İrlandalı yoksullar üzerine yazılan bir raporda İrlandalı göçmenin nasıl görüldüğünü Thompson şöyle aktarıyor; "Britanya'ya yönelik İrlandalı göçü, daha az uygarlaşmış bir nüfusun, bir alt tabaka olarak kendisini daha uygar bir topluluğun altına sermesinin; ve endüstrinin herhangi bir dalında ilerleme göstermeden bedensel emeğin en alt kesimlerini tekeline almasının bir örneğidir (Thompson, 2002:529)."

ilçelerde kurullarda daha düşük ücretler belirlendiğini duyan toprak sahipleri, yevmiye ücretlerinin belirlenmesinde Başbakanlık Genelgesine uygun hareket etmeye çalışan kaymakam üzerinde baskı yapmaya çalışmaktadırlar.

"Bizim kaymakam yevmiyeleri başbakanlık genelgesine uygun olarak belirlediği için bizim buralarda ona Kürt dediler. Yani bu Kürt olduğu için böyle işçileri kolluyor. Sonra zaman geçti herkes tanımaya başladı. Samsunlu olduğunu öğrendiler. Bu seferde komünist dediler. Adama demedikleri kalmadı. Aslında tek yaptığı mevcut bir genelge var onu uygulamaktı."(Kaymakamlıkta Çalışan Bir Memurla Görüşmeden, Sakarya Kocaali, Eylül 2012)

Birbirine çok yakın köyler arasında ücretlerde 3-5 TL gibi farklar doğabilmektedir. 2010 yılında Karasu'nun Kuyumculu Köyünde 23 TL ücretle çalışan işçiler Kocaali'ya bağlı komşu köyde yevmiyelerin 25 TL olduğunu duyunca greve giderek iş bırakmışlardır. Muhtarlık, İzleme Kurulu ve dayıbaşları arasında yapılan toplantılarda ücretler yeniden 24 TL'ye çıkartılarak greve son verilmiştir. Günlük ücretin belirlenmesinde kırsal sınıflar arasındaki güç ilişkilerinin oldukça belirleyici olduğunu görüyoruz. Büyük toprak sahipleri ücretleri aşağıya çekebildikleri gibi gerektiği zamanlarda kaymakama uygulamaların gevşetilmesi konusunda ilişkili oldukları iktidar milletvekilleri aracılığıyla baskı yapabilmektedirler.

Ancak genelgede ve yerel idarenin yayınladığı komisyon kararlarında belirlenen hususların hangilerinin uygulanıp hangilerinin uygulanmadığı kırdaki eşitsiz güç ilişkileri çerçevesinde belirlenmektedir. İşçiyle işveren arasındaki ilişkilerin kayıt dışı tutulması toplumsal güç ilişkileri içinde belirleyici olan taraf olan toprak sahiplerini avantajlı kılmaktadır.

Çiftçiler artan girdi fiyatları ve serbest piyasada azalan fındık fiyatlarındaki dalgalanmalara müdehale edemezken çalıştırdıkları işgücünün verimliliğini yükseltip maliyetini azaltarak bir nebze üzerlerindeki piyasa baskısını hafifletmeye çalışmaktadırlar. Toprak sahibi köylüler, fındık iyice olgunlaşıp, dallardan tamamıyla

yerlere döküldükten sonra işçileri tarlaya sokarlar. Diğer türlü işçilerin dalları sallayarak harcayacakları zaman fındık toplayacakları zamanla birleştiğinde ödenmesi gereken yevmiye ücreti artmaktadır. Çiftçiler tarlada işçileri tek eliyle tenekeyi tutmadan ya da tenekeye dayanmadan fındık toplamaları konusunda sürekli uyarırlar. İşverene göre işçiler, tenekeye dayanmadan işi iki eliyle yapmalıdırlar. İşçilerde eğimli arazilerde fındık toplarken dengede durabilmek için bir elleriyle tenekeyi tutarlar. Çiftçiler birim zamanda daha yüksek verimlilik sağlayabilmek için işçiyi tarlada sürekli kontrol altında tutar. Kendisi doğrudan tarlada bulunmasa da akşam toplanan fındık çuvalı sayısına bakarak karını veya zararını hesaplayabilir.

"İşçi günde ne kadar fındık toplar biliyorlar. Bir işçi günde ortalama 50 kg fındık toplaması lazım. Eğer toplanan fındık 40'a, 35'e, 20 kg'ye düşerse zarar ediyorlar. Tarla normalse 20 işçi 1.200 kg toplamaları lazım. 800 kg toplarsa da normaldir ama 400-500 kg çıkarsa zarar ederler. Maliyetleri artıyor. Bir elle toplasan olmuyor. 2 elle çalışınca iki insan çalışmış gibi oluyor. Ona dikkat ediyorlar. Bir de işçinin efendisini seviyorlar. Başkasının bahçesine gitmeyecek işçi istiyorlar." (Dayıbaşı, Eylül 2012)

İşçilerin tek elleriyle tenekeyi tutarak çalışması ve toprak sahibi köylünün de işçiyi işi iki elle yapması konusunda sürekli uyarması, geride toplanmamış fındık bırakmaması çiftçilerle işçiler arasında sıklıkla yaşanan sorunlardandır. İşveren tarla sahipleri, yukarıda dayıbaşının aktardığı hesaba göre günlük toplanan fındık miktarını sürekli kontrol ediyor. Eğer günlük hedeflenen miktara ulaşılmazsa işveren, dayıbaşından getirdiği işçiyi çekmesini isteyebiliyor. İşveren çiftçi birim zamanda toplanan fındığın boyutlarını artırmak için işçileri kontrol altında tutmaya çalışıyor. Genellikle birbirleriyle yakın akraba olan çocuklardan, gençlerden oluşan işçi grupları tarlada birbirleriyle konuşmadan, şakalaşmadan işi hızlıca yaparlarsa çiftçinin memnuniyeti artıyor. Ayrıca bazı tarla sahipleri, işçileri tarlanın uzak olduğu gerekçesiyle erkenden yola çıkarmaya ve 7'den önce iş başı yaptırmaya çalışıyor. İşin erken başlatılması ve mesai saati dolsa da fındık çuvallarının taşınması

ve patos makinesinden geçirilmesi gibi işlerin bitirilmesi için işçiye baskı yapılıyor.[64] Zamandan tasarruf ederek çiftçiler, işçilere verecekleri toplam günlük yevmiye miktarını mümkün olduğunca azaltmaya çalışıyorlar. Çiftçiler, işçilerle ilgili olarak sık sık "yavaş topladıkları", "dallarda ve yerlerde toplanmamış fındıklar bıraktıkları", "dalları kırdıkları" gibi şikâyetlerini dile getirmektedirler. Son yıllarda mülkiyet sahipliği niteliğini koruyan çiftçiler, piyasa baskısının arttığı koşullarda sermaye biriktirme imkânlarını büyük ölçüde yitirmelerine rağmen işçilerle ilişkilerinde sıradan bir kapitalist mantığıyla hareket ediyorlar. İşçilerin ücretler, barınma, yemek ve ulaşımla ilgili maliyetlerini mümkün olduğunca asgariye indirmek ve hatta fırsat olduğunda bunların bir kısmını işçilerin sırtına yüklemek fındık üreticilerinin mevcut piyasa koşullarında ayakta kalmak için sıklıkla başvurdukları stratejilerden biridir. İşveren çiftçiler çalışma saatlerini uzatmaya çalışarak, birim zamanda çalışma yoğunluğunu artırarak işçilerin üretkenliğini artırmaya çalışırlar. Diğer bir değişle çiftçiler sermaye biriktirme imkânlarının zayıf olmasına rağmen işletmelerini ayakta tutmak için el koydukları tarımsal artığın boyutunu genişletmeye çalışırlar. Toprak sahibinden işçiye çalışma zamanı, toplanan ürün miktarı konusundaki baskıların arkasında çiftçinin içinde bulunduğu piyasa koşullarında uğradığı kayıpları telafi etme ve ayakta kalma çabası yatmaktadır.

Kayıt dışılık işverenlere çalışma ve yaşam koşullarında kuralsız bir rejim uygulama avantajı sağlamaktadır. Barınma şartlarının asgari insanı şartların altında olması, çocuk işçi çalıştırma, oldukça riskli olan traktörle işçi taşıma gibi uygulamalar oldukça yaygındır. İşçilerin yaşam ve çalışma koşullarında büyük riskler yaratan konularda 2010'da yayınlanan Başbakanlık Genelgesinde ve ilçede her yıl hasat sezonları öncesinde toplanan İzleme Kurullarında alınan kararlar

[64] Şeker'in Çukurova'da yaptığı çalışmada rastladığı bir olay çiftçinin kontrol edebildiği sermaye olanaklarının cılızlığına rağmen, nasıl sıradan bir kapitalist gibi davrandığına iyi bir örnektir. "Çeşitli kaynaklar ve görüştüğümüz yaşlı kişiler, daha önceki yıllarda işbaşının sabah ezanında yapıldığını belirtmektedirler. Hatta bu dönemlerde, toprak sahiplerinin imama rüşvet vererek sabah ezanını erken okuttukları söylenmektedir. Bu nedenle, işçiler için erken okunan ezana "amele ezanı" daha sonra normal zamanında tekrar okunan ezana ise "vakit ezanı" adı verildiğini söylenmiştir." (Şeker, 1986: 119)

uygulanmamaktadır. Özellikle çocuk işçi çalıştırma ve üstü açık araçlarla işçi taşıma yasağına rağmen güç ilişkilerinin fındık bahçesi sahipleri lehine olduğu koşullarda, mevcut yasak ve düzenlemeler çoğunlukla işlevsiz kalmaktadır.

"Biz şu an denetim yapamıyoruz. Çünkü o alınan kararlar çok fazla uygulanabilir değil. Örneğin kanuna göre çocuk işçi çalıştırma yasağı var bizim de bunu denetlememiz lazım. Şimdi bizde ailecek kayısı bahçelerinde kayısı toplardık çocukken, eğlenerek. Yani bir sorun görmüyorum burada çocuk işçi çalıştırılmasında. Traktörle işçi taşımakta öyle. Adam köyden tarlaya minibüsle götüremez ki. O minibüs tarlaya gitmez, girmez. Mecbur traktörle taşıma olacak."

U.Y.: Ama bazı yerlerde traktörün devrildiği, römorkun kontrolden çıktığı oluyor. En azından arada bir kontrole çıkmak gerekmez mi? Çünkü burada duyuyoruz bazı traktör kazaları oluyor. İşçi ölümleri, yaralanmalar oluyor.

"Biz burada bir ara denetim yaptık ama halkın tepkisi oluyor. Denetimleri yaptığımızda kaymakam bizi aradı denetimi durdurmamızı istedi. Burada valisi, kaymakamı hep halkın lehine tavır alırlar. Özellikle genel seçimler yaklaştığında denetimleri durdurmamızı istediler. O nedenle kontrole çıkmayı durdurduk."(Güvenlik ve Denetimden Sorumlu Üst Düzey Bürokrat, Sakarya, 2012 Eylül)

Tarımda çalışma ilişkileri, barınma, ulaşım ve çocuk işçi çalıştırma konusunda yapılmak istenen çeşitli denetimlerin büyük bir kısmı toprak sahibi olan halktan gelen tepkiler nedeniyle yapılmadığını görüyoruz. Büyük ölçüde kuralsızlaştıran, asgari standartları belirlenmeyen yaşam ve çalışma koşulları sayesinde işverenler çalışma rejimini istedikleri gibi belirledikleri gibi herhangi bir denetimin yapıl(a)madığı koşullarda işgücü maliyetlerini olabildiğince düşürebiliyorlar. Çalışma rejiminin kuralsızlaştırılması çiftçilere düşük ücretlerle çalışmaya hazır geniş bir işgücü rezervini yoğun olarak çalıştırma imkânını veriyor. Son yıllarda devlet desteklemelerinin azaldığı, sermayenin tarımda kontrolünün arttığı koşullarda kayıplara uğrayan ve ücretsiz işgücü kaynaklarını yitiren çiftçiler ücretli işçi maliyetlerini aşağıya çekebildikleri ölçüde işletmelerinin yeniden üretimini sağlayabiliyorlar.

3.3.7. Kadın İşçiler

Mevsimlik işçilerle yapılan görüşmelerde yaşanan zorluklardan biri de kadın işçilere temas etme, işçilerin gündelik hayatlarına yönelik bilgileri birinci elden alma konusunda yaşandı. Araştırmacının erkek olması ve yetişkin erkeklerin ailedeki kadınlar konusunda taşıdıkları hassasiyetler nedeniyle kadın işçilerle görüşmeler oldukça sınırlı kaldı. Görüşmeler genellikle yetişkin erkekler, gençler, çocuklardan oluşan gruplarla toplu halde işçi barınağında yapılıyordu. Kadın işçilerle temasların nasıl yetersiz kaldığını ve araya erkeklerce çizilen cinsiyet sınırlarının nasıl oluştuğunu görmek açısından sahadan bazı gözlem ve yaşantılara yer verebiliriz. 2012 yılının eylül ayında görüşme yaptığım işçiler, iki yetişkin erkek, onların eşleri ve 13-14 yaşlarındaki çocuklardan oluşuyorlardı. Çavuş beni yetişkin erkek işçilerden biriyle tanıştırdı. Kendisine neden orada bulunduğumu, amacımın ne olduğunu kısaca anlatmaya çalıştım. Genelde olduğu gibi oda beni gazeteci sanıp "sıkıntı, perişanlık" gibi sözlerle yaşadıklarını şikâyetçi bir dille anlatmaya çalıştı. Daha sonrada bu erkek işçiyle bir yandan sohbet edip bir yandan birlikte fındık toplamaya başladım. Bir ara fotoğraf çekip çekemeyeceğimi sordum. "aileyi" değil de kendilerini çekersem sorun olmayacağını söyledi. Bende kendisinin yanında, işçilerin yüzleri, kim oldukları belli olmayacak şekilde, çalışma esnasında genel hallerini gösteren bazı kaçamak fotoğraflar çekmeye başladım. Zaten gün sonuna kadarda genellikle bu erkek işçi ve yine erkek olan çavuş üzerinden sohbet sürdü. Kadın işçilerin çalıştığı tarafa çekindiğim için hiç geçemedim. Akşam iş bittikten sonra işçilerin topluca kaldığı barınağa gittiğimizde de aynı şekilde sadece erkeklerin olduğu kadınların hiçbirinin etrafta olmadığı bir odada oturduk. Çıkarken barınağın etrafında yemek yaparken, çamaşır asarken görebildim kadınları.

Görüşmeye gidilen başka işçi ailelerinde de, işçilerin kaldığı barınağa girdikten sonra evin rutin hayatı bozuluyor, kadınlar ortalıktan tamamen çekiliyor ve yalnızca odada biz erkekler kalıyorduk. Bir keresinde işçilerle görüşmeye gittiğim başka bir evde de benzer bir durum oldu. Diğer erkeklerle birlikte içeri girer girmez ortalıkta dolaşan kız çocukları ve kadınlar ortalıktan kayboldu. Erkekler olarak

misafir ağırlanan odaya otururken, az önce bu odada ki kadınlardan geriye, odanın ortasında içinde kurabiyeye benzeyen küçük hamur parçaları doldurulurken yarım kalmış bir tepsi kalmıştı. "Yabancı" erkeklerden kaçan kadının geride bıraktığı tek iz olan akşam yemeği için hazırlanan yarısı hamur dolu tepsi iki şeyi gösteriyordu; emek süreci sadece fındık bahçesiyle sınırlı kalmıyor, yemek, bulaşık, çamaşır gibi işlerle kendisini gösteren hane içi emek, mevsimlik işçiliğin yeniden üretiminin diğer bir parçasını oluşturuyordu. Bunun yanında "yabancı" erkeğin varlığında kadınlar derhal ortamdan uzaklaşıyor ve görüşmeler büyük ölçüde erkeklerin dünyasıyla sınırlı kalıyordu. Dolayısıyla aradaki cinsiyet duvarları nedeniyle kadın işçilerle görüşmeler oldukça sınırlı kalmıştı.

Çalışmaya gelen işçi grubunda yer alan genellikle yetişkin kadınlardan biri yevmiyesini aşçı olarak alıyor. Pazarlığa göre bir fındık işçisi kadar yevmiye alan aşçı, fındık işinde çalışmamakta yaklaşık 20 kişinin günlük 3 öğün yemeği, bulaşığı, çamaşırı ve banyo işleri gibi hane içi işlerle ilgilenmektedir. Bunun yanında aşçının yevmiyesi diğer fındık toplama işinde çalışan işçiler gibi toprak sahibi tarafından veriliyor. Yapabildiğimiz çok sınırlı görüşmelerden birinde kadınlardan biri yaptığı işleri şöyle sıralıyor;

"Yemeği sobada yapıyorum. Tavuk, pirinç, bulgur, fasulye pişiriyorum. Ekmekleri kendimiz yapıyoruz. Unu memleketten getiriyoruz. Eğer (burada) bakkaldan alırsan pahalıya gelir. İşçiler çok olduğu için gece gündüz ekmek yapıyorum. Çok zor oluyor. Sıcak suyu zor buluyorum. 17 kişi için su kaynatıyorum. Her gün bu kadar kişi için su kaynatmak zordur. Yevmiyem bir tanedir. Sabah 5'te kalkıyorum. Su kaynatıyorum. Kahvaltı hazırlıyorum. Hamur yapıyorum. Yemek yapıyorum. Oturmak yok. Bunlar yine işten gelince işleri bitmiş oluyor. Benim işlerim hiç bitmiyor. Aşçılık daha zor."(Kadın İşçi, 2012 Eylül)

Toprak sahibinden yevmiye alan aşçı dışında kalan kadınlar, tarlada fındık toplama işinde çalıştıkları gibi tarla dışında barınakta yukarıda sıralanan yeniden üretim faaliyetlerine yardımcı oluyorlar. Erkekler akşam yedide paydos ettikten sonra dinlenmeye çekilirken kadınlar barınak içinde ve çevresinde çalışmaya devam ediyorlar. İşçilerin çalışmaya gittikleri yerlerde düşük ücretler ve masrafların

yarattığı baskıyı aşmalarının yollarından biri de kadın emeğinin daha yoğun harcanmasıyla gerçekleşiyor. Fındık toplamaya giden işçiler yemek masrafını düşürmek için yaşadıkları yerlerde daha ucuz olduğu gerekçesiyle yanlarında un, yağ, şeker, makarna, mercimek gibi temel ihtiyaç maddelerini ve mutfak eşyalarını götürüyorlar. Örneğin kadınlar bakkalda daha pahalıya satılan ekmeği satın almamak için her gün düzenli olarak barınakta hamur yoğurup ekmek yapıyor. Ekmek yanında yemek, çamaşır, bulaşık gibi işlerde kadınlar tarafından yapılıyor. Aynı zamanda tarlada fındık toplama işinde çalışan kız çocukları yemek ve çamaşıra yardım ediyorlar. Erkek çocuklar iş bittikten sonra babalarıyla birlikte dinlenmeye çekiliyorlar.

Yaklaşık 10-15 kişiden oluşan işçilerin yemek ve diğer ihtiyaçları ev içi emekle üretilerek, meta ilişkileri dışına ne kadar çıkarılırsa harcamalar o kadar azalıyor, geçimi sürdürmek daha mümkün hale geliyor. Burada kadın işçinin her gün ekmek pişirmesi, yemek ve ekmek pişirirken bakkaldan tüp almak yerine etraftan kuru ağaç, çalı çırpı bulması mevsimlik işçi ailesinin meta ilişkilerine olan bağımlılığını azaltmaya yarıyor. Bu da beraberinde fındık bahçesi dışında kadın emeğinin daha yoğun çalışmasını getiriyor. Ücretlerin düştüğü satın alma gücünün zayıfladığı koşullarda kadının ev içi yeniden üretim faaliyetleri yaşanan kayıpları dengelemeye ve ayakta kalmayı kolaylaştırmaya yaramaktadır (Akduran, 2012: 45). Mevsimlik kadın işçiler üzerine yapılan başka bir araştırmada; Aydın, Adana, Ordu, Ankara, Eskişehir gibi oldukça geniş tarımsal alanlarda çalışmaya giden mevsimlik işçi ailelerinde genel temizlik, yemek, çamaşır, bulaşık gibi işlerdeki tarla dışındaki kadın emeğinin, mevsimlik işgücünün yeniden üretiminde büyük rol oynadığı saptanmıştır (Gülçubuk ve Diğerleri, 2003).

3.3.8. Sakarya'ya Fındık Hasadında Çalışmaya Gelen İşçilere Yönelik Genel Algılar

2010, 2011 ve 2012 yıllarında Kocali'de işçilerle yaptığımız görüşmelerden hareketle, çalışmaya gelen işçilerin sahip oldukları işgücünü mümkün olduğunca

daha geniş zaman dilimlerinde ücretli emeğe çevirmek ve yılın geri kalan günleri için yeterli birikimi sağlamak dışında başka bir çabaları olmadığını söyleyebiliriz. Tarım işçileri, çiftçiler için ucuz işgücü imkânı olarak dayıbaşları aracılığıyla tarımda üretim ilişkilerine içerilirlerken aynı zamanda çalışmaya gittikleri mekânlarda etnikleşme ve buna bağlı sosyal dışlama süreçlerine bağlı algı, söylem ve pratiklerle karşılaşmaktadırlar. 1990'lı yıllardan itibaren Kürt Kimliği Türkiye'nin politik gündeminde hızlı bir inşa sürecinden geçerken aynı zamanda batı ve kuzey bölgelerde yer alan kentlerde, Güneydoğulu göçmenlere karşı olumsuz içeriğiyle "Kürt ve Doğulu" tanımlamaları inşa edilmeye başlanmıştır. Bildiğimiz kadarıyla 1980'li yılların başından bu yana Güneydoğulu işçiler Sakarya'ya fındık toplama işlerinde çalışmaya gelmektedirler. Ancak 1990'lı yıllarda Güneydoğu'da yaşanan çatışmalar, gelen şehit haberleri, medya organlarında ve devlet yetkililerinin dozajı giderek yükselen milliyetçi söylemine bağlı olarak ülkenin batı ve kuzey bölgelerinde yer alan kentlerden biri olan Sakarya'da, gelen işçilere yönelik algı, söylem ve tutumlar değişmeye başlamıştır. Kısacası ulusal ve yerel boyutlarıyla açığa çıkan politik bir sorun ekseninde inşa edilen etnik kategoriler, 1990'lardan itibaren tarımda işçileşmeyi şekillendiren bir mesele haline gelmektedir.

Düşük ücretlerle çalışmaya hazır göçmen işçilerin göç ettikleri yerlerde belirli sosyal, kültürel özellikler gösteren ayrı gruplar halinde görünürleşmeleri etnisite kategorilerinin inşasının koşullarını oluşturmaktadır. Çalışmada etnisite kavramı, insanların kendilerini ve diğerlerini "etnik" kişiler olarak nasıl etiketlendirdikleriyle doğrudan ilişkili olarak ele alınmıştır (Handelman, 1977: 190). Göçmen işgücü belirli tarihsel toplumsal koşullarda belirli tanımlamaların içeriğini oluşturan söylemler, kalıplar ve pratikler eşliğinde etnik olarak inşa edilmektedir. Bu inşa süreci bir karşıtlık ilişkisi içinde "yabancıyı" tanımlar. Kültürel farklılaşma ve siyasi bölünmüşlük etnisitenin inşasında büyük rol oynamaktadır (Eriksen, 2002: 70). Ayrıca Eriksen, etnik kategorilerin oluşması için etnik ağların ve bunlara bağlı örgütlenmelerin olmasının şart olmadığından söz etmektedir. Birazdan çeşitli anlatımlar eşliğinde üzerinde durulacağı gibi tarım işçileri çalışmaya geldikleri

yerlere sahip oldukları potansiyel işgüçlerini getirdikleri gibi aynı zamanda etnik, kültürel özelliklerini de beraberlerinde getirmektedirler.

Alan araştırması ölçeği dâhilinde işçiler arasında etnik bağlılıklardan doğan bir örgütlenmeden söz edemeyiz. Daha çok birlikte yardımlaşma, dayanışma, iş bağlantıları kurma, çalışmaya geldikleri bölgede yaşam ve çalışma zorluklarının asgariye indilmesi gibi çeşitli işlevleri olan akrabalar, hemşeriler ve dayıbaşıların içinde yer aldığı enformel bağlılıklardan söz edebiliriz. Ancak yerli halk ve çiftçiler, işçileri farklı sosyal, kültürel özellikleri olan bir grup olarak gördükleri gibi çoğunlukla olumsuz içeriği olan etnik tanımlamalara da başvurmaktadırlar. Algılar, söylemler ve çeşitli dışlayıcı pratikler ekseninde inşa edilen etnikleşme ve buna bağlı ırkçılık pratikleri, yerel ölçekte kendisini gösteren temaslarda ortaya çıktığı gibi daha geniş ve ulusal ölçeklerde etkili politik süreçlerle doğrudan ilişkilidir (Solomos ve Back, 1995). Etnisitenin varlığı belirli bir mekânsal bölgede nüfusun homojen olduğunu varsayan ulus ve vatandaşlığın inşasına yönelik bir tehdit olarak görülmektedir. Saraçoğlu'nun üzerinde durduğu gibi özellikle 1990'larda Güneydoğu'dan gelen göçmenler farklı sosyoekonomik, politik, kültürel özellikler gösteren sosyal gruplar olarak gündelik hayatta görünürleşirlerken (Saraçoğlu, 2011) aynı zamanda işçilerin Kürtçe konuşmaları veya puşi takmaları ulus hayalini tehdit eden sembollere dönüşmeye başlamıştır. Ayrıca çeşitli boyutları olan sosyal dışlanma kavramı, gündelik temaslar ve politik ölçeklerde kurgulanan etnikleşme süreçlerine bağlı olarak ele alınmıştır. Etnikleştirmeye bağlı sosyal dışlama süreçleri emek piyasasına, iş imkânlarına ulaşım ve seyahat özgürlüğünün kısıtlanması gibi çeşitli sonuçları ortaya çıkarabilmektedir. Dolayısıyla işçilerin çalışma pratikleri birbirine karşıt iki eğilim etrafında belirleniyor; bir yanda sermayenin tarımda kontrolünün arttığı koşullarda ucuz işgücü olarak içeriliyorlar aynı zamanda olumsuz bir "Kürt" tanımlamasına bağlı algı, söylem ve pratiklerden oluşan dışlama süreçleri işçilerin çalışma pratiklerini şekillendiriyor.

Fındık hasadı sezonlarında Güneydoğu'dan Sakarya'ya işçi getiren ve aynı zamanda işçilerin hemşerisi ya da akrabası olan dayıbaşılar, kasabanın gündelik

hayatının bir parçası olmaya başlarlar. Kasabanın yerlileriyle ilçe merkezindeki kahvelerde farklı masalarda oturup Cuma namazlarında aynı camiye giderler. İşçiler çalışacakları tarlalara yakın köylerde çiftçilerin gösterdikleri barınaklara ya da çadırlara yerleşirler. Köyün sokaklarında, bakkalında, kahvesinde çalışmaya gelen, kendi aralarında Kürtçe konuşan işçiler, puşiyle dolaşan gençler gruplar halinde görünmeye başlar. Sakarya'nın yolları Mardin, Diyarbakır, Urfa plakalı beyaz renkli Fort marka minibüslerle dolmaya başlar. Yol kenarlarına, boş arazilere çadırlar kurulur. Fındıkta hasat sezonu başladığında Güneydoğu'nun çeşitli illerinden gelen mevsimlik işçiler, kendilerini farklı bir grup olarak tanımlayacak sosyoekonomik, politik ve kültürel özellikleriyle son yıllarda milliyetçi, muhafazakâr reflekslerin giderek yaygınlaştığı Sakarya'nın gündelik hayatının bir parçası olmaya başlamışlardır.

Sakarya'ya fındık işinde çalışmaya gelen işçiler, bir iki aylık kısa çalışma sezonu içinde herhangi bir siyasal davranış içinde olmamalarına rağmen kimi zaman yerli halk kimi zaman işveren tarla sahipleri tarafından "terörist, bölücü" olmakla eş anlamlı tutulan total bir Kürt algısı içine yerleştirilmektedirler. 2010 yılında Sakarya'ya işçiler ve işverenlerle görüşmeye ilk kez gittiğimde, istasyonun kenarında eşyalarıyla kendilerini memleketlerine götürecek treni bekleyen işçiler için bir lise öğrencisinin "Abi, bu Kürtlerin hepsini şu gördüğün vagonlara doldurup yakacan. O zaman bu sorun çözülür" şeklindeki sözleri gelenlerin sadece çalışmaya gelen işçiler olarak görülmediğini bütün açıklığıyla gösteriyor. Sakarya'nın yerlisi olan öğrencinin sözleri yanında birazdan vereceğimiz diğer örnekler, çalışmaya gelen işçilerin yerli halk tarafından tehdit olarak görüldüklerini ve buna bağlı bir nefret algısının geliştiğini gösteriyor. Bu algının gelişmesi 1990'lardan itibaren Türkiye genelinde "Kürt ve Terör Sorunu" tanımlamalarıyla yaşanan politizasyon süreciyle ilgili olduğu kadar çalışmaya gelen işçilerin sahip oldukları farklı özelliklerle görünürleşmeleri ve hatta gündelik hayatın, ekonomik ilişkilerin bir parçası olmalarıyla ilişkilidir. İşgücü piyasası içinde en altta yer almaları, çok çocuklu geniş aileler halinde olumsuz koşullarda yaşamlarını sürdürmeleri ve çalışmaları, sakıncalı bölge olarak görülen Güneydoğu'dan gelmeleri, kendi aralarında Kürtçe konuşmaları

ve giyim tarzı farklılıkları onları ayrı sosyal gruplar olarak tanımlamaya yetiyor. Son 20-30 yılda hayatın her alanında yaşanan metalaşma ve yabancılaşma süreci yanında etnisite kategorilerinin oluşması sosyal ayrışmayı güçlendiriyor.

Çalışmaya gelen işçiler aynı şekilde devlet tarafından bir güvenlik sorunu olarak görülmeye başlanmıştır. Yıllardır kayıtdışı olarak fındık toplama işinde çalışan işçiler, güvenlik amacıyla 2010 yılında yayınlanan Başbakanlık Genelgesiyle ilk kez kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Başbakanlık Genelgesi'nin 10. maddesinde; "İşçilerin ve ailelerinin kimlik bilgileri 1774 sayılı Kimlik Bildirme Kanunu esaslarına göre alınacak, ayrıca, mahalli kolluk kuvvetlerince bunların konakladıkları bölgelere gece ve gündüz mutat zamanlarda güvenlik amaçlı devriye faaliyetleri yapılacaktır." denilmektedir.[65] Kocaali'ye çalışmaya gelen işçiler kimlik numaralarından emniyette güvenlik sorgusundan geçirilmekte ve ayrıca kimliklerinin fotokopileri alınmaktadır. İşçiler Diyarbakır'dan Sakarya'ya gelene kadar 2-3 farklı noktada kimlik kontrolünden geçmektedirler. İşçilerin sayıları ve geldikleri bölgelerle ilgili kayıt ve bilgiler sadece jandarma ve emniyet tarafından tutuluyor. 1980'li yıllardan bu yana çeşitli dönemlerde yoğun mevsimlik işgücü alan bir yerde devletin ve diğer sivil kurumların işçilerin sosyal, ekonomik durumlarına ilişkin veri toplama çalışması yapmamış olmamasına rağmen son yıllarda işçilerle ilgili bilgilerin jandarma ve emniyet tarafından toplanması devletin çalışmaya gelen işçileri nasıl gördüğünü açıkça göstermektedir.

Çalışmaya gittikleri yerlerde, gündelik hayatta işçilerin kullandıkları dil, giyim tarzı, boyunlarına taktıkları puşi gibi kültürel özellikler onları Kürt, Doğulu olarak kodlamak için yeterli oluyor. Ayrıca mevsimlik işçiler, çalışmaya geldikleri yerlerde herhangi bir siyasal faaliyete dâhil olmamaktadırlar. BDP'nin en fazla oy aldığı bölgelerden gelmiş olmalarına rağmen çalışmaya gittikleri Sakarya'daki BDP şubesiyle bağlantıya geçmemektedirler. Gözlemlediğimiz kadarıyla Sakarya'daki

---

[65] 2010 yılında yürürlüğe giren "Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının İyileştirilmesi" konulu Başbakanlık Genelgesi için bkz.
http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/03/20100324-15.htm Er: 20 Ocak 2012

BDP İl Başkanlığı'nın geniş destek gördüğü Diyarbakır, Mardin, Şanlıurfa gibi illerden bölgeye çalışmaya gelen işçilerle bağlantı kurmak veya bu işçilerin yaşam, çalışma koşullarının iyileştirilmesi gibi konularda herhangi bir çalışma yürüttüğünü de söylemek mümkün görünmüyor. İşçiler buldukları iş imkânlarını ya da alacakları ücretleri riske sokacak herhangi bir durumdan özenle kaçınmaktadırlar. Hatta yaptığımız görüşmelerde BDP'yle ilişkilenmek bir kenara işçiler, sosyoekonomik durumlarıyla ilgili bilgileri rahatlıkla verirken etnikleşme, sosyal dışlama konularında sorduğumuz soruları ya geçiştirmişler yâda kısa cevaplar vermeyi tercih etmişlerdir. Kısacası işçilerin Sakarya'da sadece işgücü özellikleriyle var olduklarını, onları siyasal faaliyet yürüten bir aktör olarak değerlendirebileceğimiz somut hiçbir kanıt bulunmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca çalışmaya gelen işçilerle birlikte ilçede suç işleme oranlarının arttığını gösteren herhangi bir veri de bulunmamaktadır. Ancak buna rağmen çalışmaya gelen işçiler, yerli halk ve işverenler tarafından olumsuzlayıcı "Kürt", "Doğulu" tanımlamalarına yerleştirilmekten kurtulamıyorlar. Örneğin işçilerin aralarında Kürtçe konuştuğunu gören çiftçilerden biri direk işçileri göstererek "Bunların köyden dağa çıkan çok olmuş." "Bunlar hep Pkk'lı" diyor. Yanımızdaki dayıbaşı "bunlarınki değil ama hemen yanlarındaki köyden dağa çıkan çok olmuş" diyerek yıllardır işçi getirdiği ve evinde yemek yiyecek kadar yakından tanıdığı çiftçiyi düzeltiyor. Aşağıdaki diğer örneklerde olduğu gibi Güneydoğu'dan gelen işçi çoğu zaman "PKK'lı, PKK'ya yardım edenler" gibi söylemlerle anılıyorlar.

"Millet işçilerle birlikte terör geliyor diye şüpheleniyor. Gelenler terörist midir orman mı yakacak belli değildir diyor. Ben bütün işçilerin gelen işçilerin tek tek annelerini babalarını hepsini tanıyorum. Herkes birbirini tanır. Herkes arkadaşını dostunu getirir yabancı getiremez. Ama yinede hep doğudan gelenlerin kimliklerini topluyorlar başkalarını topluyorlar mı?" (Dayıbaşı, Eylül 2012)

"Dışarıdan beş yüz kişi geliyor. Kim oldukları belli değil. Evvelki sene Cumayeri'ne çalışmaya geldik. Orada dediler ki buraya çalışmaya gelen insanlara verilen para PKK'ya gidiyor denildi. Bahçe sahibi bize dedi ki 'Siz bu paraları PKK'ya götürüyorsunuz.'

Gelenlerden çoğu insana hep başka gözle bakıyor. Biz hep beraberiz böyle sorunlar olmamalı." (Çavuş Tarım İşçisi , Eylül 2012)

"Doğu kökenli işçiyle araya siyasi şeyler girdi. Bunlar milleti (kendilerine) mahkûm ediyorlar. PKK'ya yardım ediyorlar. Birde bunlar kendi aralarında Kürtçe konuşuyorlar biz anlamıyoruz… PKK'dan dolayı köylü bunları (işçileri) istemiyor. Biz çavuşa daha iyi çalışsınlar diye talimat veririz, o işçiye tam tersini söyler, biz anlamayız. Yerli işçinin dil avantajı var, anlatım avantajı var. Balıkesirli işçi Türkçeyi daha iyi biliyor, daha iyi anlaşıyoruz. Ama Balıkesirli işçiyle iletişim kuruluyor. Balıkesirli artık gelmiyor. Ekonomik durumunu düzeltti." (İşveren Fındık Çiftçisi, 2011 Eylül)

Yukarıdaki çeşitli anlatımlardan Sakarya'ya çalışmaya gelen işçilerin nasıl bir söylemle ayrı bir grup olarak tanımlandığını görebiliyoruz. PKK'lı, PKK'ya yardım eden, destekleyen genel bir Kürt tanımlaması söylemlerin ortak yönünü oluşturuyor. İşçilere yönelik klişeleşmiş önyargılar diğer çiftçiler arasında da yaygındır. Ayrıca çiftçilerden birinin Balıkesir'den gelen işçileri iletişim kurmanın daha kolay olması nedeniyle tercih ettiğini görüyoruz. Aynı zamanda işçilerin Kürtçe konuşması tarlada işverenin denetimini de zorlaştırmaktadır. Aşağıdaki anlatımlarda görüldüğü gibi çalışmaya gelen işçiler, AKP üyesi olsalar veya çatışmalar sürecinde devletten yana tutum alan korucu köylerinden gelseler dahi Kürt olmakla ilgili olumsuzlayıcı söylemlerden kurtulamıyorlar.

"Bize sıcaklık göstermiyorlar genel olarak. Tanımadığın insan, istediğin ilgi yok. Referandumda görevliydim. AKP delegesiydim (Mardin) Mazıdağ'da. Hatta (Sakarya) Kocaali'deki AKP'ye de gittim. AKP zamanında bizim oraya iyi yollar yapıldı…Burada bize PKK'lı gözüyle bakıyorlardı. Diyor ki (Patronundan söz ediyor) işçiye verilen para PKK'ya gidiyor…Bana sürekli Mazıdağ'daki AKP'den mesaj geliyordu. Çıkardım (AKP) ilçe başkanlığından gelen mesajları gösterdim. Utandı adam… Şimdi kaymakamın yanında istediğin dilde konuşabilirsin. Eskiden kişiliğimle kendimi izah edemezdim. Şimdi kişiliğimle kendimi izah edebiliyorum. Kişilik derken ne demek istediğimi anlıyorsun değil mi?" (Çavuş Tarım İşçisi, Eylül 2012)

"Batıda hiçbir insan yardım eli uzatmaz. Burada beraber bakkala kadar gidelim tip tip bakarlar. Kahveye gitsek hepsinin gözü üzerimizde olur. Buraya gelene kadar kimliğimize de çok baktılar. 3-4 kere arandık. Tarla sahibi iş bittikten sonra bir bardak su vermez. Tren

gelene kadar bekletmezler. Diyarbakır'da olsa 'açmısın tokmusun' diye sorarlar. Bizi burada insan gibi görmezler… Biz AKP'ye oy veriyoruz. Başbakanı seviyoruz. Erzak, aldık eşya aldık diğerlerinden hiç birşey görmedik. Bu nedenle de oyumuzu AKP'ye verdik. İş olanağı olacak diye verdik." (Tarım İşçisi, Ağustos 2010)

AKP'ye oy veren, "kişiliğimle kendimi izah edebiliyorum" ifadeleriyle AKP'nin Kürt Sorunu'na yönelik politikalarını olumlayan işçinin dahi total bir "PKK'lı Kürt" algısından kurtulamadığı görülüyor. Geniş bir kesimi irili ufaklı toprak sahiplerinden oluşan bölgenin yerlilerinin gelen işçilerle aralarındaki ayrışma, 1990'lı yıllarda toplum genelinde derinleşen meta ilişkileri ve çözülen yardımlaşma ağlarıyla doğrudan ilişkilidir (Gambetti, 2007). Mevsimlik işçiler etnik olarak olduğu kadar genellikle üst sınıflar tarafından hor görülen alt sınıf özellikleriyle de ayrışmış bir grup olarak ortaya çıkmaktadır. Burada yer veremediğimiz başka birçok örnekten hareketle Sakarya'nın kuzeyinde hasat dönemlerinde fındık üretiminin yoğunlaştığı bölgelere yönelik kitlesel ucuz işgücü hareketinin beraberinde bir "Kürt Tehdidini" gündeme getirdiğini söylemek mümkündür. Gerçekten de devlette olduğu gibi çiftçilerle yapılan görüşmelerde de PKK'nın gelen işçilerle birlikte bölgeye sızabileceği gibi bir kanaat oldukça yaygındır. "terörist, bölücü" tanımlamalarına eşlik eden olumsuzlayıcı Kürt tanımlamasının yerli halkın bütünü tarafından paylaşıldığını gösteren verilere sahip değiliz. Ancak işçilerin, çiftçilerin ve her iki tarafı da bilen, tanıyan dayıbaşlarının anlatımlarında çalışma pratiğinin sadece karşılıklı ekonomik bağımlılık ilişkileriyle sınırlı bir olay olmadığı açıkça ortaya çıkıyor.

Çiftçilerin anlatımlarına göre eskiden doğulu işçiyle Sakarya'nın yerlileri arasında bu tip sorunlar yaşanmazdı. İşçilerle, çiftçi aileleri birlikte şenlik içinde fındık toplamaya giderlerdi. Hatta birbirlerine kız alıp kız verirlerdi. Ancak 1990'lı yıllardan itibaren Güneydoğu'da yaşanan savaş ve ülkenin özellikle batısında gelişen milliyetçilik nedeniyle Türk-Kürt kutuplaşmasının yaygınlaştığı görülüyor. Gambetti'ye göre iç savaş koşullarında güçlenen milliyetçiliğin ve neoliberal dönüşümün iç içe yaşandığı ülkelerde (örneğin Kuzey İrlanda, Güney Afrika) etnik, dini veya ırksal bölünmeler ortaya çıkmaktadır. Bazı gruplar kendilerini

"içeridekiler" (bizden), diğerlerini "dışarıdakiler" (onlardan) olarak damgalayarak, kendi hâkim grup kimliğini tanımlamak ve sınırını çizmek adına pratik ve söylemlerini bu bölünme ekseninde yeniden örgütler ve kurarlar (Gambetti, 2007). Dolayısıyla çalışmaya gelen işçilerin olumsuz bir Kürt tanımlaması içinde ele alınmaya başlanması, 1990'larda Güneydoğu'da giderek şiddetlenen savaş koşullarıyla ve göç sonrası derinleşen meta ilişkilerinin yarattığı gerilimler, sınıfsal kutuplaşmalarla doğrudan ilişkilidir.

Yukarıda çiftçilerin anlatımlarına başvurularak gösterildiği gibi gelen işçilere yönelik söylem inşa edilirken sıklıkla klişelere başvuruluyor. PKK'lı olmak, PKK'ya yardım etmek gibi klişeler yerli halktan çeşitli kesimlerin "biz ve onlar" ayrımını inşa etmek için başvurdukları söylemler haline geliyor. Gelen işçilerin Güneydoğu'da bedavaya elektirik kullandıkları, vergi vermedikleri gibi son yıllarda oldukça yaygınlaşmış olan kalıplaşmış düşünceler de sosyal ayrışmayı güçlendiriyor. Balibar'a göre ırkçılık tam da bu ayrım hayalini üreten zihinsel ürünler, söylemler ve bunlara bağlı pratiklerde (şiddet, hor görme, hoşgörüsüzlük, aşağılama, sömürü biçimlerinde) kayıtlıdır. "biz ve onlar" gibi iki farklı cemaatin oluşması klişelerle üretilen pratikler ve söylemlere bağlı olduğu gibi fiziksel şiddet ve ayrımcılık da bunlara eşlik eder (Balibar, 2000: 26). Zaman zaman ırkçılık boyutlarına varan soysal dışlama süreçleri Güneydoğu'dan çalışmaya gelen işçilerle yerli halk arasındaki karşılaşma anlarında ortaya çıkıyor. İşçilerin Güneydoğu'dan gelmesi, kendi aralarında Kürtçe konuşması, puşi takması bu grubu PKK'lı olmakla özdeşleştirilen bir Kürt tanımlaması içine almaya yetiyor. Çalışmaya gelen işçiler fındık toplama işini bırakıp Sakarya'ya yerleşme kararı alsalar da yerli halkın kendilerine yönelik şüpheci yaklaşımlarından kurtulamıyorlar. Mevsimlik işçilere yönelik bu tip bir total bir algının gelişmesi, Güneydoğu'dan şehit haberleri geldiğinde, yükselen milliyetçilik dönemlerinde beraberinde bazı ırkçı tepkileri, linç olaylarını getirebiliyor. Mevsimlik işçilerle yerli halk arasında gündelik hayat içinde yaşanan sıradan sorunlar bir anda Kürt göçmenlere yönelik genel bir öfke patlamasına dönüşebiliyor.

3.3.9. Sosyal Dışlamanın Gündelik Hayatta ve Çalışma İlişkileri Üzerinde Yarattığı Çeşitli Sonuçlar

Fındık toplama dönemlerinde Sakarya'ya gelen mevsimlik işçileri tehdit olarak algılayan söylem işçilerin sokakta, tarlada, kahvede, bakkalda geçen gündelik hayatlarına yönelik somut müdahalelere dönüşebiliyor. İşçilerin anlatımlarından sokakta, kahvede yerli halktan bazı kimselerin kendilerine "tip tip" (düşmanca) baktıklarını, laf atma olaylarının yaşandığını öğreniyoruz. Bunun yanında işçilerle yaşanan küçük, sıradan sürtüşmeler bir anda yerli halktan geniş kalabalıkların bir araya geldiği toplu linç, dayak olaylarına dönüşebiliyor. Bu tip olaylar sonrasında işçilerin ilçeden polis, jandarma eşliğinde (ya da zoruyla) çıkarılması yaşanan gerginliğin vardığı en uç boyutu oluşturuyor. Kocaali'de böyle bir olay 2012 yılının hasat sezonunda saha araştırması sırasında yaşanmıştır. Güneydoğu'da çatışmaların yoğunlaştığı dönemlerde şehit haberlerinin basın, yayın yoluyla duyulması Kürt işçilerin gündelik hayatta daha fazla göründükleri hasat dönemlerinde sokakta ve tarladaki gerilimi arttırıyor. Saha araştırmasında, kaymakamlıkta görevli bir memur işçi ve çiftçilerle görüşmeye giderken şöyle bir uyarı yapıyor;

"Seni de döverler. Böyle etrafta dolaşıp soru soruyorsun 'bu Kürttür' derler döverler. Dikkat et kendine." (Eylül 2012)

2012 Ağustos ve Eylül aylarında doğuda çatışmaların oldukça yoğunlaştığı, gazetelerde asker ölümlerine ilişkin haberlerin yer aldığı günlerde Diyarbakırlı dayıbaşı ilçe merkezinde kahvede otururken "bu şehitlerden biri buraya gelse biz artık yolda yürüyemez duruma geliriz" cümleleriyle yaşanan çatışmalarla ülke genelinde artan gerilimin nasıl kendilerine yönelik bir tehdide dönüştüğünü anlatıyor. Benzer bir gözlemi ilçe merkezindeki caminin hocası yapıyor;

"Bu gerginlikler cenazelerin (şehit cenazelerinin) olduğu dönemlerde olabilir. Şiddet besliyor bu olayları. Haberler geldiği zaman buradaki sıkıntılar artıyor. Gündemde olmadığı zaman sıkıntı olmuyor. Bir de şimdi işçinin en çok aranan zamanı böyle sorunlar olmaz." (Cami Hocası, 2011 Eylül)

Çalışmaya gittikleri yerlerde belirli bir tehdit algısı ekseninde etnik özellikleriyle tanımlanan işçilere yönelik tutum ve davranışlar Kürt Sorunu'nun ülke genelindeki eğilimleriyle doğrudan ilişkili görülüyor. Çatışmaların arttığı, şehit haberlerinin geldiği ortamda milliyetçi reflekslerin güçlü olduğu kentlerden biri olan Sakarya'da işçilere yönelik dışlayıcı olaylar artıyor. Güneydoğu'dan göç alan Türkiye'nin başka bölgelerinde de işçilerle yerli halk arasındaki temas ve sürtüşme anları kolaylıkla etnik gerginliklere dönüşebiliyor. Öyle ki PKK'nın ateşkes ilan ettiği ve çatışmaların azaldığı dönemlerde işçiler çalışmaya gittikleri yerlerde kendilerini daha rahat hissediyorlar.

"Ülke genelinde bazı olaylar oluyor. Hatay'da, İnegöl'de, Ordu'da. Ben o işçiye söz vermişim. 6. Ayda masraf edip yola çıkarırım. Adam vazgeçer…Şimdi 20 Eylülde ateşkes bitecek çok az kişi kalır burada. Yoksa burada çalışma 1 ay daha bitmez. Bir bombalama oldu mu arkasından linçler, olaylar oluyor…" (Diyarbakır'dan Gelen Dayıbaşı 2010 Eylül) [66]

Dayıbaşının yanında diğer görüşmelerde de bazı işçilerin 20 Eylül'de fındık işinin bitmemiş olmasına rağmen memleketlerine geri dönmeyi düşündüklerini öğreniyoruz. Bazı işçiler ve dayıbaşları, 20 Eylül'de PKK'nın tek taraflı olarak ilan ettiği ateşkesin bitmesiyle çatışmaların yeniden başlayacağı ve çalıştıkları, yaşadıkları ortamlarda gerilimin yükseleceği endişesini yaşamaktadırlar. "Sözde vatandaş" kavramının yöneticiler tarafından açıkça dillendirildiği, şehit haberlerinin geldiği savaş sürecinde milliyetçi reflekslerin güçlendiği ortamda Güneydoğu'dan göç alan illerde sosyal ayrışma ve gerilim yükselmektedir.

[66] 20 Eylül 2010 tarihi Pkk'nın bir süre önce başlattığı ateşkes kararını bitireceğini duyurduğu tarihtir. İlgili gazete haberi için bkz.
http://www.sabah.com.tr/Gundem/2010/08/14/pkkdan_tek_tarafli_ateskes Er: 8 Mayıs 2012

Burada saha araştırmasını yürüttüğümüz sıralarda Kocaali'nin Ortaköy Beldesi'nde gündelik hayatta olabilecek sıradan bir sürtüşmenin nasıl etnik içeriği olan bir olaya dönüştüğünü gösteren bir örnek olay aktarmak istiyoruz. 2012 yılında Sakarya'nın Kocaali İlçesi'nde fındık üretiminin yapıldığı köylerden birinde köyün gençleriyle çalışmaya gelen genç yaştaki işçiler arasında bir gerginlik yaşanıyor. Olayın nasıl başladığıyla ilgili net ve kesin bir bilgi yok. Kimine göre köyün gençleri işçilerin kızlarına bakmış. Bazıları olayın, köyün gençlerinin işçilerin çocuklarını parka sokmak istememelerinden kaynaklandığını anlatıyor. İlçede yerel gazetede çalışan bir muhabir, olayın işçilerden birinin bali çekip, köy meydanında millete saldırmasıyla başladığı şeklinde aktarıyor. Aslına bakılırsa bu aşamada anlatılanlar daha çok Türkiye'nin herhangi bir yerinde yaşanabilecek sıradan bir sürtüşme görüntüsü veriyor. Ancak genç yaştaki işçilerle köylüler arasındaki olay aynı günün akşamında devam ediyor. Birgün gazetesinin haberine göre köyün kahvesine giden saldırganlar, burada, "Kürtler bizi öldürmeye çalıştı" diyerek köylüleri provoke ediyorlar.[67] Habere göre yüzlerce kişi toplanıp, işçilerin kaldığı barınaklarda aralarında kadın ve çocukların olduğu aileleri linç etmeye kalkışıyor. Olayın Kürt işçilere yönelik bir saldırıya dönüştürüldüğünü ve işçilerin yaralandığını aynı işçileri getiren dayıbaşı da doğruluyor. Tedavilerinden sonra saldırıya uğrayan işçiler minibüslere bindirilerek ilçeden çıkarılıyorlar. Jandarma günlerce diğer işçilerle köylüler arasında bir gerilim yaşanmaması için köyde nöbet tutuyor. Olayın tam olarak nasıl gerçekleştiğiyle, saldırının boyutları konusunda kesin bir bilgi elde etmek mümkün görünmüyor. Ancak olayla ilgili çeşitli kişilerin açıklamalarına bakıldığında meselenin etnik içeriği olan bir olaya dönüştüğü anlaşılıyor. İlçede güvenlikten sorumlu üst düzey bir yetkili olayı şöyle anlatıyor;

---

[67] "Mevsimlik işçilere ırkçı saldırı: 18 yaralı" başlıklı haber için Bkz. http://www.birgunabone.net/actuels_index.php?news_code=1346141455&year=2012&month=08&day=28 Er: 20 Mart 2013

"Burada gençlerin içinde aşırı milliyetçilik var. Karşı tarafta da (Kürt işçilerde) bizim buranın halkında da var. Geçenlerde (Sakarya'nın Kocaali İlçesi'nin Bir Köyü) Ortaköy'de bir olay oldu. Üç-beş kendini bilmez genç yüzünden olay büyüdü. Olay anında Pkk'nın haber sitelerine düştü. Fırat haber ajansı aynı gün 18 işçi yaralandı diye haber yaptı. Biz daha yeni duymuştuk olayı…"(Eylül 2012)

Çalışmaya gelen işçileri "karşı taraf" köylüleri "biz" olarak gören ve gençlerdeki aşırı milliyetçiliğe vurgu yapan yetkilinin ifadeleri olayın sıradan bir kavga olayı olmadığını gösteriyor. Halkın içinde güçlü bir eğilim olan "biz ve onlar" şeklindeki sosyal ayrışma küçük bir sürtüşmede işçilere yönelik total bir saldırıya dönüşebiliyor. Kocaali'de yaşanan olayda olduğu gibi Türkiye'nin diğer kırsal ve kentsel alanlarında yaşanan kavga ve linç olaylarında çalışmaya gelen işçiler jandarma, polis eliyle ilçeden çıkartılarak sorun çözülüyor.[68] İşçilerin bir anda "Kürt"leştirildiği ve sonrasında ilçeden çıkartıldığı olayların sıklaşmasıyla birlikte Güneydoğudan gelen işçi sayısında son yıllarda azalmalar olduğundan söz ediliyor.

"Olaylar medyaya hükümete doğrudan bağlı. Eskisi gibi değil şimdi. Eski zamanda rahatlık vardı. Şimdi anlaşmazlık da çok. Geçen gün 2 işçi camiye gitmiş, cami çıkışında dövmüşler. Böyle olaylar bölgedeki insanı çok etkiliyor, gelmiyorlar buralara. Mesala bu olayı duyan yaşayan adam (tarım işçisi)gidip köyde anlatıyor, bu olay duyulduktan sonra köyden artık kimse gelmiyor. Biz kardeşiz. T.C. bayrağı altında yaşıyoruz. Bir Mardin'li olarak Türkleri seviyorum. Ama onların bizi sevdiklerinden şüphe ediyorum." (Dayıbaşı, Eylül 2012)

---

[68] 2011 yılının Temmuz ayında Eskişehir'in Mihalıççık İlçesinde Güneydoğu'dan gelen işçilerle yerli işçiler arasında kiraz toplama sorunundan çıkan başka bir kavga aynı şekilde çalışmaya gelen 200'e yakın işçinin ilçeden çıkartılmasıyla sonuçlanıyor. İlçe halkının Türk bayrağı açarak doğulu işçilerin ilçeyi terk etmesini istediği, Kaymakamın olayı "münferit" gördüğü ve 8 kişinin yaralandığı olaylar için bkz. http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1057827&Date=29.07.2011&CategoryID=77 Er: 12 Şubat 2012

Mevsimlik işçilerle gündelik hayatta oluşan temas noktalarından bir diğeri de çalışma ilişkilerinin somutlaştığı mekân olarak tarlada ortaya çıkıyor. Kronik geçim sıkıntısı içinde olan işçiler için hem de fındığın piyasa değerinden vazgeçmek istemeyen ve ucuz işgücüne ihtiyaç duyan işverenler için tarlada yaşanan gerginlikler daha kritik sonuçlar yaratabiliyor. İşçilerle işveren çiftçiler arasında çalışma ilişkilerinden doğan gerilimler etnik içeriği olan bir olaya dönüşebiliyor. Bu tip olaylarda kendisini bölgenin asıl yerlisi sayan çiftçinin çalışmaya gelen işçileri denetim altına alması kolaylaşıyor.

"Burada genelde işçilerin hatalarını ön planda tutuyorlar. Çalışma koşulları ile ilgili herhangi bir tartışma hemen Türk-Kürt tartışmasına dönüşüyor. Çavuş tarlada yevmiyeyle, çalışma saatiyle ilgili olarak işverenle tartışsa, işveren köyde bir dedikodu yayıp çavuşu zor durumda bırakabiliyor."(Dayıbaşı, Eylül 2012)

İşçilerin çalışmaya geldikleri dönemde sık sık yaşadıkları başka bir gerginlik de tarlada kendi aralarında Kürtçe konuşmalarından doğuyor. İşçiler, işverenlerin tarlada Kürtçe konuştukları için kendilerine sık sık uyardıklarını ve bazen bu uyarıların tartışmalara, kavgalara dönüştüğünden söz ediyorlar.

"Örneğin tarlada çalışırken üç kardeş aralarında Kürtçe konuşuyorlar diye tarla sahibi müdahale ediyor. İnsan her şeyini değiştirebilir ama dilini değiştiremez. Ana baba hiç Türkçe bilmiyor, çocuklar bilmiyor. Sen şimdi adamı nasıl değiştireceksin? Nasıl diyeceksin Kürtçe konuşma." (Dayıbaşı, 2011 Eylül)

"Birde dışarıda kendi anadilimizde konuşuyoruz diye sıkılıyorlar bizden. Başbakan diyor ki Türkiye'de herkes anadilinde konuşmakta özgürdür. Ama biz anadilimizi konuşamıyoruz… Resmi dil olsa Türkçe konuşuyoruz ama tarlada 25 kişiyiz kendi içimizde de mi Türkçe konuşacağız? Orası (tarladan söz ediyor) devlet dairesi midir ki? Daha önce böyle olaylar yaşandı. Hepimizi tarladan çıkarttılar Kürtçe konuşuyoruz diye. Birkaç kere daha Kürtçe konuştuğumuz için, tartışma oldu."(Nusaybin'den Gelen Tarım İşçisi, 2011 Eylül)

Çiftçilerden biri, "çalışma esnasında tarlanızda çalışan işçilerin aralarında Kürtçe konuşmaları ya da türkü söylemeleri sizi rahatsız eder mi?" sorusuna şöyle cevaplamıştır;

"İşçilerin iş yaparken Kürtçe konuşmaları beni rahatsız eder. Belki benim hakkımda konuşuyor olabilir. Ülke hakkında konuşuyor olabilirler. Bir eylemde bulunacak olabilirler."(Fındık Çiftçisi, 2012 Eylül)

Tarlada aile ve akrabalardan oluşan bir grup halinde çalışan işçiler kendi aralarında (aile içinde) kendi anadillerini konuşmak kadar doğal bir şey olmadığını düşünüyorlar. Özellikle tarlanın bir devlet dairesi olmadığını söyleyen işçinin itirazı, yıllarca Kürtçe konuşulmasını yasaklayan ve konuşmanın serbest bırakıldığı dönemlerde Kürtçe'ye şüpheyle yaklaşan devlete ve resmi ideolojiye yönelik bir eleştiri niteliği taşımaktadır. Sosyal, kurumsal korumaya sahip olmayan işçiler etnisite kategorilerine bağlı işten çıkarma, işe almama, kavga ve linç olaylarına maruz kalma, düşmanca bakışlar biçiminde kendisini gösteren sosyal dışlama olaylarına maruz kalabiliyorlar. Yukarıdaki toplu linç olayında olduğu gibi tarlada Kürtçe konuşmaktan doğan sorun işçilerin tarladan çıkartılmasıyla (diğer bir değişle işten atılmasıyla) çözülüyor. Bunun yanında görüşme yaptığımız işçilerden birçoğu geçmişte "Kürt ve Doğulu" oldukları için kendilerine iş verilmediği yönünde olaylar yaşadıklarını anlatıyorlar. Tarlasında Güneydoğudan gelen işçiyi çalıştıran çiftçi, Tanıl Bora'nın ifadesiyle Her Kürt'ün şahsında PKK'yı görebilmekte kimi zaman rant ihtilafında öne çıkmak kimi zamanda kendini "asıl yerlisi" saydığı, kasabada üstünlüğü sağlamak için işçileri hedef alabilmektedir (Bora, 2011: 11).

Sosyal ayrışmanın boyutu duruma, koşula göre farklı içerikler kazanabiliyor. Tarlada Kürtçe konuşulmasından duyulan rahatsızlık tarlada işgücünün denetimi sorunuyla ilişkili de olabiliyor. İşverenler, işçilerin denetiminden sorumlu çavuşun tarlada işçilere verdiği Kürtçe komutları şüpheyle karşılıyorlar. Birçok çiftçi aslında işçi grubuyla aynı aileden olan çavuşun işçilere "siz bildiğinizi yapın, acele etmeyin" şeklinde komutlar verdiğini düşünüyor. Tarlada Kürtçe konuşulması nedeniyle

işverenler, işçiler üzerindeki kontrol imkânlarının kısıtlandığını düşünüyorlar. Fındığını hızlıca toplatıp piyasada nakde çevirmek isteyen çiftçi, toplama işini yavaşlatacak veya işçilik maliyetini artıracak herhangi bir duruma karşı oldukça hassas davranıyor. Bu nedenle işçiler üzerindeki kontrolü artırmaya çalışan çiftçi tarlada işi yavaşlatacak her türlü durumu yakından takip etmeye çalışıyor. Dolayısıyla tarlada Kütçe iletişim kurmak, türkü söylemek rahatsızlık konusu oluyor. Ancak tarlada Kürtçe konuşmayı doğrudan PKK'lı olmakla, plan yapmakla ilgili gören ve Kürtçe konuşulmasını bir tehdit olarak algılayan ve yeri geldiği zaman işçiyi sırf bu nedenle tarladan çıkartan işverenin tutumu çalışma disiplini sağlamaktan daha çok son 20 yılda inşa edilmiş, sosyal dışlama ve ayrışma üreten etnik kategorilerle ilişkilidir. Tarlada Kürtçe konuşulmasından doğan rahatsızlıklar kimi zaman işçilerle işveren aile arasında tartışmalara, kavgaya neden olabildiği gibi rahatlıkla fındığını toplattıracak başka işçi bulabileceğini düşünen çiftçi sırf bu nedenlerden işçileri tarladan çıkartabiliyor. Özellikle toplanacak fındığın az ve işgücü bolluğunun olduğu yıllarda işveren çiftçi tarladaki en küçük hoşnutsuzluğunda yasal ve kurumsal olarak korumasız işçiyi kolaylıkla tarladan çıkartabilmektedir. Bu tip durumlarda işveren dayıbaşına haber verip getirdiği işçiyi geri götürmesini söylemesi yeterli oluyor.

Dayıbaşlarına göre son yıllarda Sakarya'da fındık toplama sezonunda yerli halk ve devlet yetkililerinin işçilere yönelik olumsuz tutumları nedeniyle çalışmaya gelen işçilerin sayısında düşüşler olduğunu söylüyorlar. İşçiler Sakarya'ya gelmek yerine bu tip olayların daha az yaşandığı bölgelerde çalışmayı tercih ediyorlar. Ayrıca çalışmaya gittikleri diğer tarımsal alanlardaki işveren çiftçilerle Kocaali'dekini karşılaştırıyorlar. Örneğin Malatya'da kayısı toplama işinde kendilerine düşmanca davranılmadığını anlatıyorlar. Aşağıdaki anlatımlarda son yıllarda sosyal ayrışmanın daha geniş çapta, bölgesel ölçekte oluşmaya başladığını gösteriyor.

" 2006'da Hendek'e geldim. 2007'de Kocaali'nin Çamoluk Köyüne, 2008'de Karasu'ya, 2009'da yine Karasu. 2010'da gelmedik. O zaman sorun vardı. Gelen işçilere kötü

davranıyorlardı. Bazı yerlerde otogarlarda dövüyorlarmış diye duyduk. Birde bazı olaylar oluyor diye oradaki halk çekindi. Buraya çalışmaya gelen adamın biri fındığı topladıktan sonra iş bitti diye zılgıt çalmış. Bizim oralarda böyle sevinilecek olaylar odlumu zılgıt çalınır. Sonra bahçe sahipleriyle işçiler arasında kavga çıkmış. Kavgada ölenler olmuş. Böyle olaylar duyuldu bizim oralarda. Giderek gelen işçi sayısı azaldı." (Mevsimlik İşçilerle Yapılan Görüşmeden, Eylül 2011)

Güvenlikten sorumlu bir devlet yetkilisine göre PKK, işçilerin çalışmaya gidecekleri bölgeleri seçerken aldıkları kararlarda dahi etkili olmaktadır;

"Terör örgütünün propagandası var. Gitmeyin onların malını toplamayın diyor örgüt işçilerde gelmiyor… Köylüler gelip bize şikâyet ediyor vay efendim bunlar Kürtçe müzik dinliyor vay efendim Kürtçe konuşuyorlar. Konuşmalarında cümlelerde Kürdistan geçiyor. Ya sanane… Sen işini yaptırmaya bak. Bunlar her şeyden nem kapıyorlar…"(2012 Eylül)

Yukarıda yetkili işçilerin gelmemesini örgüt propagandasına ve köylülerin aşırı hassasiyetlerine bağlıyor. Güneydoğu'dan gelen işçiye yasak konulacağı yönünde söylentiler, çeşitli illerde çalışmaya gelen işçilerle yerli halk arasında yaşanan gerilimler, olaylar nedeniyle çalışmaya gelen işçilerin sayısının giderek azaldığı ifade ediliyor. Son yıllarda yaşanan etnik dışlama olaylarının sosyal ayrışmayı güçlendirdiği görülüyor. İş arayan aileler çalışmaya gidecekleri yerlere karar verirken artık sadece günlük yevmiye ücretlerini ve masraflarına göre karar vermiyorlar bu tip olayların daha az yaşandığı yerleri tercih etmeye başlıyorlar.

İçererek Dışlama Süreçleri[69]

Sakarya'da çalışmaya gelen işçilere yönelik belirli bir milliyetçi söylem ve buna bağlı sosyal dışlama pratikleri ortaya çıksa da dışlamanın boyutları tarımda ucuz işgücünün çiftçiler için sağladığı imkânları sekteye uğratacak boyutlara

[69] İçererek dışlama kavramı, Cenk Saraçoğlu'nun İzmir'de yaşayan orta sınıfların zorunlu göç sonrasında gelen Kürt Göçmenlere dönük geliştirdikleri algıları ve söylemleri ifade eden "tanıyarak dışlama" kavramından esinlenerek kullanılmıştır. (Saraçoğlu, 2011, 39) Toplumsal eşitsizliklerin sınıf, etnisite ve cinsiyet gibi kendi içlerinde hiyerarşik ilişkiler barındıran farklı sosyal bölünmelerin sonucunda ortaya çıktığı ve bu yapılara bağlı içerme ve dışlama süreçlerinin birlikte düşünülmesi gerektiği yönünde başka bir öneri için bkz. (Anthias, 2001)

varmıyor. Bunda Kocaali'de halkın içinde mülkiyet sahipliğinin oldukça yaygın olmasının etkisi büyüktür. Daha önce üzerinde durulduğu gibi son yıllarda çiftçilerin ucuz işgücüne olan bağımlılığı artmakta ve Kürt işçileri kitlesel bir biçimde dışlayacak ve emek piyasasının dışına atacak büyüklükte ayrımcılık, sosyal dışlama olayları ortaya çıkmamaktadır. Diğer bir değişle sınıfsal süreçlerin doğasındaki bağımlılık ilişkileri, etnik kategorilerin inşasından türeyen sosyal dışlamanın yapısal sınırlarını oluşturmaktadır. Mevsimlik işçilere yönelik olumsuzlayıcı bir etnik tanımlamanın yaygınlığına rağmen çoğunlukla toprak sahibi işverenler tarladaki fındıklarını olabildiğince hızlı ve düşük maliyetli toplamak niyeti içindedirler.

" "Kürtleri sevmiyorlar. Mecbur olmasalar bizi çalıştırmazlar. Ama günde 12 saat 20 liraya güneş altında çoluk çocuk kadın erkek çalışacak Kürt işçilerden başka kimse yok." (Tarım İşçisi, Eylül 2010)

"Buradaki halkın gelen işçiye bakış açısı iyi değil. Ama mecburlar bir yerde, ondan sorun çıkarmıyorlar." (Dayıbaşı, Kocaali-Sakarya, 2011 Eylül)

"Bu kadar ucuza Güneydoğu'dan gelen işçi dışında kimse çalışmaz. Çalışmaya gelen işçilerde bunu gözlemliyorlar. Yani bu kadar düşük ücrete günde 12 saat (kayısı toplamada 14-16 saat) doğuludan başka çalışan yok. Zorunluluk arttıkça işçilere olan toleransta artıyor."(Dayıbaşı, 2012 Eylül)

"Terör olaylarından ben etkilenmedim. Ama burada bize iyi gözle bakmıyorlar. İşi yürütmek için (kafalarının içindekini) açıklamıyorlar." (Nusaybin'den Gelen Tarım İşçisi, 2011 Eylül)

Devletin ürün, girdi ve kredi piyasalarında desteklemelerini azalttığı ve tüccarlar, tefeciler, bankalar ve tarım şirketleri gibi çeşitli sermaye kesimlerinin üreticiler üzerindeki kontrolünü arttırdığı koşullarda üreticiler maliyetlerini olabildiğince düşürerek fındıktan gelir elde etmeye devam etmeye çalışıyorlar. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi aile, akrabalar ve köy içinde çeşitli dayanışma ilişkileri kapsamında ulaşılan ücretsiz işgücü kaynakları tükendikçe çiftçiler için düşük

ücretlerle, geniş saatlerde ve kuralsız, korumasız olarak çalışan işçiler büyük bir imkân haline geliyor. Köylerde ve ilçedeki yerli işçiler toplama sezonunda ihtiyaç duyulduğu genişlikte olmadığı gibi ve Güneydoğudan gelen işçiler kadar da ucuza çalışmıyorlar. Ayrıca Güneydoğu'dan gelen işçiler nedeniyle yerli işçilerin işsiz kalması bir durum söz konusu değildir. Hatta bölgede işsiz gençler fındık bahçelerinde yevmiyeli işlerde çalışmak yerine Sakarya veya İstanbul'da daha yüksek ücret alabilecekleri iş fırsatlarını değerlendirmeyi tercih etmektedirler. Dolayısıyla gelen işçilere yönelik dışlayıcı tutum, AB ülkelerinde yaşandığı gibi artan işsizlik, işgücü piyasasında artan rekabet ve sosyal refah devletinin çöküşüyle giderek bozulan bölüşüm ilişkilerinin yabancı düşmanlığını ve etnik dışlamayı tetiklemesiyle benzerlik taşımamaktadır.

Son yılarda Kocaali'de üreticilerin kendi bünyelerinde yaşadıkları dönüşüm sonunda ihtiyaç duydukları genişlikte ve yoğunlukta, ucuza çalışmaya hazır işgücünü Güneydoğu'dan gelen ailelerden başkası sağlayamamaktadır. Ancak son 20-30 yılda ucuz işgücüne olan bağımlılığın boyutları genişledikçe işçilerle yerli halk ve çiftçiler arasındaki sosyal ayrışmalar giderek güçlenmekte hem de işçilere yönelik etnik dışlama süreçleri etkili olmaktadır. Kısaca söylersek işçilerin yaşam ve çalışma koşullarında etkili olan karşıt sonuçlar yaratan iki sürecin etkili olduğunu görüyoruz. Mevsimlik işçiler bir yanda etnikleşme süreçlerinden doğan sosyal dışlamaya tabi olmaktalar aynı zamanda sağladıkları ucuz işgücü nedeniyle çiftçiler tarafından vazgeçilmez bir imkân olarak görülmektedirler. Dolayısıyla işçilerin yaşam ve çalışma tecrübeleri yukarıda çalışma mekânı olarak tarlada yaşanan olaylarda olduğu gibi birbiriyle iç içe geçen içerme ve dışlama süreçlerinin belirlediği çerçevede şekillenmektedir. Güneydoğu'da yılın büyük bir kısmını işsiz geçiren ve kalıcı işsizler haline gelen kitlelerin geçici işlere duyduğu acil ihtiyaçlar ve diğer tarafta çiftçilerin ucuz işgücü ihtiyacı tarımda çalışma ilişkilerine belirli bir istikrar ve süreklilik kazandırmakta, sosyal ayrışmalara ve etnik dışlama süreçlerine ilişkin dinamiklerin etkilerini zayıflatmaktadır. Başbakanlık Genelgesi ve yerel idare gelen işçileri bir güvenlik sorunu olarak görmekte ve işçilerle yerli halk arasındaki teması minimize edecek izolasyon önlemlerini almaktadır. Aynı zamanda çalışma ve

barınma koşullarını mümkün olduğunca yasal, kurumsal düzenlemeler dışında bırakılarak, kuralsız çalışmayı mümkün hale getirmesi ayrıca dikkate değerdir.

Kocaali Kaymakamlığı başkanlığında toplanan ve ilçenin diğer önde gelen devlet yetkililerinin katıldığı Tarım İşçileri İzleme Komisyonu'nda 2005'ten itibaren "İlçeye gelmeden önce iş bağlantısı kurulmamış mevsimlik gezici tarım işçilerinin ilçede konaklatılmayacağının ilgili birimlere bildirilmesi" yönünde bir karar alınıyor. Aynı karar çevredeki Akyazı, Hendek, Karasu Akçakoca gibi ilçelerde toplanan kurullarda da alınıyor. Dayıbaşı aracılığıyla işveren çiftçilerle iş anlaşması olmayan tarım işçilerinin ilçeye girişi ve konaklaması yasaklanıyor. Anayasada düzenlenmiş çalışma ve seyahat özgürlüğü temelinde yer alan vatandaşlık haklarına aykırı olan bu karar, 2010 yılına kadar uygulanarak Güneydoğu'dan trenlerle iş bağlantısı kurmadan gelen işçiler ilçeye alınmayarak geri gönderiliyor. Alınan karar doğrultusunda jandarma ve polisin belirli noktalarda ilçeye gelen işçi minibüslerini denetlemeye başladığı ileri sürülüyor.[70] 2010 yılına kadar devam eden bu karar, uygulamadan kalksa dahi işçiler artık dayıbaşı ve işverenle bağlantıya geçmeden kesinlikle gelmiyorlar. Oysaki yasaklamadan önceki yıllarda çalışmaya gelenlerin büyük bir kısmı çiftçilerle iş bağlantısı kurana kadar Sakarya'nın kullanılmayan arazilerinde, deniz kenarlarında yer alan boş alanlarda bekliyorlar ve gündelik hayatla daha çok temas ediyorlardı. Artık işçiler Sakarya'ya geldikleri gibi doğrudan çalışacakları fındık tarlasına yakın bir barınağa yerleştiriliyorlar ve hayatları barınakla tarla arasında, yerli halkın gündelik hayatlarıyla olabildiğince az temas edecek şekilde düzenleniyor. İşçileri sosyal hayattan izole eden uygulama aracılığıyla dayıbaşlarının işgücü arzı üzerindeki kontrolleri artırılıyor ve henüz iş bulamadan gelen aileler bölgenin gündelik hayatının dışında tutuluyorlar. Dolayısıyla işçilerin ancak devlet tarafından güvenli bulunan işçi tedarik etme kanallarına dâhil olurlarsa bölgeye girebilecekleri görülüyor. Ayrıca dayıbaşları aracılığıyla gelseler dahi hem çalışma saatlerinin uzunluğundan hem de sosyal ayrışmadan dolayı işçiler

[70] Olay ulusal basında da yer almıştır. "Fındık Toplama İşçilerine Kısıtlama" başlıklı gazete haberi için bkz. http://haber.gazetevatan.com/0/83541/1/gundem Er: 11 Ocak 2012

1-2 aylık süre zarfı içinde izole bir hayat sürdürüyorlar. Burada tekrar altı çizilmesi gereken nokta, etnik temelli sosyal dışlama süreçleri hiçbir zaman ilçe genelinde ucuz işgücünün sağladığı imkânları kısıtlayacak noktalara varmıyor. Fındığın ve işgücünün metalaşmasıyla gündeme gelen zorunluluklar daha ağır basıyor. Yukarıda verdiğimiz örneklere rağmen 2010, 2011 ve 2012 yıllarında Kocaali'de bulunduğumuz süre zarfında işe alma süreçlerinde, Güneydoğu'dan gelen işçiyi çalıştırmama yönünde yaygın bir sosyal dışlama olayı gözlemlenmemiştir. Elbette bu durum daha çok çiftçilerin fındığı hızlıca toplatarak tüccara teslim etmesi ve borçlarını kapatması ihtiyacıyla doğrudan ilişkilidir.

SONUÇ

Çalışmada Türkiye tarımında yapısal dönüşüm süreçleri mevsimlik tarım işçiliği özelinde ağırlık 1980 sonrasında olmak üzere çeşitli tarihsel dönemler altında ele alınmaya çalışılmıştır. Tarımda kapitalizmin gelişme dinamikleriyle bağlantılı olarak mevsimlik tarım işçiliğinin ortaya çıkış ve yaygınlaşma dinamikleri; Osmanlı'nın Son Dönemi, Cumhuriyetin Kuruluş Yılları, İkinci Dünya Savaşı Sonrası ve 1980 Sonrası olmak üzere dört ayrı dönem altında ele alınmıştır. 1980 Sonrası dönem üzerinde daha ayrıntılı durulmuş ve bu dönemde mevsimlik işçilerle ilgili ampirik bilgiler, pazara yönelik fındık üretiminin geliştiği Sakarya'nın Kocaali İlçesi'nde yapılan saha araştırmasından elde edilmiştir.

Tarımda işçileşme sürecinin ortaya çıkışı ve yaygınlaşması, kapitalizmin çeşitli gelişme evrelerinde kırsal alanlarda yaygınlaşan meta ilişkileri ve aynı süreçte etkili olan mülksüzleşme süreçleri gibi birbiriyle ilişkili iki temel süreç halinde kendisini göstermektedir. Metalaşma ve mülksüzleşme süreçleri yanında Türkiye'de bölgelerin kendisine özgü tarihsel koşulları ve sosyal yapıları da hesaba katıldığında dönüşüm süreçlerinin oldukça çeşitlilik kazandığını görüyoruz. Küçük köylülüğün ağırlıkta olduğu ve büyük toprak sahipliğinin belirli bölgelerle sınırlı kaldığı tarımsal yapıda, metalaşma ve mülksüzleşme süreçleri oldukça çeşitli biçimler altında gerçekleşmektedir. Küçük, orta ve büyük ölçekli işletmelerde çeşitli teknik ve teknolojik imkânlar eşliğinde meta üretimine geçen çiftçilerin sayısının artması ve aynı zamanda kırsal sınıflar içinde mülksüzleşme süreçlerine maruz kalan kesimlerin genişlemesi, tarımda işçileşmenin boyutlarını doğrudan etkilemektedir. Tarımda metalaşma süreciyle birlikte geçimlik üretimden pazara yönelik üretime geçiş hızlanırken üretimin meta ilişkileri çerçevesinde yeniden organize edilmesi kadar önemli bir diğer dönüşüm işgücünün metalaşması olarak kendisini gösterdi. Tarımda meta ilişkilerinin gelişmeye başlamasıyla birlikte prekapitalist üretim, mülkiyet ve emek kontrol biçimlerinin çözülmeye uğradığını ve topraktan kopan köylülerin bazılarının tarımsal sermayenin gelişmeye başladığı yerlerde ücretli işçi haline

geldiğini görüyoruz. Özellikle kapitalizmin tarımda yayılmaya başladığı erken dönemlerden bu yana meta ilişkilerinin hızla geliştiği, toprakların eşitsiz dağıldığı ve kırdaki sınıfsal farklılaşmaların daha belirginlik kazandığı Güneydoğu Anadolu, Çukurova ve Batı Anadolu gibi bölgeler öne çıkmaya başlamaktadır.

Osmanlı'dan bugüne tarımda ücretli işçi çalıştırma uygulamalarının öncelikle pazara yönelik pamuk üretimi yapan büyük çiftliklerde ortaya çıktığını görüyoruz. Daha sonraki yıllarda tarımda yaşanan hızlı gelişmelere bağlı olarak irili ufaklı pazara yönelik üretim yapan oldukça geniş bir çiftçi grubu çeşitlilik gösteren ürün gruplarında mevsimlik işçi çalıştırmaya başlamaktadır. Mevsimlik işçilerin köylülükten koparak tam anlamıyla mülksüz proleterler halinde ayrışmış bir sosyal sınıf haline gelmesi gibi önemli bir kırılma 1980'ler ve 1990'larda başlayan iktisadi, siyasi dönüşümler sonucunda gerçekleşmiştir. 1980 sonrasında yaşanan bu önemli farklılaşmayı görebilmek açısından Osmanlı'dan itibaren mevsimlik işçilerin ve içinde bulundukları tarımsal yapının genel özellikleri üzerine ulaşılan bazı sonuçlar üzerinde kısaca durmak gerekiyor.

Osmanlı'da imparatorluğun belirli bölgelerinde ortaya çıkan büyük toprak sahipleri, kırda yaygın bir mülksüzleşmeye yol açacak iktisadi ve siyasi güce sahip değildi. Ücretli işçilerin yoğun olarak çalıştırıldığı büyük kapitalist çiftliklerin batı bölgeleriyle sınırlı kalması, İngiltere tarımında kapitalizmin yaygınlaştığı süreçte yaşandığı gibi ülke genelinde yaygın bir topraksızlaşmayı önlüyordu. Büyük toprak sahipliğinin gelişimi çevredeki köylülerin iktisadi yollarla veya zor yoluyla mülksüzleştirilmesinden çok feodal, yarı feodal çiftliklerin dönüşümüyle kendisini gösteriyordu. Çağlar Keyder'in çeşitli çalışmalarında üzerinde durduğu gibi tarımda kapitalizmin gelişmesi köylülüğün tasfiyesi anlamına gelmiyordu. Geçimlik üretim yapan köylüler uygun koşulları yakaladıklarında ülke ve dünya pazarlarıyla bütünleşme başarısını gösterebiliyorlardı. Pazara yönelik veya geçimlik üretim yapan köylü kesiminde toprak sahipliği oldukça yaygındı. Bu durumun en önemli sonuçlarından biri Çukurova ve Batı Anadolu gibi bölgelerde yer alan, ülke ve dünya pazarlarına yönelik pamuk üretimi yapılan büyük çiftliklerde ücretli işçi bulmakta sıkıntı çekilmesiydi. Ücretsiz hane emeğine dayalı üretimin ağırlığını koruduğu

tarımsal yapıda ücretli işçilik oldukça sınırlı kalıyordu. Özelikle pamuk üretiminde dünya ekonomisiyle bütünleşen ve verimli ovaların bulunduğu Çukurova ve Batı Anadolu'da yer alan büyük çiftliklerde tarımda ücretlilik ilişkileri diğer bölgelere göre daha önemli bir emek biçimi haline geliyordu. Tarımda ücretli emeğin bir diğer özelliği de, işçilerin büyük bir kısmının aynı zamanda kendisine ait küçük ve cüce ölçekli arazide ekim yapan köylülerden oluşmasıydı. İşçilerin köyle ve tarımsal üretimle devam eden ilişkileri nedeniyle proleterleşme ancak kısmi olarak gerçekleşmişti. Anadolu'nun birçok bölgesinden ve Suriye'den gelen yarı işçi yarı köylüler, dayıbaşılar aracılığıyla tarımda kapitalizmin ağır çalışma koşulları ve gelişen üretimle kendisini gösterdiği Çukurova ve Batı Anadolu Bölgesi'ne çalışmaya geliyorlardı.

Osmanlı'dan cumhuriyete geçiş sürecinde savaşlar, göçler, ekonomik buhranla gelen ağır yoksulluk ve insan kayıpları köylüleri olumsuz etkilerken, kırda toprak dağılımı daha da eşitsiz hale gelmekteydi. Cumhuriyetin kuruluşu sürecinde siyasal iktidarın niteliği büyük ölçüde değişirken büyük toprak sahipleri yeni rejimde yönetici sınıfın bir parçası haline gelmişti. Ancak bu değişmeler yaşanırken geçimlik üretim yapan küçük köylü ağırlıklı tarımsal yapıda bir değişme yaşanmamıştı. Aşarın kaldırılmasıyla genel olarak köylüler üzerindeki vergi baskısı kalkmış, pazara ulaştırılan ürünlerin kapsamı genişlemişti. 1930 Buhranı sonrasında devlet, tarım ve toprak politikalarıyla küçük köylülüğün üretken kapasitesini güçlendirmek doğrultusunda yeni bir yönelim belirlemişti. Mecliste büyük tartışmalara yol açan toprak reformu girişimiyle köylülüğün üretken kapasitesini artırmak ve siyasi meşruiyet kaynağı olarak bu kesimlerin desteğini almak amaçlanıyordu. Ancak reform önerisinde mevsimlik işçilere toprak dağıtılmasının amaçlandığı madde, toprak sahibi milletvekilleri tarafından tepkiyle karşılanmış ve reform kapsamından çıkartılmıştı. Küçük köylü mülkiyeti güçlendirilirken büyük toprak sahiplerine dokunulmamış, toprak dağıtımı daha çok hazine arazilerinden yapılmıştı. Ayrıca devlet ürün, girdi ve kredi piyasalarında tarım kesimine destekleme ve teşviklerde bulunmak için kurumsal altyapıyı geliştirmeye başladı. Sanayi burjuvazisinin oldukça cılız geliştiği, kentlerin henüz çekim merkezleri haline gelmediği koşullarda

tarımda ve tarım dışı işlerde çalışanlar, büyük ölçüde yarı işçi yarı köylü niteliklerini koruyorlardı. Toprağını tamamen yitiren köylüler, toprak sahipleriyle ortakçılık, kiracılık gibi anlaşmalar yaparak geçimlerini sürdürebiliyorlardı. Ücretli çalışma Osmanlı'da olduğu gibi Çukurova ve Batı Anadolu gibi sınırlı bölgelerde görülüyor ve imparatorluk sınırlarından ulusal sınırlara geçilmesiyle ticari tarımın yaygınlaştığı bölgelerde yaşanan işgücü sıkıntısı daha büyük boyutlara varıyordu. Kısacası bu döneme ilişkin yapılan az sayıda çalışmada tarımda ücretli emek kıtlığı sorunundan söz edilmekte ve kırsal alanlarda yaygın bir proleterleşmeyle sonuçlanacak gelişmeler yerine topraksız köylüyü topraklandırmak doğrultusunda adımlar atıldığından söz edilmektedir. Ancak Osmanlı'da olduğu gibi cumhuriyet döneminde de büyük toprak sahipliğinin güçlü olduğu bölgelerde topraksız köylü sorunu çok daha can alıcı bir mesele haline gelmektedir. Özellikle Güneydoğu Anadolu bölgesi topraksız köylülüğün yaygın olduğu ve yoğun olarak tarım işçisi gönderen önde gelen bölgelerden biri haline gelmiştir. Ancak genel tarımsal yapı içinde topraksız köylüler ve tarım işçileri sınırlı kalmaya devam ediyordu.

1940'ların sonundan itibaren geçimlik üretim yapan köylülüğün daha geniş kesimleri adım adım meta ilişkileri içine çekilirken kırsal alanlarda mülksüzleşme ve işçileşme süreçleri daha belirgin bir hal almaya başladı. Özellikle 1950'lerde traktörün tarımda yaygınlaşmaya başlaması, yeni toprakların ekime açılması ve 1960'larda ithal ikameci birikim rejiminin gereklilikleri doğrultusunda artan devlet desteklemeleri sayesinde pazara yönelik tarımsal üretimde büyük gelişmeler oldu. 1950'li yıllar devlet desteklemeleri, yeni tarla açma imkânları ve hane emeğinin sağladığı fırsatlarla çeşitli endüstriyel tarım ürünlerinde uzmanlaşan ve hızlı bir büyüme sürecine giren üreticiler açısından iki önemli gelişmenin kendisini göstermeye başladığı yıllardır. Birincisi; bağımsız ve geçimlik üretim yapan köylülerin geniş kesimleri gelişen iç pazar, kırla kent arasında artan işbölümü eşliğinde sistemle giderek bütünleşerek bağımlı çiftçiler haline geldiler. Piyasa ilişkileriyle artan bütünleşmenin ve bağımlılığın beraberinde getireceği sorunlar özellikle 1980 ve 1990'lı yıllardan sonra kendisini göstermeye başlayacaktır. İkincisi artan üretim hacmiyle birlikte özellikle batı bölgelerinde pazara yönelik üretime

geçen çiftçiler sahip oldukları hane emeğinden daha fazla işgücü kaynağına ihtiyaç duymaya başladılar. Ecevit'in belirttiği gibi düşük ücretlerle çalışmaya hazır ve geniş aileler halinde çalışmaya gelen işçiler sayesinde tarımın hızlı gelişme içinde olduğu yıllarda üretim ölçeğini genişletmek mümkün oluyordu (Ecevit, 1999). Gelişmekte olan iç pazar koşullarında giderek artan sayıda çiftçi çay, hububat, zeytin, fındık, narenciye, pamuk gibi oldukça farklı ürünlerde uzmanlaşmakta ve üretimin çeşitli aşamalarında ücretli işçi çalıştırma pratikleri yaygınlaşmaktadır. Ancak bu yıllarda ücretli işçi çalıştırma uygulamalarının yaygınlaşması ağırlıklı olarak çeşitli teknik, teknolojik ekipmanlar eşliğinde üretim kapasitesinde sağlanan artışlar sonucunda gerçekleşmektedir. Tarımsal üretim hacmindeki artış özellikle çapalama ve toplama dönemlerinde makineyle yapılamayan işlerde ek işgücü ihtiyacını doğurmaktadır. Bununla birlikte ücretsiz hane emeği tarımsal işgücü içindeki ağırlığını korumaktadır. Kısacası 1950'li ve 1960'lı yıllar tarımda meta üretiminin altın yılları olduğu kadar işgücünün metalaşması anlamında da önemli dönüşümlerin yaşandığı yıllardır. Kırdan kente göçler sürecinde ortaya çıkan kalıcı göçler yanında aynı dönem içinde yaygınlaşmaya başlayan kırdan kıra göçler süreciyle kendisini gösteren mevsimlik işgücü göçleri tarımda ve tarım dışı sektörlerde ücretli işçiliğin yaygınlaşmasıyla doğrudan ilişkilidir.

Aynı dönemde traktörün tarıma girişiyle ortakçılık ilişkilerinin çözülmesi ve toprak temerküzünün artışı beraberinde geniş bir topraksız köylü kesimini ortaya çıkarmıştır. Metalaşma ve makineli tarıma geçişle birlikte ortakçıyla toprak sahibi arasında, bütün bir üretim dönemini kapsayan ve ürünün ayni olarak bölüşüldüğü anlaşmalar terk edilmeye başlanmıştı. Özellikle feodal yapının güçlü olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde ağanın tarlalarında çalışan köylüler, ortakçılık ilişkilerinin çözülmesinden yoğun olarak etkilenmiş ve topraksız köylü haline gelmişlerdi. Tablo 6'da görüldüğü gibi topraksız köylülerin toplam içindeki oranı 1950'lerin başında yüzde 14'lerden 1980'de yüzde 30'lara kadar çıkmıştı. Devlet desteklemeleri eşliğinde, yeni teknik ve teknolojilerle pazara yönelik üretim yapan hali vakti yerinde toprak sahibi bir köylü kesiminin yanında geniş bir topraksız nüfusun ortaya çıkışı kırın sosyal yapısında sınıfsal farklılaşmanın daha belirgin bir

hal aldığını göstermektedir. Bu dönemde toprakla bağı zayıflayan kesimler için çevredeki ekilmeyen araziden tarla açarak geçimlik tarımı sürdürme veya sanayi, imalat veya diğer enformel sektörlerde iş bularak kentlere göç etme seçenekleri vardır. Dolayısıyla 1980'li yıllara kadar tarımda genişleyen meta üretimi ve topraksızlaşmaya bağlı olarak yaygınlaşan, sayıları bir milyona ulaşan mevsimlik tarım işçiliği daha çok geçici iş olarak değerlendirilmektedir. Tarlalarda mevsimlik işlerde çalışanlar kentlere göç ederek çeşitli sektörlerde iş bulma olanakları yakalayabilmektedirler. Tablo 6'da görülen veriler bu dönem kırda topraksız köylü kesiminin oldukça genişlediğini göstermektedir. Bununla birlikte Akşit ve Keyder'in çalışmalarında işçilerin fırsat bulduklarında ekilmeyen araziden tarla açabildiklerinden ve yeniden geçimlik üretime geçebildiklerinden söz edilmektedir. Kısacası 1960'lardan sonra kente göç ve köyde geçimlik üretime dönüş gibi çeşitli dönüşüm yollarının hala mevcut olması nedeniyle İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde mevsimlik tarım işçiliği geçici niteliğini korumaktadır. Bu dönemde hane emeği tarımsal istihdam içinde ağırlığını korumakta ancak tarımda metalaşma ve mülksüzleşme süreçleri açısından önemli yapısal dönüşümler yaşanmaktadır.

1980'li ve 1990'lı yıllarda küçük meta üreticiliği tarımda ağırlığını sürdürürken tarımın istihdam yapısında önemli farklılaşmaların yaşandığını görüyoruz. Tarımda sınıfsal kutuplaşmanın artması ve ücretli emeğin istihdam içindeki payının hane emeği aleyhine artış göstermesi yaşanan farklılaşmanın en kayda değer boyutu olarak ortaya çıkmaktadır. Ekteki Harita 3'te ve Tablo 15'te görülebileceği gibi mevsimlik ve gezici tarım işçilerinin Türkiye'nin daha geniş tarımsal alanlarını ilgilendiren bir mesele haline gelmesi ve yapılan tahminlere göre sayılarının 1-2 milyon arasında değişmeye başlaması, artık ücretli işçiliğin tarımda marjinal bir emek biçimi olmaktan çıktığını gösteriyor. Ayrıca çalışmada yer verilen diğer saha araştırmalarının sonuçları ve kendi topladığımız veriler Türkiye'nin birçok bölgesinde çiftçilerin geleneksel işgücü olan hane emeği kaynaklarını yitirmeye başladığını ve bağlantılı olarak düşük ücretlerle çalışmaya hazır işçilerin pazara yönelik tarımsal üretimin önemli bir parçası haline geldiğini göstermektedir. Özellikle küçük ve orta ölçekli meta üreticiliğinin yaygın olduğu Sakarya'da yerli

işçiler ve Güneydoğu'dan gelen mevsimlik işçiler fındık üretiminde aile emeğinden daha kritik bir işgücü kaynağı haline gelmiştir. Bu durum neoliberal dönemde özellikle emek süreçleri açısından önemli yapısal dönüşümlerin açığa çıktığını göstermektedir.

Türkiye'de son 20-30 yılda mevsimlik tarım işçiliğinin yaygınlaşması genel olarak köylülüğün içinden geçtiği dönüşüm süreçleri ve bu dönüşüme bağlı sınıfsal kutuplaşmalarla doğrudan ilişkilidir. Meta üreticileri özellikle işgücü yapıları açısından hızlı bir çözülme sürecine girerken aynı dönemde Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde topraktan kopuş, mülksüzleşme süreçleri açısından daha radikal sonuçlar yaratacak önemli gelişmeler yaşanmıştır. Son yıllarda uygulanan tarım politikalarından olumsuz etkilenmesine rağmen üretimi sürdüren, gelir ve işgücü kayıpları yaşayan ancak tarlasını elden çıkartmayan, mülkiyet sahipliği devam eden çiftçiler ve Güneydoğu'da yakın geçmişte hızlı ve sancılı, hazırlıksız bir biçimde tüm bir köyün, mezranın veya ailelerin topraktan kopan ve acil iş arayan geniş kitleler pazara yönelik tarımın değişen aktörleri haline gelmişlerdir.

Saha araştırmasından elde edilen veriler ışığında çiftçilerin genel profili üzerine şu saptamaları yapabiliriz. Sakarya'nın Kocaali İlçesi'ne bağlı köylerde fındık üreticileriyle yapılan görüşmelerde; son yıllarda eski destekleme ve teşvikleri yitiren çiftçilerin ürün, girdi ve kredi piyasalarında sermayenin baskısını daha çıplak haliyle deneyimlemeye başladıkları ve piyasanın iniş, çıkışlarından doğan risklere daha açık hale geldikleri görülmüştür. Tüccar, tefeciler ve bankalardan oluşan geniş bir kesim, fındık fiyatları ve kredi arz koşullarını belirleyerek üreticiler üzerindeki denetimlerini artırmışlardır. Özellikle fındık fiyatlarının serbest piyasaya bırakılmasıyla fiyatlardaki düşüşler ve azalan devlet desteklemeleri çiftçileri sürekli borçlanmaya zorlamaktadır. Çiftçiler arasında Ziraat Bankası'na, Tarım Kredi Kooperatifine ve diğer özel bankalara ve tüccarlara borçlu olanların sayısı son yıllarda giderek artmaktadır. Henüz sayıları sınırlı olsa da kredi borçları nedeniyle bankalar tarafından icraya verilen ve tarlalarına el koyulan çiftçiler vardır. Son yıllarda artan maliyetler ve azalan gelirlere rağmen köyde kalan daha çok orta yaşlı ve yaşlı kuşaklardan oluşan çiftçiler, "babadan kalma" fındık üretimini sürdürmeye

çalışmaktadırlar. Bununla birlikte çiftçi aileleri geçimlerini tarım dışı işlerle desteklemektedirler. Miras yoluyla giderek küçülen ve parçalı hale gelen topraklarda üretimi sürdüren çiftçi ailelerinin genç üyeleri "fındıkta bir gelecek olduğunu" düşünmemekte ve yakındaki sanayi kentlerine göç etmişlerdir. Çiftçilerin piyasa ilişkileri karşısında önemli bir dayanağı olan hane emeği, ailenin genç üyelerinin kentlerde ücretli işçi haline gelmesiyle giderek cılızlaşmaktadır. Hane emeğinden kayıplar ve köy içi dayanışma ilişkilerinin zayıflamasıyla çiftçiler geleneksel işgücü kaynaklarını yitirmektedirler.

Son yıllarda artan maliyetler ve azalan tarımsal gelirlere rağmen meta üreticilerinin mülkiyet sahipliği durumunda önemli bir değişiklik olmamıştır. Son sayımlara göre kırsal nüfus yaklaşık 9 bini bulurken küçüklü büyüklü fındık tarlası sahibi olanların sayısı 6 bini geçmektedir. Özellikle kendi alan çalışmamızdan elde ettiğimiz verilerden hareketle çiftçilerin giderek emekçi özelliğini yitirdiğini, üretimde ve tüketimde piyasaya bağımlılık derecesinin oldukça yükseldiği ve toprak sahipliği özelliğini korumaya devam ettiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Fındık gelirlerindeki azalmalara rağmen çiftçiler ellerindeki toprakları satmak istememektedirler. Çiftçiler arasında ileriki yıllarda topraklarının daha da değer kazanacağı yönünde beklentiler yüksektir. Çevredeki HES (Hidro Elektrik Santralleri) barajı inşaatları çiftçiler arasında arazilerinin değerleneceği fikrini güçlü tutmaktadır.

Son 20-30 yılda fındık üretim hacminde büyük artışlar sağlanırken çiftçilerin hane işgücü kaynaklarını yitirmeye başlamaları, üretimde yerli işçilere ve dışarıdan gelen işçilere olan ihtiyacı artırmıştır. Birçok çiftçi artık üretimin ilaçlama, budama, gübreleme, hasat gibi çeşitli aşamalarında ücretli işçi çalıştırmaya başlamıştır. Ücretli emeğe bağımlılık arttığı gibi hane işgücündeki kayıplar nedeniyle çiftçiler eskisi gibi kullanım değerine yönelik üretim yapamamakta, üretim kadar tüketim için de metalara olan bağımlılık düzeyi artmaktadır. Ayrıca hane dışı ücretli emeğin üretimde daha fazla rol almasıyla birlikte birçok çiftçinin üretim maliyetleri artmıştır. Kısacası çiftçilerin tek tip üründe uzmanlaştığı yıllarda, ücretli emek pazara yönelik üretimin vazgeçilmez bir parçası haline gelmiştir. Özellikle fındık gelirlerinin

düştüğü, girdi fiyatlarının ve maliyetlerin arttığı yıllarda, düşük ücretlerle uzun saatlerde çalışmaya hazır, olumsuz yaşam ve çalışma koşullarına karşı korumasız bırakılmış Güneydoğulu işçiler çiftçiler için önemli bir imkân haline gelmiştir. Son 20-30 yılda fındık üretim hacmindeki büyük artışlar, fındığın serbest piyasaya bırakılmasıyla uğranılan kayıplar ve çiftçilerin emek organizasyonlarında yaşanan dönüşümler çerçevesinde Güneydoğu'dan gelen işçinin çiftçiler için önemi artmıştır. Sonuç olarak bu durum fındık üretimindeki işbölümünde bir dönüşüm olduğunu, çiftçilerin önceki dönemlerden farklı olarak giderek hane işgücü imkânlarını yitirerek emekçi özelliğini yitirmeye başladığını, üretim ve tüketim süreçlerinde pazara bağımlılık derecesinin oldukça arttığını ve ücretli emek üzerinde kontrol kuran toprak sahipleri haline geldiklerini göstermektedir. Dolayısıyla çiftçiler Chayanov'un tezlerinde üzerinde durulduğu gibi piyasa baskısı karşısında kendi kendisini sömürerek ayakta kalma imkânlarını yitirmekte, bunun yerine gelirlerini tarım dışı işlerle destekleme ve yerli ve mevsimlik işçilerden oluşan ücretli emek üzerindeki sömürüyü artırmaya çalışmaktadır. Ancak düşük ücretler ve geniş çalışma saatleriyle somutlaşan sömürü ilişkileri içinde çiftçilerin birikim yapabildiğini söylemek pek mümkün görünmüyor. Bunun yerine daha çok sermayenin çeşitli kesimlerinin çiftçiler aracılığıyla üretim ve emek süreçleri üzerindeki kontrolünü ve baskısını artırdığını görüyoruz.

Fındık çiftçisi aileler tarım işçisi ailelerle karşılaştırıldığında elbette öncelikle karşımıza çıkan en önemli farklılık mülkiyet sahipliği oluyor. Çiftçilerin büyük çoğunluğu 5-50 dönüm arası tarlaların mülkiyetini elinde bulunduran, orman arazisinden tarla açan ve elindeki fındığı düzenli olarak pazara sunan, girdi maliyetleriyle elde edilen gelirler arasında dengeyi yakalamak için sürekli olarak piyasayı, hükümet politikalarını takip eden kişilerden oluşuyor. Bunun yanında fındık toplama işinde çalışmaya gelen işçilerin büyük bir kesimi tarım ve hayvancılık işinden anlayan ancak daha yakın geçmişte köylerinden uzaklaşmış olan ailelerden oluşuyor. İşçilerin aralarında köyde kalan ve geçimlik düzeyde tarım ve hayvancılıkla uğraşmaya devam edenler olsa da geçim için gerekli nakit akışı esas olarak ücret gelirlerinden sağlanıyor. Ayrıca dikkat çeken bir diğer farklılaşma da

çiftçi aileleriyle işçi ailelerinin emek piyasasıyla kurdukları ilişki de ortaya çıkıyor. Piyasa bir yandan çiftçilerin üretimi üzerinde fiyatlar yoluyla sıkışmaya neden oluyor diğer tarafta çiftçi ailesi hane üyelerini tarım dışı alanlara göndererek gelir kaynaklarını çeşitlendirebiliyor. Çiftçi ailesinden yeni kuşaklar fındıkta bir gelecek göremiyorlar. Ayrıca fındık üreticileri çoğunlukla ikinci bir işten emeklilik geliri elde eden kişilerden oluşuyor ya da ailede bir ya da birkaç kişi mutlaka yakın kentlerde veya büyükşehirlerde güvenceli veya istikrarlı gelir getiren işlerde çalışıyor. Doktor, mühendis, öğretmen gibi çeşitli meslekleri icra eden kişilere çiftçi ailelerinde sıklıkla rastlanabiliyor. Fındık çiftçilerinin iktisadi, siyasi ve kültürel açıdan sistemle daha bütünleşmiş bir durumda olduklarını rahatlıkla söyleyebiliriz. Ayrıca çeşitli çalışmalarda üzerinde durulduğu gibi kırda ve kentte yaşayan aile ve yakın akraba grupları arasındaki dayanışmacı ilişkileri fındık çiftçisi ailelerde rahatlıkla gözlemleyebiliyoruz. Fındık gelirleri düştüğünde kentlerdeki ücretli işlerde çalışan çocuklar köydeki anne, babalarına yardımda bulunabiliyorlar. Hasat zamanı fındık satışından elde edilen toplu paranın bir kısmı kentteki torunun dershane masraflarına ayrılabiliyor. Kısacası çiftçi aileleri kentteki emek piyasasından ve tarımdaki çalkantıların neden olduğu belirsizlikleri asgariye indirecek çeşitli mekanizmalara sahiptirler.

Çalışmada ulaşılan sonuçlardan bir diğeri de Türkiye'nin batı ve kuzey bölgeleriyle Güneydoğu Anadolu Bölgesi arasında mekânsal bir işbölümünün daha da belirgin hale gelmesidir. Küçük ve orta ölçekli pazara yönelik üretim batı ve kuzey bölgelerinin kırsal alanlarında yaygın ve yerleşik hale gelirken güneydoğuda kırdan kopan ve bu bölgelerde ücretli işçi haline gelen geniş bir kesim ortaya çıkıyor. Bu durum Türkiye'nin Güneydoğusunun tarım sektörü için yedek ucuz işgücü rezervleri haline geldiğini gösteriyor. Pazara yönelik üretim yapan çiftçi ailelerinde, göç ve tarım dışı işler nedeniyle uğranılan işgücü kayıpları Güneydoğu'dan gelen işçinin önemini daha da artırıyor. Çiftçiler dayıbaşları sayesinde rahatlıkla Güneydoğu'nun ucuz işgücü rezervlerine ulaşabiliyorlar. Ayrıca Gürcistan'dan ve son yıllarda Suriye'den gelen mülteciler de tarımın yeni ucuz işgücü kaynakları haline gelmektedir. Tarımsal gelirlerin düştüğü koşullarda düşük maliyetli emek,

çiftçiler için büyük önem taşımaktadır. İlerleyen yıllarda çiftçiler sahip oldukları geleneksel işgücü kaynaklarını yitirdikçe Güneydoğu'dan gelen ucuza çalışan işçilerin öneminin daha da artacağını tahmin etmek mümkündür.

Üreticiler toprak sahipliği niteliğini korurken Türkiye'nin Güneydoğusu'nda yaşayan kırsal kesim için çeşitli mülksüzleşme dinamikleri eş zamanlı olarak etkili olmaya başlamıştır. Bir tarafa geçimlik veya pazara yönelik üreticilik diğer tarafa sürekliliği, istikrarı ve güvencesi olan kentsel sektörlerdeki işler konulduğunda bu dönem tarımda mevsimlik işçilerin sosyoekonomik özellikleri açısından daha ayrışmış, farklılaşmış bir sosyal grup haline geldiğini görürüz. Bu durumun ortaya çıkmasında etkili olan en önemli faktör, tarım işçilerinin büyük çoğunluğunun yaşadığı yerler olan Şanlıurfa, Mardin ve Diyarbakır gibi Güneydoğu'nun kırsal alanlarında 1980'li yıllardan itibaren mülksüzleşme süreçlerinin diğer bölgelere göre çok daha radikal boyutlarda yaşanmış olmasıdır. Büyük toprak sahipliğinin tarımsal yapıda belirleyici olduğu Güneydoğu'da eşitsiz toprak dağılımı bugün de varlığını sürdürmektedir. Aynı zamanda 1980'lerden itibaren Türkiye'de tarım kesimini genel olarak etkileyen serbestleşme politikaları, devlet desteklemelerinde ve teşviklerde azalmalar, bölgede tarım ve hayvancılığı olumsuz etkileyen diğer bir faktör haline geliyor. Geçimlik üretim yapan köylülüğün kırdan kopmasına yol açan bir diğer dönüşüm 1990'larda savaş koşullarında yaşanmıştır. Devletin zorunlu göç ve köy boşaltma uygulamaları, bölgede kırsal nüfusun ani bir biçimde yaşadıkları köyleri terk etmelerine yol açıyor. 2000'li yıllarda köy ve mera yasakları kalksa dahi eski birikimlerini yitiren aileler, girdi fiyatlarındaki artışlar nedeniyle tarım ve hayvancılık faaliyetlerine dönmekte zorluk çekiyorlar. Son 20-30 yılda mevsimlik işçiler için toprak açarak veya satın alarak yeniden tarımsal faaliyetlere dönme yolları kapanmaktadır. Ayrıca 2000'li yıllardan itibaren Güneydoğu'nun illerinden büyükşehirlere doğru göçler giderek azalmakta ve bölge içe kapanmaya başlamaktadır. Sönmez'e göre bu durumun ortaya çıkmasında, büyük şehirlerde iş ve barınma olanaklarının tükenmesi ve Güneydoğulu göçmenlerin çalışmaya ve yaşamaya gittikleri yerlerde etnik dışlamaya maruz kalmaları etkili olmaktadır. Kısacası son dönemin tarım işçileri Güneydoğu'nun kent merkezlerinde ve

köylerinde yaşayan, batının tarımsal alanlarında buldukları geçici işlerde düşük ücretlerle, uzun saatlerde çalışmaya hazır bir işgücü profili haline gelmiştir. 1980 öncesi dönemden farklı olarak tarım işçileri için kentlere göç veya yeni toprak, hayvan satın alarak geçimlik tarımı canlandırma gibi dönüşüm yolları büyük ölçüde kapanmıştır. Dolayısıyla son 20 yıllık süre zarfında kırdan koparak tarım işçisi haline gelen kesimler mülksüzleşme ve işçileşme sürecini daha radikal boyutlarda yaşayan farklılaşmış, ayrışmış bir sosyal grup haline gelmektedir.

Bilindiği gibi 1960'lardan itibaren sanayide ve hizmet sektöründeki hızlı büyümeler beraberinde bir işgücü talebi de yaratıyor ayrıca kentlerdeki enformel iş alanları göçmenler için yeni iş ve konut edinme olanakları sağlıyordu. Aynı yıllarda aileler ekilmeyen kıraç araziden yeni tarım alanları açarak veya toprak satın alarak geçimlik tarıma dönebiliyorlardı. Kısacası kır ve kent ayaklarıyla haneler gelirlerini çeşitlendirerek ayakta kalabiliyordu. Ancak Güneydoğu'da tarım ve hayvancılığın çöküşü, kentlerde yeni göçmenler için iş ve ucuz konuta ulaşım imkânlarının daralması son dönem göçmenleri öncekilerden oldukça farklılaştırmıştır. Yılın büyük bir kısmını işsiz geçiren aileler için tarım, inşaat ve hizmetler gibi sektörlerde bulunan geçici, güvencesiz, düşük ücretli işler tek geçim kapısı haline gelmiştir. 1980 öncesinde geçimi sürdürmek için geçici bir gelir kapısı olarak değerlendirilen mevsimlik işçilik artık kalıcı bir geçim biçimi haline gelmektedir. Kocaali'ye gelen ve fındık toplama işlerinde çalışan işçiler, son 20-30 içinde kırdan koparak göç ettikleri yakın il ve ilçelerde, yaşadıkları köylerde yılın büyük bir kısmını işsiz geçiren ve geçim zorlukları yaşayan ailelerden oluşmaktadır. Fındık toplama işinden ve diğer tarımsal işlerden elde edilen birikimler ailelerin tek ve kalıcı geçim kaynakları haline gelmiştir. Oysaki 1980 öncesi dönemlerde kentlerde iş bulma imkânları veya tarım, hayvancılık faaliyetlerine geri dönüş olanaklarının varlığı, tarım işçiliğine geçici bir karakter veriyordu. 1980 öncesi için birçok çalışmada kullanılan "yarı işçi yarı köylü" kavramı bu dönemlerde mevsimlik tarım işçilerinin hala büyük ölçüde köylü niteliğini koruduğunu gösteriyordu. Ancak yukarıda anlatılan çeşitli mülksüzleşme süreçleri sonrasında "yarı işçi yarı köylü" kesimlerin,

geçimlik üretimi sürdüren köylü niteliklerinin çözülmeye uğradığını ve işçileşme süreçlerinin keskin bir kırdan kopuşla birlikte gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Mardin, Diyarbakır, Şanlıurfa gibi illerde şehir merkezlerinde, ilçelerde veya köylerde yaşayan aileler için tarım işçiliği dışında garsonluk, inşaat işçiliği, hamallık, seyyar satıcılık gibi enformel işler tek seçenek haline gelmiştir. Son yılarda geçici, güvencesiz, düşük ücretli işlerden daha yüksek refah vaat eden iş alanlarına geçiş imkânları diğer bir değişle başarı öyküleri büyük ölçüde tükenmiştir. Yetersiz eğitim, kültürel sermaye eksikliği ve etnik, sosyal dışlama gibi çok çeşitli faktörler işçileri emek piyasasının en altına itmektedir. Bugün tarım işçileri kırsal kesimin veya köylülüğün bir parçası olmaktan çıkmış büyük bir kesimi Güneydoğu'nun il ve ilçe merkezlerinde yaşayan kesimler haline gelmişlerdir. Yakın geçmişte geçimlik üretimle uğraşan, tarım ve hayvancılık bilgisine sahip olan ailelerin bugün tek geçim kaynağı tarımda ve inşaat, turizm, hizmet sektöründe geçici işçilikten elde edilen ücret gelirleridir. Dolayısıyla bugünün tarım işçilerini 1980 öncesi dönemlerde olduğu gibi köylülüğün alt katmanlarından biri olarak görmek de mümkün görünmüyor. Bazı ailelerin geçimlik üretimle bağı devam etse de tarım işçilerinin büyük bir kısmı il ve ilçe merkezlerinde oturmakta ve batıda ücretli işçilere çalışmaya gitmektedirler.

Geçimlik tarımı sürdürme ve daha yüksek refah vaat eden kentsel işlere ulaşma yollarının kapandığı koşullarda kırdan kopan aileler emek pazarına mümkün olan en geniş emek gücünü çıkarabildikleri ölçüde geçim güvenliğini sağlayabilirler. İşin geçici nitelikte oluşu ve ücretlerin düşüklüğü, aileyi bütün üyelerini ücretli emek haline getirmeye zorlar. Özellikle çocuk işçiliği ve yoğun kadın emeği kullanımı ailenin ayakta kalma imkânlarını artırır. Ayrıca aileler, akrabalar ve hemşeriler ve dayıbaşlarından oluşan enformel ilişki ağları, işsizliğin ve ücretlilik ilişkilerinin beraberinde getirdiği risk ve güvensizlikleri asgariye indirmeye yarar. Yıl içinde çalışmaya gidilen tarımsal alanları artırmak da diğer bir gelir artırma stratejisidir. Fındık dışında kayısı, çeşitli meyve sebzeler, hububat çapalama ve hasat işlerinde yılın çeşitli zamanlarında aileler halinde çalışmaya gidilir. Kişi başı günlük yevmiyelerin oldukça düşük olduğu koşullarda aileler ve akrabalar bütün üyeleriyle

çalışarak ve olabildiğince harcamalarını düşürerek anlamlı bir gelir elde etmeye çalışırlar. Yoğun işsizliğin yaşandığı Güneydoğu'da yaşayan aileler için en acil ihtiyaç iş bulmaktır. Daha fazla iş bulabilmek için ücretler, çalışma saatleri, ulaşım ve yemek masrafları konusunda işveren çiftçilerin bütün taleplerine boyun eğen uysal bir işgücü haline gelirler. Mevsimlik işçilerin ayakta kalmak için geliştirdikleri stratejiler, tarımsal sermaye açısından mümkün olan en bol ve en ucuz işgücü kaynağı anlamına gelmektedir. Tarım kesiminin ana gövdesini oluşturan kendi toprağında hane emeğiyle pazara yönelik üretim yapan köylülüğün içinden geçtiği kriz derinleştikçe, ücretli emeğin rolünün artacağını ve buna bağlı olarak olumsuz yaşam ve çalışma koşullarının daha da yaygınlaşacağını tahmin etmek mümkündür. Ayrıca Türkiye'nin birçok tarım alanında olduğu gibi Kocaali'de tarım işçilerinin örgütsüzlüğü, bu alanda sendikal çalışmaların eksik oluşu, kuralsız çalışma rejiminin yerleşik hale gelmesini kolaylaştıran önemli bir faktördür.

Tarım işçilerini köylülük veya emekçi kesim içinde ayrışmış ve farklılaşmış bir sosyal grup haline getiren bir diğer özellikle 1990'lı yıllardan sonra gündeme gelen etnopolitik sorunlardır. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren etnik ve sosyal dışlamaya bağlı ayrımcılık olayları işçilerin çalışmaya gittikleri kırsal alanlarda yaşadıkları mağduriyetlere yenilerini ekliyor. İşçiler çalışmaya geldikleri Kocaali'de yerli halkın algı, söylem ve davranışlarında somutlaşan olumsuz bir "Kürt, Doğulu" tanımlamasına maruz kalmaktadırlar. Yapılan görüşmelerde ve gözlemlerde yerli halk ve işveren çiftçiler arasında Güneydoğu'dan gelen işçiye yönelik PKK'lı olmakla Kürt olmayı özdeşleştiren algılar ve söylemlerin oldukça yaygın olduğu görülmüştür. Geniş kitleler halinde çalışmaya gelen işçilerin içinde PKK'nın eylem yapmak amacıyla bölgeye sızabileceği şeklinde kendisini gösteren bir tehdit algısı da oldukça yaygındır. İşçi, işverenler ve yetkililerin anlatımları yanında konuyla ilgili gazete haberleri, etnikleşme süreçlerine bağlı sosyal dışlama olaylarının halktan kişilerin katıldığı linç olaylarına, işçilerin tarladan ve hatta çalışmaya gittikleri ilden kolluk güçleri aracılığıyla çıkarılmasına kadar varabildiğini göstermektedir. Görüşmelerde özellikle Güneydoğu'da çatışmaların arttığı, ülkede milliyetçiliğin yükselişe geçtiği dönemlerde bu tip olayların arttığı anlatılmaktadır. Devlet, yerli

halk ve çiftçiler arasında işçilere yönelik tehdit algısına bağlı sosyal dışlama süreçleri son yıllarda artan sınıfsal kutuplaşmalara bağlı olarak sosyal ayrışmaları daha da güçlendirmektedir. Halkın içinde güçlenen "biz ve onlar" algısı, küçük sıradan gerilimleri daha büyük etnik gerilimlere dönüştürme potansiyeli taşımaktadır.

Güneydoğu'dan fındık toplama işinde çalışmaya gelen işçilerin irili ufaklı tarımsal sermaye tarafından hem ucuz işgücü imkânı olarak üretim sürecine içerildiklerini aynı zamanda (kimi zaman tarla sahiplerinin de dâhil olduğu) yerli halk ve idare tarafından bir gerginlik kaynağı, potansiyel bir tehlike olarak dışlama süreçlerine maruz bırakıldıklarını görüyoruz. İşçilerin yaşam ve çalışma koşullarını şekillendiren içerme ve dışlama süreçleri 1990'lı yıllardan bugüne mevsimlik işçiliğin değişen bir özelliği haline gelmektedir. Tarlada çalışan işçilerin kendi aralarında Kürtçe konuşmalarından rahatsız olan çiftçinin işçileri tarladan çıkartmak istemesi içerme ve dışlama gibi karşıt süreçlerin işçilerin koşullarını biçimlendirdiğini göstermektedir. Ancak tarımda son yıllarda yaşanan etnikleşme süreçlerinin bazı yapısal sınırları olduğunu da söylemek mümkündür. Çünkü etnikleşme süreçlerine bağlı sosyal dışlama pratikleri, işçilerin geçinme zorunlulukları ve sermayenin birikim ihtiyaçlarından kaynaklanan zorunluluklar nedeniyle işçilerin tamamının emek piyasasından çıkarılması gibi tam anlamıyla bir dışlamaya dönüşmemektedir. Düşük maliyetli işgücünün tarımda meta üretiminin vazgeçilmez bir parçası haline geldiği koşullarda işçilere yönelik sosyal dışlama olayları tarımda meta ilişkilerini sekteye uğratacak boyutlara varmamaktadır. Daha önce de üzerinde durulduğu çiftçiler en önemli işgücü kaynaklarından biri olan hane emeğini yitirdikçe tarım işçilerine bağımlı hale gelmekte böylece etnik gerilimlerden doğan sosyal dışlama olayları daha sınırlı hale gelmektedir.

Son yıllarda tüccarlar, tefeciler, bankalar gibi çeşitli sermaye kesimlerinin fındıkta üretim ve bölüşüm ilişkileri üzerinde artan kontrolüyle birlikte emek süreçlerinde büyük bir dönüşüm yaşandığı görülüyor. Bir yanda çiftçi ailelerinin genç üyeleri kentlerde daha yüksek ücret vaat eden sektörlere geçerlerken aynı zamanda Güneydoğu'dan getirilen ücretli emeğin fındık üretimindeki rolü artmaya başlıyor. Son yıllarda tüccarların spekülasyonlarına açık hale gelen fındık

piyasasında fiyatların düşmesi ve çiftçiler arasında artan borçlanmalarla birlikte tarımda bölüşüm ilişkileri giderek daha eşitsiz hale gelmektedir. Sermayenin artığa el koyma süreçlerinde denetimini artırdığı koşullarda, işveren çiftçiler çalışma rejimini daha da kuralsızlaştırarak üzerlerindeki riskleri büyük ölçüde korumasız olan işçilere devretmektedirler. Sermayenin piyasa ilişkileri aracılığıyla çiftçiler üzerindeki baskısını arttırdığı koşullarda çiftçilerde çalışma saatlerini uzatarak, yevmiyeler, barınma, ulaşım gibi diğer harcamaları mümkün olduğunca işçilerin üzerine yıkarak maliyetlerini düşürmeye çalışıyorlar. Önceki yıllarda yemek ve ulaşım gibi masraflar çiftçilerce karşılanmasına rağmen son yıllarda bu maliyet kalemleri de işçilerin sırtına yüklenmiştir. Tarımda çalışma ilişkilerinin formel mekanizmalar dışında bırakılması ve düzenleyici yasal, kurumsal süreçlerin işletilmemesi işveren çiftçilere çalışma koşullarını kendi lehlerine düzenlemek için fırsat vermektedir. Dolayısıyla sermaye biriktirme imkânlarını büyük ölçüde yitirmelerine rağmen işveren çiftçiler, işçilerle ilişkilerinde sıradan bir kapitalist gibi hareket ettikleri ölçüde düşük ücretli, güvencesiz ve yoğun çalışma rejimi yerleşik hale gelmektedir. Fındıkta üretim ve bölüşüm ilişkilerinde etkili olan çeşitli sermaye grupları kendileri doğrudan üretim sürecinde yer almasalar da, para ve meta ilişkileri aracılığıyla çiftçiler aracılığıyla emek süreçlerini kontrol edebilmektedirler. Dolayısıyla son yıllarda tarımda emek kontrol süreçlerinin oldukça farklı biçimler altında geliştiğini görüyoruz.

Buraya kadar anlatılanlar bize artık kırsal kesime ilişkin sorunlar, çözümler, politika önerilerinin çiftçilerle sınırlı tutulamayacağını göstermektedir. Özellikle son 20 yıldır mevsimlik tarım işçilerinden oluşan geniş bir topraksız, mülksüz kesim tarımsal istihdamın önemli bir parçası haline gelmektedir. Piyasanın çiftçiler üzerinde yarattığı baskı ve azalan tarımsal gelirler kadar düşük ücretler, kuralsız ve güvencesiz çalışma, çocuk işçiler, etnik ve sosyal dışlama tarımsal işgücünün temel sorunları haline gelmektedir. Azalan gelirlere, tüccar baskısına rağmen pazara yönelik tarımsal üretimi sürdürmeye çalışan çiftçiler çareyi işçi maliyetlerini olabildiğince düşürmekte bulmaktadırlar. Küresel rekabet, devletin piyasadaki müdahalelerinin azalması, tüccar, tefeci ve banka sermayesinin üretim üzerindeki kontrolünün arttığı koşullarda çiftçiler üzerlerindeki risklerin bir kısmını işçilere

devredebilmektedirler. Dolayısıyla olumsuz çalışma koşulları, toprak sahibi çiftçiler, tüccar, tefeci ve banka sermayesi ve devlet gibi çeşitli aktörler arasındaki eşitsiz güç ilişkilerinin yarattığı bir sonuç olarak ortaya çıkmaktadır. Burada mevsimlik işçileri tarımda en korumasız kesim olarak değerlendirmek mümkündür. Siyasetçi, araştırmacı ve aktivistlerin tek taraflı olarak son yıllarda çiftçilerin uğradıkları kayıplara, mağduriyetlere vurgu yapan değerlendirmeleri, politika önerilerini yeniden gözden geçirmeleri gerekliliği doğmaktadır. Özellikle pazarla bütünleşmiş batı bölgelerinin çiftçileri son yıllarda uğradıkları kayıplara rağmen toprak sahipliği niteliğini korumakta ve çoğunlukla gelirlerini tarım dışı işlerden elde ettikleri gelirlerle destekleyerek kırsal alanlarda "orta sınıf" hayatı sürdürebilmektedir. Bunun yanında yoğun çalışma ve düşük ücretlerle kendisini gösteren yoğun sömürü, trafik kazaları, sosyal izolasyon, çocuk işçiliği tarımsal istihdamın önemli bir parçası haline gelen mevsimlik işçilerin yaşadıkları mağduriyetlerin çok daha kapsamlı olduğunu ve derin travmalar halinde yaşandığını göstermektedir. Ayrıca kamuoyunda hormonlu, GDO'lu tarım ürünlerine karşı duyulan hassasiyetler ve verilen tepkiler yanında birçok ürünün çapalama, ilaçlama, toplama gibi aşamalarında çalışan tarım işçilerinin yaşadıkları sorunlara karşı toplumda büyük bir sessizlik varlığını sürdürmektedir.

İlk etapta ücretlerin temel ihtiyaçları karşılayacak ve çocuk işçilere gerek duyulmayacak asgari seviyeye yükseltilmesi, çalışma saatlerinin kısaltılması, barınma ve ulaşım koşullarının iyileştirilmesi gibi kısa vadeli, sınırlı önerilerde bulunmak mümkündür. Ancak toprak sahiplerinin sosyal yapıda güçlü olduğu tarımsal alanlarda işçilerin en büyük sorunu korumasızlık ve güvencesizliktir. Başbakanlık Genelgesi'nde ve Mevsimlik İşçi Komisyonlarında işçilerin lehine olarak yapılan az sayıda düzenlemenin dahi uygulanmadığını görüyoruz. Bu doğrultuda öncelikli ihtiyacın işçilerin yoğun olarak çalışmaya gittikleri bölgelerde dernek ve sendika faaliyetlerinin teşvik edilmesi, dağınık durumda olan çeşitli dernekleşme girişimlerinin birbirleriyle koordineli olarak sürdürülmesi gerekiyor. Özellikle meseleye duyarlı araştırmacı, hukukçu, sendikacıların ve aktivistlerin, tarım işçileriyle birlikte örnek niteliği taşıyacak çalışmaları büyük önem

taşımaktadır. İşçiler çalışmaya gittikleri yerlerde kurulacak ve yaygınlaşacak dernekler veya sendikalarla ilişkilendiklerinde içinde bulundukları eşitsiz güç ilişkilerini kendi lehlerine etkileyebilecek güce ulaşabileceklerdir. Aksi takdirde sermayenin tarımda üreticiler üzerinde artan kontrolü ve yoğun rekabet nedeniyle tarımda 19. yüzyıldan bu yana devam eden ağır çalışma koşulları derinleşmeye ve yaygınlaşmaya devam edecektir.

KAYNAKÇA

Ağaoğlu, S.: 1936 "Memleketimizde Mevsimlik Ziraat İşçisi Meselesi", **Ülkü Halk Evleri Dergisi**, Haziran, Sayı: 40, Cilt 7, ss.273-286.

Akbıyık, N.: 2008 "Türkiye'de Tarım Kesiminde İşgücü Piyasalarının Yapısı", **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, 24 (7), ss. 220-238.

Akçay, A.: 1988 "Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmelerin Oluşum Süreçleri Üzerine Notlar", **Onbirinci Tez Dergisi**, Sayı: 7, ss.46-59.

Akdağ, M.: 1963 **"Büyük Celali Karışıklıkları Başlaması"**, Ankara, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

Akdemir, N.: 2008 **Taşeronlu Birikim: Tuzla Tersaneler Bölgesinde Üretim İlişkilerinde Enformelleşme**, İstanbul, SAV Yayınları.

Akder, A.H.: 2003 "Türkiye Tarım Politikasında Destekleme Reformu", **ASOMEDYA**, Aralık 2003, ss.46-68.

Akduran, Ö.: 2012 **Hane Devlet Piyasa: Kadın Emeği ve Sosyal Politikalar Bağlamında Cinsiyetlendirilmiş Bütçe**, İstanbul, SAV Yayınları.

Akkaya, Y.: 2002 "Milliyetçilik ve İşçi Sınıfı" Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Dizisi Cilt 4, **Milliyetçilik** içinde, İstanbul, İletişimYayınları.

Akkaya, Y.: 2011 **Cumhuriyet'in Hamalları: İşçiler**, İstanbul, Yordam Kitap.

Akkaya, Y. ve Altıok, M.: 1996 "Çukurova'da Pamuk İşçileri" **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, Birinci Cilt, İstanbul, Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yayını, ss. 253-257.

Aksoy, S.: 1969 **Türkiye'de Toprak Meselesi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

Akşit, B. , Şen, M.: 1999 "Cumhuriyet Türkiye'si Kent ve Köylerinden İnsan ve Hanehalkı Profilleri", Bilanço 1923-1998, 2.Cilt, Tarih Vakfı Yayınları.

Akşit, B. ve Keyder, Ç.: 1985 "Kırsal Dönüşüm Tipolojisi"**, Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Değişme** içinde, (ed.) Akşit, B., Ankara, Turhan Kitabevi, ss.87-104.

Akşit, B.: 1985 **Köy, Kasaba ve Kentlerde Toplumsal Degişme**, Ankara, Turhan Kitabevi.

Akşit, B. : 1988 "Kìrsal Dönüşüm ve Köy Araştırmaları: 1960-1980", **Türkiye'de Tarìmsal Yapìlar** içinde, (ed.) Pamuk, Ş. Ve Toprak, Z., Yurt Yayìnlarì/TSBD Yayìnlarì.

Akşit. B.: 2006 "Köy, Kırsal Kalkınma ve Kırsal Hanehalkı / Aile Araştırmaları: 1923-2002 Yılları Arası Eleştirel Bir Yazın Taraması" **Degişen Mekan: Mekansal Süreçlere İlişkin Tartışma ve AraştırmalaraToplu Bakış: 1923-2003** içinde, (ed.) Eraydın, A. , Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.

Altan, F.: 1987 "Tarımda Katmanlaşma" **Onbirinci Tez Dergisi**, Kasım Sayı:7, ss.35-46.

Altıntaş, B.: 2003 **Mendile, Simite, Boyaya Çöpe: Ankara Sokaklarında Çalışan Çocuklar**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Altuntaş, B.: 2009 "Türkiye'de 1980'li ve 1990'lı Yıllarda Yaşanan Zorunlu Göç ve Toplumsal Sonuçları", **Toplum ve Kuram Dergisi**, Sayı:1, ss.103-118.

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.:1954 **"Türkiye'de Zirai Makineleşme; Ziraatta Makine Kullanılmasının Doğurduğu Teknik, Ekonomik ve Sosyal Meseleler Üzerinde Bir Araştırma"**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını.

Anthias, F.: 2001 "The Concept of 'Social Division' and Theorising Social Stratification: Looking at Etnicity and Class", **Sociology** Vol.35, No:4, pp. 835-854.

Anthias, F. And Yuval-Davis, N.: 2005 **Racialized Boundaries; Race, Nation, Gender, Colour And Class And The Anti-Racist Struggle** ,London, Routledge.

Aslan, Ş.: 2010 "Millet ve İskan: Çokluktan Tekliğe ve Hariciden Dahiliye Erken Cumhuriyet Dönemi Deneyimleri", **Tarih, Sınıflar ve Kent** içinde, (ed). Şen, B. ve Doğan, A.E. , Ankara, Dipnot Yayınları.

Avcıoğlu, D.: 1969 **Türkiye'nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)**, Ankara, Bilgi Yayınları.

Aydın, A.A.: 2002 **İkinci Susurluk: Bir Kasaba Cinneti**, İstanbul, Metis Yayınları

Aydın, Z.: 1986a "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler : (I)", **Onbirinci Tez Dergisi**, Sayı:3. ss. 126-156.

Aydın Z.: 1986b "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler : (II)", **Onbirinci Tez Dergisi**, Sayı:4. ss. 171-216.

Aydın Z.: 1987 "Boratav'a Yanıt- Tarım Sorunu", **Onbirinci Tez Dergisi,** Sayı: 5, ss. 193-203.

Aydın, Z.: 2001 "Yapısal Uyum Politikaları ve Köylünün Beka Stratejileri", **Toplum ve Bilim**, Sayı: 88, ss.11-31.

Aydın, Z.: 2010 "Neo-Liberal Transformation of Turkish Agriculture", Journal of Agrarian Change, Vol. 10, No.2, pp. 149-187.

Aysu, A.: 2002 **Tarladan Sofraya Tarım: 1980-2002 Türkiye Tarımında Yapılanma(ma)**, İstanbul, Su Yayınları.

Bağımsız Sosyal Bilimciler: 2007 **IMF Gözetiminde On Uzun Yıl 1998-2008: Farklı Hükümetler Tek Siyaset**, İstanbul, Yordam Kitap.

Bağımsız Sosyal Bilimciler : 2011 **Ücretli Emek ve Sermaye: Derinleşen Küresel Kriz ve Türkiye'ye Yansımaları**, İstanbul, Yordam Kitap.

Balibar, E. , Wallerstein I.: 1993 **Irk Ulus Sınıf** , Çev. Ökten, N. , İstanbul, Metis.

Barkan, Ö.L.: 1980 **Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi,** Bütün Eserleri, (ed). Nesimi, A. , Şahin, M. ve Özkan, A. , İstanbul, Gözlem Yayınları, ss. 291-375.

Barut, M.: 2001 "Zorunlu Göçe Maruz Kalan Kürt Kökenli T.C. Vatandaşlarının Göç Öncesi ve Göç Sonrası Sosyo-ekonomik, Sosyo-kültürel Durumları, Askeri Çatışma ve Gerginlik Politikaları Sonucu Meydana Gelen Göçün Ortaya Çıkardığı Sorunlar ve Göç Mağduru Ailelerin Geriye Dönüş Eğilimlerinin Araştırılması ve Çözüm Önerileri", İstanbul, Göç-Der.

Baskıcı, M.: 2003 "Osmanlı Tarımında Makineleşme: 1870-1914", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Dergisi**, 58(1), ss. 29-53.

Başar, A. H.: 1945 **Atatürk'le Üç Ay ve 1930'dan Sonra Türkiye**, İstanbul, Tan Matbaası.

Bekdemir, Ü., Özdemir,Ü., ve Kayserili,A.: 2007 "Batı Karadeniz'de Fındık Tarımı", **I.Karadeniz'de Sanayileşme ve Çevre Sempozyumu,** Trabzon, TMMOB Makine Mühendisleri Odası, ss.247-259.

Bernstein, H.: 1979 "African Peasantries: A Theoretical Framework" The **Journal of Peasant Studies**, 6(4), 421-443.

Bernstein, H.: 2010 **Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri**, İstanbul, Yordam Kitap.

Beşikçi, İ.: 1992 **Doğu Anadolu'nun Düzeni: Sosyo-ekonomik ve Etnik Temeller**, Ankara, Yurt Kitap.

Bonacich, E.: 1972 "A Theory Of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market", **American Sociological Review**, Vol. 37, No. 5, pp. 547-559.

Bonacich, E.: 1979 "**Class Approaches to Ethnicity And Race"** : A Version Of This Paper Was Presented At The Annual Meeting Of The American Sociological Association In Boston, August, 1979.

Bora, T.: 2011 **Türkiye'nin Linç Rejimi**, İstanbul, Birikim Yayınları.

Boratav, K.: 1973 "Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı İle İlgili Bazı Gözlemler" **SBF Dergisi**, C.27, No.3.

Boratav, K.: 1987 "Zülküf Aydın'a Yanıt", **Onbirinci Tez Dergisi**, Sayı: 5.

Boratav, K.: 1993 **Türkiye İktisat Tarihi,** İstanbul, İmge Yayınları.

Boratav, K.: 1995 **İstanbul ve Anadoludan Sınıf Profilleri**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Boratav, K.: 2004 **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**, Ankara, İmge Kitabevi.

Boratav, K.: 2013 "Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi", **Türkiyede Tarımın Ekonomi-Politiği (1923-2013)** içinde, (ed.) Oral, N. , Ankara, Notabene Yayınları.

Boyd, M., Salt, J., Longwe, S. H., Crafts, N. F., Verma, S., & Onanga, B.: 1989 Family and Personal Networks In International Migration: Recent Developments and New Agendas. **International Migration Review**, *23*(3), 638-70.

Börtücene, İ.: 1977 "Köylülüğün Farklılaşması Üzerine", **Ülke Dergisi**, Sayı:1, ss.169-220.

Bryceson, D., & Kay, C. Mooij J.: 2000 **Disappearing Peasantries? Rural Labour in Africa, Asia and Latin America**. London, Intermediate Technology Publications.

Castells, M.: 1975 "Immigrant Workers and Class Struggle in Advanced Capitalism: the Western European Experience", **Politics and Society***,* Vol. 5, No. 1.

Castells, S. ve Miler, M. J.: 2008 **Göçler Çağı: Modern Dünyada Uluslararası Göç Hareketleri**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Chayanov, A.V.: 1966 "Peasant Farm Organization", **The Theory of Peasant Economy** içinde, (ed.) Thorner, D., Kerblay, B., ve Smith, R.E.F., The American Economic Association.

Cin, H.: 1987 **Miri Arazi ve Bu Arazinin Özel Mülkiyete Dönüşümü**, Konya, Selçuk Üniversitesi Yayınları.

Çalgüner, C.: 1943 **Türkiye'de Ziraat İşçileri**, Ankara, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Rektörlügü Yayını.

Çavdar, T.: 1971 **Milli Mücadele Başlarken: Sayılarla Vaziyet ve Manzara-i Umumiye**, İstanbul, Milliyet Yayınları.

Çavdar, T.: 2005 **Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Kesitler**, İstanbul, Nazım Kitaplığı

Çelebican, G.: 1970 "Türkiye'nin Toprak Düzeni", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1-2, ss.139-168.

Çelebican, G.: 1972 "Köy Envanter Etütlerine Göre Türkiye'de Tarımsal Toprakların Dağılımı", **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi,** Cilt 29, Sayı 1-2, ss.325-342.

Çınar, M. , Silier, O.: 1979 **Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma**, No:78, İdari Bilimler Araştırma ve Uygulama Enstitüsü.

Çınar, S., ve Lordoğlu, K.: 2010 "Mevsimlik Tarım İşçiliğinde Tekil Bir Analiz: Karasu Fındık Toplama İşçileri", **TTB Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi**, 38,ss. 23-33.

Dağ, R.: 1997 **Sayılarla Diyarbakır**, Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Odası Yayını.

DİE,: 1973 "Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı", Ankara, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.

Duruiz, D.: 2011 "Seasonal Agricultural Workers in Manisa: Materialization of Labor, Bodies and Places Through Everyday Encounters", **Unprinted Master Thesis**, Bogaziçi University.

Ecevit, M.: 1996 "İç Göçün Unutulan Kaynakları: Tarımsal Farklılaşma ve Dönüşüm Dinamikleri", **II. Ulusal Sosyoloji Kongresi: Toplum ve Göç** içinde, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, ss.493-501.

Ecevit, M.: 1999 **Kırsal Türkiye'nin Değişim Dinamikleri: Gökçeağaç Köyü Monografisi**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.

Ecevit, M.: 1995 "Agricultural Wage Work and Wage Labourer in Turkey", **Turkish Public Administration Annual**, Ankara, pp.109-128.

EKOSEP: 2009 "Diyarbakır Saha Araştırması Raporu", (Yayınlanmamış Rapor), Diyarbakır.

Eldem, V.: 1994 **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ercan, F.: 1993 **Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme**, İstanbul, Yar Yayınları.

Erdost, M.: 1988 **Kapitalizm ve Tarım**, İstanbul, Onur Yayınevi.

Eriksen, T. H.: 2002 **Etnisite ve Milliyetçilik: Antropolojik Bir Bakış**, İstanbul, Avesta Sosyal Bilim.

Erkul, İ.: 1967 **Türkiye'de Ziraat İşçileri ve Bunlara İlişkin Çalışma Hukuku**, Eskişehir, Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.

Ersoy M. ve Şengül, T.: 2002 **Kente Göç ve Yoksulluk: Diyarbakır Örneği**, Ankara, ODTÜ Kentsel Politika Planlaması ve Yerel Yönetimler Anabilim.

Gambetti, Z.: 2007 "Linç Girişimleri, Neoliberalizm ve Güvenlik Devleti", **Toplum ve Bilim**, No. 109, Yaz 2007, ss. 7-34.

Gülalp, H.: 1993 **Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet**, İstanbul, Belge Yayınları.

Gülçubuk ve Diğerleri : 2003 **Türkiye'de Gezici ve Geçici Kadın Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yasam Koşulları ve Sorunları**, Ankara, Tarım-İş.

Gümüş, A.: 2005 "Çukurova'nın Ötekileri", **Tiroj**, Mayıs-Haziran, ss. 22-26.

Güran, T.: 1998 **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı Üzerine Araştırmalar**, İstanbul, Eren Yayıncılık.

Gürsoy Ö. B.: 2010 "Bir Yaşam Biçimi Olarak Sosyal Dışlanma: Türkiye'de Mevsimlik Tarım İşçileri", **Sınıftan Sınıfa** içinde (ed.) Buğra, A., İstanbul, İletişim Yayınları, ss. 33-65.

Güzel, M. Ş.:1993 **Türkiye'de İşçi Hareketi (Yazılar Belgeler)**, İstanbul, Sosyalist Yayınlar.

Handelman, D.: 1977 "The Organization of Ethnicity." **Ethnic Groups**. **An International Periodical of Ethnic Studies Bronx**, *NY*, *1*(3), pp.187-200.

Hinderik, J. , Kıray, M.B.: 1970 **Social Stratification as an Obstacle to Development : A Study of Four Turkish Villages,** New York, Praeger.

Hobsbawm, E.: 1994 The Age Of Extremes: A History Of The World: 1914–1991, Newyork, Pantheon.

Işık, O. ve Pınarcıoğlu, M.: 2001 **Nöbetleşe Yoksulluk**, İstanbul, İletişim Yayınları.

İnalcık, H.: 2010 "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri Ve Kiracılar", **Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde, (ed.) Keyder, Ç. ve Tabak, F. , İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

İnan, S.: 2005 "Toprak Reformunun En Çok Tartışılan Maddesi:17. Madde", **Journal Of Historical Studies**, 3, ss.45-57.

İslamoğlu, H.: 2010 "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme Ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", **Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım** içinde, (ed.) Keyder, Ç ve Tabak, F, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.59-82.

İslamoğlu, H. , Güloksüz, E. ,Kaya, A. Y. , Çavdar, A. , Karakoç, U. , Nizam, D. Ve Yazıcı, G.: 2008 **Türkiye'de Tarımsal Dönüşüm ve Küresel Piyasalarla Bütünleşme Süreci, İstanbul**, TÜBİTAK Proje Raporu (Proje No.106K137).

Johnston, D.: 2007 "Who needs immigrant farm workers? A South African Case Study". ***Journal of Agrarian Change***, *7*(4), pp.494-525.

Karaömerlioğlu, A.: 2006 **Orada Bir Köy Var Uzakta: Erken Cumhuriyet Döneminde Köycü Söylem**, İstanbul, İletişim Yayınları..

Karapınar, B.: 2005 "Land Inequality in Rural Southeastern Turkey: Rethinking Agricultural Development", **New Perspectives on Turkey**, 32, pp.167-171.

Karpat, K.: 2003 **Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm**, çev. Abdulkerim Sönmez, İstanbul, İmge Yayınları.

Kasaba R.: 1998 **Batı Anadolu'da Göçmen Emeği (1750-1850), Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, (ed.) Keyder, Ç. ve Tabak, F. , İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, ss.118-127.

Kautsky, K.: 1988 **The Agrarian Question: in Two Volumes**, USA, Zwan Publications.

Kaya, A.: 2008 **Günümüz Türkiye'sinde İç Göçler Geri Dönüş mü Entegrasyon mu?** İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Kazgan, G.: 1963 **Ziraat İşçilerinin Sendikalaşması**, Sosyal Siyaset Konferansı, Ondördüncü Kitap, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, ss.47-66.

Kazgan, G.: 1983 "Tarım" **Cumhuriyet Dönemi Ansiklopedisi**, Cilt:9 İçinde, İstanbul, İletişim, ss. 2410-2429.

Kazgan, G.: 2005 **Tarım ve Gelişme**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Keleş, R.: 1978 **Türkiye'de Şehirleşme, Konut ve Gecekondu**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, İkinci Baskı.

Kemal, Y.: 2011 **Röportajlar**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Keyder, Ç.: 1983 "The Cycle of Sharecropping and the Consolidation of Small Peasant Ownership in Turkey" **Journal of Peasant Studies**, C.10, No.2-3, pp.130-145.

Keyder, Ç.: 1983 **Toplumsal Tarih Çalışmaları**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları.

Keyder, Ç.: 1983 **Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Olusumu ve Bugünkü Yapısı, Toplumsal Tarih Çalışmaları**, Ankara, Dost Kitabevi Yayınları, ss.221-276.

Keyder, Ç.: 1988 "Türkiye Tarımında Küçük Meta Üretiminin Yerleşmesi 1946-1960", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)** içinde, (ed.) Pamuk, Ş. Ve Toprak, Z., Ankara, Yurt Yayınları.

Keyder, Ç,: 2005 **Türkiye'de Devlet ve Sınıflar**, İstanbul İletişim Yayınları.

Keyder, Ç.: 2013 "2000'lerde Devlet ve Tarım" **Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük** içinde, İstanbul, İletişim Yayınları.

Keyder, Ç. , Pamuk Ş.: 1985 "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler," **Yapıt Dergisi** Sayı 8, Aralık, Ocak 1984-1985, ss. 52-63.

Keyder, Ç. , Tabak, F.: 2010 **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Keyder, Ç. ve Birtek, F.: 1976 "Türkiye'de Devlet Tarım İlişkileri 1923-1950", **Birikim** No: 22, ss.31-40.

Keyder, Ç. ve Yenal, Z.: 2013 **Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Kılıç, Ş.: 1992 **Biz ve Onlar: Türkiye'de Etnik Ayrımcılık,** İstanbul, Metis Yayınları.

Kıray M.: 1999 "Sosyo-ekonomik Hayatın Değişen Düzeni: Dört Köyün Monografik Karşılaştırılması", **75 Yılda Köyden Şehirlere** içinde, (ed.) Baydar, O. , İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları, ss.151- 162.

Kıvılcım, H.: 1935 **Türkiye İşçi Sınıfının Sosyal Varlığı: Sayı, Topoğrafya, Kadın ve Çocuk,** İstanbul, Bozkurt Matbaası.

Kıvılcımlı, H.: 1992 **"Yol" ve "Sosyal Sınıflar"**, İstanbul, Bibliotek Yayınları.

Kocacık, F.: 1983 **Mevsimlik İşçiler, Prof. Dr. İbrahim Yasa'ya Armağan**, Ankara, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.

Koç, Y.: 2003 **Türkiye İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi Tarihi**, Ankara, Kaynak Yayınları.

Koçak, M. H.: 2010 "Türkiye İşçi Hareketi Tarihini Yeniden Yazmak", **Tarih, Sınıflar ve Kent** içinde, (ed.) Şen, B. ve Doğan, A.E., Ankara, Dipnot Yayınları.

Köymen, O.: 2008 **Kapitalizm ve Köylülük: Ağalar, Üretenler, Patronlar**, İstanbul, Yordam Kitap.

Kurmuş, O.: 1982 **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi,** Ankara, Savaş Yayınları.

Kurthan, F.: 1969 **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıf Vol.7**, Doğan Yayınevi.

Kurtuluş, H.: 2000 **İstanbul'un Metropoliten Büyüme Sürecinde 19. Yüzyıl Çiftliklerinin Dönüşümü: Ferhat Paşa Çiftliği, Mübeccel Kıray İçin Yazılar**, İstanbul, Bağlam Yayınevi, ss. 321-333.

Kuruç, B.: 2011 **Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi: Büyük Devletler ve Türkiye**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi.

Küçükkırca, A. İ.: 2012 "Etnisite, Toplumsal Cinsiyet ve Sınıf Ekseninde Mevsimlik Kürt Tarım İşçileri", **Toplum ve Kuram Dergisi**, Sayı: 6-7, ss. 197-218.

Kümbetoğlu, B.: 2008 **Sosyolojide ve Antropolojide Niteliksel Yöntem ve Araştırma**, İstanbul, Bağlam Yayınları.

Lenin, V.I.: 1988 **Rusya'da Kapitalizmin Gelişimi**, Ankara, Sol Yayınları.

Lobao L. ve Meyer, K.: 2001 "The Great Agricultural Transition: Crisis, Change, and Social Consequences of Twentieth Century US

Farming", **Annual Review of Sociology**, Vol. 27 (2001), pp. 103-124.

Makal, A.: 1997 **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri (1850-1920)**, İstanbul, İmge Kitabevi.

Makal, A.: 2001 "Türkiye'de 1950-1965 Döneminde Tarım Kesiminde İşgücü ve Ücretli Emeğe İlişkin Gelişmeler" **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi** 56, no: 3, ss.103-140.

Marguiles, R. , Yıldızoğlu, E.: 2003 "Tarımsal Değişme: 1923-70", **Geçiş Sürecinde Türkiye** içinde, (ed). Schick, İ.C. ve Tonak, E.A. , İstanbul, Belge Yayınları, ss.285-307.

Martin, P.: 1985 "Migrant Labor in Agriculture: An International Comparison", **İnternational Migration Review**, Vol. 19, No. 1. ,Spring, 1985, pp. 135-143

Marx, K.: 2004 **Kapital**, Birinci Cilt, Çev. Alaattin Bilgi, Ankara, Sol Yayınları.

Marx, K. , Engels, F.:1998 **Komünist Parti Manifestosu**, Ankara, Sol Yayınları.

Nagata, Y.: 1976 **Some Documents on the Big Farms (Çiftliks) Of The Notables in Western Anatolia**, Tokyo, Institute for the Study of Languages and Culture of Asia and Africa.

Nagata, Y.: 1995 **Studies On The Social And Economic History Of The Ottoman Empire**, İzmir, Akademi Kitabevi.

Nalbandoğlu. R.: 1948 **Türkiye'de Ziraat İşçilerinin Durumu**, İçtimai Siyaset Konferansı, Birinci Kitap, İstanbul, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayınları, ss.16-31.

Novicev, A.D.: 1966 "The Development of Agrilculture In Anatolia", **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, Ed. by. Issawi, C. P. , Chicago and London, The University of Chicago Press, pp.66-70.

Oğuz, Ş.: 2012 **Sınıf Mücadelesinde Özne Sorunu: Proleterya mı, Prekarya mı?,** "Güvencesizleştirme: Süreç, Yanılgı, Olanak" İçinde, Ankara, Notabene Yayınları

Oral, N.: 2006 "Türkiye Tarımında Kapitalizm ve Sınıflar", Ankara, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Tarım Politikaları Yayın Dizisi No:6.

Oral, N.: 2013a "Türkiye'de Toprak Dağılımındaki Eşitsizlikler" **Türkiyede Tarımın Ekonomi-Politiği (1923-2013)** içinde, (ed.) Oral, N., Ankara, Notabene Yayınları.

Oral, N.: 2013b "Türkiye Tarımında Üretim İlişkilerindeki Bölgesel Farklılıklar" **Türkiyede Tarımın Ekonomi-Politiği (1923-2013)** içinde, (ed.) Oral, N., Ankara, Notabene Yayınları.

Oral, N.: 2013c "Bitmeyen Masal: Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)" **Türkiyede Tarımın Ekonomi-Politiği (1923-2013)** içinde, (ed.) Oral, N., Ankara, Notabene Yayınları.

Otyam, F.: 2007 **Can Pazarı**, İstanbul, Günizi Yayıncılık.

Oyan, O.: 2013 "Tarımda IMF-DB Gözetiminde 2000'li Yıllar" **Türkiyede Tarımın Ekonomi-Politiği (1923-2013)** içinde, (ed.) Oral, N. , Ankara, Notabene Yayınları.

Ökçün, A.G.: 1982 "1911 Yılında Tarımsal Ücretler Üzerine Gözlemler" A.İ.T.İ.A. Ekonomik Yaklaşım, 3-7, ss.195-207 İzmir, Akademi Kitabevi.

Önal, N. E.: 2009 "Tanzimat'tan Cumhuriyete Tarımsal Dönüşüm (1858–1918)", Paper Presented at Econanadolu 2009, Anadolu International Conference in Economics June 17-19, 2009, Eskişehir, Turkey.

Önal, N. E.: 2010 **Anadolu Tarımının 150 Yıllık Öyküsü**, İstanbul, Yazılama Yayınevi.

Önal, N. E.: 2012 "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Geçişte Büyük Toprak Sahiplerinin Sınıfsal Rolü ve Dönüşümü", **ODTÜ Gelişme Dergisi**, 39 (Nisan), ss.137-169.

Önder, İ.: 1988 "Cumhuriyet Döneminde Tarım Kesimine Uygulanan Vergi Politikası", **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)** içinde, (ed.) Pamuk, Ş. ve Toprak, Z. , Ankara, Yurt Yayınları.

Özbek, N.: 1998 "Köylü Aşar Yükünden Kurtuldu." Cumhuriyetin 75. Yılı, Cilt 1, 1923-1950, 46. İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.

Özbekmezci, Ş., & Sahil, S.: 2004 "Mevsimlik Tarım İşçilerinin Sosyal, Ekonomik Ve Barınma Sorunlarının Analizi", **Gazi Üniv. Müh. Mim. Fak. Dergisi**, 19(3).

Özbudun, S.: 2003 **Kültür Halleri: Geçmişte Ötelerde Günümüzde,** Ankara, Ütopya Yayınları.

Özuğurlu, M.: 2011 **Küçük Köylülüğe Sermaye Kapanı**, Ankara, Notabene Yayınları

Özuğurlu, M.: 2012 "Emeğin Güvencesizleşmesi Penceresinden Türkiye Tarımı", **Güvencesizleştirme: Süreç, Yanılgı, Olanak** içinde, Ankara, Notabene Yayınları.

Pamuk, Ş.: 1982 "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri 1840-1913", **Toplum Bilim**, Mart, İstanbul, ss. 3-50.

Pamuk, Ş.: 1994 **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme: 1820-1913**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Pamuk, Ş. Toprak, Z.: 1988 **Türkiye'de Tarımsal Yapılar: 1923-2000**, Ankara, Yurt Yayınları.

Patnaik, U.: 1976 "Class Differentiation within the Peasantry: An Approach to Analysis of Indian Agriculture" **Economic and Political Weekly**, Sep. 25, Vol. 11, No. 39,

Pelek, D.: 2010 "Seasonal Migrant Workers in Agriculture: The Cases of Ordu and Polatlı", **Unprinted Master Thesis**, Bogaziçi University.

Petrol-İş,: 1989 "Ücretlilerin Ekonomik Olarak Faal Nüfustaki Sektörel Payları" İstanbul, , Yayın 25, s.133.

Pratt, A.: 1994 "Eleştirel Realizm ve Bilimsel Araştırmalarda Pratik Anlamları", **Toplum ve Bilim,** Sayı:64-65, ss.112-128.

Quataert, D.: 2008 **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım: 1876-1908**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Ravndal, G.: 1926 **Turkey: A Commercial and Industrial Handbook**, Washington, Govt. print. off.

Reyhan, C.: 2008 **Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri: Kent-Kapitalizm İlişkisi Üzerine Tarihsel-Sosyolojik Bir Çözümleme**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Rodrigues, M.: 2007 "Agricultural Employment Trends in Latin America: Are There New Requirements For Statistics**?". In** ***Documento Presentado En La Conferencia Internacional Sobre Estadísticas Agrícolas (ICAS IV),*** *Beijing* (Vol. 22).

Rozaliyev, Y. N.: 1978 **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri: 1923-1960** Ankara, Onur Yayınları.

Saraçoğlu, C.: 2011 **Şehir, Orta Sınıf ve Kürtler**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Sarıkaya, A.: 2011 **Mevsimlik Köleler: Fındık İşçileri**, Ankara, Gugukkuşu Yayınları.

Sencer, M.: 1971a **Toprak Ağalığının Kökeni**, İstanbul, Tel Yayınları.

Sencer, M.: 1971b **Türkiye'de Köylülük**, İstanbul, Ant Yayınları.

Sencer, O.: 1969 **Türkiye'de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul, Habora Kitabevi Yayınları.

Sirman, N.: 1988 "Pamuk Üretiminde Aile İşletmeleri"**, Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)** içinde, (ed.) Pamuk, Ş. ve Toprak, Z. ,Ankara, Yurt Yayınevi.

Solomos, J. And Back, L.: 1995 "Marxism, Racism And Ethnicity" **American Behavioral Scientist Sociological Review**, Vol. 37, No. 5, pp. 547-559.

Sönmez, A.: 2001 "Fındık Üretiminde Toprak Ağalığı ve Kırsal Dönüşüm", **Toplum ve Bilim Dergisi**, 88, ss.69-104.

Sönmez, M.: 2012 **Kürt Sorunu ve Demokratik Özerklik**, Ankara, Notabene Yayınları.

Steinbeck, J.: 1948 **Gazap Üzümleri**, İstanbul, Remzi Kitabevi.

Şanda, H. A.: 1970 **Reaya ve Köylü**, İstanbul, Habora Kitabevi Yayınları.

Şeker, M.: 1986 **Türkiye'de Tarım İşçilerinin Toplumsal Bütünleşmesi**, Ankara, Değişim Yayınları.

Şengül, H. T.: 2001 **Kentsel Çelişki ve Siyaset: Kapitalist Kentleşme Süreçleri Üzerine Yazılar**, İstanbul, Demokrasi Kitaplığı.

Şentürk, Y.: 2008 "Yarı Zamanlı Çiftçilik, Fındık Üretimi ve Fiskobirlik: Fındık Üreticileri Fındığına Nasıl Sahip Çıkabilir?", **3.Karaburun Bilim Kongresi**, 4-7 Eylül 2008, İzmir, Yayımlanmamış Bildiri.

Tekeli, İ.: 2011 "Türkiye Tarımında Mekanizasyonun Yarattığı Yapısal Dönüşümler ve Kırdan Kopuş Süreci", **Göç ve Ötesi** içinde, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Thompson, E.: 2006 **İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu**, İstanbul, İletişim Yayınevi.

Tokin, İ. H.: 1990 **Türkiye'de Köy İktisadiyatı**, İstanbul, İletişim Yayınları.

Toksöz, G. ve Özşuca, T.: 2002 "Enformel Sektörde İstihdamın ve İşgücünün Özellikleri", **İktisat Dergisi**, Ekim, Sayı:430.

Toprak, Z.: 1988 "Türkiye Tarımı ve Yapısal Gelişmeler" **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, (ed.) Pamuk, Ş. ve Toprak, Z. , Ankara, Yurt Yayınevi.

Toprak Z.: 1997 "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Adana'da Amele Buhranı ve Amele Talimatnamesi." **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı: 41.

Toprak, Z.: 2009 "Çukurova'da Emek Ve Sermaye." **Toplumsal Tarih Dergisi**, Sayı: 91.

Tuzla Araştırma Grubu.: 2009 "Türkiye'de Neoliberalizm, Kürt Meselesi ve Tuzla Tersaneler Bölgesi" **Toplum ve Kuram Dergisi**, ss.119-188

Tümertekin E.: 1968 **Türkiye'de İç Göçler**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Tütengil, C. O.: 1979 **100 Soruda Kırsal Türkiye'nin Yapısı ve Sorunları**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.

Ulukan, U.: 2009 **Türkiye Tarımında Yapısal Dönüşüm ve Sözleşmeli Çiftçilik: Bursa Örneği**, İstanbul, SAV Yayınları.

Uran, H.: 1923 **Adana Ziraat Amelesi,** Adana Pamuk Kongresi Neşriyatından, Adana, Türk Sözü Matbaası.

Varlık, B.: 1977 **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**, Ankara, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları.

Veinstein, G.: 2010 "Çiftlik Tartışması Üzerine", **Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti Ve Ticari Tarım** içinde, (ed). Keyder, Ç. ve Tabak, F. , İstanbul, Tarih Vakfı Yayınları.

Wolf, E.: 2000 **Köylüler**, Ankara, İmge Kitabevi.

Wood, E.M.: 2001 "İlişki ve Süreç Olarak Sınıf", **Praksis**, 1, ss. 92-119.

Yenal, Z. ve Keyder, Ç.: 2011 "Agrarian Transformations, Labour Supplies, and Proletarianization Processes in Turkey: A Historical

Overview," **Austrian Journal of Development**, vol. XXVII, n. 1.

Yerasimos, S.: 1977 **Azgelişmişlik Sürecinde Türkiye**, İstanbul, Belge Yayınları.

Yıldırak, N. , Gülbuçuk, B. , Gün, S., Olhan, E., ve Kılıç, M.: 2003 **Türkiye'de Gezici ve Geçici Kadın Tarım İşçilerinin Çalışma ve Yasam Koşulları ve Sorunları,** Ankara, TARIM-İS.

Yıldırım, K.: 2013 **Osmanlı'da İşçiler (1870-1922) Çalışma Hayatı, Örgütler, Grevler,** İstanbul, İletişim Yayınları.

Yıldırım, U. D.: 2006 "Kırsal Toplumda Dönüşüm: Eskibeyli (Norşun) Köyü Örneği", **Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul, Marmara Üniversitesi.

Yıldırmaz, S.: 2011 "Kırsal Yapının Dönüşümü, Göç ve Gecekondu", **Tarım, Toplum, Kent ve Sınıflar** içinde, (ed.) Şen, B. ve Doğan, A. E., Ankara, Dipnot Yayınları.

Yılmaz, B.: 2008 "Türkiye'de Sınıf-altı: Nöbetleşe Yoksulluktan Müebbet Yoksulluğa", **Toplum ve Bilim Dergisi**, Sayı: 113, s.127

Yükseker, D. Ayata, B.: 2005 "A Belated Awakening: National and International Resposes to the Internal Displacement of Kurds in Turkey", **New Perspectives on Turkey**, 32, pp. 5-42.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR :

Aysu, A. "Mevsimlik Tarım İşçileri Raporu ve Çözüm Önerilerimiz", 7 Eylül 2007, (Çevrimiçi) http://www.sendika.org/yazi.php?yazi_no=129855

Birgün Gazetesi Web Arşivi. "Mevsimlik işçilere ırkçı saldırı: 18 yaralı" 20 Mart 2013(Çevrimiçi) http://www.birgunabone.net/actuels_index.php?news_code=1346141455&year=2012&month=08&day=28

Bianet Web Sitesi "Kota Mağduru Tütün Ekicisi Göç Yolunda", 15 Mayıs 2002 (Çevrimiçi) http://bianet.org/bianet/bianet/9984-kota-magduru-tutun-ekicisi-goc-yolunda

Bruno, A.: 2012 "Immigration of Temporary Lower-Skilled Workers: Current Policy and Related Issues", Congressional Research Service'in Kongre İçin Hazırladığı Rapor,

(Çevrimiçi), 5 Eylül 2013 http://www.fas.org/sgp/crs/homesec/R42434.pdf,

Carroll, D. , Georges.A, and Saltz, R.: 2011, May "Changing characteristics of U.S. farmworkers: 21 Years of findings from the National Agricultural Workers Survey." Presentation at conference entitled "Immigration Reform: Implications for Farm Workers, Farmers and Communities," University of California, Washington, DC, campus.", (Çevrimiçi), 3 Ekim 2012. http://migration.ucdavis.edu/cf/files/2011-may/carroll-changing-characteristics.pdf,

Çanakkale İçinde Adlı Web Sitesi "Biga'da Etnik Gerilim", 23 Eylül 2009 (Çevrimiçi) http://www.canakkaleicinde.com/bigada-etnik-gerilim.html

Çelik, A. B.: 2006 Batman İli Alan Araştırması Değerlendirmesi: Ülke İçinde Yerinden Edilmenin Sosyo-ekonomik Sonuçları ve Geri Dönüş Önündeki Engeller, (Çevrimiçi), Aralık 2012 http://research.sabanciuniv.edu/10892/1/Batman_ili.pdf

Devlet Planlama Teşkilatı. "Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı:1973", (Çevrimiçi), 2 Mayıs 2012 http://www3.kalkinma.gov.tr/DocObjects/View/13738/plan3.pdf

Diyarbakır Karacadağ Kalkınma Ajansı Web Sitesi "Şanlıurfa-Diyarbakır Kentsel Alt Bölge Kalkınma Yaklaşımı 2012" (Çevrimiçi), 18 Ağustos 2013. http://www.karacadag.org.tr/SayfaDownload/KARACADAG-KABKY.pdf

Farmworker Justice Report "Who Works the Fields? The Stories of Americans WhoFeedUs" (Çevrimiçi), 9 Ekim 2013. http://www.farmworkerjustice.org/sites/default/files/WhoWorkstheFieldsFJ%20Report%20June%202013.pdf

Gülçubuk, B.: 2007 "Küreselleşme Sürecinin Emek Piyasaları Üzerine Etkileri"(Çevrimiçi) 20 Kasım 2009 " http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/2c409f1571f500e_ek.pdf?tipi=14&sube

Günaydın, G.: 2008 "'Küreselleşen' Piyasa, Yoksullaşan Köylü" (Çevrimiçi),12 Mart 2013

http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=8877&tipi=38&sube=0.

Haberler.com Haber Sitesi "Adıyaman'da 40 Bin Mevsimlik İşçi Var",2 Şubat 2007, (Çevrimiçi) 1 Ağustos 2010 http://www.haberler.com/adiyaman-da-40-bin-mevsimlik-isci-var-haberi

Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.: 2006. "Türkiye Göç ve Yerinden Olmuş Nüfus Araştırması", Ankara, (Çevrimiçi), 25 Şubat 2013 http://www.hips.hacettepe.edu.tr/TGYONA-AnaRapor.pdf

Hürriyet Gazetesi "Sakarya'da Yine Tehlikeli Öfke", (Çevrimiçi) 8 Eylül 2006 http://www.hurriyet.com.tr/gundem/5050096.asp

İnsan Hakları Derneği: 2008. "Ordu Giresun Ve Sakarya'da Mevsimlik Fındık İşçileri ile İlgili Araştırma İnceleme Raporu" (Çevrimiçi), 15 Ocak 2013

http://www.ihd.org.tr/index.php/raporlar-mainmenu-86/el-raporlar-mainmenu-90/946-ordu-gesun-ve-sakaryada-mevsl-findik-lere-garairma-ve-celeme-raporu.html.

International Labour Office.: 2007 "Agricultural Workers and Their Contribition to Sustainable Agriculture and Rural Development"(Çevrimiçi),2 Ekim 2012 http://www.ilo.org/actrav/what/pubs/WCMS_113732/lang--en/index.htm

Sabah Gazetesi "Fiyat 15 Eylülde Belirlenir", 9 Ağustos 2006 (Çevrimiçi) http://arsiv.sabah.com.tr/2006/08/09/eko110.html,

Sakarya Kuzey Gazetesi "Fındıkta Devrim Yaşanıyor", 2 Eylül 2012, (Çevrimiçi), http://www.kocaali.com/ekonomi/findikta-devrim-yasaniyor-h428.html

Kalkınma Atölyesi Kooperatifi.: 2013: "Mevsimlik Gezici Tarım İşçiliği İzleme: Mevcut Durum Haritası 2012-2013." 5 Aralık 2013 (çevrimiçi) http://www.kalkinmaatolyesi.org/foto/mgi_tr.jpg

Kandel, W.: 2008 "Profile of hired farmworkers, a 2008 update (Economic Research Report Number 60) [Electronic

version]. Washington, DC: Economic Research Service, United States Department of Agriculture, (Çevrimiçi), 3 Ekim 2013 http://digitalcommons.ilr.cornell.edu/key_workplace/559/

Kuyumcullu Köyü Web Sitesi "Köyü Aldı Bi Telaş", 22 Ağustos 2012 (Çevrimiçi)28Nisan2013 http://www.kuyumculu.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1400&Itemid=117 .

Martin, P.: 2012 "Hired Farm Workers, Choices: The Magazine of Food, Farm and Resource Issues", 27 (2), (Çevrimiçi), 9 Eylül 2013. http://www.choicesmagazine.org/magazine/pdf/___cmsarticle_233.pdf

Mazlum-Der Web Sitesi "Güneydoğudaki Mevsimlik Tarım işçileri ile İlgili Araştırma-inceleme Raporu":12 Mart 2012, Mazlum-Der Batman Şube, (Çevrimiçi), http://batman.mazlumder.org/faaliyetler/detay/basin-aciklamalari/1/batman-sube-mevsimik-tarim-iscileri-raporu/5449

Mevsimlik İşçi Göçü İletişim Ağı (MİGA) Web Sitesi "Tarımda Mevsimlik İşçi Göçü Türkiye Durum Özeti: (Mayıs 2012) (Çevrimiçi), http://goc.bilgi.edu.tr/docs/FES-dunyadan_12.pdf

Mevzuat Bilgi Sistemi "Tarımda İş Aracılığı Yönetmeliği", (Çevrimiçi), 23 Mart 2013 http://www.mevzuat.gov.tr/Metin.Aspx?MevzuatKod=7.5.13997&MevzuatIliski=0&sourceXmlSearch.

Montes, C., & Linder, A.: 2007 "Labour Legislation and Waged Agricultural Workers: Policy advice by the World Bank." (Çevrimiçi) 13 Eylül 2013 http://policy-practice.oxfam.org.uk/publications/labour-legislation-and-waged-agricultural-workers-policy-advice-by-the-world-ba-112336

Mynet Haber Sitesi "Tütün Ekemeyen Çiftçiler Irgat Oldu", 11 Temmuz 2005 (Çevrimiçi) http://www.mynet.com/haber/finans/tutun-ekemeyen-ciftciler-irgat-oldu-160524-1

NTVMSNBC Haber Sitesi "Çiftçi Meydanlarda", 23 Eylül 2005 (Çevrimiçi) http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/342087.asp

Oral, N.: 2006 "TMO'dan Fındık Alımı, Fiskobirlik Devre Dışı"

(Çevrimiçi), 5 Nisan 2012 http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/4d92e2cd541fca8_ek.pdf?dergi=139

Özkaya, T., Uzmay, A. Adanacıoğlu, H. (t.y) "Türkiye Tarım Ekonomisinin 1980-2002 Dönemindeki Gelişimi" (Çevrimiçi), http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/99d193b66a65429_ek.pdf?tipi=14&sube=

Özdoğan, G. G.: "Bu Yapı Aşağıdan Nasıl Görünür", Radikal Kitap, (Çevrimiçi) 02 Şubat 2007 http://www.radikal.com.tr/ek_haber.php?ek=ktp&haberno=6004

Radikal Gazetesi "Sakarya'da DTP'lilere Linç Kuşatması: Bir Kişi Ölü". 29 Nisan 2008 (Çevrimiçi) http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=254289.

Radikal Gazetesi "Mihalıççık'ta Kiraz Toplama Tartışması Etnik Kavgaya Dönüştü", 27 Temmuz 2011 (Çevrimiçi) http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1057827&Date=29.07.2011&CategoryID=77.

Radikal Gazetesi "Emet'te Kürt İşçiler Gitti", 14 Mart 2012 (Çevrimiçi), http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1081761&CategoryID=77

Resmi Gazete Web Arşivi "Mevsimlik Gezici Tarım İşçilerinin Çalışma ve Sosyal Hayatlarının İyileştirilmesi" adlı Başbakanlık Genelgesi 2010/6, 24 Mart 2010 (Çevrimiçi) http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2010/03/20100324-15.htm

Sabah Gazetesi "PKK'dan Tek Taraflı Ateşkes", 14 Ağustos 2010 (Çevrimiçi) http://www.sabah.com.tr/Gundem/2010/08/14/pkkdan_tek_tarafli_ateskes

Sönmez, M.: 2006 "Sayılarla Tarımın Çöküşü", (Çevrimiçi) 10 Mayıs 2011. http://eski.bianet.org/2006/05/02/78477.htm

Toprak Mahsülleri Ofisi Web Sitesi "2012 Fındık Sektör Raporu", (Çevrimiçi), Nisan 2012 http://www.tmo.gov.tr/Upload/Document/raporlar/FindikSektorRaporu.pdf

Türkiye İstatistik Kurumu 2001 Genel Tarım Sayımı "İşletme Büyüklüğü ve İşletme Tipine Göre İşletme Sayısı, İşletmenin Tasarrufunda Bulunan Arazi Büyüklüğü ve Hayvan Sayısı" (Çevrimiçi) 20 Mayıs 2013. http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=289

Türkiye İstatistik Kurumu "Bitkisel Üretim İstatistikleri" (Çevrimiçi), http://tuikapp.tuik.gov.tr/bitkiselapp/bitkisel.zul 15 Mart 2013.

Türkiye İstatistik Kurumu Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Plânı, Gıda Sanayi Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Fındık İşleme Sanayi Alt Komisyon Raporu, DPT:2634, ÖİK:642, Ankara, (Çevrimiçi), 23 Mart 2013. http://esk.dpt.gov.tr/DocObjects/Download/3119/oik642.pdf

Türkiye İstatistik Kurumu. Genel Nüfus Sayımları ve Adrese Dayalı Kayıt Sistemi Verileri TÜİK, (Çevrimiçi) 3 Eylül 2013. http://tuikapp.tuik.gov.tr/nufusmenuapp/menu.zul

Türkiye İstatistik Kurumu. Genel Nüfus Sayımları: 1990-2000, TUİK, (Çevrimiçi) 12 Kasım 2013. http://tuikapp.tuik.gov.tr/nufusmenuapp/menu.zul

Türkiye İstatistik Kurumu. "Hane Halkı İşgücü Verileri", (Çevrimiçi), 20 Kasım 2013. http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1007

Türkiye İstatistik Kurumu. "Hayvancılık İstatistikleri", (Çevrimiçi) 12 Kasım 2013 http://tuikapp.tuik.gov.tr/hayvancilikapp/hayvancilik.zul

Türkiye İstatistik Kurumu. "Milletvekili Genel Seçimleri", (Çevrimiçi), 13 Ocak 2012. http://tuikapp.tuik.gov.tr/secimdagitimapp/menusecim.

Türkiye İstatistik Kurumu. "Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü Verileri", (Çevrimiçi), 1 Şubat 2012 http://www.tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059

Türkiye İstatistik Kurumu. Tarımın Toplam İstihdam İçindeki Payı, (Çevrimiçi), 17 Kasım 2013. http://www.tuik.gov.tr/PreIstatistikTablo.do?istab_id=1540

Türkiye Ziraat Odaları Birliği Web Sitesi "Ordu Fındık Mitingi", (Çevrimiçi) 3 Mart 2012 http://www.tzob.org.tr/Bas%C4%B1nOdas%C4%B1/Haberler/Miting/ArtMID/705/ArticleID/667/Ordu-F%C4%B1nd%C4%B1k-Mitingi.

Vatan Gazetesi "Fındık Toplama İşçilerine Kısıtlama", 4 Ağustos 2012 (Çevrimiçi) http://haber.gazetevatan.com/0/83541/1/gundem 11 Ocak 2012.

Vogel, R.: 2011 "The Evolution of Neoliberal Labor Strategy and Decline of the American Working Class", (Çevrimiçi), 3Eylül2013. http://www.combatingglobalization.com/articles/Neoliberal_Labor_Strategy.html

Webb, C. "Cheap Labour, Cheap Lives: Migrant Farm Workers. A New Form of Slavery?" (Çevrimiçi) 25 Temmuz 2012 http://www.globalresearch.ca/cheap-labour-cheap-lives-migrant-farm-workers-a-new-form-of-slavery

Yeni Sakarya Web Sitesi "Tehlikeli Oyunlar", 29 Ağustos 2012 (Çevrimiçi) 20 Eylül 2012 http://www.yenisakarya.com/tehlkel-oyunlar-haberi-4412.html.

Zaman Gazetesi "Banka, 5 Köyün Arazisine El Koydu, , 2 Mart 2013 (Çevrimiçi) http://www.zaman.com.tr/gundem_banka-5-koyun-arazisineel-koydu_2066156.html

EK 1: TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: 1869 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Asya Vilayetlerinde Toprak Mülkiyeti ve Kiracılık Biçimleri

Tablo 2: 1911 Yılında Tarımsal Ücretler - Kadın İşçiler (Gündelik / Kuruş)

Tablo 3: 1911 Yılında Tarımsal Ücretler - Erkek İşçiler (Gündelik / Kuruş)

Tablo 4: 1913 Yılında ekilen Toprakların Dağılımı

Tablo 5: 1912 Yılında Toprakların işletme Büyüklüğü Açısından Dağılımı (%)

Tablo 6: Topraksız Aile Sayısındaki Gelişmeler (1950-1981)

Tablo 7: 1973 Yılında Coğrafi Bölgelere Göre Topraksız Haneler

Tablo 8: Makineli Çiftçilerden Tarım İşçisi İstihdam Edenlerin Oranlarındaki % Olarak Değişme (1948-1952)

Tablo 9: 1948-1952 Yılları Arasında Tarımda Geçici İşçi Sayıları

Tablo 10: 1970'lerde Mevsimlik İşçilerin Çalışmaya Gittikleri Tarımsal Alanlar, Yaptıkları İşler ve Sayıları

Tablo 11: Türkiye'de Tarım İşçisi Sendikaları ve Üye Sayıları

Tablo 12: Yıllara Göre Kent ve Kır Nüfusunun Değişimi (1980-2012)

Tablo 13: Tarımın Toplam İstihdam İçindeki Payı (1980-2012)

Tablo 14: 1980-2001 Arasında Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Toprak Dağılımı

Tablo 15: Mevsimlik İşçilerin Çalışmaya Gittikleri Bölgeler ve Yapılan İşler

Tablo 16: Türkiye ve Sakarya'da Yıllara Göre Fındık Üretimi (1950-2012)

Tablo 17: Sakarya'nın Kocaali İlçesi'nde Yıllara Göre Fındık Üretimi (1991-2012)

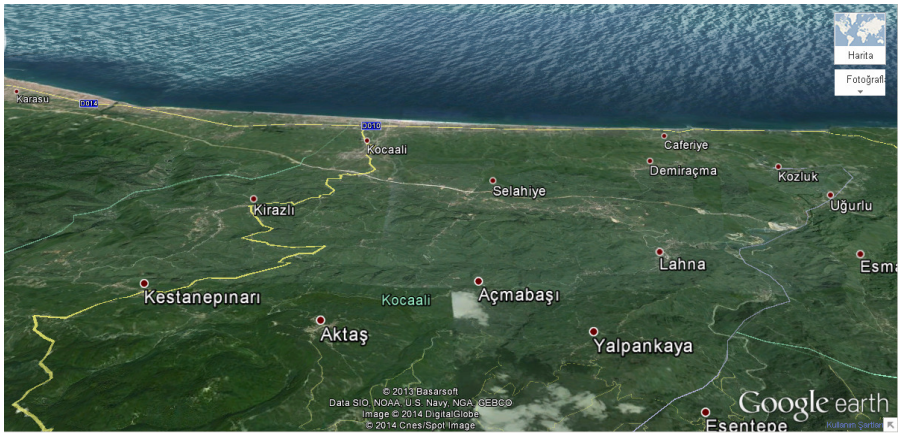
Tablo 18: Sakarya'nın Kocaali İlçesi'nde Yıllara Göre Nüfustaki Değişim (1990-2012)

Şekil 1: Kırsal Yapının Dönüşümü 1948–1970

Şekil 2: Fındık Üretiminin İleri ve Geri Bağlantıları

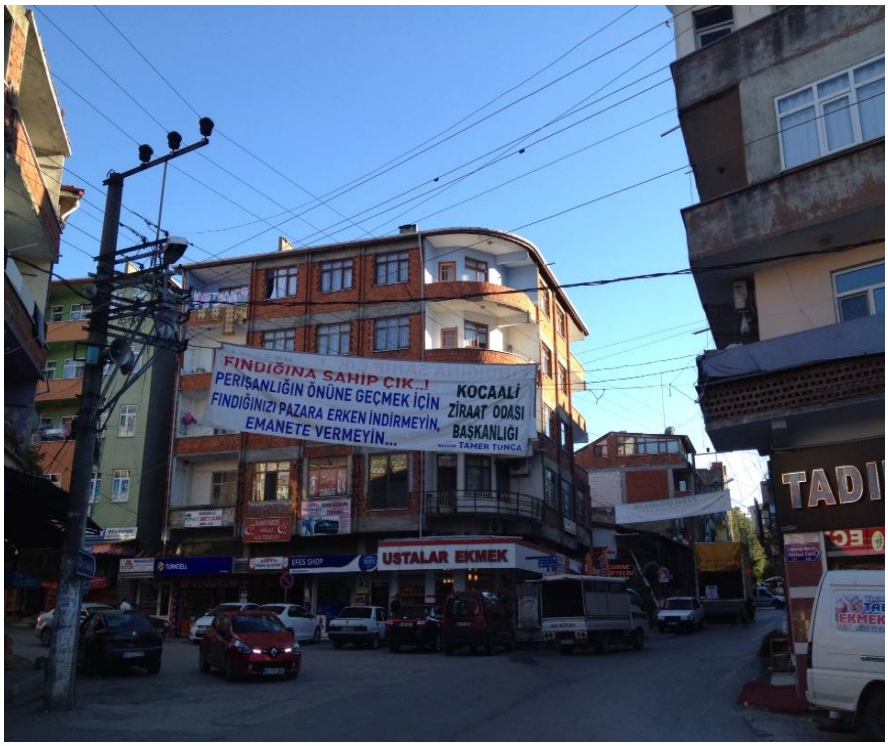
EK 2: RESİMLER

Resim 1: Kocaali ve Bağlı Köylerin Uydudan Genel Görüntüsü

Kaynak: https://maps.google.com/ İnternet Adresinden 20 Eylül 2013'te indirilmiştir.

Resim 2: 2012 Yılının Hasat Döneminde Kocaali Ziraat Odasının İlçe Merkezine Astırdığı Pankart

Resim 3: Sakarya Kocaali'de Tarlada Fındık Toplayan İşçiler 1

Resim 4: Sakarya Kocaali'de Tarlada Fındık Toplayan İşçiler 2

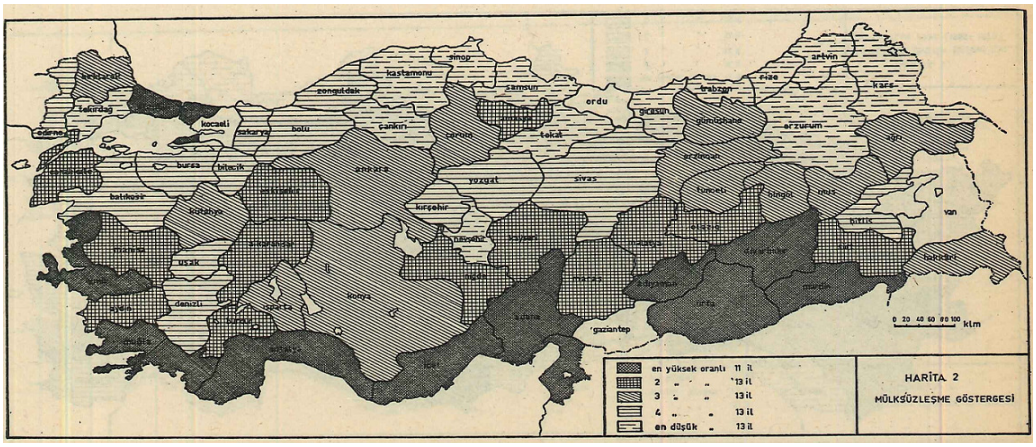

Resim 5: Tarım İşçilerine Ait Çadırlardan Bir Görüntü

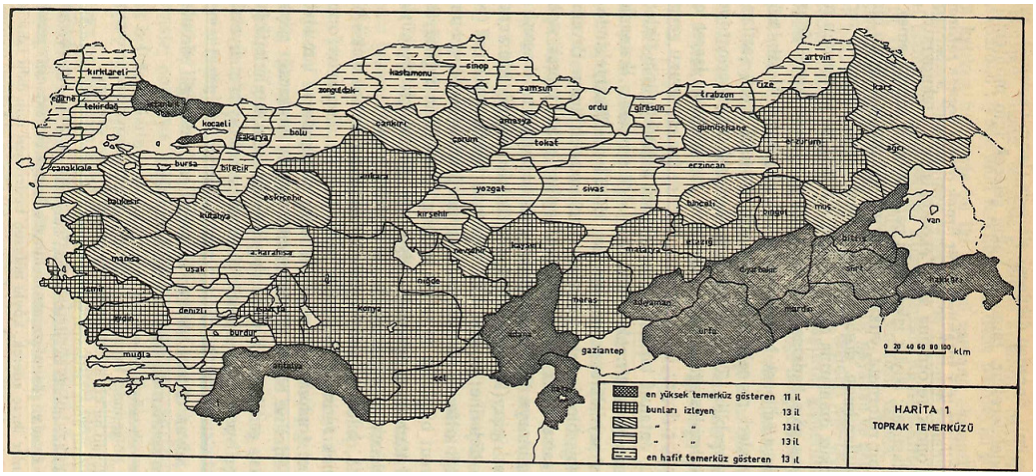
EK 3: HARİTALAR

Harita 1: 1960'larda Türkiye'de Tarımsal Arazilerde Mülksüzleşmenin Boyutları

(Mülksüzleşmenin en yoğun yaşandığı illerde yer alan tarımsal alanlar koyu taranmıştır.)
Kaynak: Boratav (1973)

Harita 2: 1960'larda Türkiye'de Tarımsal Arazilerde Toprak Temerküzünün Boyutları

(Toprak temerküzünün en yoğun yaşandığı illerde yer alan tarımsal alanlar koyu taranmıştır.)
Kaynak: Boratav (1973)

Harita 3: Türkiye'nin Tarımsal Alanlarında Mevsimlik İşgücü Alan ve Gönderen Bölgeler (2012-2013)

Mavi Alanlar: Göç Alan/Göç Veren İller

Kırmızı Alanlar: En çok Göç Alan İller

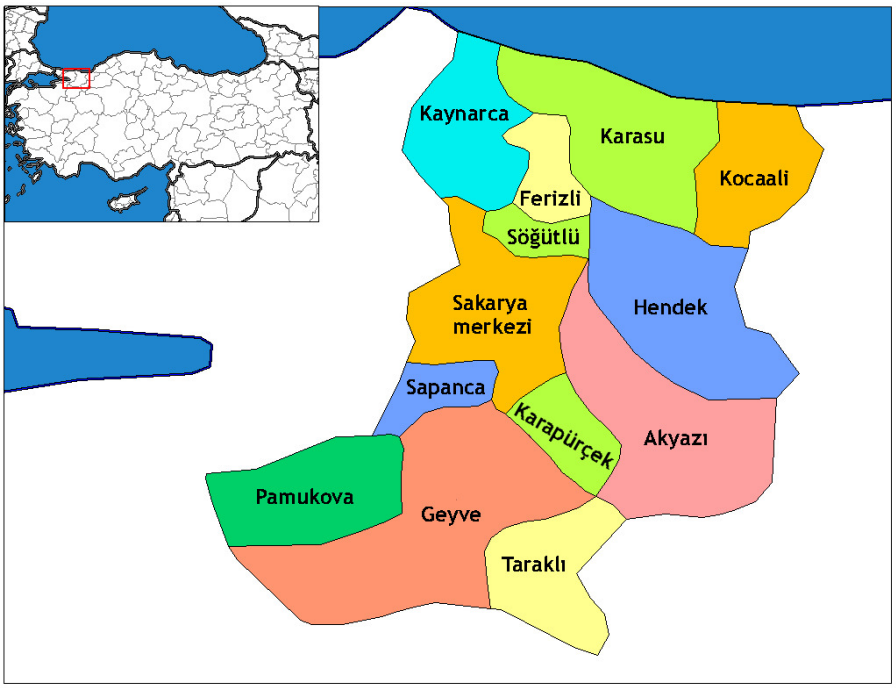
Sarı Alanlar: Göç Alan İller

Yeşil Alanlar: Göç Veren İller

Açık Mavi Alanlar: Veri, Bilgi Bulunmayan İller

Kaynak: Kalkınma Atölyesi Kooperatifi'nin hazırladığı "Mevsimlik Gezici Tarım İşçiliği İzleme: Mevcut Durum Haritası 2012-2013"den basitleştirilerek hazırlanmıştır. Haritayla İlgili ayrıntılı bilgi için bkz. Kalkınma Atölyesi Kooperatifi (2013).

Harita 4: Sakarya'nın İlçeleri ve Kocaali

Özgeçmiş

Uygar D. Yıldırım 1979 yılında Sivas'ta doğdu. 1998 yılında girdiği Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesinden 2003 yılında mezun oldu. Aynı yıl Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kalkınma İktisadi ve İktisadi Büyüme adlı yükseklisans programına kayıt oldu. 2003 yılında yükseklisans tezini vererek mezun oldu. Askerliğini yaptıktan sonra 2007 yılında İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalına kayıt oldu. Bu arada pazarcılık, ayakkabı satıcılığı ve dershane eğitmenliği gibi çok sayıda işte çalışan Uygar D. Yıldırım 2009 yılından bu yana İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nde devlet memuru olarak çalışmaya devam etmektedir.